

Školstvo u Istri od 1870. do 1914. godine

Muškardin, Dijana

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:285750>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Dijana Muškardin

ŠKOLSTVO U ISTRI OD 1870. DO 1914. GODINE

Doktorski rad



Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Dijana Muškardin

ŠKOLSTVO U ISTRI OD 1870. DO 1914. GODINE

Doktorski rad

Mentorica

izv. prof. dr. sc. Sanda Uglešić

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Dijana Muškardin

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij *Jadran – poveznica među kontinentima*

Mentor/Mentorica: izv. prof. dr. sc. Sanda Uglešić

Datum obrane: 20. lipnja 2024.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti:
humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Školstvo u Istri od 1870. do 1914. godine

UDK oznaka: 37.014.3(497.571)"1870/1914"

Broj stranica: 338

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 0/2/45

Broj bilježaka: 1075

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 228

Broj priloga: 13

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. prof. dr. sc. Ante Bralić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Nevio Šetić, član
3. doc. dr. sc. Ante Gverić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. prof. dr. sc. Ante Bralić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Nevio Šetić, član
3. doc. dr. sc. Ante Gverić, član

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Dijana Muškardin

Name of the study programme: Postgraduate University Study, *Adriatic – Link among the Continents*

Mentor: Associate professor Sanda Uglešić, PhD

Date of the defence: 20 June 2024

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History

II. Doctoral dissertation

Title: Education system in Istria from 1870 to 1914

UDC mark: 37.014.3(497.571)"1870/1914"

Number of pages: 338

Number of pictures/graphical representations/tables: 0/2/45

Number of notes: 1075

Number of used bibliographic units and sources: 228

Number of appendices: 13

Language of the doctoral dissertation: Croatian.

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. full professor Ante Bralić, PhD, chair
2. full professor Nevio Šetić, PhD, member
3. assistant professor Ante Gverić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. full professor Ante Bralić, PhD, chair
2. full professor Nevio Šetić, PhD, member
3. assistant professor Ante Gverić, PhD, member



Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dijana Muškardin**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Školstvo u Istri od 1870. do 1914. godine** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. lipnja 2024.

SADRŽAJ

Predgovor

1. UVODNA RAZMATRANJA	1
1.1. Pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja.....	1
1.2. Povijesni izvori.....	5
1.3. Metodologija istraživanja	9
2. POLITIČKE, DRUŠTVENE, GOSPODARSKE I NACIONALNO-INTEGRACIJSKE PRILIKE U ISTRI	14
2.1. Demografska slika Istre	19
2.2. Razvoj gospodarstva i industrije.....	27
2.3. Zemaljski sabor Markgrofovije Istre (Dieta Provinciale del Margraviato dell'Istria)	31
2.4. Talijanski iredentizam i nacionalno-integracijske prilike u Istri	42
3. PRVI ZAKONI O DRŽAVNIM ŠKOLAMA U ISTRI	56
3.1. Europski kontekst razvoja školstva	56
3.2. Odjeci školskih državnih zakona u Istarskom zemaljskom saboru	64
3.2.1. Donošenje školskih zakonskih okvira u Istarskom saboru.....	74
3.2.2. Nacrti programa pučkih škola	80
3.3. Zakon o odnosu škole i crkve (25. 5. 1868.).....	91
3.4. Stanje u školama u godini donošenja zakona	98
3.5. Državni zakon o pučkim školama (14. 5. 1869.)	104
3.6. Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama (30. 3. 1870.)	111
3.6.1. Pokušaji osnivanja hrvatskih škola	119
3.6.2. Obavezno pohađanje škole	126
3.6.3. Održavanje škola	143
3.7. Zakon donesen 30. 3. 1870. kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre	148
3.8. Srednje školstvo u Istri.....	167
3.8.1. Prva hrvatska gimnazija u Istri	171
3.8.2. Strukovne škole.....	178
4. STANJE HRVATSKOG ŠKOLSTVA U ISTRI OD 1870. DO 1914. ...	189
4.1. Kotar Kopar.....	189
4.4. Kotar Pazin	196

4.5. Kotar Poreč	205
4.6. Kotar Pula	214
4.7. Školstvo kao ključ preobrazbe feudalnog u građansko društvo u Istri	222
5. DJELATNOST „DRUŽBE SVETOG ĆIRILA I METODA ZA ISTRU“ I DJELATNOST „LEGA NAZIONALE“	232
5.1. Djelovanje <i>Lege Nazionale</i>	234
5.2. Djelovanje Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru	238
6. PROBLEMATIKA ŠKOLSTVA I POPRAĆENOST TEME U ČASOPISIMA	257
6.1. <i>Naša sloga</i>	259
6.2. <i>Narodna prosvjeta</i>	269
6.3. <i>Hrvatska škola</i>	278
7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	282
8. IZVORI I LITERATURA	290
8.1. IZVORI	290
8.1.1. Nepublicirani izvori, arhivska građa	290
8.1.3. Mrežni izvori	294
8.2. LITERATURA	295
8.2.1. Knjige, monografije, zbornici	295
8.2.2. Članci i studije	299
9. POPIS TABLICA, GRAFOVA I SLIKA	304
9.1. Popis tablica	304
9.2. Popis grafikona	305
10. SAŽETAK	306
10.1. Summary	307
11. PRILOZI	310
12. ŽIVOTOPIS	336

Predgovor

Područje rada ove disertacije fokusirano je na rekonstrukciju i analizu stanja u pučkim školama u Istri od 1870. do 1914. godine. Vremenski okvir istraživanja školstva u Istri nije nasumično odabran, već se radi o prijelomnom trenutku u razvoju pučkog školstva u cijeloj Austro-Ugarskoj, kada doneseni državni školski zakoni određuju osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu. Donesenom zakonskom regulativom pučko školstvo postaje obvezno i dostupno svim stanovnicima Monarhije te se odvaja od patronata Crkve. Novim školskim zakonima postavljena su temeljna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu. Odredbe donesenih zakona bit će osnova za daljnji razvoj državnog školstva, a samim time i pokazatelj modernizacije države.

Cilj rada na disertaciji bio je utvrditi kako se provodila implementacija temeljnih školskih zakona na području Markgrofovije Istre. Utvrđivanjem stanja u pučkim školama i stupnja implementacije temeljnih školskih zakona, pokušalo se rekonstruirati pučki obrazovni sustav i vrednovati u kojoj su mjeri zakoni doveli do modernizacije školstva. U radu se analizirala dostupna arhivska građa ne bi li se dobila što vjerodostojnija slika školskog sustava na samom terenu. Pronađena je i obrađena zbirka školskih zakona i akata iz službenog tiska. U radu se analiziraju i objavljene publikacije i časopisi, koji tematski govore o školstvu, te se koriste službeni državni statistički i demografski izvori.

Dosadašnja znanstvena istraživanja vezana uz pučko školstvo u Istri nedovoljno su i nesustavno istražena i većinom se odnose na ocrtavanje opće slike pučkog školstva u Istri. Radi se o jednoj kompleksnoj temi jer je razvoj hrvatskog pučkog školstva u Istri zapravo proces koji se zbog brojnih razloga nije razvijao podjednako na cijelom Istarskom poluotoku, a još manje u usporedbi s ostalim područjem Hrvatske. Govorimo o prostoru Istarskog poluotoka koji je prožet postojanjem i suživotom nekoliko naroda, jezika i kultura, o prostoru gdje pratimo tri nacionalno-integracijska procesa i gdje se trebalo prije svega izboriti za svoj hrvatski nacionalni identitet.

Stoga jedna dubinska i sveobuhvatna analiza razvoja školstva u Istri promatra se kroz političke, društvene, gospodarske i nacionalno-integracijske prilike u Istri. Već sjednice u Istarskom saboru svjedoče o nemogućnosti afirmacije svih naroda u Istri, posebice Hrvata i Slovenaca, koji su bili potlačeni naspram vladajućih Talijana, što je otežalo bržu modernizaciju hrvatskog stanovništva u Istri. Bilo je potrebno najprije stvoriti hrvatsku inteligenciju građanskog

podrijetla u Istri, koja će se kroz kulturne, društvene i političke programe tijekom istraženog razdoblja dovoljno osnažiti i boriti za građanske slobode, temelj modernih država.

Upravo su nacionalno-integracijske prilike i sukobljavanje između Hrvata i Slovenaca naspram Talijana u Istri doprinijele otežanom razvoju pučkog školstva. Kao posljedica tih borbi na političkoj, društvenoj i gospodarskoj razini razvilo se moderno hrvatsko građansko društvo u Istri koje je preuzelo ključnu ulogu u borbi za razvoj pučkog školstva. Uvođenjem obveznog školovanja za sve skupine stanovništva bilo je presudno za nastanak nacionalnog identiteta i kulturnu integraciju Hrvata i Slovenaca u Istri. Škole su postale sredstvo borbe za vlastiti nacionalni identitet. U afirmaciji i razvoju hrvatskog društva u Istri veliku je ulogu odigrao list *Naša sloga* koji se poučnim i informativnim člancima odupirao talijanizaciji. A neizostavno je i djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, društva koje je odigralo ključnu ulogu u očuvanju hrvatskog identiteta kroz kulturni program i sustavno otvaranje hrvatskih pučkih škola.

U kontekstu svega naprijed istaknutog u radu će se predočiti rezultati znanstvenog istraživanja koji su odgovorili na pitanje u kojoj se mjeri donošenjem modernih državnih školskih zakona razvijalo hrvatsko pučko školstvo u Istri. Arhivska građa pokazuje kako hrvatsko školstvo doživljava primjetnu kvantitativnu i kvalitativnu promjenu, a sve to u vrijeme kad se sukobljavaju interesi hrvatskog i slovenskog narodnog preporoda i talijanskog iredentizma.

Zbog načina obrade i same metodologije, koja se koristi u obradi doktorske teme, posebno zbog opsežnog arhivskog gradiva te analiziranih primarnih i sekundarnih izvora, autorica se nada da je postigla doprinos boljem poznavanju problematike i procesa razvoja pučkog školstva u Istri od 1870. do 1914. godine.

1. UVODNA RAZMATRANJA

1.1. Pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja

Tema školstva u Istri od donošenja školskih zakona 1870. do 1914. godine, uzimajući u obzir dosadašnju dostupnu literaturu, još uvijek je nedovoljno istražena. Postojeća dostupna literatura s temom istarskog školstva zabilježena je u historiografiji i bavi se isključivo ocrtavanjem opće slike istarskoga školstva te problematikom i djelatnošću većih postojećih škola. Škole iz malih hrvatskih ruralnih sredina, koje su pokazatelj stanja u školstvu, ili su samo spomenute unutar opće školske statistike ili ostaju neistražene.

Autori, čija djela daju važne reference za buduće istraživanje, svakako su Mate Demarin, Ante Cukrov i Božo Jakovljević. Demarinova monografija iz 1978. *Hrvatsko školstvo u Istri* daje pregled razvoja školstva u Istri od 1881. do 1918. godine kroz tri razdoblja. Prvo razdoblje govori o počecima hrvatskih crkvenih škola do zakona 1870. kada škole prelaze u državne, drugo razdoblje govori o problemima prelaska škola u državne, dok treće razdoblje govori o usponu hrvatskih škola od 1907. do kraja Prvog svjetskog rata.

Ante Cukrov, autor je koji u svojoj monografiji *Između obrazovanja i denacionalizacije* koristi arhivsku građu i dostupnu literaturu te daje povijesno-politički okvir školskih prilika u Istri, a ujedno istražuje djelovanje *Lege Nazionale* i njezinu djelatnost u Istri. Suprotno od *Leginih* škola otvarat će se hrvatske škole djelovanjem Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru. Rad tog društva zabilježen je u knjizi tajnika Družbe Viktora Cara Emina. Također će se koristiti i godišnja Izvješća Ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru koja su dio fonda Rukopisne ostavštine Vjekoslava Spinčića Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Autor Božo Jakovljević u svom djelu *Iz prošlosti hrvatskoga školstva u Istri* govori o učiteljskim društvima i mogućnostima školovanja za učitelje te daje popis učitelja. Knjiga obuhvaća razdoblje od preporodnih početaka u drugoj polovini 19. stoljeća pa do razdoblja nakon Drugog svjetskog rata.

Od dostupne literature, koja obrađuje i daje gospodarsku, političku i društvenu sliku Istre s kraja 19. i početka 20. stoljeća, izdvojeni su Vjekoslav Bratulić i Dane Gruber. Također, razvoj školstva u Istri vezuje se uz gospodarske i političke prilike u Istri pa je neizostavno obraditi i literaturu koja govori o Narodnom preporodu u Istri i borbi istarskih preporoditelja protiv

talijanskog iredentizma. Tu se izdvajaju autori poput Bože Milanovića, Petra Strčića, Frana Barbalića, Dragovana Šepića i Nevja Šetića.

Buđenje hrvatske nacionalne svijesti u Istri i razvoj preporodnog i narodnog pokreta među istarskim Hrvatima složen je povijesni proces koji je odigrao značajnu ulogu u oblikovanju moderne hrvatske nacije i predstavlja integralni dio toga cijelog procesa. Stoga je polazište istraživanju u drugom poglavlju ovog rada analiza Nevja Šetića dostupna u djelu *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama, Naša sloga 1870. - 1915.* U djelu su razmatrani tadašnji nacionalno-integracijski procesi hrvatske nacije na području Istre, utvrđeni su sami počeci, razvojne faze i njihova obilježja. Pitanje nacionalne svijesti veže se za proces nacionalne integracije o čemu su značajnu studiju iznijeli Mirjana Gross u radu *O integraciji hrvatske nacije, Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. do početka 20. stoljeća* i Miroslav Hroch u radu *Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća.*

Nadalje, problematiku istarskog školstva, o radu kotarskih, općinskih i mjesnih školskih vijeća te probleme, s kojima se suočavaju sami učitelji i učenici, može se iščitati i iz tadašnjih novina poput preporodnog lista *Naša sloga* (1870. – 1915.) ili glasila za školstvo *Narodna prosvjeta*, istoimenog prvog istarskog učiteljskog društva koje djeluje od 1906. do 1914. godine. *Narodna prosvjeta* u svom programu i načinu izlaženja (pulsko, pazinsko, ročko i kastavsko razdoblje izlaženja) najavljuju da će biti *ognjište oko kojega će se okupljati hrvatski učitelji Istre i poticati stručno i metodički za rad te će se brinuti za školu i odgoj mladih.*¹ Također je tu i mjesečni list za školstvo, prosvjetu i književnost istoimenoga Katoličkoga učiteljskoga društva za Istru pod nazivom *Hrvatska škola* koja izlazi u Pazinu 1912. do 1914. godine.

Doktorski rad temeljit će se na usporedbi donesene školske zakonske regulative i prikazu samog stanja na terenu. Analizirat će se utjecajni školski propisi čija je implementacija označila razvoj i temeljno uređenje modernog pučkog školstva u Istri. Nekoliko je ključnih državnih zakona koji se odnose na Markgrofoviju Istru, a s kojima započinje vrijeme modernizacije istarskog školstva. Zakon donesen 25. svibnja 1868. (*Zakon o odnosu škole i crkve*) kojim se donose temeljne odredbe o odnosima škole i crkve, Zakon donesen 14. svibnja 1869. (*Državni zakon o pučkim školama*) kojim se utvrđuju temeljna načela odgojne ustanove u odnosu prema javnim školama, Zakon donesen 30. ožujka 1870. (*Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama*) koji vrijedi za Markgrofoviju Istru o utemeljenju, uzdržavanju i pohađanju javnih

¹ Božo JAKOVLJEVIĆ, *Iz prošlosti hrvatskog školstva*, Reprezent, Račice, 2006., str. 5.

pučkih škola i Pokrajinski zakon donesen 30. ožujka 1870. kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre. Zakoni su objavljeni u zborniku obveznih zakona, *Bollettinu delle Leggi ed Ordinanze peri il Litorale austro-ilirico*, a izvađeni su iz Zbornika zakona Carevine i iz Zbornika zakona i uredaba za Austrijsko primorje. Obzirom da pokrajinski školski zakoni dosada nisu prevedeni, bit će predstavljeni u hrvatskom prijevodu kao dio priloga na kraju ovog rada (prilozi 1. i 2.).

U skladu sa Zakonom o pučkim školama imenovano je i Pokrajinsko školsko vijeće koje je izradilo i upute za kotarske školske nadzornike. Kotarski školski nadzornik od 1913. do 1919. bio je Fran Barbalić i to za hrvatske škole kotara Pula i Poreč te je djelovao na unaprjeđenju hrvatskih škola u Istri. U svom djelu *Pučke škole u Istri* daje statistički prikaz o stanju škola po kotarima pred početak Prvog svjetskog rata.

Sam uvid u trenutačno dostupno historiografsko stanje istraženosti problematike školstva u Istri nameće potrebu detaljnijeg arhivskog istraživanja i to fonda koji se nalazi u Državnom Arhivu u Pazinu i Državnom arhivu u Rijeci te djelomično i u Pokrajinskom arhivu u Kopru i Državnom arhivu u Trstu. U Državnom arhivu u Pazinu nalaze se fondovi istarskih općina, ali i građa Pokrajinskog školskog nadzorništva za Istru u Puli, građa Kotarskog školskog inspektorata u Puli, građa Kotarskog školskog vijeća u Poreču i Pazinu te građa Mjesnih školskih vijeća gradova Buje, Grožnjan, Labin, Novigrad, Rovinj, Vodnjan, Završje i Buzet. Ovi fondovi čine temelj samog istraživačkog rada.

U Državnom arhivu u Rijeci nalazi se u Sumarnom inventaru fonda Zemaljskog sabora Markgrofovije Istre (1861. - 1918.) od 1861. građa koja se odnosi na rad Zemaljskog sabora u Poreču. Tako su unutar fonda dostupni dokumenti poput zapisnika održanih sjednica Zemaljskog sabora. Osim toga pod opće knjigovodstvene spise čuvaju se fragmentarno sačuvani dokumenti Pokrajinskog školskog fonda (*Fondo scolastico provinciale*).

Od novije literature treba izdvojiti rad koji govori upravo o stvaranju modernog školskog sustava u skladu s donesenom zakonskom regulativom autorica I. Horbec, M. Matasović i V. Švoger. Naziv knjige je *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj: zakonodavni okvir*, objavljene 2017. godine. Autorice u svom radu donose prevedene temeljne školske zakone za Bansku Hrvatsku i objašnjavaju kako je 19. stoljeće vrijeme porasta svijesti o nužnosti obrazovanja i intenzivnih reformi školstva te kako se školstvo do druge polovine 19. stoljeća pod okriljem države transformira u moderni školski sustav kakav poznajemo i danas.

U svom djelu donose glavne zakonske akte koji su pružili zakonski temelj oblikovanju školskoga sustava uz komparativnu analizu školstva u Monarhiji.

Od suvremenih povjesničara, koji se bave školstvom u Istri, doprinos poznavanju stručno-pedagoškog organiziranja hrvatskih učitelja dao je Nevio Šetić knjigom *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891. - 1914.*, gdje je prikazan rad hrvatskih učitelja u Istri na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće koji svojim radom i djelovanjem postavljaju temelje tadašnjem hrvatskom modernom građanskom društvu.

Od pedagoške literature daleke 1958. godine Dragutin Franković uredio je *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Knjiga donosi osvrt na razvoj školstva od srednjeg vijeka do 1950. godine kroz osnovne elemente: kratki pregled razdoblja o kojemu se govori i prikaz stanja u školama. Od novijih knjiga, koje prikazuju razvoj školstva i pedagogije u Hrvatskoj od predinstitucionalnog obrazovanja do danas, svakako je knjiga Emerika Munjize *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije* iz 2009. godine. U drugoj cjelini knjiga piše o razvoju i povijesti školstva od osnovnog, srednjeg, višeg, visokog te privatnog, alternativnog do autonomnog školstva.

Barry Duffour i Will Curtis autori su knjige *Studij odgojno-obrazovnih znanosti* iz 2012. godine gdje se kroz sedam ključnih odgojno-obrazovnih disciplina: Povijest pedagogije, Politiku obrazovanja, Filozofiju odgoja, Ekonomiku obrazovanja, Sociologiju obrazovanja, Psihologiju obrazovanja i Komparativnu pedagogiju govori o razvoju navedenih disciplina kao i razvoju obrazovanja općenito. Posebitost je knjige što služi kao priručnik budućim profesorima i studentima. Uz svako poglavlje postoje i prilozi, koji sadrže i zadatke za čitatelje, te izvori koji mogu poslužiti za daljnje samostalno proučavanje pojedinih disciplinarnih pitanja.

Andy Green je profesor komparativnih društvenih znanosti na Institutu za obrazovanje Sveučilišta u Londonu i ravnatelj istraživačkog centra o učenju i životnim prilikama u ekonomijama i društvima znanja (*Centre on Learning and Life Chances, LLAKES*). U svojoj knjizi izdanoj 1991. godine pod nazivom *Education and State Formation: The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, bavi se odnosom između obrazovanja i države te navodi ciljeve javnog obrazovnog sustava. U ovoj opsežnoj komparativnoj studiji Andy Green ispituje razloge neravnomjernog razvoja javnog obrazovanja u Engleskoj, Pruskoj, Francuskoj i SAD-u te locira izvore engleskih obrazovnih posebnosti u viktorijanskom razdoblju.

Unatoč činjenici da je okosnicu ovog doktorskog rada većinom činilo arhivsko gradivo, koje je omogućilo dublju analizu stanja u pučkim školama diljem Istre, literatura navedena na kraju ovog rada bila je od izuzetne važnosti jer je poslužila u sagledavanju šireg konteksta problematike školstva u Istri, kao i cijeloj državi koja i danas intenzivno zaokuplja naša razmišljanja. Uz sve navedeno, korištene su i mrežne stranice na kojima su pronađeni različiti podatci o školstvu u Istri i Monarhiji. Takvi su izvori pregledani u razdoblju od 12. rujna 2019. godine do kolovoza 2023. godine.

1.2. Povijesni izvori

Doktorski će se rad temeljiti na *primarnim* (arhivska građa, zbirke zakona i naredaba iz službenog tiska, statistički i demografski izvori kao i izvješća Pokrajinskog školskog nadzorništva, kotarskih školskih vijeća, mjesnih školskih odbora te zapisnika sa sjednica Zemaljskog sabora Istre) i na *sekundarnim* izvorima (dosad objavljene publikacije, časopisi, memorijalna djela te knjižica kotarskih nadzornika).

1.2.1. Primarni izvori

Budući da dosada historiografi nisu sveobuhvatno koristili arhivsko gradivo koje se odnosi na školstvo u Istri u razdoblju od donošenja temeljnih zakona do 1914., polazište za izradu doktorskog rada temeljit će se na fondovima Državnih arhiva u Pazinu i Rijeci te će se djelomično koristiti i fond Pokrajinskog arhiva u Kopru te dio fonda Državnog arhiva u Trstu.

U Državnom arhivu u Pazinu nalazi se građa koja se odnosi na školstvo u Istri. Osim u fondovima općina i mjesnih školskih vijeća temeljni fondovi za proučavanje ove tematike svakako jesu sljedeći: HR-DAPA-56 Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, HR-DAPA-442 Kotarsko školsko vijeće u Poreču, HR-DAPA-439 Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kao i drugim fondovima istarskih općina.

Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli je fond koji sadrži dokumentaciju vezanu za osnovno i srednje školstvo u Istri te dokumentaciju vezanu za rad samog nadzorništva poput odluka o otvaranju privatnih škola na hrvatskom jeziku Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru,

odluka o prihvaćanju prijedloga i dokumentacije vezane uz postavljanje učiteljskog kadra u pojedinim školama, te odluka o davanju privatnim školama pravo javnosti.

Fond Carsko-kraljevskog školskog vijeća Pazin sadrži građu iz razdoblja 1869. - 1918. godine koja govori o stanju pučkog školstva u Istri kroz razne dokumente. Građa je vezana za kotar Pazin. Fond sadrži izvješća o gradnji škola, vrtića, dokumente o financijskim poslovima, plaćama i stipendijama, zapisnike sa školskih konferencija, mjesnih školskih vijeća, dokumentaciju koja svjedoči o pohađanju nastave, prijave zbog izostanka, zapošljavanje i usavršavanje učiteljskog kadra te građa koja objašnjava djelovanje školskih društava napose Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru.

Fond Carsko-kraljevskog školskog vijeća iz Poreča čuva građu od 1869. do 1918. godine. Građa je vezana za kotar Poreč i općine koje ulaze u isti. Dokumentacija ovog fonda svjedoči o stanju školstva u Istri a unutar fonda nalaze se dokumenti koji pokrivaju sljedeće teme: razni izvještaji i školska inspekcija, zapisnici sa sjednica mjesnih i kotarskih školskih vijeća, financijsko poslovanje škola, plaće učitelja i bolovanja, imenovanje učitelja, otvaranje škola i vrtića kao i djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru i talijanske *Lege Nazionale*.

Iz riječkog arhiva koristit će se fond HR-DARI-1 Zemaljskog sabora Markgrofovije Istre iz kojega će se analizirati zapisnici sa sjednica Istarskoga sabora te Zapisnici vlade. Zapisnici donose činjenične podatke o tijeku i dinamici održane sjednice, dnevnom redu te temama o kojima se raspravljalo na sjednicama, kao i zaključke nakon izjava i prijedloga zastupnika. Cijeli je fond podijeljen u veće tematske cjeline, pa se tako u cjelini pod nazivom Pisarnica nalaze i analizirani zapisnici. Dokumentacija, koju je vodilo Tajništvo, sadrži zapisnike sjednica Sabora od 1861. do 1910. godine, kao i zapisnike sjednica Odbora za sve godine od 1861. do 1918. Uz zapisnike koristit će se kao nadopuna i glasilo Istarskog sabora gdje se također nalaze zapisi rada Sabora u *Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo* za određene godine koji se nalaze u Državnom arhivu u Trstu (*Archivio di stato di Trieste*). Iz Državnog arhiva u Trstu koristit će se i fond koji je vezan za rad Pokrajinskog školskog odbora Istre (*Consiglio scolastico provinciale dell'Istria*), a nalazi se kao dio fonda Carsko-kraljevskog Namjesništva za Primorje (*l. R. Luogotenenza del Litorale (1850 - 1918)*), *Atti Generali (1906 - 1918)*).

Zapisnici su na talijanskom jeziku vrlo šturi, i često daju samo osnovne činjenične podatke, dok su govori hrvatskih i slovenskih zastupnika u Saboru zabilježeni često samo u skraćenim

tekstovima i svedeni na najnužnije činjenične podatke. U radu će se kao dopuna koristiti i Zapisnici sjednica Hrvatsko-slovenskog kluba zastupnika u Istarskom saboru (1884. - 1901.). Zapisnici su digitalizirani i objavljeni pod uredništvom Vjekoslava Bratulića te nam upotpunjuju sliku rada Istarskog sabora, posebice o djelovanju hrvatskih i slovenskih zastupnika. Uz zapisnike se u dokumentu nalazi i tekst Pravila Hrvatsko-slovenskog kluba.

Iz Pokrajinskog arhiva u Kopru analizirat će se spisi koji se odnose na Učiteljsku školu u Kopru. Radi se o arhivskoj građi koja donosi spise vezane za sam rad škole, popis djelatnika, plan i program rada, zapisnike sa sjednica, izvješća po školskim godinama, broj studenata po odjelima, broj učitelja po predmetima koje predaju, platne liste učitelja te jezike na kojima podučavaju.

Također će se u radu koristiti i osobni fond Vjekoslava Spinčića koji se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu pod nazivom Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića (HR-HDA-819) te iz istoimenog fonda analizirat će se godišnja Izvješća Ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru.

Okosnica rada bit će i doneseni državni zakoni i njihove nadopune čija će analiza i usporedba omogućiti lakšu interpretaciju i ocjenu stanja pučkog školstva u Istri. Zakoni su izlazili u službenom glasilu *Bollettino delle Leggi ed Ordinanze per il Litorale austro-ilirico*, a u ovom radu analizirani su primjerci koji su dio fonda Državnog arhiva u Pazinu za razdoblje 1867. - 1914. Zakoni su pisani na talijanskom ili njemačkom jeziku, a donosio ih je Istarski sabor, stoga ih nazivamo pokrajinskim školskim zakonima.

U ovom će se radu detaljno analizirati četiri zakona, ali i brojni naputci, odluke, pravilnici koji su izašli na temu školstva u ovom razdoblju. Radi se o sljedećim zakonima: *Zakonu o odnosu škole i crkve* (25. 5. 1868.), *Državnom zakonu o pučkim školama* (14. 5. 1869.), *Pokrajinskom školskom zakonu o javnim pučkim školama* (30. 3. 1870.) i *Zakonu kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre* (30. 3. 1870.).² U radu će se implementirati i ostali školski zakonski akti i uredbe Ministarstva bogoštovlja i nastave doneseni u razdoblju od 1870. - 1914., a vezani su za razvoj školstva u Istri, poput *Zakona o nadzoru škola*, *Zakona o*

² Radi boljeg snalaženja u tekstu Državni zakon o pučkim školama donesen 14. 5. 1869. godine nazivat će se *temeljni državni školski zakon*, dok će se inačica pokrajinskog zakon od 30. 3. 1870. nazivati *temeljni pokrajinski školski zakon*.

uvođenju školarine i niza uredbi kojima se reguliraju nastavni planovi i programi te zaduženja učitelja.

Statistički podatci crpit će se iz Statističkih izvješća Carske i kraljevske statističke komisije koja se nalaze u Austrijsko nacionalnoj knjižnici u Beču. Povijesni austrijski pravni i zakonski tekstovi dostupni su putem digitalne čitaonice za zakone - ALEX. Statistički podatci donose se za cijelu Monarhiju tako da dokumentiraju državnu izlaznost normi prošlih vremena te su izvrstan izvor za pitanja o povijesti, politici, kulturi i društvu.

1.2.2. Sekundarni izvori

Osim dosada objavljenih publikacija, kao nadopune arhivskom gradivu, poslužit će dostupna statistička izvješća školskih nadzornika o stanju u školama, posebice sačuvana statistička izvješća nadzornika Antona Klodiča Sabladoskog te nadzornika Pulskog i Porečkog kotara Frana Barbalića. Anton Klodič Sabladoski bio je pedagog i nadzornik jedno vrijeme u Gorici, a od vremena donošenja temeljnih školskih zakona 1870. imenovan je nadzornikom i za hrvatske i slovenske škole u Istri. Od 1872. godine postaje nadzornik u Grazu te nadzire cijelu Štajersku, a ujedno je i autor programa za osnovnu školu čiji su se dijelovi implementirali i u školske programe ostalih pokrajina. Njegov rad *Povijest školstva u austrijskom primorju* objavljivao se tijekom 1909. i 1910. u *Narodnoj prosvjeti*, mjesečniku za školstvo, književnost i prosvjetu. U radu donosi statističke i usporedne prikaze stanja školstva u Istri.

Fran Barbalić bio je pedagog i povjesničar koji je radio na unaprjeđenju hrvatskih škola u Istri. Svoju je karijeru započeo 1897. kao učitelj u Pićnu te stalni nadučitelj u Bermu, a 1913. - 1919. imenovan je za kotarskog školskog nadzornika za hrvatske škole za kotar Pulu i Poreč. Aktivno je sudjelovao u kreiranju obrazovne politike u Istri te je objavljivao svoje radove u tadašnjim učiteljskim časopisima u *Narodnoj prosvjeti*, *Hrvatskoj školi* i *Pučkom Prijatelju*. Statističke podatke o stanju u hrvatskom školstvu u Istri do prosinca 1913. godine prikazao je u knjizi *Pučke škole u Istri*. Nakon Prvog svjetskog rata, dolaskom talijanske vlasti, udaljen iz Istre, predaje kao učitelj na Sušaku 1919. - 1929., a do 1937. godine radi kao službenik JAZU-a u Zagrebu.

Stanje u školstvu moguće je uvidjeti i iz memorijalnog djela *Moja sjećanja na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru* tajnika udruge navedenog Društva Viktora Cara Emina koji u svojim

sjećanjima daje i popis otvorenih Družbinih hrvatskih pučkih škola. Koristit će se i službena godišnja *Izvešća o djelovanju ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru* koja sadrže informacije vezane uz djelovanje, ulogu i rezultate djelovanja Družbe.

Također, koristit će se i postojeći pedagoški časopisi *Narodna prosvjeta* i *Hrvatska škola* te preporodni list *Naša sloga*. *Narodna prosvjeta* je mjesečnik za školstvo, prosvjetu i umjetnost, glasilo istoimenog učiteljskog društva, koje donosi stručne članke, činjenične podatke i informacije o školstvu u Istri od 1906. do 1914. godine. *Hrvatska škola* izlazila je također u Pazinu kao mjesečnik od siječnja 1912. do srpnja 1914., a bio je list za školstvo, prosvjetu i književnost istoimenoga katoličkoga učiteljskoga društva za Istru - Hrvatska škola.

Naša sloga bile su prve novine u Istri na hrvatskom jeziku. Najzaslužniji za pokretanje njihovog izlaženja bio je biskup Juraj Dobrila, a izlazile su od 1870. - 1915. godine. Sadržajno su članci u listu bili vezani za političko-nacionalne teme, školstvo, djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru i pojedinih bratovština. List je objavljivao i praktične savjete za poljoprivrednike i zanatlije, zanimljivosti iz svijeta, novosti iz svakodnevice te književne priloge. Stoga opravdano stoji i sam podnaslov kako je *Naša sloga* poučni, gospodarski i politički list. Kroz časopis možemo pratiti svakodnevicu istarskog čovjeka tog vremena te uz brojne činjenice i informacije zaključiti kako je taj časopis vjerodostojan svjedok tog vremena. U sva tri časopisa analizirat će se članci i usporediti kako bi se prikazalo i opisalo stanje u školstvu te problemi s kojima se suočavaju učitelji od donošenja temeljnih školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata.

1.3. Metodologija istraživanja

U radu će se istražiti stanje hrvatskog školstva u Istri od prelaska škola iz crkvene nadležnosti u državno do početka Prvog svjetskog rata. Novi školski zakoni doneseni na razini države omogućili su reformu dotadašnjeg školstva, a pokrajinske inačice temeljnih školskih zakona, nakon 1870. godine najavile su novo razdoblje u razvoju i modernizaciji pučkog školstva u Istri. Donošenjem školskih državnih zakona 1868. i 1869. godine postavljena su osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu te su utvrđeni temelji kasnijem razvoju državnoga školstva.

Cilj je ove disertacije istražiti, analizirati i utvrditi ulogu državnih zakona u stvaranju modernog hrvatskog školstva u Istri od donošenja *temeljnih* školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata. Pokušat će se odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri i je li donesena zakonska regulativa zaživjela te na koji se način ostvarivala u istarskim školama. Pretpostavka je da nakon donošenja državnih zakona, u istarsko je školstvo postupno prodirala zakonska regulativa te su i nakon donošenja državnih zakona postojale zapreke koje su onemogućavale njihovu cjelovitu primjenu. Neki od problema s kojima se suočava hrvatsko školstvo u Istri bit će financijsko upravljanje, koje prelazi na općine, nedostatak školovanog kadra, problem uvođenja hrvatskoga jezika, a sve to u vrijeme kad se sukobljavaju interesi hrvatskog i slovenskog narodnog preporoda s talijanskim iredentizmom.

Stoga će se u radu analizirati, usporediti i odgovoriti u kojoj su mjeri doneseni zakoni zaživjeli u istarskim školama. Primijenit će se kvantitativno-analitička metoda nužna za analizu, vrednovanje i interpretaciju kvantitativnih izvora kojom će se nastojati rekonstruirati stanje u istarskim školama nakon 1870. godine. Analizom kvantitativnih izvora nastojala se rekonstruirati svakodnevica kroz školski obrazovni sustav te utvrditi jesu li se i na koji način doneseni zakoni implementirali na samom terenu te kako su se ustrojile škole, kakav je bio položaj učitelja i u kakvom su odnosu učenici i roditelji naspram školskih obveza. U toj analizi popratili su se svi mehanizmi pomoću kojih je država nastojala urediti i modernizirati školski sustav. Također je bilo nužno popratiti i gospodarske i političke i društvene i na koncu nacionalno-integracijske procese koji su doveli do nastajanja građanskog društva, omogućavanja novih škola na hrvatskom jeziku u Istri. Borba za hrvatski jezik u javnoj upravi i školama kroz doneseni državni zakonski okvir vodila se u Istri u obliku procesa socijalizacije većinskog hrvatskog stanovništva u Istri s nacionalnim predznakom te na izvjestan način direktno utjecala na stvaranje hrvatskih pučkih škola.

Korištenje metoda klasifikacije i komparacije bilo je nužno kod izrade statistika vezanih za broj osnovanih pučkih škola, za broj škola koje se razlikuju po nastavnom jeziku, broj učenika te broja zaposlenog učiteljskog kadra. Klasifikacijom škola kroz određeno razdoblje dobit će se sistematska i potpuna brojčana slika pučkog školstva u Istri, dok će se komparacijom utvrditi stanje hrvatskog pučkog školstva i tijek razvoja kroz zadane elemente.

U radu će se koristiti komparativna metoda radi uspoređivanja donesenih državnih zakona i utvrđivanja provedbe tih zakonskih regulativa na samom terenu odnosno u samim pučkim

školama. Rezultati dobiveni iz primarnog i sekundarnog gradiva poslužit će u verificiranju, valoriziranju i sintetiziranju doktorskog rada u kojem će se pokušati dokazati da se u sve istarske škole, postojeće i one novootvorene, postupno uvode i primjenjuju doneseni temeljni državni zakoni. Primjena navedenih zakona prolongirala se zbog brojnih problema s kojima se tada suočavalo istarsko školstvo, a i samo društvo krajem 19. i početkom 20. stoljeća te se i modernizacija školstva, društva i same države postupno, ali sustavno unapređivala. Modernizacijom školstva te implementacijom samih zakona razvijalo se i moderno građansko društvo Istre.

U kontekstu istaknutih metoda istraživanja u realiziranom znanstveno-istraživačkom radu polazilo se od više temeljnih istraživačkih ishoda ovog rada. Ishodi su sljedeći:

- ocrtati političke, društvene, gospodarske i nacionalno-integracijske prilike u Istri u drugoj polovini 19. stoljeća i na početku 20. stoljeća,
- rekonstruirati stanje u hrvatskim pučkim školama od 1870. do 1914. godine temeljem arhivske građe, zapisnika školskih nadzornika i dostupnih statističkih podataka,
- usporediti donesene zakone (njima se osnivaju mjesna, kotarska i pokrajinska školska vijeća i započinje rad stručnih školskih nadzornika) te utvrditi u kojoj su se mjeri primjenjivali na terenu i u kojoj mjeri su doveli do modernizacije školstva,
- prikazati rad udruga Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru u očuvanju hrvatskog identiteta i njihovom otvaranju pučkih škola kao odgovora na otvaranje talijanskih *Leghe Nazionali* i njihovu djelatnost na istarskom području,
- utvrditi okolnosti oko donošenja novih zakona, njegovoj primjeni i prihvaćenosti analizom zapisnika Istarskog zemaljskog sabora te zapisnika sjednica Hrvatsko-slovenskog kluba zastupnika u Istarskom saboru,
- analizirati kroz članke časopisa *Naša sloga*, *Narodna prosvjeta* i *Hrvatska škola*, koji se odnose na problematiku istarskog školstva, rad kotarskih, općinskih i mjesnih školskih vijeća te utvrditi prihvaćenost donesenih zakona i probleme s kojima se suočavaju sami učitelji i učenici.

U kontekstu prethodnog, ovim radom propitivale su se i stanovite hipoteze postavljene u okviru povijesnih znanosti u kontekst istraživane teme te se nastojao dati znanstveni doprinos

povijesnoj znanosti kroz rezultate provedenog znanstvenog istraživanja. Analizirajući arhivsku dostupnu građu dokazivale su se u radu sljedeće hipoteze:

- nacionalno-integracijske prilike u Istri i sukobljavanje Talijana s Hrvatima i Slovencima u Istri doprinijele su otežanom razvoju hrvatskog i slovenskog školstva u pučkim školama,
- Istarski je sabor onemogućavao afirmaciju svih naroda u Istri, posebice Hrvata i Slovenaca, koji su bili potlačeni naspram vladajućih Talijana, što je otežalo bržu modernizaciju hrvatskog stanovništva u Istri,
- djelovanje lista *Naša sloga* imalo je ključnu ulogu u vrijeme preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u afirmaciji te razvoju hrvatskog društva u Istri koje se oduprlo talijanizaciji,
- uloga školskog društva Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru imala je ključnu ulogu u stvaranju hrvatskog školskog sustava u Istri,
- donošenjem državnih školskih zakona postavljena su osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu i utvrđene osnovne postavke kasnijem razvoju državnoga školstva i moderne države,
- u sve hrvatske javne pučke škole u Istri, postojeće i one novootvorene, postupno se uvode i primjenjuju doneseni temeljni državni zakoni, mjerljivi kroz kvantitativne i kvalitativne pokazatelje.

Ovim istraživačkim radom pokušalo se dublje i jasnije proširiti temeljne znanstvene spoznaje o razvoju hrvatskog školstva u Istri u razdoblju od 1870. do 1914. godine te obraniti ključni argument kako u navedenom istraženom razdoblju donošenjem modernih državnih zakona školstvo doživljava primjetnu kvalitativnu promjenu. Iako u Istri u početku donošenje školskih zakona i niza zakonskih regulativa nije pomoglo postojećem stanju u hrvatskim pučkim školama, ipak je uz pomoć brojnih mehanizama korištenih u okviru narodnog preporoda i nacionalno-integracijskih procesa vidljiv napredak u razvoju hrvatskih škola u Istri, posebice početkom prvih godina 20. stoljeća. Od donošenja državnih školskih zakona do Prvog svjetskog rata razdoblje je kada se organiziralo i preuredilo školstvo, ali i razdoblje kad su dani temelji razvoja školstva i stvaranja modernog osnovnoškolskog sustava čije su tekovine vidljive u školstvu do dan danas. Promjene, koje donose državni zakoni, sporije se uvode u istarski školski sustav zbog brojnih poteškoća. Dok je temeljni državni zakon uredio promjene u cijelom

školskom sustavu, u austrijskom dijelu Monarhije, dio promjena ostavljen je na odluku pokrajinskoj vlasti. Pokrajinskom zakonodavstvu prepušteno je donošenje detaljnijih odredaba vezanih primjerice za odabir nastavnog jezika u pučkim školama, za definiranje učiteljskog kadra i njihovih plaća, kod predlaganja nastavnog plana i programa. Iako je školstvo u Istri u trenutku donošenja zakona opterećeno problemima, tadašnja spora primjena zakonske regulative ipak čini temelj hrvatskog sustava i to onaj koji je zaživio 1870-ih, razvijao se i postao temelj današnjem hrvatskom školskom sustavu.

2. POLITIČKE, DRUŠTVENE, GOSPODARSKE I NACIONALNO-INTEGRACIJSKE PRILIKE U ISTRI

U drugoj polovini 19. stoljeća Habsburška Monarhija doživljava brojne političke, društvene, a time i gospodarske promjene. Srednjovjekovna razdioba Istre na austrijski i mletački dio završit će mirom u Campoformiju 1797. kad s političke scene nestaje Mletačka Republika, a teritorij Istre upravno i teritorijalno ulazi pod austrijsku vlast. Tijekom prve austrijske vlasti (1797. - 1805.) Austrija neće mijenjati zatečeni mletački školski sustav. Iako je i sam mletački obrazovni sustav doživio određene preinake, zahvaljujući grofu Gasparu Gozziju, postavljeno je obavezno sedmogodišnje školovanje, ali on padom Mletačke Republike nije zaživio.³ Za vrijeme kratke francuske uprave (1805. - 1813.) francusko zakonodavstvo uvodi promjene i u obrazovni sustav, želi ustrojiti suvremeno školstvo, uvodeći osnovne škole za dječake i djevojčice te srednje škole, međutim zbog kratkog razdoblja uprave te promjene nisu se realizirale na području Markgrofovije Istre.⁴ Bečkim kongresom 1815. teritorij Istre bit će ponovno pod austrijskom vlašću sve do konca Prvog svjetskog rata. Austrijsko primorje od 1825. godine bilo je tako upravno podijeljeno na Istarsko okružje s glavnim gradom Pazinom, Goričko okružje i grad Trst. Revolucionarna zbivanja 1848. godine imala su odjek diljem Monarhije pa se tako pitanje drugačijeg ustroja i ustavnih reformi javilo i među nacionalnim pokretima naroda austrijskog djela Monarhije. Održani su 1848. godine izbori za Bečki parlament, međutim, u tom je razdoblju vidljiva još nedovoljno razvijena nacionalna svijest kod istarskih Hrvata što se pokazalo i izborom kandidata. Istru su u parlamentu predstavljala četiri talijanska kandidata te jedan hrvatski kandidat, sudac iz Kastva Josip Vlah.⁵ Posljedica ovakvih izbornih rezultata reflektirala se na stalne zahtjeve talijanskog građanstva u Istri koje je željelo uvesti talijanski

³ Oreste CUPPO, „Le scuole nelle provincie illiriche con speciale riguardo a quelle di Trieste“, *La Porta Orientale*, VII, 7-8; Trieste, 1937., str. 275.-318. ; Ante CUKROV, „Osnovno školstvo Svetvinčenštine do kraja I. svjetskog rata“, *VIA*, god. 6-7, sv. 6-7, 1996. - 1997., str. 173-211.

⁴ Ideja obveznog, sekularnog i besplatnog osnovnog obrazovanja u Francuskoj javila se tijekom Francuske revolucije, a širila se na ostala područja zahvaljujući Napoleonu koji i na osvojenim područjima uvodi svoje zakonodavstvo. Tako je školski obrazovni sustav prvi puta postao obavezan za djecu od 6. do 12. godine, nastavni jezik je bio "jezik zemlje", a ukinuta je uloga Crkve u školstvu.

Fernand BEAUCOUR, „Napoléon Bonaparte et l'enseignement“, *Centraliens*, N°552, veljača 2004. <http://archives-histoire.centraliens.net/pdfs/revues/rev552.pdf>, pristupljeno 21. 8. 2023.

⁵ Dragovan ŠEPIĆ, *Hrvatski pokret u Istri u XIX. i na početku XX. stoljeća*, Reprezent. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Račice, 2004., str. 34.

jezik kao službeni i proglasiti Istru talijanskom pokrajinom poput austrijskih pokrajina u Italiji.⁶ Djelomičan uspjeh talijanski su zastupnici postigli uvođenjem talijanskog jezika u upravu.

Svakako prijelomna godina u političkom ozračju europskih država, pa tako i istarskog područja bit će 1861. godina. Te godine car Franjo Josip ponovno obnavlja ustavno stanje i vraća parlamentarizam kojim oživljava politički život. Započinje s radom Istarski zemaljski sabor i formira se politička scena sa strankama, programima i ciljevima. Obnovljeni ustavni život utjecat će i na sustavnije buđenje nacionalne svijesti u Istri. Na koncu u istarskom susjedstvu traje proces stvaranja ujedinjene Italije što će, također, direktno utjecati na političko, gospodarsko i društveno stanje u Istri. Apsolutizam kao dominantan oblik političke vlasti pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja i razvoja industrije dovest će do novog oblika u kojem vladari i dalje drže vlast u svojim rukama, ali ujedno pokušavaju vladati na dobrobit svojih podanika. Prosvijećeni apsolutizam utjecat će i na obrazovanje. Reorganizacija školstva kod prosvijećenih apsolutista uključivala je obavezan polazak u pučku školu. Posljedica donesenih sustavnih zakonskih akata bit će postupna modernizacija društva te stvaranje temelja sustavnog unapređenja pučkog školstva u Istri.

Veljačkim patentom, 26. veljače 1861. obnovljen je centralizam te uveden dvodomni parlamentarni sustav. U Donji dom Carevinskog vijeća ulaze predstavnici zemaljskih sabora. Za hrvatsko područje to je značilo povratak stranačkog i političkog djelovanja kroz Dalmatinski sabor u Zadru, Istarski sabor u Poreču te Sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u Zagrebu. Austro-ugarskom nagodbom 1867. godine i Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. godine, stvorena je država dualističkog tipa, a teritorij države podijeljen je na austrijski i ugarski dio što je dodatno naglasilo upravnu rascjepkanost hrvatskih zemalja. Hrvatsko-ugarskom nagodbom određen je državno-pravni položaj Hrvatske sve do konca Prvog svjetskog rata, a pitanje školstva ulazi u autonomne poslove zajedno s pravosuđem, unutarnjim poslovima i vjerskom politikom. Nezadovoljni svojim političkim i društvenim položajem unutar nove državne tvorevine, a u želji da zaštite svoje nacionalne interese, istarski su Hrvati pojačali svoje političko djelovanje kako bi se zaštitili od talijanskog nametanja.

⁶ Isto.

U cilju daljnjeg razvoja Monarhije te usklađivanja prava i sloboda svih pokrajina Veljačkim patentom država je bila podijeljena na 21 pokrajinu sa zemaljskim saborima.⁷ Jedna od 21 spomenutih pokrajina bila je i Markgrofovija Istra s kneževskom Grofovijom Goricom i Gradiškom te slobodnim carskim gradom Trstom (prilog 3.). Njihov teritorijalni obuhvat od 4.956 km² činio je administrativnu jedinicu - Austrijsko primorje (*njem. Österreichisches Küstenland, tal. Litorale austriaco*) sa sjedištem u Trstu. Markgrofovija je osim Istarskog poluotoka u svoj sastav uključivala i otoke Cres, Krk, Lošinj s granicom u gradu Rijeci, točnije do njegova današnjeg kvarta Zamet.

Markgrofovija Istra je bila organizirana u sedam carsko-kraljevskih kotarskih poglavarstava koja su djelovala u okviru svog područja lokalne uprave i na svom području predstavljala najviši političko-upravni oblik vlasti. Od 1868. do 1918. govorimo o kotarima Kopar, Poreč, Pula, Pazin, Volosko, Lošinj, Krk (od 1905.) i Rovinju, kao samostalnom gradskom magistratu. Broj kotareva sukladno austrijskim upravljanjem od vremena uspostavljanja 26. lipnja 1849. do 3. studenoga 1918. mijenjao se.⁸ Kotarevi su nekada imali i sudsku ulogu, ali se ona ukinula temeljem *Zakona o odvajanju političke vlasti od sudstva* od 19. svibnja 1868. kojim se odvojila sudska od političke vlasti.⁹ U okviru političke nadležnosti obveza kotara bila je brinuti se o provođenju svih donesenih državnih zakona, o izdavanju trgovačkih i obrtničkih dozvola, o pitanjima zdravstva, ublažavanju neimaštine, izgradnji cesta, unapređenju javnog reda i mira te na koncu kotarevi su bili zaduženih i za pitanje školstva.¹⁰ Kotarski nadzor nad školstvom i njegova uloga u implementiranju državnih obrazovnih zakona bit će od velike važnosti u razvoju školstva u Istri. Najniža razina lokalne uprave bile su općine koje vodi načelnik s vijećnicima. Temeljem državnog *Zakona o općinama* (24. 4. 1859.) i pokrajinskoj verziji zakona potvrđenoj od cara, općine i dalje djeluju kao mjesne općine te se unutar opsega svog djelovanja brinu i odlučuju o svemu gdje same sudjeluju u financiranju.¹¹ Tako su mjesne općine imale bitan i veliki utjecaj na srednje i pučke škole koje su bile financirane iz općinskih izvora. Općine su trebale skrbiti za izgradnju, održavanje i izdržavanje pučkih škola. Međutim

⁷ Patente imperiale, colla quale viene promulgata la Legge sulla rappresentanza dell'Impero; Patente Sovrana, colla quale vengono convocate le Diете provinciali ed il consiglio dell'Impero, *Estratti dal Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico*, br. 226, Trieste 1861., čl. 3., str. 13-44.

⁸ Antun BRAJKOVIĆ, „Institucije državne vlasti u Istri (1848. - 1918.)“, *Arhivski vjesnik*, br. 34-35, Zagreb, 1992., str. 71-74.

⁹ *Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico* (u nastavku Bollettino delle Leggi dell'Impero), Legge sulla separazione del potere politico dalla magistratura, 1868., n. 44.

¹⁰ A. BRAJKOVIĆ, n. djelo, str. 71-72.

¹¹ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge dei Comuni locali per il Margravio d'Istria, 10. 7. 1863., n. 13.

u studenom 1868. godine donesen je novi *Zakon o općinama* kojim su donesene izmjene u broju i mjesnoj nadležnosti općina.¹² Tim se zakonom smanjio postojeći broj općina sa 138 na 54.¹³ U tadašnjih 7 kotara sveukupno je bilo do 1918. godine 54 općina. U taj broj uključen je i grad Rovinj koji čini samostalni magistrat s vlastitim statutom. Poreznih je mjesnih općina bilo 354 te 24 općina s posebnim upravnim vijećem.¹⁴ Najveći problem predstavljala je činjenica što su u većini općina u Istri vlast držali Talijani, a to je onda direktno utjecalo i na sam razvoj školstva jer su općine financijski potpomagale prema novom školskom zakonu pučke škole. Do školskih temeljnih državnih zakona škole su u manjim mjestima držali župnici, a prelaskom u državno vlasništvo brigu su preuzele općine. Također, umjesto da se otvaraju i grade nove hrvatske škole, u općinama gdje su na vlasti Talijani, događalo se da su manje pomoćne škole na hrvatskom jeziku zatvarale se ili je općina tražila otvaranje pučke škola s talijanskim nastavnim jezikom. Za smanjivanje općina zalagali su se talijanski zastupnici i u Istarskom saboru jer bi na taj način u pojedinim „talijanskim“ gradovima i dalje ostali na vlasti i vladali hrvatskom većinom. Tako da je borba za dobivanjem što većeg broja hrvatskih općina, odnosno da općinska vlast bude u rukama hrvatskih političara, započela odmah po vraćanju političkih sloboda. Osim što je novi *Zakon o općinama* predstavljao problem za školstvo, zakon je predstavljao problem i za provođenje samih izbora u Istri. Posljedica ukinuća starih općina dovodi do pitanja same vlasti. Najbolje o spajanju općina i problemima koji se javljaju svjedoči primjer Općine Pazin u kojoj je do 1870. godine bilo 10 općina, a novim su zakonom one spojene u jednu s ukupno 29 općinskih zastupnika.¹⁵ Prema dopisu *Naša sloga* navodi sljedeće podatke:

- Pazin broji 3090 dušah, a ima 20 zastupnika,
- Lindar 1270 dušah, a 2 zastupnika,
- Gračišće 1909 dušah, 3 zastupnika,
- Gologorica 521 dušu, 1 zastupnika,
- Krbune 913 dušah, 1 zastupnika,

¹² Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI- 1 (dalje HR-DARI), Zemaljski sabor Markgrofovije Istre, Progetto di legge della seduta della Dieta provinciale del Istria., sv.3.; Bolletino delle Leggi dell' Impero , n. 18. /1863.

¹³ Fran BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri: od 1870. do 1915. godine*: (prema bilješkama iz „Naše sloge“), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1952., str. 13.

¹⁴ Ines KROTA, Sumarni inventar Zemaljskog sabora Markgrofovije Istre (1861. - 1918.), Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-1, Rijeka, 1998., str. 7. Arhinet - Nacionalni arhivski informacijski sustav. <http://www.arhinet.arhiv.hr>; pristupljeno 22. 9. 2021.

¹⁵ *Naša sloga*, 1871., br. 1. Dopisi. Iz nove Pazinščine.

- Novaki 904 duše, 1 zastupnika,
- Beram 769 dušah, 1 zastupnika,
- Zareč 388 dušah, a nijednoga zastupnika,
- Kašćerga 410 dušah, nijednoga zastupnika,
- Grdoselo 421 dušu i nijednoga zastupnika.

Novonastala Općina Pazin nastala spajanjem prijašnjih općina ima sveukupno 7505 stanovnika i 29 općinskih zastupnika od kojih u samom gradu Pazinu 20 općinskih zastupnika, dok je u ostalih 9 naselja sveukupno 9 zastupnika, od koji u 3 naselja Zareč, Kašćerga i Grdoselo nisu ni izabrali svog predstavnika u općinsko vijeće. Što zapravo dovodi do postojanja 20 općinskih zastupnika od kojih su većina Talijani naprema 9 hrvatskih općinskih zastupnika okolnih naselja. I tu zapravo vidimo primjer nepravedne borbe, koja se temelji na zakonskim osnovama spajanja općina, gdje talijanska manjina dolazi u položaj moći te odlučuje o školstvu, ukida hrvatske škole i traži osnivanje talijanskih. Statistika pokazuje kako je kotar Pazin po pitanju broja otvorenih hrvatskih pučkih škola prije samog donošenja temeljnih državnih školskih zakona bio u izrazito lošem stanju. Zapravo djelovale su samo dvije pučke hrvatske škole u cijelom kotaru od postojećih 15, od čega su ostale bile ili čiste talijanske pučke škole ili mješovite talijansko-hrvatske pučke školi. Spajanje općina pogodovalo je upravo talijanskim općinskim vlastima koje su utrakvističke škole vrlo jednostavno pretvarale u talijanske pučke škole. Prema popisu stanovnika, gotovo 80 % stanovništva pazinskog kotara izjasnilo se za hrvatski jezik kao uporabni jezik, međutim, ta činjenica nije bila dovoljna jer su lokalnu vlast u svojim rukama držali Talijani koji su, dobivši mogućnost brige o školama, zalagali se za opstanak i otvaranje što većeg broja talijanskih pučkih škola. Također, prilikom čitanja stanja u školama u Istarskom saboru, zapisnici svjedoče o stalnim prigovorima, koje upućuju hrvatski zastupnici po pitanju nastavnog jezika u pučkim školama, i svakojakim mehanizmima koje je talijanska manjina koristila. Tek će 1888. godine izborni rezultati pokazati kako je Pazin dobio većinu hrvatskih zastupnika.¹⁶

Autonomnim poslovima pokrajina upravljali su pokrajinski sabori i njihovi izvršni organi. Markgrofovijom Istrom, kao autonomnom pokrajinom, upravljaju *Zemaljski sabor* i njegovo izvršno tijelo *Zemaljski odbor* koji su zaduženi za autonomne poslove i donošenje pokrajinskih

¹⁶ Arhivio di stato di Trieste (dalje AST), Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo (dalje u radu ATTI). Volume primo, Rovigno, Sjednica Istarskog sabora 5. listopada 1888., str. 136. i 145.

zakona. Tako će primjerice državni *Zakon o pučkim školama* od svibnja 1869. godine¹⁷ svoju inačicu u Markgrofoviji Istri dobiti 30. 3. 1870. kada je donesen pokrajinski školski *Zakon o javnim pučkim školama*.¹⁸ Ono što je posebnost donesenih školskih zakona u Markgrofoviji Istri jest i činjenica da su u austrijskom dijelu Monarhije na temelju državnog školskog zakona, koji propisuje osnovna načela osnovnoškolskog sustava, pokrajinski školski zakoni imali puno veće ovlasti, odnosno Istarski zemaljski sabor je odlučivao o odredbama koje su od temeljnog značenja za uspostavu školskog pučkog sustava. Tako je Sabor u krojenju pokrajinske verzije školskog zakona odlučivao o pitanjima nastavnog jezika u školama, uvođenju drugog jezika, definiranju plaća učitelja, ali i kod predlaganja plana i programa u školama. Provođenje zakonskih odredbi i reforma obrazovnog sustava označili su novo razdoblje u razvoju i modernizaciji školstva u Istri.

2.1. Demografska slika Istre

Demografska struktura Istre u 2. polovini 19. stoljeća također je od izrazitog značaja za razumijevanje društvenih, političkih i gospodarskih teškoća, ali i same problematike obrazovanja i razvoja školstva. Naime, kako je već spomenuto, kurijalno izborno pravo pogoduje bogatom talijanskom građanskom sloju koje će tako držati političku vlast i imati većinu u Istarskom saboru. Još iz vremena Marije Terezije, Habsburška Monarhija započinje sustavnije praćenje i bilježenje broja stanovnika, pa se tako započinje i s uvođenjem kućnih brojeva u svim gradovima i selima, čak i onima u najudaljenijim krajevima Habsburške Monarhije. Godine 1785. za vrijeme cara Josipa II. za prostor civilne Hrvatske i Slavonije izrađen je „*jozefinski popis*“ kojim se trebalo utvrditi broj stanovništva sposobnog za vojnu službu. Prvi moderni opći popisi stanovništva nastat će 1857. godine *Carskim patentom br. 67* donesenim 23. ožujka 1857. godine.¹⁹ Patentom je određeno popisivanje stanovništva cijele Habsburške Monarhije. Tada započinje opće popisivanje cjelokupnog stanovništva, a osim

¹⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62.

¹⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, konzervazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20.

¹⁹ Statistische übersichten über die bevölkerung und den viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. oktober 1857, Aus der Kaiserlich-königlichen hof- und staatsdruckerei, Wien 1859.; Više na <https://archive.org/details/statistischebers00aust/page/n9/mode/2up>, pristupljeno 12. 2. 2021.

domaćeg stanovništva popisivalo se i strance. Prema tom popisu iz 1857. te gledajući današnji geografski obuhvat Istarske županije zabilježeno je u Istri 117 719 stanovnika.²⁰

U svom radu Ante Cukrov izradio je usporednu tablicu s brojem stanovništva služeći se podacima koje donosi austrijski statističar za Monarhiju Carl Czörning stariji, Franz Stadion carski namjesnik u Trstu (od 1847. ministar unutarnjih poslova Austrije) te Bernardo Benussi talijanski povjesničar rodom iz Rovinja.²¹ Iz usporedne je tablice vidljivo kako u razdoblju 1846. - 1849. prema različitim popisima broj Talijana u Istri iznosi 25,6 % do 26,32 %, dok je Hrvata i Slovenaca prema popisima oko 73 % do 75,13 %.²² Najveći problem predstavljaju različiti kriteriji u metodologiji izrade popisa, gdje se primjerice popis iz 1846. godine za određivanje nacionalne strukture stanovništva vršio prema kriteriju materinskog jezika, dok se od 1880. u popise uvodi kriterij uporabnog jezika. Obzirom da je uporabni jezik onaj, koji se najčešće službeno koristi, onda nije ni moguće objektivno na osnovu izjašnjavanja o korištenju uporabnog jezika odrediti nacionalnu pripadnost. Činjenica je i da su se nekadašnji popisi vršili preko carskih činovnika, a 1880. godine se vrše preko lokalne vlasti, što je moglo značiti i da je lokalne činovnike zadužene za popis birala stranka, koja je bila na vlasti u općini, te su ponekad imali mogućnost promijeniti podatke s kojima su se sreli na samom terenu. Stanovništvo Istre moglo je pod uporabni jezik zbog dvojezičnosti izabrati jezik naroda koji im je više odgovarao u trenutku popisa.²³

²⁰ Državni zavod za statistiku. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.

<https://data.gov.hr/ckan/dataset/naselja-i-stanovni-tvo-republike-hrvatske-1857-2001>, pristupljeno 10. 10. 2021.

²¹ Ante CUKROV, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, CASH, Pula, 2001., str. 18.

²² A. CUKROV, n. djelo, str. 18.

²³ I. ZUPANC, „Metodološke značajke demografskog istraživanja Istre“, *Buzetski zbornik*, br. 30, 2004, str. 366.

Tablica 1. Službeni popis stanovništva s obzirom na uporabni jezik ²⁴

Markgrofovija Istra	Talijani	Slovinci	Hrvati	Nijemci	Ostali	Ukupno
1880.	114 291 39,13 %	43 004 14,73 %	121 732 41,68 %	4779 1,64 %	8200 2,81 %	292 006
1890.	118 027 37,16 %	44 418 13,99 %	141 713 44,62 %	5904 1,86 %	7548 2,38 %	317 610
1900.	136 191 39,47 %	47 717 13,83 %	143 057 41,46 %	7 076 2,05 %	11 009 3,19 %	345 050
1910.	147 416 36,46 %	55 365 13,69 %	168 116 41,58 %	12 735 3,15 %	20 677 5,11 %	404 309

Podatci iz Tablice 1. dobiveni su analizom službenih popisa stanovništva Monarhije od prosinca 1880. do prosinca 1910. godine. Podatke je prikupila i objavila Carska i kraljevska središnja statistička komisija iz Beča te ih obradila i predstavila u Godišnjem statističkom izvješću.²⁵ Iz podataka je vidljiv porast prisutnog lokalnog stanovništva od 9 % i to brojčano u iznosu od 3739 više Talijana, 1414 Slovenaca, 18 981 Hrvata (9 - 10 %) te 1125 više Nijemaca. I prema rezultatima službene državne statistike, nastale po kriteriju korištenja uporabnog jezika, zaključujemo kako u Istri većinu čine Hrvati u odnosu na Talijane.²⁶ Povećanje broja Talijana po korištenju talijanskog jezika vezan je najviše uz zapadnu obalu Istre i to gradove Rovinj i Kopar, gdje je korištenje talijanskoga povezano i s otvaranjem, odnosno mrežom pučkih škola čije je financiranje vezano uz lokalnu upravu. Godine 1880. talijanskim se jezikom koristilo 39,13 %, a hrvatskim 41,68 % stanovništva Istre, dok je 1890. zamjetan pad uporabe talijanskog jezika koji koristi 37,16 %, a hrvatski 44,62 % stanovništva Istre. Razlozi leže i u višegodišnjoj borbi oko otvaranja hrvatskih pučkih škola temeljem donesenog *Pokrajinskog zakona o pučkim školama*. Otvaranje škola uvelike ovisi i o tome tko u rukama drži lokalnu vlast. Većinu upravne

²⁴ Statistička izvješća dostupna su u virtualnoj čitaonici novina Austrijske nacionalne knjižnice. U ANNO-u (*AustriaN Newspaper Online*) dostupni su statistički službeni podatci Österreichische Statistik, koje je vodila Monarhija, a izašli su u javnom glasilu. U radu će se koristiti njihovi službeni podatci. https://alex.onb.ac.at/static_tables/ors.htm, pristupljeno 12. 2. 2021.

²⁵ Österreichische Statistik. https://alex.onb.ac.at/static_tables/ors.htm, pristupljeno 12. 2. 2021.

²⁶ Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0002&pos=1>, pristupljeno 11. 10. 2021.

vlasti držali su Talijani koji žele očuvati svoj povlašten položaj pretvaranjem istarskog područja u etnički talijansku zemlju. Upravo školstvo postaje jedno od osnovnih mehanizama u procesu talijanizacije. Obzirom da je istarsko područje administrativno podijeljeno na 7 kotara i po kotaru su vidljive razlike u korištenju uporabnog jezika. Kotarevi u kojima se najviše koristi talijanski jezik su Rovinj 98,81 %, Kopar 46,85 %, Poreč 78,56 %, dok se hrvatski jezik najviše koristi u kotaru Pazin 79,12 %, Pula 40,33 %, Volosko 72,38 %, Lošinj 77,18 %.²⁷ Deset godina kasnije, 1890. godine primjetno je povećanje korištenja hrvatskoga jezika, najviše u kotaru Poreč s 15,4 % na 23,35 % gdje je te godine zabilježena pismenost od 20 % što je posljedica i otvaranja hrvatskih pučkih škola u tom kotaru.²⁸

I prema statističkom usporednom popisu po kriteriju uporabnog jezika, utvrđeno je povećanje broj obitelji koje su se izjasnile za hrvatski jezik. U tih 10 godina, od 1880. do 1890. godine povećanje se odnosi na 3736 obitelji više, koje koriste kao uporabni jezik talijanski, te 18 981 obitelj više koje koriste kao uporabni jezik hrvatski.²⁹ Prema postojećim podacima već u desetogodišnjem razdoblju vidljivo je peterostruko povećanje obitelji koje su se po uporabnom jeziku upisale kao hrvatske obitelji naspram talijanskih. Rezultati su zapravo ishod hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa koji do hrvatskog stanovništva prodire kroz političke, društvene i kulturne djelatnosti te, iako sporijim ritmom, ipak ispravlja postojeću etničku strukturu. Uspoređujući sve navedene popise, evidentno je postojanje četiriju etničkih skupina gdje prednjače Hrvati, zatim Talijani, Slovenci i Nijemci. Ono što su različiti popisi, također, pokazali različiti su i omjeri navedenih etničkih skupina što zavisi i od samih popisivača, metodologije i kriterija, koji su se prilikom popisivanja koristili, kao i popisivača koji ispunjavaju obrasce na samom terenu. Postoje evidentirane brojne izjave obitelji koje kazuju o nepravilnom radu terenskih popisivača, koji, ako bi se obratili na talijanskom jeziku, a domaćin obitelji ih na istom i pozdravio, automatski bi se upisivalo da je uporabni jezik u toj popisanoj obitelji talijanski jer se u početnom razgovoru taj jezik i koristio.³⁰ Stvarna etnička slika u Istri, kad se usporede popisi i postotci, zapravo otkriva kako je uvijek u navedenim popisima stalan omjer od većinskog oko 75 % slavenskog stanovništva (Hrvati, Slovenci) spram 25 % romanskog stanovništva (Talijani). Iako su Talijani u Istri zastupljeni u daleko manjem

²⁷ Österreichische Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central Commission, Wien 1895. XXXII. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0032&page=40&size=33>, pristupljeno 11. 10. 2021.

²⁸ Isto.

²⁹ Österreichische Statistik.

<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/annoshow-plus?call=ors|0032|0101|00000033||jpg|O>, pristupljeno 11. 10. 2021.

³⁰ *Nasha sloga*, 1910., br. 45. Javna skupština u Puli.

postotku, ipak odlučuju i imaju vodeću ulogu u političkom i gospodarskom životu Istre druge polovine 19. stoljeća.

Osim pitanja uporabnog jezika, u Istri je bio izražen i problem pismenosti. Prema postojećim službenim državnim statističkim podacima 1890. godine u Istri je čitati i pisati znalo 86 512 stanovnika od toga 51 999 muškaraca i 34 513 žena. Popis broji sveukupno ispitanih 317 610 stanovnika što govori da je u Istri 1890. svega 27 % stanovništva bilo pismeno, dok je na razini Monarhije Istra imala svega 0.6 % pismenog stanovništva.³¹ U cijeloj Monarhiji te iste godine službena državna statistika dobivena popisom stanovništva potvrdila je 13 258 452 stanovnika koji znaju čitati i pisati odnosno samo je polovica stanovnika u državi, njih 55 % bilo pismeno.³² Najveća pismenost Monarhije zabilježena je u tadašnjim najrazvijenijim pokrajinama Bohemiji, Donjoj Austriji, Galiciji i Moravskoj, a najniža u Vorarlbergu, Dalmaciji te Austrijskom primorju. Osim što navedeni statistički podatci pokazuju razvijenost pokrajina, obzirom da se radi o državi, koja se prostire na velikoj površini, jasno se može utvrditi nehomogena struktura stanovništva u Monarhiji koja ovisi i o gustoći naseljenosti te o razlikama u udaljenosti razvijenih gradova unutar samih pokrajina.

Godine 1901. izvršen je popis stanovništva o kojemu govori i *Naša sloga*. U prvom članku objašnjava stanovnicima na koji će način pristupiti popisu te tako spriječiti zlouporabu talijanskih općina u korist talijanskog jezika. Stoga u uputama stoji da se naznači, *kako Vam zapovjeda savjest i cesarski zakon, da govorite hrvatski gdje govorite hrvatski, i da govorite slovenski gdje govorite slovenski. Zahtjevate od občinskoga komisara za popis, da tako zapiše kako mu ki reče, te i kako u istinu govorite. Pritužite se kod c. kr. kapitanata i njegovoga komisara, ako občinski komisar nebi pravo zapisao. Učinite sve tako, jer biste inače i Vi mogli biti kažnjeni, ako bi se laž napisala. Učinite sve tako, bit će za dušeno i tjelesno bolje Vaše i Vaše djece.*³³ Tijekom popisivanja stanovništva, redakcija *Naše sloge* dobivala je često dopise u kojima se stanovništvo žalilo na načine popisivanja. Stoga se u članku *Sramotan popis* obratilo stanovništvu sljedećim riječima: *naši narodni protivnici hoće pod silu, da dokažu*

³¹ Österreichische Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central Commission, Wien 1895. XXXII. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0032&page=40&size=33>, pristupljeno 11. 10. 2021.

³² Österreichische Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central Commission, Wien 1895. XXXII. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0032&page=40&size=33>, pristupljeno 11. 10. 2021.

³³ *Naša sloga*, 1901., br. 2. Narode naš!

*popisom stanovništva, da je Istra talijanska. Našega naroda pokrasti će nam na hiljade u svih onih obćinah, kojimi upravljaju naši krvni neprijatelji.*³⁴

Pripreme za popis 1910. protječu prema informacijama iz *Naše sloge*, također, u pravoj netrpeljivosti, napetim odnosima i sukobu između pripadnika talijanske stranke i hrvatsko-slovenske u Istarskom saboru. O značaju popisivanja stanovništva govorio je preporoditelj istarskih Hrvata rodom iz Pićna dr. Šime Kurelić koji je objasnio kako popisi za Hrvate imaju gospodarsku, političku i znanstvenu važnost.³⁵ Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri imenovalo je i dva povjerenika koji imaju zadatak podučavati i pratiti popise. Posebice je naglasak stavljen na rubriku u kojoj se izabire govorni jezik jer je upravo to bio podatak na kojemu su Talijani Hrvate i Slovence proglašavali Talijanima. Naveden je i primjer kako su popisivači pribjegli lukavstvu te upisivali talijanski pod kriterij uporabnog jezika. U zapisnicima Istarskog sabora više su puta zastupnici tražili da se ta rubrika govornog jezika zamijeni uporabom materinskog jezika, ali ni jedan zahtjev u vladi nije prošao. Tako Š. Kurelić na održanom skupu navodi i primjere kako se popisivanje stanovništva zloupotrebljava po elementu uporabnog jezika. Prvi je primjer sluškinje iz hrvatskog sela koja dolazi u grad služiti kod jednog Talijana. Kada je gospodaru došla prijavnica za popisivanje osoba, on je popisao sluškinju koja radi za njega kao Talijanku, jer je ona u kući govorila s njima talijanski jezik. Pod drugi primjer naveo je slučaj kada je povjerenik općine došao hrvatskom seljaku pa ga na talijanskom jeziku upitao *Kako govorite?*, a seljak je odgovorio mu talijanskim *ta znate kako govorim*. Na što je povjerenik odmah upisao da je seljak Talijan jer mu je odgovorio na talijanskom jeziku. Stoga Kurelić zaključuje *nije ni čudo kada čitamo kako u statistici, Talijani niču kao gljive*.³⁶ Iako je popisivanje stanovništva 1910. izvršeno s puno nepravilnosti, ipak podatci su pokazali da Hrvata i Slovenaca u Istri ima puno više nego Talijana.³⁷ Iz statistike službenog popisa stanovništva vidljivo je da u Istri postoji porast broja stanovnika što je pokazatelj i rezultat prirodnog porasta. Također je razvidan neujednačeni rast stanovništva u istarskim mjestima. U Istri su gradska središta još uvijek manje sredine koje bilježe mali broj gradskog stanovništva, većinom gradove nastanjuju Talijani, dok Hrvati čine ruralno

³⁴ *Naša sloga*, 1901., br. 9. Sramotan popis pučanstva u Istri.

³⁵ *Naša sloga*, 1910., br. 45. Javna skupština u Puli.

³⁶ Isto.

³⁷ Podatci su prikazani u Tablici 1. https://alex.onb.ac.at/static_tables/ors.htm, pristupljeno 12. 2. 2021.

stanovništvo. Početkom 19. stoljeća najveći istarski grad bio je Rovinj, dok u drugoj polovini 19. stoljeća najveći istarski grad postaje Pula.

Naime, samo buđenje i stvaranje nacionalne svijesti bilo je moguće kod šireg građanskog sloja, a hrvatski građanski sloj bio je tek u povojima i nakon ukinuća kmetstva započinje svoj razvoj. Hrvat u Istri većinom je vezan za svoju zemlju. Poznato je da Hrvati u Istri najvećim dijelom žive i rade na selu te se stanovništvo bavi poljoprivredom, stočarstvom, ribarstvom. Ukinućem kmetstva, istarski su se seljaci pokušali riješiti svih dotadašnjih feudalnih obveza. Cilj im je bio postati ekonomski konkurentniji te raditi na daljnjem gospodarskom razvoju. Realizaciju tog cilja svakako će omogućiti i razvoj pučkog školstva, jer se uvođenjem obveznog školovanja otvorio pristup osnovnom obrazovanju za djecu iz svih društvenih slojeva. Školska zakonska regulativa je tako sustavno organizirala i regulirala socijalizaciju, obrazovne procese i procese učenja sljedeće generacije, a istarski je seljak stavljen pred gotov čin: imao je obvezu slati svoje potomstvo u školu. Ukinuće kmetstva Istri je omogućilo njezin daljnji gospodarski napredak. Dobivanjem zemlje u svoje vlasništvo, stigla je i nova obveza godišnjeg otkupa zemlje te plaćanja pokrajinskog i općinskog poreza. Namjesništvo u Trstu objavilo je 1880. godine i dopis u kojemu govori o gospodarskom stanju u Istri.³⁸ Izvješće donosi i *Naša sloga* koja prije citiranja samog dopisa izvještava kako je Centralna komisija za uređenje zemljarine (poreza) sporazumno s vladom za Trst i Primorje snizila tarife. Prema dopisu Namjesništva za Austrijsko primorje u Trstu gospodarsko stanje u Istri bilo je izrazito loše, a posljedica toga jest i stalno opadanje gospodarstva jer *poljodjelstvo je glavni izvor obskrbljivanja; brodarstvo se ističe skoro izključivo na kvarnerskih otocih, trgovina ograničuje se na mjestne potreboće; u cijeloj pokrajini nalazi se samo rudnik, a fabrikah ima jako malo i od male važnosti. Poljodjelstvo daje žito, voće i ulje za porabu stanovnikah; prodajom glavnog proizvoda vina, moraju žitelji zadovoljiti svim onim potrebicama koje valja u gotovom novcu platiti, stočarstvo bo nedaje znatnoga ploda. Ali i vinova loza boluje već više godina; sumporenje je nešto pomoglo, nu mnogo stoji te ne pruže uvijek lieka te nije kadro da stane na put najglavnijoj istarskoj rani: učestaloj suši. Sliedi da je sav prvašnji prištedjeni kapital u pokrajini potrošen te da posjednici nemogu zaprečiti, što se poveća imanja radi erarskih ili privatnih tražbinah exekutivno prodavaju za nekoliko forintih.*³⁹ Zbog ovakvog teškog gospodarskog stanja rastu i porezi,

³⁸ *Naša sloga*, 1880., br. 22. Nevoljno stanje gospodarstva u Istri i uređenje zemljarine; A. PERKOV, *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskoga gospodarstva - početci od 1850. do 1918.*, Grafomark, Zagreb, 2018., str. 37.

³⁹ *Naša sloga*, 1880., br. 22. Nevoljno stanje gospodarstva u Istri i uređenje zemljarine.

zemljarina i kućarina, koje stanovništvo sve teže plaća. Kako bi se olakšalo siromašnom stanovništvu, donesene su i mjere kojima su se brisala trenutna porezna dugovanja. Tako su 1861. godine gotovo svi neplaćeni porezi iz prijašnjih godina bili brisani, da bi se par godina kasnije opet nakupio zaostali neplaćeni porez koji je primjerice za 1878. godinu iznosio 686 706 forinti za zemljarinu i 187 602 forinti za kućarinu.⁴⁰

A i samo utjerivanje poreza vršilo se na način da su se proizvodi poslije žetve zaplijenili kao što to svjedoči dopis Namjesništva iz Trsta iz 1879. godine koji kazuje kako *neće bit pokrajine u državi koja je gospodarstveno tako duboko spala kao što je Istra, gdje se nije lako nadati boljku. Vino, glavni proizvod zemlje, nema velikoga prometa tako da i bolje godine posjedniku neprijaju. Žito i u najboljim godinama jedva da pokrije domaću potrebu. Poprava zemljišta, koje bi bile kod ovakvih nepovoljnih klimatičkih okolnosti od dvojbene vriednosti, nemogu se poduzeti, jer uobće nema kapitala.*⁴¹

Koliko je bilo teško živjeti zorno prikazuje i govor biskupa Dobrile iz svibnja 1862. Carevinskom vijeću tražeći glasačku potporu izjavljuje *radi kratkoće suzdržavam se od daljih opisa našeg bijednog stanja: bit će dovoljno ako ukratko navedem da se u mnogim predjelima jedva može naći tu i tamo koja seoska kuća na čijem se ognjištu kuha topla hrana, da u Istri ima seoskih općina u kojima veći dio stanovništva za vrijeme oskudice tijekom cijele zime preživi od smrekovih i glogovih plodova, da ima seoskih zajednica u kojima polovica stanovništva troši slabo hranjive obroke, bez soli ili solju namijenjenoj stoci.*⁴² Iz teških gospodarskih uvjeta nastat će hrvatski građanski sloj. Hrvatski je seljak trebao postati nositelj nacionalne svijesti u Istri i morao se izvući iz stalne talijanske i gospodarske potlačenosti, a s vremenom je osvijestio činjenicu i spoznaju o nacionalnoj pripadnosti hrvatskom narodu. Također je shvatio važnost činjenice da su Hrvati u Istri brojčano nadmoćniji, nego talijanska vladajuća manjina. Sve navedeno dalo im je čvrstoću i snagu za stvaranje uvjeta pomoću kojih će preokrenuti te izmijeniti svoj položaj. Pri kraju feudalizma i u početnoj fazi razvoja kapitalizma u Istri se pojavila hrvatska građanska klasa čiji su predstavnici proizašli upravo iz

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Stipan TROGRLIĆ, „Nacionalno-preporodni rad biskupa Jurja Dobrile i fra Didaka Buntića - sličnosti i razlike“, Nacionalno-preporodni rad biskupa Jurja Dobrile fra Didaka Buntića-sličnosti i razlike, ur.: Tadić, Stipe; Šakota, Marinko. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb. 2009., str. 404-405.

seoskih sredina i stavili se na čelo svih Hrvata Istre. Upravo će sloj građanstva u Istri, nastao iz redova sitnih gospodarstvenika, započeti i razvoj nacionalne svijesti i pripadnosti.

2.2. Razvoj gospodarstva i industrije

Ukidanjem feudalizma započinje industrijalizacija, iako spora, vezuje se za gradove koji su još slabo razvijeni. Seljaci u Istri oslobodili su se feudalnih nameta, postali slobodni odnosno postali su zemljoposjednici što im je omogućilo ekonomski razvoj. Razlike između bivše mletačke i stare austrijske Istre postojale su i na društveno-ekonomskom polju. Nekadašnji mletački dio Istre na istočnoj istarskoj obali vezan je uz slobodno seljačko vlasništvo, kolonatski sustav i veleposjede, dok je u starom austrijskom središnjem dijelu Istre, zapadno od Učke vladao feudalni sustav s podavanjima u naturi te u manjoj mjeri i postojanje slobodnih seljačkih posjeda. Također, jedna od osobitosti istočno od Učke je postojanje malih gradova koji baštine još iz srednjeg vijeka kroz svoje statute komunalno uređenje s upravom i sudstvom, gdje stanovništvo nije podložno neposredno feudalcu, a podavanja su većinom plaćala se u novcu.⁴³

Istarski gradići su po broju stanovnika maleni, otprilike 1000 stanovnika, a od većih gradova ističu se Rovinj, Piran i Kopar te u neposrednom susjedstvu Rijeka. Razvoj Istre vidljiv je i ulaganjem u Pulu koja se od malog naselja pretvara u glavnu austrijsku ratnu luku. Povećanjem stanovništva, započelo se i sa izgradnjom stambenih zgrada u većim istarskim gradovima pa tako statistički podatci bilježe povećanje građevinskih radova u Istri u razdoblju 1869. - 1890. za 0,99 %, dok za isto razdoblje Istra bilježi porast stanovništva 0,88 %.⁴⁴ Sve više radova odnosi se na razvoj prometne infrastrukture. Započinju se graditi prometnice i željeznica, a sve će to doprinijeti promjenama u gospodarstvu u drugoj polovini 19. stoljeća. Uz prometnu infrastrukturu započinje se sramežljivo razvijati i turizam kao nova gospodarska grana. Opatija postaje turističko mjesto, gdje je izgrađen i prvi hotel Kvarner.

Urbanizacija, kao jedan od važnih elemenata modernizacije, posebice razvojem Pule kao glavne ratne austro-ugarske luke, jedan je od čimbenika kojim se potaklo nastajanje hrvatskog

⁴³ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 32.

⁴⁴ Österreichische Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central Commission, Wien 1895. XXXII. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0032&size=45>, pristupljeno 14. 1. 2021.

građanskog društva. Sve više stanovnika iz ruralnog područja seli se u gradske sredine. Prema statistici nastaloj nakon popisa stanovništva Monarhije 1869. godine od ukupnog broja radno zaposlenog stanovništva u poljoprivredi i šumarstvu bilo je zaposleno 79 146 stanovnika, u industriji 10 214, u trgovini i prometu 5937, a u javnoj službi 1394. Popisu se pridružuje i 18 505 aktivnih vojnika.⁴⁵ Deset godina kasnije, statistika bilježi zaposlene osobe prema glavnim zanimanjima u sljedećim brojkama: poljoprivreda i šumarstvo njih 212 776, industrija 32 472, trgovina i promet 16 782 te javna služba 25 461 stanovnika.⁴⁶ Primjetan je porast broja zaposlenih u industriji i to najviše u industriji obrade metala, kamenolomima, proizvodnji strojeva, kemijskoj industriji.⁴⁷ Industrija se počinje razvijati i u gradovima Rovinju, Poreču i Labinu. U Kopru i Piranu razvijala se industrija soli, a tijekom austrijske uprave rudarstvo postaje temelj gospodarstva Labinštine.

Kako u drugoj polovini 19. stoljeća dolazi do razvoja Pule, u kojoj se gradi arsenal, brodogradilište, bolnica i brojne druge institucije, tako se započinje i s projektom razvoja željezničke mreže. Povezivanje Istre s Bečom dogodilo se u rujnu 1876. godine kada je puštena u promet pruga Divača - Pula s odvojkom za Rovinj. U Rovinju, također, djeluje i tvornica duhana koja je osnovana 1872. kao pogon za opskrbu cigarama časnika austrougarske vojske. Također, od 1877. godine u Rovinju je otvorena i tvornica za preradu i konzerviranje ribe. Pula kao glavna austrijska vojna luka razvija i brodogradnju, a preko tisuću radnika svoj kruh zarađuje u pomorskom Arsenalu austrougarske ratne mornarice. Kao dio Arsenala radile su brojne radionice i zanatlije pa je tako zabilježeno postojanje *radionice jarbola i jedara, strojobraverska, stolarska i bravarska radionica, radionica za bojenje, montažna radionica s dizalicama od 20 t i 10 t nosivosti, kotlarska radionica, kovačnica s dvjema dizalicama od po 20 t nosivosti i 6 parnih čekića (najveći je imao bat težine od 6 t), zatim valjaonica za šipkasto željezo i ljevaonica željeza i obojenih metala s četirima kupolnim pećima, kovačnica bakra, limarnica, modelarnica, radionica torpeda, radionica za preciznu mehaniku, kemijski laboratorij, radionica za izradbu jedara i zastava, ploveća dizalica od 60 t nosivosti i dr.*⁴⁸

⁴⁵ Österreichische Statistik. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, XXXIII. BAND, Wien, 1894. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0033&pos=1273>; pristupljeno 5. 2. 2020.

⁴⁶ Österreichische Statistik. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0033&page=1273&size=45>, str. 6-10, pristupljeno 5. 2. 2020.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Dostupno na URL-01: <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/736/pomorski-arsenal-u-puli>, pristupljeno 10. 2. 2020.

Godine 1860. Istra je gospodarski prikazana kao pokrajina koja proizvodi žitarice, vino, maslinovo ulje, morsku sol, koja ima razvijeno ovčarstvo i kvalitetnu brodogradnju.⁴⁹ U izvješćima se navodi i kako Istra ima živi pomorsko-trgovački lučki promet uz zapadnu obalu Istre. Brodarstvo u Istri temelji se na maloj obalnoj plovidbi koja se prvenstveno razvija na početku na zapadnoj obali Istre, dok se brodarstvo duge plovidbe posebice razvija u Malom Lošinju. Pod utjecajem potražnje industrijskih sirovina, osim poljoprivrednim proizvodima, počelo se izvoziti iz istarskih luka riblje prerađevine iz Izole, duhanske prerađevine iz Rovinja, zatim za potrebe gradnje izvozi se tupin (lapor), vapnenac od kojeg se izravno proizvodi cement, iz Rapca, Koromačna, Pule i Rovinja, mramor i kamen za gradnju iz Krnice, Brijuna i Vrsara, ugljen iz luke Trget te boksit iz luka Rovinj, Lim, Poreča i Plomina.⁵⁰ Već na kraju 19. stoljeća brodove na jedra zamjenjuju parobrodi i male brodarske kuće nestaju, a jačaju Trst, Pula i Rijeka kao vodeće parobrodarske luke.

Gospodarska slika će se polako popravljati jer je i dalje tri četvrtine istarskog stanovništva vezano uz rad na zemlji i dobiti od nje. Osim vinogradarstva, koje se razvija na zapadnoj obali Istre, istočnom obalom dominira rudarstvo. Vinogradarstvo se polako razvija pa je 1882. godine zabilježeno postojanje vinograda na 16 432 ha zemljišta i proizvodnja od 183 280 hl vina.⁵¹ Već na prijelazu stoljeća u Istri se proizvodilo oko 500 000 hektolitara vina na 27 600 hektara vinograda.⁵² Do početka Prvog svjetskog rata Istra je imala 15 % zemljišta u oranicama, gdje se uzgajalo pretežno krumpir i žitarice, 32 % šuma te 9,7 % vinograda, ostalo zemljište bilo je pod livadama i pašnjacima.⁵³

Kada su Austro-Ugarska Monarhija i Kraljevina Italija sklopile Vinsku klauzulu 6. prosinca 1891., prije svega iz političkih razloga vezanih za ulazak Italije u Trojni savez, dogovorile su vrlo povoljan trgovački ugovor koji je Italiji dopuštao izvoz vina na prostor Austro-Ugarske Monarhije uz minimalnu carinsku pristojbu. Posljedica takvog ugovora negativno se odrazila na istarski i na dalmatinski prostor jer su tako dobili velikog konkurenta s niskim cijenama pa nisu uspijevali prodati na tržištu svoju robu. Uz to je vinograde zahvatila filoksera, bolest korijena vinove loze što je dodatno opteretilo gospodarstvo. Trgovački ugovor bio je vezan i za

⁴⁹ A. PERKOV, n. djelo, str. 28.

⁵⁰ Radojica F. BARBALIĆ, *Istre u doba propadanja jedrenjaka i stvaranja parobrodarstva*, Naučna biblioteka Pula, 1971., str. 34-43.

⁵¹ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 67.

⁵² Marko TROGRLIĆ; Nevio ŠETIĆ, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015., str. 103.

⁵³ Isto, str. 203.

ribarenje te je talijanskim ribarima dopušteno ribarenje na austrijskom dijelu istočne obale Jadrana, što je direktno negativno utjecalo i na ribarstvo u Istri. Posljedica loše gospodarske slike, uvjetovana takvom politikom, pridonijela je iseljavanju stanovništva iz Istre. Stanovništvo trbuhom za kruhom iseljava u prekoceanske zemlje, a najčešće su odlasci planirani iz obližnjih luka Rijeke ili Trsta. Postoje podatci koji kazuju kako se iz Rijeke u razdoblju 1904. - 1913. iselilo ukupno 305 299 iseljenika, a iz Trsta u istom razdoblju 32 032 iseljenika.⁵⁴ U tim brojkama svakako treba tražiti i stanovništvo s područja Istre koje je ili odelilo trbuhom za kruhom ili se zaposlilo na brodovima.

Radi što bolje prodaje istarskih vina i pomoći vinarima Istre u kolovožu 1893. godine u Puli je osnovana i Istarska vinska zadruga za svu zapadnu Istru, posebice za kotar Pulu i kotar Poreč. Zadatak je zadruga bio pomoći istarskim vinarima u prodaji istarskog vina te izvršiti tipizaciju istarskog vina.⁵⁵ Godine 1897. u Baderni pokraj Poreča bila je otvorena i prva konoba Istarske vinske zadruge.⁵⁶ Kao što su se osnivale vinske zadruge, diljem Istre počele su se osnivati i ribarske, mlinarske i mljekarske zadruge, a sve s ciljem gospodarskog osnaživanja. Zadnjih petnaest godina 19. stoljeća primjetan je i porast gospodarskih zadruga. U tom su razdoblju osnovana i gospodarska društva, tako je 1878. godine osnovano Gospodarsko društvo u Kastvu, a 1879. Gospodarsko društvo na Krku.⁵⁷ Na temelju pokrajinskog zakona u Poreču ustrojeno je i Zemaljsko gospodarsko vijeće (*Consiglio agrario provinciale*)⁵⁸ te u skladu s odredbama po kotarima Istre započinje osnivanje kotarskih gospodarskih zadruga. U Kastvu je otvorena Gospodarska zadruga 1886., nakon čega su uslijedile i hrvatske gospodarske zadruge u drugim mjestima: Opatiji, Materiji (Podgrad), Dolini, Buzetu i Krku.⁵⁹ I kroz rad gospodarskih zadruga možemo pratiti sukobe i borbu između Talijana i Hrvata. Tako *Naša sloga* izvješćuje da se Zemaljsko gospodarsko vijeće iz Poreča našlo na sudu 8. siječnja 1894. u Beču zbog pristrana postupka prema talijanskim gospodarskim zadrugama te je moralo isplatiti iznos Krčkoj gospodarskoj zadruzi koja ju je i tužila.⁶⁰ Krčkoj gospodarskoj zadruzi, zastupanoj po Dinku Viteziću, nisu željeli platiti iznos koji ih je slijedio temeljem naplate lovnih karata i globa.

⁵⁴ Ervin DUBROVIĆ, *Merika: iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880. - 1914.*, Muzej grada Rijeke, Zambelli Rijeka, 2008., str. 64.

⁵⁵ *Naša sloga*, 1893. br. 34. Istarska vinarska zadruga.

⁵⁶ *Naša sloga*, 1897. br. 31. Dopisi.

⁵⁷ *Naša sloga*, 1878., br. 11. Gospodarsko društvo.

⁵⁸ Pokrajinski zakon donesen je 8. rujna 1884. Bolletino delle Leggi dell' Impero, 1884., n. 36.

⁵⁹ *Naša sloga*, 1886., br.1. Puče i općinari Kastavski!

⁶⁰ *Naša sloga*, 1894., br. 4. Gospodarske zadruge.

Prema zakonu Zemaljsko gospodarsko vijeće moralo je nakon prikupljene naknade od lova i globe podjednako razdijeliti novac gospodarskim zadrugama. Kako to nisu učinili, Krčko ih je gospodarsko društvo tužilo i dobilo tužbu.

Prodorom kapitalizma u istarsko selo zaoštavaju se i nacionalni odnosi među Talijanima i Hrvatima. U hrvatskim selima imućniji hrvatski trgovci postaju konkurentniji sa svojim proizvodima.⁶¹ Dodatni poticaj razvoju istarskom poduzetniku bilo je i otvaranje prvih hrvatskih kreditnih zadruga ili posujilnica gdje su se zajmovi dobivali vrlo povoljno s niskim kamatama. Posujilnice su osnovane na poticaj Matka Laginje i po uzoru na slovenske zadruge. Prva posujilnica otvorena je u Puli, nedugo zatim u Pazinu i u ostalim istarskim mjestima. *Naša sloga* kao gospodarski i poučni list podučavala je u svojim člancima pod rubrikom „Narodno gospodarstvo“ na koji način rade posujilnice odnosno kroz te članke istarski Hrvat dobiva poduku iz financijske pismenosti.⁶² Jačanje nacionalne svijesti odrazilo se i na osnivanje gospodarskih, kulturnih i financijskih institucija koje će samo dodatno osnažiti stanovništvo Istre te je sve vidljivija transformacija istarskih Hrvata iz feudalnog u građansko društvo posebice na prijelazu stoljeća. Primjetno je i kako pripreme oko izbora po općinama rezultiraju sve boljim uspjehom i sve veći broj hrvatskih zastupnika ima priliku boriti se za bolje uvjete hrvatskog stanovništva u Istri. Paralelno s tim sve su vidljiviji rezultati provedenih školskih zakona. Na koncu 19. stoljeća evidentan je veći broj hrvatskih pučkih škola, a s tim i veći broj hrvatskog učiteljskog kadra. Razlozi leže u intenzivnoj borbi istarskih preporoditelja koji, osim u sabornici, postaju i na drugim poljima sve brojniji, snažniji i organiziraniji.

2.3. Zemaljski sabor Markgrofovije Istre (Dieta Provinciale del Margraviato dell'Istria)

Sjedište Istarskog sabora bilo je u Poreču. U Poreču je 6. travnja 1861. održana i prva sjednica pa sve do 1898. kada se rad Istarskog sabora seli u Pulu. Godine 1910. Sabor se premješta u Kopar i zasjeda do raspuštanja 1910. godine. Odluka o sazivanju i raspuštanju Zemaljskog sabor određena je temeljem carskih patenata, a u razdoblju djelovanja zabilježen je rad Sabora kroz 10 izbornih razdoblja.⁶³ Za 11. izborni ciklus postoje datumi završnih zasjedanja, ali ne i

⁶¹ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 68.

⁶² *Naša sloga*, 1899., br. 33. Narodno gospodarstvo.

⁶³ Dean KRMAC; Elena POROPAT (ur.), *Zemaljski sabor Markgrofovije Istre (1861. - 1916.): redosljed sjednica - popis zastupnika*, Histria Editiones, Kopar - Pula, 2011., str. 41.

početak zasjedanja Sabora, jer Sabor nije ni bio sazvan.⁶⁴ Na čelu Zemaljskog sabora nalazi se zemaljski kapetan, koji je ujedno i predsjednik Zemaljskog odbora, izvršnog i administrativnog tijela Sabora. Kapetana, kao i njegova zamjenika, predlaže carsko-kraljevski namjesnik za Austrijsko primorje, a imenovanjem potvrđuje car na 6 godina. Tijekom izbornih razdoblja funkciju pokrajinskog kapetana obavljali su Gian Paolo Polesini (1861.), Francesco Polesini (1861. - 1868.), Francesco Vidulich (1868. - 1889.), Matteo Campitelli (1889. - 1903.) i Lodovico Rizzi (1903. - 1916.). Prema zakonu izborno razdoblje traje šest godina. Također, Sabor se može raspustiti i prije isteka šest godina. Izvršno administrativno tijelo Sabora bio je Zemaljski odbor Markgrofovije Istre (*Giunta Provinciale del Margraviato d'Istria*). Predsjednik Zemaljskog odbora bio je zemaljski kapetan, a sam Odbor, koji je mogao imati do 8 članova, bio je neovisan od rada Istarskog sabora.

Sami izbori za Zemaljski sabor odvijali su se kroz kurijalni izborni sustav koji se temeljio na imovinskom cenzusu, zavisno koliko je koja skupina plaćala porez. Iz 4 kurije: kurije veleposjeda, kurije gradova, kurije trgovačko-obrtničke komore i kurije vanjskih ili seoskih općina određivao se sastav Sabora. Zemaljski zastupnici birali su se na osnovi Pokrajinskog pravilnika (*Regolamento provinciale*) i Izbornog pravilnika za Pokrajinski sabor (*Regolamento elettorale per la Dieta provinciale per Litorale*).⁶⁵ Prema postojećim pravilnicima broj zastupnika u Istarskom saboru iznosio je 30 zemaljskih zastupnika od toga 3 biskupa virilista i 27 izabranih zastupnika. Od 27 izabranih zemaljskih zastupnika njih 5 predstavlja veleposjednike, 2 dolaze iz trgovačko-obrtničkih komora, 8 je gradskih predstavnika i 12 predstavnika općina. Daljnjom izmjenom izbornih pravilnika 1870. godine broj je zastupnika porastao na 33, što je značilo 3 zastupnika više kod gradskih predstavnika (s 8 na 11 predstavnika).⁶⁶ Od 1908. broj zastupnika u Saboru povećan je na 47. Iz svojih redova zastupnici Sabora do 1873. birali su 2 predstavnika i 2 zamjenika predstavnika za Carevinsko vijeće u Beču, kasnije se taj broj povećao na 6 zastupnika. Pravo glasa, koje je regulirano plaćanjem poreza, regulirano je na način da predstavnici općina plaćaju 1 forintu, veleposjednici 100 forinti, a stanovnici gradova 10 forinti. Predstavnici trgovačko-obrtničkih komora nisu bili uvjetovani plaćanjem poreza, oni biraju odbornike.⁶⁷ To je zapravo značilo

⁶⁴ Isto, str. 27.

⁶⁵ Dostupno na URL-02: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1253/istarski-sabor>, pristupljeno 2. 2. 2022.

⁶⁶ D. KRMAC; E. POROPAT, n. djelo, str. 8.

⁶⁷ Marino MANIN I. „Istra tijekom 50-tih i 60-tih godina 19. stoljeća“ u Ćoralić, Lovorka i Valentić, Mirko ur., Povijest Hrvata, knjiga 2: od 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 519.

kako pravo na izbor zastupnika u Istarskom saboru ima manje od 10 % ukupnog stanovništva u Istri. U godini, kada su doneseni zakoni o školstvu, u Istri je prema popisu bilo 256 369 stanovnika, što znači da je pravo izbora imalo manje od 2 500 stanovnika. Ako se tome pridoda i činjenica da većinsko hrvatsko i slovensko stanovništvo u Istri živi na selu, a prema izbornom kurijalnom pravu najvećim dijelom pripada četvrtoj kuriji i da je pravo izbora određeno i plaćanjem poreza, onda je i na taj način onemogućeno jednako sudjelovanje svima u izborima.

Iz prvih triju kurija zastupnici su se birali izravnim glasovanjem, dok se iz četvrte kurije, koja predstavlja seoske vanjske općine, biralo na način da je na svakih 500 birača dolazio po jedan izbornik (fiducijar) koji je mogao biti biran za zastupnika. Broj fiducijara se mijenjao zavisno od broj stanovništva. *Naša sloga* daje primjer kako izgledaju prvi izbori za Carevinsko vijeće te koliko je fiducijara birano u četvrtoj kuriji odnosno vanjskoj seoskoj općini.⁶⁸ Prema broju stanovnika 1869. i tadašnjih 47 općina u četvrtoj kuriji odnosno vanjskim istarskim općinama bilo je sveukupno 345 fiducijara.

Izorno pravo i sustav, koji se temeljilo na kurijalnom pravu i imovinskom cenzusu odnosno plaćanju poreza, direktno je onemogućio siromašnom hrvatskom stanovništvu, koje čini zapravo većinu tadašnjeg stanovništva, sudjelovanje u izborima što će se naravno odraziti i na daljnje odluke, kao i potvrde i provođenje državnih zakona.

Izmjene u izbornim zakonima tijekom 80-ih godina 19. stoljeća omogućit će Hrvatima i Slovencima u Istri veću aktivnost u političkom životu i bolje izborne rezultate.⁶⁹ Također, na političku istarsku scenu dolazi i druga generacija preporoditelja: Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić i Matko Laginja, koji su poneseni Stričevićevom i Kvaternikovom idejom o samostalnosti hrvatske države. Vrativši se u Istru 80-ih godina 19. stoljeća preuzimaju vodstvo hrvatskoga pokreta i otvoreno zauzimaju antitalijansko i antitalijanaško stajalište. Tako su sredinom 19. stoljeća na istarskom prostoru djelovale dvije nacionalno-integracijske ideje različite po političkom programu. Prva generacija preporoditelja vođena J. Dobrilom i D. Vitezićem djelovala je u vrijeme neoapsolutizma i promicala ideje ujedinjenja svih južnih Slavena, dok je druga generacija narodnih preporoditelja u Istri prihvaćala pravašku ideologiju

⁶⁸ *Naša sloga*, 1873., br. 13. Na noge braće Istrani, izbori se bliže!

⁶⁹ Eduard Taafe 1882. smanjio je izborni cenzus s 10 na 5 forinti (stvorio je „petoforintaše“) i tako je omogućio seljacima povećanu participaciju u političkom životu. Sljedeći potez učinio je grof Kasimir Badeni kada je 1896. uveo i petu kuriju koja se sastojala od svih muškaraca u dobi od 24 i iznad. T. SCHÜSSEL, E. ZÖLLNER, *Povijest Austrije*, Barbat, Zagreb, 1997., str. 263-264.

Ante Starčevića, prilagodila je istarskim prilikama i usko surađivala sa slovenskim narodnim pokretom. Za to se vrijeme u Istri talijanski integracijsko-nacionalni pokret pretvara u nacionalistički iredentistički pokret uz potporu Kraljevine Italije. Talijanski iredentisti u Istri svjesni su opasnosti, koju pruža otpor Hrvata i Slovenaca u Istri, te će se poslužiti različitim mehanizmima kako bi uspjeli u svom cilju.

Carevinsko vijeće u Beču bilo je zakonodavno tijelo austrijskog dijela Monarhije u čijem radu sudjeluju i zastupnici Istarskoga sabora. Izborni sustav, koji omogućuje izbor zastupnika i time i predstavnika u Carevinskom vijeću, mijenjao se tri puta i to 1873., 1896., 1906. godine. Prvi reformni zakon o načinu izbora utvrdio je da se, kao i dosada, zastupnici biraju neposrednim glasanjem, osim za kuriju vanjskih ili seoskih općina gdje se najprije imaju izabrati fiducijari, a zatim oni biraju zastupnike u Carevinsko vijeće. U drugom reformnom zakonu povećao se broj zastupnika što znači da je iz Istarskog sabora moglo biti izabrano 5 zastupnika. Druga izborna reforma poznata je i po epizodi sukoba u Poreču. Izbori su održani 1897. godine. Tada je Talijanska liberalna stranka vršila stalan pritisak na birače pa se u zaštitu hrvatskih predstavnika diglo 4 000 hrvatskih seljaka, koji su prateći i štiteći od napada svoje izbornike, stigli pred grad Poreč.⁷⁰ Trećim se izbornim zakonom broj zastupnika povećao s 425 na 455 zastupničkih mjesta, a u siječnju 1907. izglasan je novi izborni zakon kojim se u Istri moglo birati šest zastupnika. Izborni su rezultati bili takvi da je na naslovnici *Naše sloge* sloga pisalo sljedeće: „*Istrija je ukrsnula! Propast tirana! Narod je pobedio svoje tlačitelje!... Probudjena narodna svijest hrvatskog i slovenskog naroda pobiedila je svoje tlačitelje i izabrala svoje sinove, koji će pravice i slobostine puka zastupati i braniti u carskom Beču. Svuda se opoštenio narod, čast mu, hvala mu!*“⁷¹ tada su naime od hrvatskih zastupnika u Carevinskom vijeću u Beču djelovali Matko Laginja, Matko Mandić i Vjekoslav Spinčić.

Istarski sabor je postao mjesto i sredstvo za borbu nacionalne integracije Hrvata, posebice za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika. Poznato je da su u začetcima tu borbu vodili biskupi što potvrđuje zapravo i prvi saziv Istarskog sabora, gdje kao predstavnici Hrvata sjede biskupi. U prvom zasjedanju Istarskog sabora u razdoblju 6. 4. 1861. - 24. 9. 1861. tri virilna člana bila su tršćansko-koparski biskup Bartolomeo Legat, porečko-pulski biskup Juraj Dobrila te krčki biskup Ivan Vitezić. Talijanska liberalna stranka pobijedila je u prvom sazivu te je

⁷⁰ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 75.

⁷¹ *Naša sloga*, 1907., br. 26. Još jedna beseda pred izbori za bečki parlamenat.; *Naša sloga* 1907., br. 27, 1., Istrija je ukrsnula!

raspolagala s 21 mandatom, talijanski konzervativci s 4 mandata, dok su Hrvati dobili samo dva mandata biskupa Dobrilu i biskupa Vitezića, a Slovenci 1 mandat biskupa Legata.⁷² Već je utvrđeno kako sam izborni kurijalni sustav omogućuje Talijanima dominaciju, dok su Hrvati i Slovenci u Istri još uvijek nedovoljno nacionalno osviješteni, većinom siromašni i nepismeni te ekonomski zavisni o talijanskim zemljoposjednicima.⁷³ U prvom je zasjedanju Istarski sabor održao 6 sjednica i već su tu nadmoćniji talijanski zastupnici izglasali odluku da poslovni jezik sabora bude talijanski. Odmah u sabornici započinje i nacionalna borba hrvatskih i slavenskih zastupnika za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika.⁷⁴ Borba za ravnopravnost jezika u javnom životu i Istarskom saboru temeljila se na kasnije donesenim zakonima i pravima. Tako je već *Temeljnim državnim zakonom* od 21. prosinca 1867. zajamčeno svim *državljanima kraljevina i zemalja zastupljenih u Vijeću Carevine* pravna jednakost, sloboda savjesti i vjeroispovijesti. Radi se o *Legge fondamentale dello Stato* (O temeljnim pravima građana) koji je vrlo liberalno i radikalno odredio pitanje nacionalnih prava.⁷⁵ Tako su svim narodima austrijskog djela Monarhije dana jednaka prava, *a svaki pojedini narod ima nepovredivo pravo njegovati i svoju nacionalnost i svoj jezik*. Ono što je ključno za daljnji razvoj školstva je i da *država priznaje jednako pravo svim jezicima zemlje u školama, uredima i javnom životu. U zemljama u kojima živi više naroda, javne obrazovne ustanove moraju biti uređene na način da svaki od tih naroda nađe potrebna sredstva da se obrazuje na svom jeziku, bez obveze učenja drugog jezika zemlje.*⁷⁶ *Državni zakon o školama* od 1869. također je u dva članka definirao očuvanje vlastite nacionalnosti, ali i pravo poučavanja na vlastitom jeziku te da o jeziku poučavanja, odlučuje Zemaljsko školsko vijeće.⁷⁷ Upravo je taj prvi državni zakon, kojim prestaje upravljanje i nadzor Crkve nad školstvom, bio početni i temeljni događaj koji će reformirati školstvo cijele Austro-Ugarske, pa tako i Istre. Istra je 31. srpnja 1869. izvršila

⁷² D. KRMAC; E. POROPAT (ur.), n. djelo, str. 59.

⁷³ Fran BARBALIĆ, Prvi istarski sabori (1861. - 1877.). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1954., str. 283-284.

⁷⁴ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 37.

⁷⁵ AST, Le Rappresentanze Municipali e Provinciali Leggi fondamentali di stato, Trieste, 1869., Legge fondamentale dello Stato del 21 Dicembre 1867, sui diritti generali dei cittadini nei Regni e Paesi rappresentati nel Consiglio dell' Impero., str. 273., čl. 19. u originalu glasi „*Tutte le nazioni dello Stato hanno eguali diritti, ed ogni singola nazione ha l'inviolabile diritto di conservare e di coltivare la propria nazionalità ed il proprio idioma. La parità di diritto di tutti gli idiomi del paese nelle scuole, negli uffici e nella vita pubblica è riconosciuta dallo Stato. Nei paesi, in cui abitano diverse nazioni, gli istituti di pubblica istruzione devono essere regolati in modo, che ognuna di queste nazioni trovi i mezzi necessari per istruirsi nel proprio idioma, senza l'obbligo d' imparare un altro idioma del paese.*“

⁷⁶ Isto, str. 266.

⁷⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, 1869., n. 62.

prijenos nadležnosti na državu odnosno na predviđena tijela lokalne vlasti. Tada započinje i borba za hrvatsko školstvo u Istri. Glavno sredstvo borbe bila je uporaba hrvatskog jezika te očuvanje i otvaranje hrvatskih škola s hrvatskim nastavnim jezikom. Nakon brojnih pritužbi na utvrđivanje nastavnog jezika u pučkim školama, Zemaljski odbor odlučio je poslati svim istarskim općinama cirkularno pismo kojim se za sljedeću školsku godinu imaju sve općine, koje smatraju da je nepravедно uveden nastavni jezik u pučke škole, protiv volje stanovništva, iznova izjasniti za nastavni jezik.⁷⁸ Dobiveni rezultati razmatrali su se na Pokrajinskom školskom vijeću Istre koje je interveniralo samo u nekoliko slučajeva, gdje zaista nije bilo moguće ne dozvoliti hrvatski jezik kao nastavni. Zapravo Pokrajinsko školsko vijeće, sastavljeno od talijanskih članova, samo je prihvatilo traženja općinskih zastupnika koji su naravno također bili Talijani i tražili talijanski nastavni jezik.⁷⁹ Pitanje nastavnog jezika ipak se s vremenom mijenjalo u korist hrvatskog stanovništva u Istri, posebice u manjim seoskim općinama u kojima živi većinsko hrvatsko stanovništvo. Iako je općinska vlast bila po nacionalnosti većinom talijanska, bilo je teško zanemariti brojne zahtjeve roditelja koji su zakonom dobili pravo i tražili da njihovo dijete pohađa školu u kojoj je nastavni jezik njihov materinski, hrvatski jezik. S vremenom je problem nastavnog jezika u pučkim školama postajao sve veći i izraženiji i često se kao tema nalazio na raspravama u Istarskom saboru. Tako su se primjerice na sjednici Sabora hrvatski zastupnici složili s činjenicom da je siromaštvo malih seoskih općina jedan od razloga nepohađanja škola, ali isto tako predlagali su pružanje subvencija za otvaranje novih škola upravo na područjima gdje su općine izrazito siromašne.⁸⁰ Pozivajući se na pravo, koje kazuje kako svaki učenik treba pohađati školu na materinskom jeziku, hrvatski su zastupnici zahtijevali da se ponovno preispita nastavni jezik u pučkim školama gdje su Talijani bili manjina i gdje je nastavni jezik uspostavljen mimo donesenih zakona.

Obzirom da je specifičnost Istre njezina višejezičnost, koja je stoljećima ukorijenjena, i talijanska i hrvatska strana u borbi za ravnopravnost jezika uvijek se pozivala na činjenicu da postojanje i korištenje raznih dijalekata, koji su u uporabi među stanovništvom, ne znače isto što i ravnopravan jezik. Na sjednici zastupnika Istarskog sabora održanoj 10. lipnja 1884. hrvatski i slovenski zastupnici su u cilju pospješivanja borbe za ravnopravnost s Talijanima sastavili parlamentarnu skupinu pod imenom Hrvatsko-slovenski klub. Već na svom prvom

⁷⁸ AST, Consiglio scolastico provinciale dell'Istria, fascikl 1920, 1. rujna 1969.

⁷⁹ AST, I.R. Luogotenenza, I risultati dell'indagine, fascikl 2743, 14. veljače 1870.

⁸⁰ AST, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. 1887., Sjednice iz prosinca 1887., str. 21. i 151.

sastanku odlučili su: *pošto smo mi rođeni Hrvati, odnosno Slovenci, pošto smo odgojeni hrvatskim ili slovenskim jezikom, pošto je nas poslao narod hrvatski ili slovenski, pošto smo mi zastupnici toga naroda u Istri, pošto se je dogodilo, da su se pojedinim našim članovom rugali, kad nisu posve korektno govorili talijanski, zato odlučujemo načelno: da ćemo se u saboru služiti hrvatskim odnosno slovenskim jezikom tim više što imamo i zakonito pravo na to. Ostaje slobodno pojedincem, da kod svojih govora kako raztumačenje italijanskim jezikom dadu.*⁸¹

Poticaj o donošenju takve odredbe vezana je i za slučaj kada je hrvatski zastupnik Matko Laginja u kolovozu 1883. započeo svoj zastupnički govor na talijanskom jeziku, a zatim je prešao na svoj materinski hrvatski jezik s uzvikom *Visoki sabore! Gospodo Latini!* Te je nastavio objašnjavati kako su se dogodile nepravilnosti prilikom izbora u Općini Pazin. Stanje u sabornici tijekom govora na hrvatskome jeziku postalo je vrlo kaotično i bučno, talijanski su zastupnici dovikivali i urlicali *Fora!, Fora!*, što znači *Van!, Van!*, a sam potpredsjednik Andrea Amoroso je demonstrativno napustio s ostalim talijanskim zastupnicima sabornicu, dok je predsjednik Sabora Francesco Vidulich na opetovanu buku dao isprazniti galeriju, ukorio postupak saborske većine te izjavio, da zastupnik Matko Laginja ima pravo govoriti na hrvatskom jeziku, kao jeziku, koji se u zemlji govori, te ga je zamolio da nastavi svoj govor.⁸² Laginja je nastavio govoriti, ali na talijanskom jeziku te je u govoru rekao kako mu je *Sveta dužnost prije svega oštro protestovati protl postupanju većino ovoga visokoga sabora. Imam ovdje stenografično Izvlešće 12. sjednica od 23. oktobra 1869., kad je zastupnik poštovanl Ravnik bio očitovao, da mu pristoji pravo govoriti u svojem jeziku to jest slovlnskl, jer je znao bolje tako, nego talijanski. To pravo priznalo mu je i visoko predsjedništvo. Iz zapisnika sjednice ne vidi se, da bi poštovani zastupnici bili izašli iz dvorane. To je bilo godine 1869. – sada smo u god. 1883. Sudite dakle, koliko ste u tom pogledu napredovali!*⁸³ Tako je završila još jedna epizoda pokušaja da se u Istarskom saboru govori na hrvatskome jeziku. Prema hrvatskim zastupnicima na ulicama Poreča ponašalo se kao da su razbojnici te su bili čak i gađani gnjilim voćem. Mandati hrvatskih zastupnika bili su poništeni. Ostali su u Saboru Matko Laginja i Vinko Zamlić (Volosko) koji su zbog sigurnosti otišli iz Poreča, jer nisu mogli sudjelovati u radu Sabora u kojemu im nije zajamčena sloboda i sigurnost.⁸⁴ Prije odlaska iz

⁸¹ Vjekoslav BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica „Hrvatsko-slovenskog kluba“ zastupnika u Istarskom saboru (1884. – 1901.)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 11-12, Pazin - Rijeka, 1968., Sjednica Kluba Poreč, 10. lipnja 1884., str. 136.

⁸² *Naša sloga*, 1883., br. 17., Istarski sabor.

⁸³ *Naša sloga*, 1883., br. 19., Govor Narodnog zastupnika g. Matka Laginje u Istarskom saboru u Poreču.

⁸⁴ F. BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri*, str. 42.; *Naša sloga*, 1883., br. 17.

Poreča zastupnici su o uzroku njihova odlaska iz Sabora izvijestili pismeno saborskog predsjednika te poslali i telegram u Beč ministru-predsjedniku Cislajtanije grofu Eduardu Taaffeu. Osim primjera prvih pokušaja govora na hrvatskom jeziku hrvatskih zastupnika, postoje i brojni podatci o demonstrativnim odlascima, vrijeđanju te tužbama talijanskih zastupnika. Tako su primjerice 1894. godine zabilježene velike demonstracije u Piranu, Kopru, Motovunu i Izoli protiv hrvatskih i slovenskih natpisa u državnim uredima. A i interpelacije hrvatskih zastupnika morale su, osim na hrvatskom jeziku, biti pisane i na talijanskom jer na hrvatskom nisu bile ni pročitane. Iz zapisnika Kluba stranke vidljivo je kako se i Hrvatsko-slovenski klub na sjednici očitovao i poslao dopis o događajima u Istarskom saboru i nemogućnosti pravednog sudjelovanja hrvatskih zastupnika, te su poslana dvije interpelacije vladi na njemačkom jeziku.⁸⁵ O nečitanju interpelacija na hrvatskom jeziku svjedoči i izjava talijanskog zastupnika ujedno i zemaljskog predsjednik Giovannija Cleve koji izjavljuje kako Zemaljski odbor na interpelacije sastavljene na hrvatskom jeziku neće odgovarati.⁸⁶ Iz članka je vidljivo kako to nije jedina interpelacija hrvatskih zastupnika koja je ignorirana jer je pisana na hrvatskom jeziku. Daljnji pokušaji zastupnika Mandića da govori u Saboru na hrvatskom jeziku završili su i na sudu.⁸⁷ Slovenski časopis *Slovenski narod* u članku navodi kako je donesena odluka da će odluke Vrhovnog suda iz Beča biti prevedene i na hrvatski jezik. Odluka vrijedi samo za područje Dalmacije, ne i Istre. Također u istom dopisu stoji da će i sud u Trstu odluke nakon rasprava pisati i na slovenskom jeziku.⁸⁸

Stoga je iz svih navedenih događaja vidljivo kako Istarski sabor nije bio demokratičan u odnosu prema Hrvatima i Slovencima, a tadašnji hrvatski i slovenski zastupnici nisu imali nikakav zastupnički imunitet i osim borbe za prava hrvatskog naroda često su se borili i za svoj život. Vladajuća talijanska većina bojkotirala je i koristila sve zakonske akte i mogućnosti kako bi ignorirala stalne pokušaje hrvatskih zastupnika kojih je u početnim zasjedanjima Sabora bilo vrlo malo i nedovoljno za postizanje promjena. Talijanska većina u Saboru onemogućavala je svojim postupcima afirmaciju ostalih, odnosno po brojnošću većinskog naroda na političkom planu. Ipak to nije pokolebalo namjeru hrvatskih zastupnika o čemu svjedoči i događaj iz 1889.

⁸⁵ V. BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884. – 1901.)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 11-12, Pazin - Rijeka, 1968. Zapisnik sa 9. sjednice kluba zastupnika 18. 9. 1888.

⁸⁶ *Naša sloga*, 1894., br. 10., Razpravni jezik u Istarskom saboru.

⁸⁷ F. BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri*, str. 68.

⁸⁸ *Naša sloga* 1894., br. 13., Hrvatski jezik kod vrhovnog suda u Beču.

godine.⁸⁹ Naime, vladin je povjerenik prilikom otvaranja Sabora uvijek držao govor na talijanskom jeziku sve do 1889. godine kada se 10. listopada *hrvatska besjeda čula* i od predsjedništva saborskog i od vladinog zastupnika Aleksandra Elushegga.⁹⁰ Za hrvatske zastupnike ovaj pozdravni govor vladina povjerenika značio je pobjedu Hrvata u davno dobivenom zakonskom pravu na ravnopravnost i korištenje hrvatskoga jezika. Bilo je potrebno 28 godina da vlada (Beč), ovom malom gestom, reagira na nedemokratske i neravnopravne odnose rada Istarskog sabora. Naravno da ova gesta vladina povjerenika nije promijenila situaciju u Saboru. Borba za nacionalnu i jezičnu ravnopravnost zastupnika se nastavila. Talijanska većina u Istarskom saboru služila se različitim metodama i onemogućavala hrvatskim zastupnicima govoriti ili iznositi prijedloge. Tako zastupniku dr. D. Trinajstiću nije dopušteno održati govor u sabornici, iako je prema dnevnom redu bio upravo njegov red za izlaganje. Trinajstić je stoga prosvjedovao govoreći da *to je nasilje, ja imam pravo govoriti po pravilniku; vi kršite pravilnik; ja imam pravo staviti upit u svako vrijeme, kad nije u razpravi koji predmet.*⁹¹ Krajem 1903. zemaljski kapetan Istarskog sabora Matteo Campitelli (Rovinj) podnosi ostavku, a od prosinca 1903. godine Saborom predsjedava Lodovico Rizzi, advokat i posjednik iz Pule te kasnije i zastupnik u Carevinskom vijeću. Za novog predsjednika Sabora *Naša sloga* je pisala kako Rizzi *ne samo da ne razumije hrvatskoga i slovenskoga jezika, nego on i neće da ga pozna, da ga štuje. On zabacuje predloge postavljene u hrvatskom jeziku, i opravdava to tim, da je talijanski jezik razpravni jezik sabora.*⁹² I nije prvi put da se prijedlozi izneseni Saboru, ako nisu bili pisani na talijanskom jeziku, nisu ni čitali. Stoga su u *Klubu Hrvatsko-slovenskih zastupnika* donijeli zaključak prema kojemu će se kod kršenja pravilnika rada Sabora i oduzimanja prava hrvatskim zastupnicima stalno upućivati paralelne interpelacije, ne samo Saboru već i vladi u Beču.⁹³ Osim borbe za hrvatski jezik i borbe za opće pravo zadano zakonskim aktima o djelovanju zastupnika u Saboru hrvatski zastupnici reagirali su svaki put i prilikom izglasavanja proračuna, gdje je proračun uvijek išao na ruku talijanskoj većini. Kako

⁸⁹ V. BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884. - 1901.)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 11-12, Pazin - Rijeka, 1968. Zapisnik sa 1. sjednice Kluba zastupnika 9. 10. 1889.; 2. sjednica 9. 10. 1889. održana popodne.

⁹⁰ *Naša sloga*, 1889., br. 42., Otvorenje sabora.; V. BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884. - 1901.)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 11-12, Pazin - Rijeka, 1968. Zapisnik sa 1. sjednice Kluba zastupnika 11. 10. 1889.

⁹¹ *Naša sloga*, 1903., br. 44., Istarski sabor: Burni prizor.

⁹² *Naša sloga*, br. 46 od 17. 11. 1904., 2., Poslie saborskog zasjedanja.

⁹³ V. BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884. - 1901.)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 11-12, Pazin - Rijeka, 1968. Zapisnik sa 7. sjednice Kluba zastupnika 1892.

se i nakon više održanih sastanaka Rizzija i Laginja 1907. godine nije uspjelo dogovoriti ništa oko saziva Sabora, Rizzi je dao ostavku na mjesto zemaljskog kapetana. Ponovno se vratio na dužnost u Sabor 1909. godine kada ga je imenovala vlada. Tada je i Matko Laginja bio postavljen za njegova zamjenika. Novo zasjedanje Istarskog sabora održano je 22. srpnja na kojem je biran novi Zemaljski odbor. Talijanski zastupnici zahtijevali su da se najprije osiguraju općine i to su i uspjeli. Nakon izbora 1907. godine polako se mijenja stanje u politici i odnosi u Istarskom saboru. Talijani se osjećaju ugroženima te pokušavaju na sve moguće načine zadržati prvotno stanje što je bilo nemoguće. U strahu zbog sve većeg utjecaja Hrvatsko-slovenske stranke i jačanja nacionalnih osjećaja istarskih Hrvata i Slovenaca, Talijani su zahtijevali podjelu općina po narodnostima kako bi spriječili prelazak talijanskih općina u hrvatske ruke. Na koncu su Talijani tražili i uvjetovali da se kompenzira hrvatski prijedlog o jezičnoj ravnopravnosti s prijedlogom o općinama. Tim bi prijedlogom Talijani dobili u srednjoj Istri nekoliko gradića te veći broj hrvatskih i slovenskih sela na zapadnoj obali Istre. Hrvatski su zastupnici kao odgovor na ovakav prijedlog, tražili da se podjela općina odradi prema slobodnoj volji, što naravno s obzirom na većinsko hrvatsko i slovensko stanovništvo nije bilo moguće.⁹⁴

Po prvi je puta Zemaljski odbor objavio 1909. i oglas na hrvatskom jeziku i to natječaj za stipendiju namijenjenu istarskim mladićima koji namjeravaju pohađati trgovačku školu u Splitu. To je popratila i *Naša sloga* koja između ostaloga piše kako *pred silom narodne volje i sloge uzmiču mogućnici i vlastodršci; zato treba da naš narod i unapried koraca složan u čvrstoj falangi, i narodna će volja pobiediti... Prošla su vremena kad su Talijani na Zemalj. Odboru radili što su htjeli; sad je drugčije: pravo za sve, tebi malo i meni malo, a ne kako je dosad bilo: tebi (Talijanu) sve, a meni (Hrvat) ništa!*⁹⁵

Osim galame iz galerije i brojnih uvreda prema saborskoj manjini, dolazilo je i do fizičkih okršaja u Istarskom saboru. Bilo je to na posljednjoj sjednici Sabora održanoj u Kopru 18. listopada 1910. Tada je naime preskočen dnevni red na samom početku rada Sabora te je odlučeno da se pročita izvješće Zemaljskog odbora u kojemu se umoljavaju financijska sredstva za Pokrajinsku izložbu u Kopru. Hrvatski zastupnik Vjekoslav Spinčić prosvjedovao je zbog tog nezakonitog postupka jer je predsjednik Sabora dozvolio prelazak na teme dnevnog reda

⁹⁴ D. ŠEPIĆ, n. djelo, 84.

⁹⁵ *Naša sloga*, 1909., br. 38., Razne primorske viesti. Ipak se miče.

prije hitnih prijedloga koji po zakonu imaju prednost. Isti prosvjed uputio je i zastupnik Ivan Zuccon (Poreč) na što mu je predsjednik Sabora oduzeo riječ. Nastali su neredi u Saboru koji su opisani na sljedeći način: *Hrvatsko-slovenski zastupnici su, videći to nasilje od strane predsjednika i većine sabora, navalili na predsjednički stol, te ga prevalili, skidali zelena pogrnjala sa svim spisima sa stola vladinog komesara, njegovog stenografa tako, da su na podu ležali svakojaki papiri, tiskovine i crnilo proliveno po podu. Za članovim manjine nagrmiše k predsjedničkom stolu članovi većine te je nastalo natezanje, dizanje stolica, guranje i takova vika da se nije nikoga moglo čuti ni razumjeti.*⁹⁶ Nakon nastalih demonstracija, predsjednik Istarskog sabora napustio je sabornicu i raspustio sjednicu. Kako do dogovora među zastupnicima nije dolazilo, Sabor se sljedećih godina nije sastajao. Borba je prešla na Zemaljski odbor u kojem su talijanski predstavnici nastavili s radom bez hrvatskih kolega, što su iskoristili za kočenje proračuna za hrvatske i slovenske općine. Na taj su se način hrvatske i slovenske općine bez ubiranja općinskih nameta našle u još težoj poziciji. Hrvatske i slovenske općine su svoju situaciju često prijavljivale i namjesniku, koji je sve dopise prebacivao na Zemaljski odbor, a ovaj ih je ostavljao neriješene.⁹⁷ Takvo se stanje nastavilo i u 1911. godini. Daljnji pomirbeni koraci pokrajinskog namjesnika Konrada Hohenlohea nisu urodili plodom pa je vlada zajedno s namjesnikom odlučila pokušati riješiti krizu.⁹⁸ Ponudio se prijedlog rješenja prema kojemu bi hrvatski i slovenski zastupnici pristali na odobreni zajam gradu Puli, kojeg traže talijanski zastupnici, a talijanski zastupnici na odobrenje proračuna hrvatskim i slovenskim općinama. Uz to je Zemaljski odbor dobio obvezu u Puli otvoriti mušku i žensku pučku školu za školsku godinu 1911./1912. Međutim, Talijani u Saboru nisu prihvaćali otvorenje hrvatske škole u Puli te su hrvatski zastupnici Vjekoslav Spinčić i Šime Červar ponovno na sastanku kod namjesnika Konrada Hohenlohea u Trstu žalili se na postupke Zemaljskog odbora i držanja vlade te ustanovili kako *je naše pučanstvo do krajnosti ogorčeno radi toga, što se u Austriji ne može doći do prava, do vršenja zakona.*⁹⁹ U ožujku 1911. godine zastupnici *Hrvatsko-slovenskog kluba* sastali su se s načelnicima općina kojima je bilo uskraćeno ubiranje poreza. Na sastanku je odlučeno da općine zatraže od vlade beskamatni

⁹⁶ *Naša sloga*, 1910., br. 42., Nečuvjeni jošte prizori u Istarskom saboru.

⁹⁷ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 192-195.

⁹⁸ Konrad Maria Eusebius Prinz zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst (16. prosinca 1863. - 21. prosinca 1918.) bio je austrijski aristokrat i državnik. Kratko je služio kao predsjednik vlade Austrije (austrijske pokrajine) u Austro-Ugarskoj 1906. Bio je Carsko- kraljevski namjesnik 1903. - 1904. Bukovine u Czernowitzu, a od 1904. - 1915. namjesnik upravitelj Austrijskog primorja u Trstu. Dostupno na URL-03 <https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/788742>, pristupljeno 2. 3. 2022.

⁹⁹ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 193.

zajam. Zastupnici *Hrvatsko-slovenskog kluba* su također izradili spomenicu za vladu u kojoj su dali detaljan opis i razvoj svih političkih odnosa i pregovora. Laginja i Mandić su zatim 16. ožujka 1911. na tri mjesta predali dokument u kojemu su navedeni podatci o kršenju zakonitosti saborske većine na štetu Hrvata i Slovenaca, posebice protiv postupka odobravanja proračuna talijanskim općinama i neodobravanja hrvatskim i slovenskim općinama. Dokument je upućen predsjedniku vlade u Beč, ministru unutarnjih poslova i ministru bogoštovlja i nastave. Nakon toga je Ministarstvo unutarnjih poslova pozvalo predstavnike objiju stranaka u Beč, gdje je nakon pregovora potpisan tzv. Bečki protokol.¹⁰⁰ Prema njemu je određeno uređenje pitanja školstva u Istri kao i pretvaranje hrvatskih škola iz privatnih u javne, a vlada se obvezala osigurati odgovarajuće novčane prinose za školske potrebe. Nakon što su Bečki protokol odobrili klubovi objiju stranaka, počelo se donekle normalizirati stanje u Istri po pitanju pokrajinske i općinske uprave te su započele i pripreme za raspisane izbore za Carevinsko vijeće.

Modernizacijski procesi na istarskom području usporavani su radi svega dosada navedenog i direktnim nepoštivanjem zakonskih propisa rada Istarskog sabora u kojemu su talijanski zastupnici krojili politiku. Stoga su hrvatski zastupnici u nemogućnosti rješavanja problema u sabornici upućivali dopise na višu instancu u Beč.¹⁰¹ Istarski je sabor zapravo onemogućavao afirmaciju i rad hrvatske i slovenske strane. Promjenama u izbornom zakonu i borbom, od koje se nije odustalo, već na prijelazu stoljeća pokazat će se rezultati koji govore u korist hrvatskih političara i hrvatskog stanovništva u Istri.

2.4. Talijanski iredentizam i nacionalno-integracijske prilike u Istri

Uzimajući u obzir da je 1848. godina *proljeća naroda* i druga polovina 19. stoljeća vrijeme kada se formiraju nacije i nastaju nove europske države, proces nacionalne integracije obuhvatio je i hrvatska područja. U Istri se s obzirom na etničku strukturu mogu pratiti tri procesa nacionalnih preporoda koji se istodobno javljaju kod Talijana, Hrvata i Slovenaca.¹⁰² U Istri je prema postojećoj statistici stoljećima postojala borba za vlast, odnosno borba u

¹⁰⁰ Dane GRUBER, Vjekoslav SPINČIĆ, *Povijest Istre*, Zagreb-Žminj, 2005., str. 249-250.

¹⁰¹ *Naša sloga*, 1911., br. 10. Prilike u Istri; *Naša sloga*, 1911. br. 12. Kako je u Istri?

¹⁰² N. ŠETIĆ, „Razmatranje tijekomova hrvatske nacionalne integracije u Istri“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 37, br. 3., Zagreb, 2005., str. 810.

nadjačavanju talijanske manjine naspram hrvatske većine. Tadašnje dvije najmoćnije političke stranke u Istri bile su isključivo nacionalnog karaktera. Jedna je povezivala svo hrvatsko i slovensko stanovništvo kroz političke skupove u Hrvatsko-slovensku narodnu stranku koja se borila se za ravnopravnost Hrvata i Slovenaca u Istri s Talijanima kroz sustavno uvođenje obrazovanja na svim razinama, gospodarski razvoj te njihovu političku emancipaciju. Druga, Talijansko liberalna stranka povezivala je Talijane kroz proaustrijsku politiku, talijanizaciju, iredentizam i hegemoniju. Iako su još u prvoj polovini 19. stoljeća stvoreni integracijsko-nacionalni pokreti u Italiji, ona će tek nakon *proljeća naroda*, odnosno 1861. postati nova europska država. Kraljevina Italija svoj proces ujedinjena završava 1871. pripajanjem Venecije i Papinske Države.

Talijanski iredentizam, pokret nastao u doba ujedinjavanja Italije, doživio je tijekom svog trajanja razne transformacije, uspone i padove. Od samog rođenja pokreta cilj je bio ujediniti talijanski narod i stvoriti jedinstvenu državu Italiju. Svoje početke iredentizam baštini iz vremena talijanskog narodnog preporoda i vizije organizacije *karbonara* koja Italiju vidi *od Malte do Trentina, od Boke kotarske do Trsta*.¹⁰³ Kasnije iredentizam nastavlja svoju misiju kroz pokret *Mlada Italija (Giovine Italia)* i vođu Giuseppe Mazzinija čije su ideje ostavile snažan pečat na formiranje nacionalne svijesti u Italiji za vrijeme *risorgimenta*. Kao vođa talijanskog nacionalnog pokreta i ujedinitelj Italije postupno se nametnuo grof Camillo Cavour koji je kroz svoju diplomaciju nastojao dati uputu kako politika Italije ne teži za Trstom, Istrom i Dalmacijom.¹⁰⁴ Međutim, neposredno prije smrti pokazao je svoj plan posezanja za istočnom obalom Jadrana te je istaknuo da se Kraljevina Italija mora pobratimiti s južnim Slavenima kako bi postala europski relevantna država.¹⁰⁵ Nakon ujedinjenja Italije i Bečkog mira 1866. iredentizam dobiva zamah te se uz potporu visokih talijanskih političkih krugova formira 1877. kao pokret pod nazivom Udruženje za neoslobođenu Italiju (*Associazione in pro Italia irredenta*). Nakon odluka Berlinskog kongresa i pristupanja Italije Trojnom paktu Udruženje biva raspušteno 1882. godine.

Međutim talijanski nacionalizam i iredentizam nastavio je svoju borbu u pokušaju pripajanja teritorija smatrajući da nisu pripojena sva područja gdje žive Talijani. Osim što je bio između ostalog usmjeren na istarsko područje borio se i protiv tadašnje austrijske germanizacije. Tako

¹⁰³ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 264.

¹⁰⁴ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 265.

¹⁰⁵ A. VIVANTE, *Jadranski iredentizam*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 77.

je iredentističke ciljeve preuzela nova organizacija *Pro Patria* osnovana 1885., a kad ju je austrijska vlada raspustila 1890. godine, naslijedila ju je nova udruga *Leggione Nazionale* koja je i dalje uživala potporu talijanske vlade te je bila financirana novcem pokrajinskog proračuna. Između politike lojalnosti prema austro-ugarskom partnerstvu te pomaganju iredentističkog društva s ciljem širenja talijanstva na područje Goriške, Trsta i Istre, iredentističke ideje nisu nikada zamrle, već su samo pronašle drugi oblik, transformirale se i opstale.

Talijanski nacionalni pokret u Istri ujedinila je 1848. godine borba protiv Metternichova, a potom i Bachova apsolutističkog režima. Istarski talijanski zastupnici godine 1848. u bečkom Carevinskom vijeću zatražili su od Ministarstva unutarnjih poslova proglašenje talijanskog jezika jedinim službenim jezikom u Istri. Zahtjev nije ispunjen uz obrazloženje ministra grofa Franza Stadionia kako u Istri živi *većinsko slavensko stanovništvo*.¹⁰⁶ Bili su to počeci političkih borbi protiv službenog priznavanja hrvatskog i slovenskog jezika iz kojih se postupno razvijao vrlo jak iredentistički pokret na području Istre. U početku se iredentizam razvija među talijanskim intelektualcima u Istri te je nesumnjivo da su iredentističke ideje talijanskih narodnjaka nakon ujedinjenja Italije 1861. godine uzele još više maha. Iredentizam u Istri utjelovljen je u pripadnicima Talijanske nacionalne liberalne stranke koja je nošena iredentističkim ciljevima jačala i početkom stoljeća. Zapravo, kada god je Hrvatsko-slovenska stranka bila uspješnija i postizala dobre rezultate, to je iredentistički pokret postajao još snažniji i uporniji u svom naumu. Tako je iredentizam našao svoje pristaše 1907. godine u vodstvu Talijansko nacionalne liberalne stranke i afirmirao osim antislavenske koncepcije i dominantan nedemokratski iredentizam koji se udaljava od ideja *risorgimento* i njegovih ideala, već teži stvaranju antidemokratske koncepcije u kojoj Talijani kao nasljednici slavnog Rima pripadaju među superiornije narode.¹⁰⁷ Koncept talijanskog iredentizma utjelovljenog u idejama nacionalizma i imperijalizma oživjet će početkom Prvog svjetskog rata, a na koncu rezultirati i uspostavom fašističke vlasti u Istri i prije nego što je fašizam službeno 1922. preuzeo vlast u Italiji.

Talijani u Istri većinom žive u gradovima na obalama Istre, pripadaju sloju građanstva kojeg čine posjednici, zakupnici malih ili velikih zemljišnih posjeda. Najrašireniji je sloj sitnog građanstva koji čine pomorci, brodovlasnici, trgovci i obrtnici koji su u gradu najutjecajniji. Na

¹⁰⁶ Valentina KEZIĆ, „Razvoj talijanskog nacionalizma i iredentizma u Istri“, *Essehist*, 9 (9), 2018., str. 22-30. Dostupno na URL-04: <https://hrcak.srce.hr/222098>, pristupljeno 2. 2. 2020.

¹⁰⁷ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 267.

koncu toj građanskoj strukturi pripada i brojčano manji sloj inteligencije koja ima presudnu ulogu u nacionalnim i političkim kretanjima istarskih Talijana. Dio talijanske inteligencije školovao se i na koparskoj gimnaziji. Nakon gimnazije završavali su austrijska sveučilišta u Beču ili Grazu te su se po istarskim gradovima zaposlili u državnim i javnim službama, radili u gradskoj upravi ili kao pravnici, liječnici ili profesori.

Među talijanskim iredentistima u Istri možemo izdvojiti koparskog odvjetnika, kasnije i zastupnika Istarskog sabora Antonia Madonizzu, zatim istarskog talijanskog pjesnika rodom iz Vižinade Michellea Fachinettija te povjesničara i suca Carla de Franceschija rodom iz Gologorice.¹⁰⁸ Kasnije su im se aktivno pridružili labinski gradonačelnik Tomaso Luciani te koparski profesor i odvjetnik Carlo Combi kojega su Talijani smatrali najvećim talijanskim patriotom u Istri. Godine 1859. pisao je kako *Slavene u Istri treba potalijanizirati jer i nekolicina Slavena koji su školovani pokazali su da je posve nemoguće uspostaviti u Istri slavensku civilizaciju – među siromašnim i malobrojnim seljacima koji su u svemu različiti od Slavena s one strane gora, pa bi ih kao otpale listove samo posebno čudo moglo spojiti s njima i učiniti da se njihov srušeni panj zazeleni, jer da su oni pučanstvo samo tu i tamo raspršeno među talijanskim narodom, na talijanskoj zemlji...nemaju nijednoga svoga grada, nijednog mjesta, nijednog zvonika na kojemu bi bili ikada izvjesili kakvu zastavu kulture.*¹⁰⁹ Carlo Combi, Tomaso Luciani i Antonio Madonizza su svoje stajalište o talijanskoj Istri pokazali i tijekom prvog saziva Istarskog sabora u Poreču 1861. kada su sudjelovali u događaju u historiografiji poznatim pod nazivom *Nessuno - Nitko*. Talijani u Istri priklonili su se idejama talijanskog nacionalizma i iredentizma te su težili za ujedinjenjem istarskog područja s Italijom umanjujući značaj tamošnjih Hrvata i Slovenaca jer su smatrali da je Istra njihova zbog etnografskih, političkih i trgovačkih razloga.¹¹⁰ Talijani u Istri pokušat će na sve načine usporiti proces hrvatskog i slovenskog političkog djelovanja i nacionalnog buđenja. Osim navedenih razloga, Talijani u Istri su još za vrijeme *risorgimenta*, talijanskog preporoda, tražili sjedinjenje temeljem talijanskog utjecaja u kulturi.¹¹¹

¹⁰⁸ A. CUKROV, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, str. 76-79.

¹⁰⁹ B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod I*, knjiga 1 (1797. - 1882.), Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pazin, 1967., str. 148.

¹¹⁰ A. VIVANTE, n. djelo, str. 82.

¹¹¹ N. ŠETIĆ, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama -Naša sloga 1870. - 1915.* (dalje: *O povezanosti Istre*), Dom i svijet, Zagreb, 2005., str. 43.

U cilju talijanizacije Hrvata u Istri koristili su različite mehanizme, od izdavanja časopisa na talijanskom jeziku, otvaranja talijanskih škola i vrtića do osnivanja kulturnih, učiteljskih i inih društava na talijanskom jeziku. Tako je jadranski iredentizam poprimao nove organizacijske oblike čiji je cilj bio osvajanje istarskog teritorija politički, društveno i kulturno i to prvenstveno nametanjem talijanskog jezika. Talijanskim se jezikom pokušalo nametnuti osjećaj pripadnosti talijanskoj naciji u Istri i razvijati talijanska nacija. Iredentistička propaganda bila je vrlo agresivna. Pripadnici talijanske stranke dolazili bi u sela, vršili pritisak i objašnjavali kako su istarski Hrvati *glupi, neznalice, da moraju ostati uvijek pod njihovim gospodarstvom i skrbništvom, jer nemaju ljudi, koji bi mogli biti općinski tajnici ili načelnici, da ne razumiju hrvatski književni jezik i da nisu Hrvati, nego samo Istrani te da Hrvati žive daleko preko Učke.*¹¹² Činili su sve kako bi posvađali hrvatske seljake i kako bi održali talijansku vlast po općinama.

Glavni pokretač nacionalne integracije u Istri biskup i zastupnik u Carevinskom vijeću Juraj Dobrila u Istarskoj sabornici na sjednici 13. siječnja 1863. izjavljuje: „*Slavenski narod spava, tko spava nije umro. Tko spava može se i probuditi, a budeći se mogao bi to učiniti na način koji može biti neugodan za talijanski element.*“¹¹³ Bila je to izjava kao nadopuna zastupniku Matiji Jurincu koji je predlagao Istarskom saboru na temu saborskog pravilnika da se zapisnici i zakoni objavljuju dvojezično. Za ovaj prijedlog glasalo se poimenično, ali nije izglasan jer su za bili samo zastupnici Dobrila, Vitezić, Jurinac i Favento. Buđenje nacionalne svijesti započelo je kroz borbu za ravnopravnost jezika, kroz obrazovanje i opismenjavanje stanovništva, kroz komunikaciju i protok informacija koju je svakodnevno pružalo glavno preporoditeljsko glasilo *Naša sloga*. I upravo je svakodnevni život stanovnika u Istri, njihova borba u očuvanju hrvatskoga jezika i kulture, njihova borba vezana uz otvaranje hrvatskih škola postala pokazatelj snažnog procesa nacionalne integracije.

Istraživanje, koje se temelji na modelu procesa i faza nacionalne integracije, koristi u svojim istraživanjima povjesničarka Mirjana Gross, koja u analizi procesa oblikovanja hrvatske nacije

¹¹² B. MILANOVIĆ, n. djelo, str. 134.

¹¹³ U stenografskom zapisu sjednice Istarskog sabora stoji *Il popolo slavo dorme, ma chi dorme non e morto; chi dorme si puo svegliare, e svegliandosi, potrebbes farlo in maniera che spiacerebbe forse all' elemento italiano*. Izvor: F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabori 1861. - 1877.*, JAZU, Zagreb, 1954., str. 326. (dalje F. BARBALIĆ, *Prvi Istarski sabor*); Antoni CENTAROWICZ, *Narodni preporod u Istri (1860-1907)*, Srednja Europa, Zagreb, 2014., str. 38.

kroz različite političke, kulturne i društvene uvjete, koristi i termin integracije,¹¹⁴ a primijenio ju je na primjeru nacionalne integracije Hrvata u Istri povjesničar Nevio Šetić.¹¹⁵ U svom radu analizira i utvrđuje četiri faze u procesu nacionalne integracije istarskih Hrvata. Ti se procesi nisu događali istovremeno na svim hrvatskim područjima. Proces integracije hrvatske nacije, zavisno od uvjeta u kojima su nastajali, ostvarivali su se u različito vrijeme.¹¹⁶ Četiri su faze nacionalne integracije u Istri:¹¹⁷

1. Inicijalna faza - od 1830. do 1860. godine,
2. Središnja faza - od 1861. do 1907. godine,
3. Faza stagnacije ili međufaza - od 1907. do 1918., odnosno 1918. do 1941. godine,
4. Završna faza - početkom 40-ih godina 20. stoljeća.

Početna inicijalna faza nacionalne integracije u Istri ostvarila se do 1860. godine, dok je u Banskoj Hrvatskoj ona ostvarena već tiskanjem Gajevih novina 1835. godine. Sama inicijalna faza vezana je uz djelatnost svećenstva koje ima motivacijsku ulogu u nacionalnom osvješćivanju tada slabo obrazovanog stanovništva. Istarski su župnici u tom razdoblju gotovo jedina hrvatska inteligencija u Istri. Do 1860. godine nisu još doneseni temeljni školski zakoni koji će odrediti ulogu i dati temelje školstvu. Neizostavna je uloga biskupa Jurja Dobrile koji je svojim djelovanjem utjecao i postavio temelje daljnjem razvoju nacionalne integracije istarskih Hrvata. Za njega je i talijanski povjesničar Angelo Vivante zapisao kako je po uzoru na biskupa Josipa Jurja Strossmayera svojim djelovanjem *prvi propagator slavenske nacionalne ideje u Istri*.¹¹⁸ U samim počecima hrvatskog preporoda u Istri biskup Dobrila i njegovi suradnici bili su sljedbenici Josipa Jurja Strossmayera i radili na planu ujedinjenja Južnih Slavena. S dobrim organizacijskim sposobnostima Dobrila je predvodio nacionalni pokret utemeljen na ilirskim tradicijama hrvatskoga narodnog preporoda u Banskoj Hrvatskoj u prvoj polovici XIX. stoljeća.¹¹⁹ Od početka rada Istarskog sabora 1861. godine pa sve do

¹¹⁴ Mirjana GROSS, "O integraciji hrvatske nacije", u: Mirjana Gross (ur.), Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća, Zagreb, 1981., str. 175-176.

¹¹⁵ O buđenju nacionalne svijesti u Istri te procesu nacionalne integracije pisali su Nevio Šetić, Dragovan Šepić, Fran Barbalić i brojni drugi.

¹¹⁶ ŠETIĆ, *O povezanosti Istre*, str. 42.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ A. VIVANTE, n. djelo, str. 126.

¹¹⁹ Božo MILANOVIĆ, *Preporoditelj Istre biskup dr Juraj Dobrila : povodom stogodišnjice ustanovljenja Naše sloge*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Tiskara "Otokar Keršovani" Pula, Pazin, 1970., str. 359.

svoje smrti bio je stalni član sabornice u Poreču te do 1873. godine predstavnik u bečkom Carevinskom vijeću. Tijekom svog mandata, o čemu svjedoče i stenografski zapisi sa sjednica Sabora, biskup Dobrila se često, ali neuspješno, suprotstavljao istarskim talijanskim političarima koji su nastojali ograničiti osamostaljenje istarskih Hrvata. Nakon 1868. godine više nije nikada govorio u Istarskom saboru kako bi očuvao dostojanstvo biskupskoga položaja. U to vrijeme talijanski zastupnici žestoko su zahtijevali da svećenstvo (virilni članovi) ne budu dio Sabora. Na sjednicama su tražili ukidanje tog prava, tako da su vremenom sva tri biskupa prestala dolaziti u Istarski sabor. U cilju daljnjeg prosvjećivanja naroda biskup Dobrila nastavlja svoj rad i u Trstu pokreće izlaženje istarskog kalendara *Istran*. Objavljena su dva kalendara. Kalendar *Istran* za 1869. godinu pisan je u duhu štrosmajerovskog jugoslavenstva, a sljedeće 1870. godinu kalendar nosi obilježja pravaške ideologije koju će propagirati hrvatski političari Vjekoslav Spinčić, Matko Laginja. Uz kalendar pokrenuo je i prve novine na hrvatskom jeziku u Istri - *Našu slogu*.

Nacionalno buđenje Hrvata u Istri bilo je osim preporodnim pokretom izazvano i događajima iz 1848. godine kada su diljem Europe buktale revolucije, a u Istri izazvale sukob Talijana i Hrvata o čemu svjedoči i list *Naša sloga* koji piše sljedeće: „ *Prije četrdeset godinah malo je tko u Austriji, gdje pet narodnostih jedna uz drugu žive, za svoju narodnost mario, izuzmemo li učenije ljude....Bukne revolucija 1848. g. koja strašnom rikom cielom potrese Evropom; uzrujani i nezadovoljni se narodi malko ohrabre i osvieste; počnu zahtjevati svoje pravice veleć: Zašto da samo jedan narod vlada i gospoduje, a ostali trpe i robuju? Zar nismo i mi? ... Trgnimo se, odlučimo uztrajno riečju, a još više činom raditi, počnimo si društva snovati, koja će uzbuditi narodnu samosviest: da protivnik vidi, da je još Istra u naših rukah; da se ne obistini Kandlerovo proročanstvo – da će se do 50 godinah (a hvala Bogu mnogo ih je već od tada prošlo) u cijeloj Istri samo talijanski govoriti...Ako hoćemo, i mi možemo, braćo Istrani, našu domovinu spasiti; zato žurno na posao, vi, koji se u tu stvar razumjete“.¹²⁰ Hrvati u Istri bili su svjesni svoje brojčane premoći, ali i upravne nemoći pa su različitim aktivnostima započeli stvarati uvjete kojima bi izmijenili potlačeni položaj. Stoga se središnja faza vezuje uz razdoblje probuđene nacionalne svijesti, rada na kulturnom i političkom polju što je rezultiralo otvaranjem brojnih kulturnih ustanova, društava, škola, izlaženjem lista *Naše sloge* te novom generacijom preporoditelja. Kako bi se afirmiralo istarsko stanovništvo započinjju dugotrajne*

¹²⁰ *Naša sloga*, 1873., br. 6. Dopisi.

političke borbe posebice oko vlasti u malim općinama jer su one imale značajnu autonomiju. Koriste se različita sredstva u političkoj borbi kojoj je cilj bio doprijeti do svih slojeva odnosno do svih životnih područja. Kako je državnim zakonom 1867. godine omogućeno svim austrijskim državljanima prema pravu, družiti se, okupiti se i sastajati se, tako su započela okupljanja Hrvata i Slovenaca u Istri na pučkim sastancima ili taborima.¹²¹ Tabori su se održavali prema najavljenom dnevnom redu, bili su dostupni svima i okupljali su široke mase, a također je omogućeno i glasanje o pojedinim prijedlozima što je taborima davalo notu demokratičnosti. Tako se u početku sazivaju tabori na kojima se pozivalo na jačanje nacionalne svijesti i složno političko djelovanje. Na taborima se raspravljalo o gospodarskim, obrazovnim i društvenim prilikama. Tabori su se održavali na otvorenom prostoru te zapravo predstavljaju prvi oblik organiziranog političkog djelovanja i Hrvata i Slovenaca u Istri. Prvi tabor istarskih Slovenaca bio je u Kubedu 1870., a prvi hrvatski tabor u Istri održan je u Kastvu 1871. godine. Zatim su slijedili tabori diljem Istre u Dolini 1875., Brezovici 1873., Lindaru 1885.¹²² na kojima se osnaživala nacionalna svijest i jačalo političko društvo te kako je rečeno na prvom taboru u Kubedu: „*tabori su najbolja škola, gdje se narod uči poznavati sama sebe kao i svoja prava i svoje dužnosti prema državi i pokrajini u kojoj živi...*“.¹²³ Na taboru u Kubedu sastalo se oko 4000 do 5000 ljudi i raspravljali su o načinima, kojim mogu postići svoja narodna prava, o uvođenju narodnog jezika u škole, sudnice, urede, o poreznoj politici i o otvaranju jedne slovenske škole u Koparskom kotaru.¹²⁴

Na taboru u Kastvu sakupilo se oko 10 000 ljudi. Raspravljalo se prema navedenom dnevnom redu o sljedećim pitanjima: protestu protiv spajanja Istre i Gorice s Trstom u jednu političku savez, ujedinjavanju svih Slavena, uvođenju narodnog jezika u učionice i urede, razvoju pomorstva u Primorju s naglaskom na Liburnijski prostor, pravu slobodne luke na područjima gdje to još nije uspostavljeno.¹²⁵ Na temu uvođenja našega materinskoga jezika u školu i ured

¹²¹ *Naša sloga*, 1871., br. 8. Što su Tabori? U tekstu izvorno: „*Polag XII. članka temeljnih carevine zakonah od 21 decembra 1867, svim austrijskim državljanom pripada pravo, družiti se, kupiti se i sastajati, gdje ih volja, kako ih volja i koliko ih na broju volja, samo ako to započelnici, prema zakonu od 15 novembra 1867, jave tri dana prije nadležnoj c. k. oblasti ter izjave, o čem se misle dogovarati.*“; Radi se o temeljnom državnom zakonu o općim pravima građana za kraljevine i zemlje predstavljene u Vijeću Carevine u kojemu Članak 12. glasi: Austrijski državljanima imaju pravo okupljanja i osnivanja društava. Izvor: AST, Le Rappresentanze Municipali e Provinciali Leggi fondamentali di stato, Trieste, 1869. Legge de 15 Novembre 1867 sul diritto di associazione, str. 245.

¹²² M. DEMARIN, *Hrvatsko školstvo u Istri: pregled razvoja 1818.-1918.*, Hrvatski školski muzej, Zagreb, 1978., str. 42-43.

¹²³ *Naša sloga*, 1870., br. 5. Kako čitamo u Novicah.

¹²⁴ *Naša sloga*, 1870., br. 6. Različite viesti.

¹²⁵ *Naša sloga*, 1871., br. 7. Tabor u Kastvu.

održao je i govor Ernest Jelušić, učitelj i prvi urednik pedagoškog časopisa *Narodna prosvjeta*, koji je objašnjavao kako se u Istri u školama i u upravi koristi *samo talijanski, kao da su svi Istrani sami čisti Talijani! Braćo, to se već neda trpiti, jer je to: 1. proti izobraženosti i napredku i tim proti sreći i blagostanju našem; 2. proti naravi i našem narodnomu obstanku i tim proti čovječanskomu dostojanstvu; 3. proti pravdi i pravici i tim proti čovječnosti; 4. proti zakonu i tim proti slobodi.*¹²⁶

U drugoj polovini 19. stoljeća otvaraju se čitaonice po Istri koje su živom riječju i brojnim aktivnostima okupljale i osvješćivale narod. Prva čitaonica otvorena je u Kastvu 1866. godine, zatim u Puli 1869. godine Slavjanska čitaonica. Nakon toga slijedilo je otvaranje čitaonica diljem Istre - od Žminja, Marčane, Pazina do Rovinjskog sela i Brseča. Na kraju 19. stoljeća u Istri je bilo otvoreno 28 čitaonica.¹²⁷ Čitaonice su bila žarišta nacionalnog okupljanja te su imale obrazovnu, kulturnu i društvenu ulogu, a sve zbog razvijanja nacionalne svijesti i edukacije hrvatskog puka u Istri.

Do početka Prvog svjetskog rata bilo ih je otvoreno stotinjak i ne samo čitaonica, već i narodnih domova, knjižnica, raznih kulturnih udruga i društava poput pjevačko-glazbenih društava koja su njegovala tradiciju, baštinu i jačala nacionalnu svijest. Bila su to kulturna sredstva borbe tadašnjeg vremena, mjesta gdje se socijalizacijom društva stvaralo moderno i osviješteno društvo. *Naša sloga*, koja u svojim člancima redovito prati otvaranje i događanja koja se odvijaju u čitaonicama, donosi informaciju kako je u popisu svih kulturnih i izdavačkih institucija u Istri *do 110 slavenskih narodnih društava i časopisa.*¹²⁸ Prilikom otvaranja čitaonice navedena je njena svrha jer *gdje se Čitaonica ustanovi, tu je postavljen temelj sgradi narodnog izobraženja i napredku koji u narodu tinja te čeka da ga tko razpuše i razplamti.*¹²⁹ Čitaonice su doprinijele buđenju nacionalne svijesti, ali i obrazovanju hrvatskog naroda, i to ne samo kulturnom, već i po pitanju političkih i gospodarskih prilika. Tako je stanovništvo zapravo dolazilo u doticaj sa znanjem, i osnaženo nacionalnom budnošću, počelo ga primjenjivati i bilo je spremnije uključiti se u burnu istarsku političku scenu. Naravno da su se u istom razdoblju otvarale talijanske čitaonice i osnivala kulturna društva s istim ciljem i svrhom. Osim odgojno-obrazovne funkcije talijanske su čitaonice doprinosile potalijančivanju naroda Istre. Hrvatski je

¹²⁶ *Naša sloga*, 1871., br. 11. Kastavski Tabor.

¹²⁷ M. DEMARIN, n. djelo, str. 43.; B. CRLJENKO, Čitaonička sastavnica preporodnog pokreta ... *VIA*, God. 6-7 (1996 - 1997), sv. 6-7, str. 159-172.

¹²⁸ *Naša sloga*, 1908., br. 6. Imenik slavenskih društava v Trstu i okolici.

¹²⁹ *Naša sloga*, 1871., br. 3. Čitaonica u Vrbniku.

sokol bila organizacija ustrojena radi promicanja tjelovježbe i širenja nacionalne svijesti među Hrvatima. Utemeljena je u Zagrebu 5. lipnja 1874., dok je u Istri ista organizacija ustrojena 1897. godine u Puli.

Diljem Istre otvarani su Narodni domovi, posebice početkom 20. stoljeća. Bili su to kulturni i društveni centri istarskih Hrvata i Slovenaca, žarišta kulture gdje se njegovala hrvatska riječ, ples i običaji. Na tim mjestima jačala se nacionalna svijest o pripadnosti hrvatskom narodu. Prilikom otvaranja Narodnog doma u Podgradu Vjekoslav Spinčić pri obraćanju prisutnima objasnio je važnost takvih domova te je rekao kako *u Narodnom Domu kriepite se svi skupa za borbe proti dušmanom našega naroda, bili oni koji mu drago. Pomozite, da sva naša liepa domovina, hrvatska i Slovenska, bude jedan veliki „Narodni Dom“ u kojem da smo sami gospodar.*¹³⁰

Tako se borba Hrvata i Slovenaca iz Istarske sabornice prebacila i na mjesta gdje se okuplja narod. Otvaraju se brojne kulturne i sportske institucije koje svojim programima i aktivnostima potiču na buđenje ravnopravnosti vlastitog jezika i kulture istarskih Hrvata s drugim narodima u Istri. To je razdoblje formiranja najvažnijih nacionalnih institucija, uvođenja u život načela jednakosti i slobode, izgradnje moderne cjelovite političke zajednice, moderne nacije i nacionalne države.¹³¹ Borba Hrvata i Slovenaca u Istri poprima nakon 1880. godine nove razmjere, te se oni još snažnije odupiru pritiscima Talijana u Istri, ali i težnji austrijske vlasti da ne dozvoli jačanje ni talijanske ni slavenske strane. Školovanje djece u Istri i stvaranje sloja hrvatske i slovenske inteligencije smatrao se temeljnim preduvjetom za učinkovitiju borbu. U Istri će se stvoriti hrvatska građanska klasa čiji su predstavnici, proizašli iz seoske sredine, postali voditelji nacionalnog pokreta. Godine 1874. godine osnovana je u Kastvu Bratovščina hrvatskih ljudi u Istri. Cilj je bratovštine bio materijalna podrška za školovanje siromašnih hrvatskih učenika s namjerom da se ti budući učeni ljudi vrate u Istru i Kvarner. Bila je to dotada jedina politička organizacija istarskih i kvarnerskih Hrvata čiji je predsjednik bio Dinko Vitezić. Kao posljedica dobre suradnje Slovenca i Hrvata, u Istri i izvan nje, i političko društvo Edinost okupljalo je od 1878. u zajedničkoj borbi i Hrvate i Slovence. Edinost je djelovala kao političko

¹³⁰ *Naša sloga*, 1905., br. 38. Govor narodnog zastupnika gosp. prof. Vjekoslava Spinčića izrečen povodom svečanog otvorenja „Nar. Doma“ u Podgradu.

¹³¹ P. KORUNIĆ, „Nacija i nacionalni identitet“, u *Zborniku Ivan Matetić Ronjgov*, 1996. - 1997., sv. 5., str. 11.

društvo čiji su članovi politički djelovali i izlazili na izbore. Okupljali su se oko časopisa *Edinost* čije prvo izdanje izlazi u Kopru 8. siječnja 1876. godine.

Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić samo su dio intelektualne elite koja će graditi i jačati nacionalnu integraciju svojim radom i djelovanjem. Dvojica preporoditelja, Laginja i Spinčić postat će 1880-ih zastupnici Istarskog sabora, a kasnije i predstavnici u Carevinskom vijeću u Beču 1891. Matko Mandić, također, zastupnik u Istarskom saboru 1883. godine preuzima uredništvo *Naše sloge*. Sustavna politička borba rezultirat će brojnim i velikim promjenama. Dokaz su izbori na kojima se po prvi put biralo prema općem pravu glasa. Izbori 1907. godine bili su rezultat djelovanja hrvatske intelektualne elite i ujedno vrhunac hrvatskog političkog i nacionalnog pokreta u Istri. Tada su naime u bečko Carevinsko vijeće izabrana tri hrvatska predstavnika: Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić. Radeći na jačanju i složnosti Hrvatsko-slovenske narodne stranke Laginja, Spinčić i Mandić uspjeli su sačuvati jedinstvo stranke okupljajući istarske Hrvate i Slovence oko poznatog mota „*Slogom rastu male stvari, a nesloga sve pokvari.*“ Od Dobrile preko Vitezića do Spinčića i Mandića, i brojnih drugih preporoditelja, ostaje njihov rad i činjenica da su bili nositelji hrvatskog narodnog preporoda te su utjecali na sve razvijeniji nacionalni pokret, a u okviru njega ne samo politički, već i gospodarski, društveno i kulturno, odnosno svojim djelovanjem utjecali su na cjelokupnu modernizaciju društva u Istri.

Središnja je faza vrijeme stvaranja prvih nacionalnih institucija, ali i intenzivne borbe za hrvatske škole i uvođenje hrvatskoga jezika. U središnjoj fazi, kao odgovor na talijansko društvo *Pro Patria*, koje otvara talijanske škole i vrtiće, osnovana je i počela s radom 1893. Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru koja sustavno otvara hrvatske pučke škole i utječe na daljnji razvoj hrvatskoga školstva u Istri. Nakon što je zbog iredentističkog programa *Pro Patria* bila zabranjena, talijanski iredentisti osnivaju 1890. novu udrugu kojom nastavljaju talijanizaciju i otvaranje škola po Istri, *Legu Nazionale*. Također, u središnjoj fazi zastupnici Istarskog sabora sastavili su 1884. godine i parlamentarnu skupinu pod imenom Hrvatsko-slovenski klub. Na prvoj sjednici održanoj 10. lipnja 1884. prema postojećem zapisniku jednoglasno je odlučeno

da će se u Istarskom saboru služiti hrvatskim odnosno slovenskim jezikom pozivajući se na zakonito pravo.¹³²

Osim na političkom polju, nacionalna borba se nastavlja i preko učiteljskih društava koja se u tom razdoblju osnivaju. Prvo učiteljsko društvo u Istri osnovano je 1882. godine. Radi se o Slovenskom učiteljskom društvu koje okuplja učitelje iz Koparskog kotara i koje će se udružiti s učiteljima iz kotara Volosko u *Zvezu slovenskih učiteljskih društav* u Ljubljani. U Pazinu je 1897. osnovano slovensko-hrvatsko učiteljsko društvo pod nazivom Narodna prosvjeta. Članovi društva okupljali su se oko istoimenog časopisa. Prvi je broj izašao 1906. godine i izlazio je sve do početka Prvog svjetskog rata. Poticaji za stvaranje učiteljskih društva svakako leže i u zakonu koji je svojim odredbama to omogućio.¹³³ Osim toga donesenim *Zakonom o društvima* iz 1867. godine omogućeno je udruživanje učitelja pa su s vremenom nastala i učiteljska društva koja su imala cilj osnažiti učitelje te im omogućiti sastajanje, stručno usavršavanje i razmjenu informacija kako bi unaprijedili rad u školi. Novine i društvo imali su ulogu osnažiti hrvatske učitelje i pomoći im u njihovom pedagoškom i metodičkom osposobljavanju. Društvo je imalo veliki utjecaj te su ga dobro prihvatili učitelji iz cijele Istre. Godine 1911. utemeljeno je još jedno društvo u Istri pod nazivom Hrvatska škola sa sjedištem u Pazinu. Bilo je to Katoličko učiteljsko društvo za Istru čiji su članovi bili nekadašnji pripadnici Narodne prosvjete, a iz tog su društva odstupili. Razlog odstupanja, vidljiv je iz samog naziva, naime članovi se nisu slagali s programom Narodne prosvjete i zahtijevali su *da naše glasilo i društvo mora raditi jedino na katoličkom i narodnom temelju*.¹³⁴ Prema pravilima društva članovi su mogli biti i svećenici, a godine 1912. društvo je brojilo stotinjak članova. Okupljali su se oko svog istoimenog glasila *Hrvatska škola* koji je izlazio od 1912. do početka Prvog svjetskog rata.¹³⁵

Faza stagnacije ili međufaza obilježena (1907. - 1918.) je potpunim nacionalnim osviještenjem i jakom političkom aktivnosti i angažiranosti koja je rezultirala izvrsnim rezultatima na

¹³² V. BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884. - 1901.)“. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. 11-12, Pazin - Rijeka, 1968. Zapisnik sa 1. sjednice Kluba zastupnika 10. 6. 1889.

¹³³ AST, *Le Rappresentanze Municipali e Provinciali Leggi fondamentali di Stato*, Trieste, 1869. Legge fondamentale dello Stato del 21 Dicembre 1867, sui diritti generali dei cittadini nei Regni e Paesi rappresentati nel Consiglio dell' Impero. čl. 12., str. 283.

¹³⁴ *Hrvatska škola*, 1912., br. 1., Zapisnik prve glavne skupštine katoličkog učiteljskog društva za Istru - Hrvatska škola u Pazinu, održane u Sv. Petru u Šumi dne 29. oktobra 1911.

¹³⁵ B. JAKOVLJEVIĆ, n. djelo, str. 27.; *Hrvatska škola*, 1912., br. 1., Zapisnik prve glavne skupštine katoličkog učiteljskog društva za Istru - Hrvatska škola u Pazinu, održane u Sv. Petru u Šumi dne 29. oktobra 1911.

izborima. Uspjeh na izborima 1907. godine doživljen je kao trijumf Hrvata i Slovenaca posebice što je u izbornom kotaru Poreč - Motovun - Rovinj pobijedio prema glasovima kandidat Hrvatske narodne stranke Matko Laginja s 4780 glasova, naspram kandidata Talijanske liberalne stranke dr. Mattea Bartolija s 4699 glasova, kandidata Talijanske kršćansko-socijalne stranke dr. Antonia Vattovza s 2158 glasova i kandidata Talijanske socijalističke stranke s 370 glasova.¹³⁶ U trećem izbornom kotaru Pula - Mali Lošinj - Osor, koji je većinski bio talijanski, nisu talijanski kandidati dobili većinu, već se istaknuo hrvatski kandidat Matko Laginja koji je imao samo 1084 glasova manje od vodećeg kandidata Talijanske liberalne stranke dr. Lodovica Rizzija. U četvrtom (Podgrad, Dekani, Dolina, Merežige, Očisla-Klanec i Pomnjan) i petom izbornom kotaru (Buzet, Pazin, Labin i Općina Barban) pobjedu je ostvario Matko Mandić. Dok je u šestom izbornom kotaru (Volosko, Cres, Krk, Veli Lošinj) pobijedio Vjekoslav Spinčić. U lipnju 1911. ponovno su na izborima izabrani Spinčić, Laginja i Mandić, a u lipnju 1914. izabrano je sveukupno 18 hrvatskih i slovenskih zastupnika. Međutim, Istarski sabor nije započeo s radom zbog početka rata.

To je vrijeme kada su vidljivi rezultati borbe za hrvatski jezik i rezultati otvaranja hrvatskih pučkih škola. Tako je od razdoblja donošenja temeljnih školskih državnih zakona u Istri djelovalo 138 pučkih škola, od toga 59 na hrvatskom jeziku, 53 na talijanskom jeziku te 26 utrakvističkih, da bi 1900. godine statistički podatci pokazali kako na području Istre djeluju 204 pučke škole od toga 87 na hrvatskom, 70 na talijanskom jeziku, 1 na njemačkom, 13 na hrvatsko-talijanskom, 31 na slovenskom i 2 na slovensko-talijanskom.¹³⁷

Primjetno je već na prijelazu stoljeća povećanje hrvatskih pučkih škola. Stanje škola na kraju 1914. godine pokazuje kako su na području Istre bile otvorene 183 pučke škole na hrvatskom jeziku, što je više nego duplo od prijelaza stoljeća. Tom broju pribrojano je i 36 Družbinih škola, od kojih je njih 20 krajem Prvog svjetskog rata pretvoreno u javne pokrajinske pučke škole.¹³⁸ Otvaranju hrvatskih pučkih škola pridonio je intenzivni rad Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru. Kao odgovor na talijanski iredentizam i rad *Lege Nazionale*, u svim mjestima gdje je bilo najpotrebnije otvarala je Družba privatne hrvatske škole, a onda ih tijekom godina pokušavala pretvoriti u javne pokrajinske škole. Godine 1899. otvorila se u Istri i prva hrvatska

¹³⁶ *Naša sloga*, 1907., br. 27. Sjajna narodna pobjeda.

¹³⁷ *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2.

¹³⁸ Viktor CAR EMIN, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*. Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1953.

Carsko-kraljevska gimnazija u Pazinu. Paralelno s otvaranjem škola započelo se i s otvaranje dječjih vrtića koji su često bili u istoj zgradi gdje je djelovala i hrvatska škola.

Hrvatski učitelji mogli su se od 1906. školovati na Učiteljskoj školi u Kastvu, a učiteljice od 1912. godine u privatnoj Ženskoj učiteljskoj školi u Pazinu. Povećao se i broj hrvatskog učiteljskog kadra koji se udruživao te su postojala i učiteljska društva u Istri. Svoje pedagoško-metodičke vještine mogli su razvijati i pomoću pedagoških časopisa koji su izlazili u okviru učiteljskih društava, a organizirale su se i kotarske učiteljske konferencije.

Do kraja Prvog svjetskog rata Hrvati u Istri otvorili su više od 400 različitih institucija, od kulturnih, obrazovnih do gospodarskih, novčarskih, zadružnih, proizvodnih, športskih i drugih društava i organizacija.¹³⁹ Sva ta društva imala su za cilj afirmaciju nacionalnog i kulturnog identiteta Hrvata u Istri.

Nakon Prvog svjetskog rata Italija uspostavljena je fašistička vlast u Istri koja uspijeva potisnuti hrvatsku inteligenciju i uništiti sve kulturne, gospodarske i nacionalne institucije koje su podržavale razvoj hrvatskog etničkog elementa u Istri.¹⁴⁰ Nakon Prvog svjetskog rata ukinuta su brojna kulturna društva, udruge zabranjen rad čitaonica. Završna faza početkom 40-ih godina 20. stoljeća označila je i završetak procesa nacionalne integracije jer nakon Drugog svjetskog rata Istra se *pripojila matici Hrvatskoj i proglasila ujedinjene s ostalom našom hrvatskom braćom* odnosno postala dio nove državne tvorevine Jugoslavije.¹⁴¹

¹³⁹ B. CRLJENKO, „Čitaonička sastavnica preporodnog pokreta Istre i Hrvatska čitaonica u Svetvinčentu“, *VIA*, god. 6-7 (1996. - 1997.), sv. 6-7, str. 159-172.

¹⁴⁰ N. ŠETIĆ, *O povezanosti Istre*, str. 602.

¹⁴¹ Proglas Narodnooslobodičkog odbora za Istru pod nazivom „Istarski narode“ od 13. rujna 1843. naziva se i Pazinska odluka. N. ŠETIĆ, „Razmatranje tijekova hrvatske nacionalne integracije u Istru“, *Časopis za suvremenu povijest*. 2005. God. 37, br. 3., str. 815.

3. PRVI ZAKONI O DRŽAVNIM ŠKOLAMA U ISTRI

3.1. Europski kontekst razvoja školstva

Slijedeći ideje prosvijećenog apsolutizma Marija Terezija i njezin nasljednik Josip II. razumjeli su kako moderni temelji države leže u obrazovanju. Prosvijetliti narod odnosno dati mu obrazovanje bio je jedan od ciljeva i reformi vezanih uz modernizaciju države i jačanje samog vladara. Naime, dati stanovništvu znanje očitovalo se kao političko pitanje, ali i kao pravo i dužnost u skladu s interesima vladara.¹⁴² Organizacija i kontrola obrazovanja od izrazite je važnosti zbog stvaranja obrazovnog društvenog građanskog sloja, ali i praćenja koliko je u državi vojnih i poreznih obveznika. Obrazovna politika države koja uvodi kontrolirano obrazovanje značila je istovremeno i koliko je ta država moćna u stvaranju društva po njezinoj mjeri. Tako već u *Općem školskom redu* od 6. prosinca 1774. godine Marija Terezija daje na znanje kako je poticaj za ovaj zakon *prava dobrobit zemalja od Boga povjerenih Našoj upravi i da običavamo neprestano brinuti o njihovu što većem promicanju, shvatili smo da odgoj mladeži oba spola kao najvažniji temelj prave sreće naroda uistinu zahtijeva pomniji uvid.*¹⁴³

Razvoj austrijskog obrazovnog sustava u europskom kontekstu, s naglaskom na otvaranje osnovnih škola, podudara se s razvojem školstva u drugim zemljama Srednje Europe. Postupno uvođenje obaveznog školovanja, a ujedno i postavljanje osnovnih znanja i vještina odnosno određivanja minimalnog stupnja obrazovanja postalo je važno za sve europske države koje su započele s donošenjem brojnih zakonskih regulativa. Postupno uvođenje obaveznog školovanja za sve skupine stanovništva bilo je presudno za nastanak nacionalnog identiteta i kulturnu integraciju država u nastajanju u 18. i 19. stoljeću.¹⁴⁴

Do kraja 19. stoljeća definirali su se takvi nacionalni obrazovni sustavi kao sustavi formalnog školovanja koji osiguravaju univerzalno obrazovanje za sve školske obveznike u određenoj naciji. Te je školske nacionalne sustave barem djelomično financirala i nadzirala država, a funkcionirali su na način da se stvarala koordinirana mreža institucija koja zadovoljava većinu potreba nacije u formalnom obrazovanju. Tako formirani nacionalni obrazovni sustavi

¹⁴² Ivana HORBEC; Vlasta ŠVOGER, „Školstvo kao politicum: Opći školski red iz 1774.“, *Anali za povijest odgoja*, br. 9., 2010., str. 14.

¹⁴³ Ivana HORBEC; Maja MATASOVIĆ; Vlasta ŠVOGER (ur.), *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Hrvatski institut za povijest, Zagreb., 2017., str. 51.

¹⁴⁴ Rolf BECKER, *Entwicklung des deutschen Bildungssystems im Überblick*. Dostupno na URL-04: <https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/zukunft-bildung/194145/ueberblick>, pristupljeno 31. 10. 2020.

predstavljali su preteču modernog državnog školstva. Promjene obrazovnih politika u europskim zemljama nisu se istovremeno događale. Brzina, kojom su se usvajale obrazovne politike, ovisila je o brojnim čimbenicima, prije svega o stupnju pismenosti, o dostupnosti financijskih sredstava za škole i odlučnosti vladara ili dominantnih vladajućih skupina koje su poticale pohađanje nastave. Dok je Pruska 1826. propisala obvezno pohađanje škole do 14 godina, slične odredbe nisu primjenjivane u Engleskoj sve do 1921. godine.¹⁴⁵ Masovno školovanje nije proizašlo spontano iz popularne potražnje ili samo iz djelovanja tržišnih sila, već je obrazovanje direktno kreirala država. Glavni poticaj za stvaranje nacionalnih obrazovnih sustava temeljio se na državnoj potrebi za educiranim činovnicima, bilo da se radi o administratorskim službenicima ili vojnom osoblju. Bilo je potrebno obrazovanjem širiti dominantne nacionalne kulture i usađivati popularne ideologije nacije te na taj način postaviti temelje političkog i kulturnog jedinstva nacionalnih država u usponu.

Upravo je uspostavljanje obaveznog osnovnoškolskog sustava označilo prekretnicu u razvoju europskog društva. Uvođenje obaveznog obrazovanja za sve skupine stanovništva odrazit će se na pojavu nacionalnog identiteta i kulturnu integraciju novih nacionalnih država nastalih u 18. i 19. stoljeću, posebice država koje su nastale u 2. polovini 19. stoljeća. Uspostava nacionalnih obrazovnih sustava koji su zakonski definirani diljem Europe, nizom donesenih akata, odvojit će na koncu i obrazovanje od crkvenog patronata.

U Pruskoj podrijetlo državnog obrazovanja svoje temelje nailazi još u 18. stoljeću u idejama prosvjetiteljstva. Razvoj obrazovnog sustava započinje u vrijeme francuske okupacije i Napoleona kada vladajuća pruska junkerska klasa, potaknuta žestokom nacionalističkom reakcijom na francusku okupaciju, uspostavlja temelje svoje moći kroz reformirani državni aparat i nametanje novih društvenih odnosa među svojim podanicima. Početkom 19. stoljeća Pruska izgrađuje svoj potpuni nacionalni obrazovni sustav koji je utjecao i na obrazovne sustave ostalih europskih država.¹⁴⁶ Prusko obrazovanje bilo je „*čudo Europe 19. stoljeća*“, ali je bilo i karakterističan proizvod pruskog militarizma.¹⁴⁷ Karakteristike pruskog nacionalnog obrazovnog sustava vidljive su kroz omogućavanje općeg obrazovanja širokim narodnim masama, što se omogućilo univerzalnim upisom godinama prije drugih europskih naroda.

¹⁴⁵ Andy GREEN, *Education and State Formation: The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, London, 1991., Macmillan, str. 378.

¹⁴⁶ A. GREEN, n. djelo, str. 120.

¹⁴⁷ Alan John Percivale TAYLOR, *The Course of German History, a survey of the development of Germany since 1815*, Psychology Press, 2001., str. 37.

Osnovna je škola bila pravno obavezna već 1824. godine, a kvalitetna naobrazba nastavničkog kadra i primjena sustavnih pedagoških metoda, dovele su državu do opće razine pismenosti i akademske izvrsnosti.¹⁴⁸ S druge strane obrazovanje je strogo nadzirala država na svim razinama. Vodio se i politički nadzor nad nastavnim planom i programom jer je cilj bio stvoriti društvo koje će biti gospodarski konkurentno, ali poslušno i podređeno društvu.¹⁴⁹

Primjerice u Ujedinjenom Kraljevstvu također se radilo na uspostavi sustava koji će osigurati obrazovanje svakog djeteta u državi, posebice krajem 19. stoljeća. Sve do 1870. godine nije postojalo državno školstvo, a to se mijenja donošenjem *Zakona o osnovnom obrazovanju* 1870. godine. Zakon je još poznat i po njegovom autoru Williamu Edwardu Forsteru, britanskom liberalnom zastupniku koji je imao vodeću ulogu u njegovom donošenju. *Forsterov zakon* o obrazovanju postavio je okvir za školovanje sve djece između 5 i 13 godina u Engleskoj i Walesu. U vrijeme donošenja Engleska je bila među najrazvijenijim kolonijalnim i industrijskim zemljama s čvrstom i rastućom ekonomijom koja je mogla omogućiti univerzalni školski sustav.¹⁵⁰ Industrijske revolucije i širenje industrijalizacije kao posljedicu imalo je bujanje gradova, povećanje broja tvornica, povećanje radne snage koja je trebala biti još produktivnija i znati barem čitati i pisati. Stoga je i sam *Forsterov zakon* donesen kao potreba koja će osigurati Engleskoj i dalje konkurentnost i vodstvo na svjetskom tržištu. Zakonom je bilo određeno uspostavljanje mreža školskih odbora. Odbori su imali zadatak osnivati škole u područjima gdje su potrebne i upravljati njima. Taj sustav školskih odbora bio je sastavljen od članova lokalnih vlasti i financiran lokalnim porezima. Ovim je zakonom omogućeno odvajanje od crkvenog patronata te je i podučavanje vjeronauka u zajedničkim javnim školama trebao biti „nedenominacijsko“.¹⁵¹ Tako su roditelji dobili pravo odlučiti koju će religiju učiti njihovo dijete. Odabir vrste vjeronauka Engleska crkva nije rado prihvaćala jer je ona tako izgubila potpunu kontrolu nad obrazovanjem, a do provođenja novog zakona država je financirala javnim novcem pružanje obrazovanja siromašnima. Neke su škole zadržale denominacijska učenja, poput rimokatoličkih škola koje se financiraju iz dobrovoljnih izvora.¹⁵² Zakonom je određeno i financiranje škola. Troškovi osnivanja i održavanja škola podijelit će lokalne vlasti

¹⁴⁸ A. GREEN, n. djelo, str. 123-128.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Barry DUFFOUR (ur.), *Studij odgojno-obrazovnih znanosti*, Educa, Zagreb, 2012., str. 6.

¹⁵¹ Dostupno na URL-05:

<https://www.parliament.uk/about/livingheritage/transformingsociety/livinglearning/school/overview/1870educationact/>, pristupljeno 4. 2. 2022.

¹⁵² B. DUFFOUR, n. djelo, str. 28.

i država, kao i troškove školovanja. U slučajevima kada roditelji nisu bili u mogućnosti platiti troškove školovanja tada troškove preuzima država. Zakon je time stvorio obrazovnu politiku kojom su škole postale javno financirane i pod državnim nadzorom.¹⁵³ *Forsterovim zakonom* obrazovanje nije postalo odmah obavezno. Naime, pojavio se problem oko velikog broja djece radnika, koji su činili jeftinu radnu snagu, a koja su sada trebala pohađati nastavu. Stoga je Kraljevska komisija 1876. godine u svom izvješću o dječjem radu u tvornicama izdala preporuku kojom bi se zaustavio dječji rad. Godine 1880. novim je zakonom obrazovanje postalo obavezno i time je riješen problem dječjeg rada u tvornicama.¹⁵⁴ Zakonska osnova u Velikoj Britaniji, koja je regulirala problem dječjeg rada, mijenjala se nekoliko puta tijekom 19. stoljeća, a odredba vezana uz dječji rad uvedena je još 1833. godine u *Zakon o tvornicama*. Zakon je sadržavao rješenje kojim se zabranjuje zapošljavanje i rad djece mlađe od 9 godina. S 9 godina djeca mogu raditi samo 8 sati po danu, a više od 12 sati dnevno ne smiju raditi djeca od 13 do 18. godine.¹⁵⁵

Za austrijski dio Monarhije definirano je temeljnim državnim školskim zakonom iz 1869. da nastava za djecu koja pohađaju tvorničke škole *mora pouka iznositi na nedjelju barem 12 sati, koji se imadu po mogućnosti jednako razdijeliti na pojedine dane u sedmici. Nastavni se satovi imadu odrediti samo između sedme ure ujutro i šeste ure uvečer izuzimljući podnevnu uru* (čl. 9.).¹⁵⁶ Također, za djecu, zaposlenu u tvornicama ili u većim obrtničkim zavodima, koja ne mogu polaziti općinske škole, imaju gospodari tvornica po pravilima, koja postoje o utemeljivanju javnih škola, zavesti samostalnih škola, ili sami ili u društvu s drugim tvorničarima (čl. 60.). Roditelji, ali i vlasnici tvornica odgovorni su za djecu i njihovo redovito pohađanje škole (čl. 24.).¹⁵⁷ Potanje o tom određuje pokrajinsko zakonodavstvo.

Kako bi se implementirale zakonske regulative, koje se donose, bilo je potrebno stvoriti osnovne uvjete poput mreže školskih institucija i omogućiti državno financiranje obrazovanja kroz uvođenje stalnog poreza. Većina europskih država stoga su implementirale u akte vezane uz obrazovanje osnivanje vertikalne mreže školskih vijeća od lokalne do državne razine i

¹⁵³ The Elementary Education Act 1870 and school board records. Dostupno na URL-06: <https://www.archives.norfolk.gov.uk/help-with-your-research/education/education-in-norfolk/the-elementary-education-act-1870-and-school-board-records>, pristupljeno 2. 2. 2020.

¹⁵⁴ Dostupno na URL-05: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/school/overview/1870educationact/>, pristupljeno 2. 2. 2022.

¹⁵⁵ Mario VINKOVIĆ, *Dječji rad u međunarodnom, europskom i poredbenom, radnom pravu*, 2008, TIM press, Zagreb, str. 238.

¹⁵⁶ I. HORBEC; M. MATASOVIĆ, V. ŠVOGER, *Vlasta* (ur.), n. djelo, str. 317.

¹⁵⁷ Isto, *Zakon 14. svibnja 1869. kojim se ustanovljuju načela nastave za pučke škole*, čl. 24., str. 321.

uredile način financiranja. Do sredine 19. stoljeća zakoni doneseni za vrijeme prosvijećenih vladara činit će tadašnji temelj obrazovanja. *Državnim zakonom o pučkim školama* iz 1869. napušta se sustav iz vremena M. Terezije, takozvani *Felbigerov školski sustav*.¹⁵⁸

U vrijeme djelovanja opata Johanna Ignaza Felbigera nastala su dva ključna dokumenta *Opći školski red (Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt und Trivialschulen 1774.)* i *Sustav obrazovanja (Ratio educationis 1777.)*¹⁵⁹ *Opći školski red* odnosio se na austrijsko područje, dok je *Sustav obrazovanja* bio namijenjen ugarskom području Monarhije. Obzirom da područje Istre ulazi u sastav austrijskih pokrajina, školski sustav bio je definiran prema Felbigerovim načelima što je značilo da svaka Zemaljska vlada ima obvezu osnovati tročlano školsko povjerenstvo koje će se brinuti o osnivanju škola, izvršavanju nastavnih planova i programa, metodologiji poučavanja i radu učitelja te o svemu godišnje podnositi izvještaj Bečkom dvoru. *Opći zemaljski školski red* donesen je za područje Monarhije, koji ulazi i čini dio austrijskih pokrajina, a kasnije je nadopunjen i *Političkom školskom uredbom (Politische Schulverfassung)* iz 1805. godine i kao takav ostao je na snazi do 1869. godine.¹⁶⁰ *Sustav obrazovanja* iz 1777. godine zamijenila je nova nastavna osnova poznata pod nazivom *Ratio educationis* iz 1806. godine. *Ustav političke škole* iz 1805. godine ili dokument pod punim nazivom *Politički ustav njemačkih škola u carskim i kraljevskim njemačkim nasljednim državama* regulirao je austrijski osnovnoškolski sustav od 1806. do 1869. godine i njegove uredbe odnosile su se ne samo na austrijske i češke zemlje već i na Dalmaciju i Istru. Ono što se promijenilo jest da se pedagoško-didaktički nadzor na nižoj i srednjoj razini ponovno potpuno povjerio crkvenim dužnosnicima (lokalnim kapelanima, dekanima), čije je djelovanje bilo vezano ovim zakonom i državnim propisima. Crkvena je administrativna struktura tako postala presudna za školski sustav. Školski dokument *Ratio Educationis* iz 1777. godine pokazuje način na koji se pristupalo reformi školstva. Zbog zapostavljanja materinskog jezika, siromaštva roditelja u selima, jakim rodnim politikama, manjkavom učiteljskom kadru i još

¹⁵⁸ Johann Ignaz Felbiger (1724. - 1788.), svećenik i pedagog, smatra se reformatorom katoličkog školskog sustava u Šleskoj i Austriji. Bio je vrhovni ravnatelj škola u Austriji do smrti carice Marije Terezije; Felbiger, Ignaz Johann von. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na URL-7: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19166>, pristupljeno 25. 8. 2023.

¹⁵⁹ I. HROBEC i dr., n. djelo, str. 49-163.

¹⁶⁰ Politische Verfassung der Deutschen Schulen in den k. auch k.k. deutschen Erbstaaten, Opseg 1, Joannis Gaffe, Wien, 1806, str. 334.

uvijek prisutnom utjecaju Crkve, ovaj se dokument nije uspješno implementirao u tadašnji obrazovni sustav.¹⁶¹

I *Opći školski red i Sustav obrazovanja* svojim odredbama daju temeljna načela koja će činiti okosnicu kasnijeg razvoja školstva u Monarhiji. Oba zakonska dokumenta regulirala su školstvo u austrijskim pokrajinama, a kao posljedica donesenih akata i upravnog sustava Crkva je imala vrlo snažan utjecaj na školski sustav. Crkveni dekan vršio je nadzor na školama, a propisani nastavni program odrađuju u većoj mjeri svećenici, posebice u malim istarskim selima gdje su oni jedini pismeni. Svaka pokrajina imenovala je školsko povjerenstvo koje se sastoji od najmanje dvojice, ali po mogućnosti i trojice vijećnika zemaljske vlade kojima zapravo ovlasti daje vladar za implementaciju zakona i odluka u pokrajini kao nositelji izvršne vlasti. Zatim, kao dio pokrajinskog školskog povjerenstva ulazi i opunomoćenik ordinarijata, jedan tajnik i ravnatelj normalne škole. Osim izvršavanja vladarevih akata i nadzora škola, pokrajinsko školsko povjerenstvo imalo je zadaću i podnositi izvješća i stručna mišljenja o napretku školstva u njihovoj pokrajini.¹⁶² Oba zakonska dokumenta nailazila su na teškoće u praksi vezane uz provedbu u najvećoj mjeri zbog nedostatka novaca, posebice kod pučkih škola koje su ovisile o financijskim sredstvima lokalne uprave.¹⁶³

Franjo I., austrijski i rimsko-njemački car, 1817. godine izdao je za područje Istre *Privremenu pučku uredbu za bivšu mletačku Istru i za kvarnerske otoke*.¹⁶⁴ Dokument je služio kako bi se lakše ustrojile austrijske pučke škole. U prvom dijelu *Uredbe* govori se o nadzoru i vođenju škole koji je država povjerila Crkvi. U drugom djelu vidljivo je kako se obrazovni sustav temelji na glavnim školama (*capo scuole*) koje mogu imati 3 ili 4 razreda, trivijalnim školama za dječake i djevojčice, građanskoj školi (djevojačke) te nedjeljnim školama ili ponavljaonicama.¹⁶⁵ Svrha trivijalnih škola bila je djelovati i u malim seoskim sredinama, svugdje gdje postoji župni ured, dok su ponavljaonice ili večernje nedjeljne škole morale djelovati svugdje gdje je postojalo javno obrazovanje.¹⁶⁶ Za svaku trivijalnu školu imenovan je mjesni nadzornik koji je u ime općine nadgledao rad škole. Uredbom su uređeni i učenički

¹⁶¹ I. HORBEC i dr., n. djelo, str. 18-27.

¹⁶² Opći školski red za njemačke normalne, glavne i trivijalne škole u svim carsko-kraljevskim Nasljednim zemljama od 6. prosinca 1774., čl. 1. I. HROBEC i dr., str. 54.

¹⁶³ Isto, str. 29.

¹⁶⁴ AST, I.R. Governo Litorale, Provisoriches Volksschulen Regulatio fürex venetisch Istrien und für die Inseln des Quarners, fascikl 1097., 1817.

¹⁶⁵ AST, Provisoriches Volksschulen Regulatio fürex venetisch Istrien und für die Inseln des Quarners 1817., čl. 1.

¹⁶⁶ Isto, čl. 3.

praznici. U seoskim školama praznici su raspoređeni u vrijeme kad se radilo na polju, pašnjacima i vinogradima i nisu mogli trajati više od 5 tjedana. Ljetni praznici započinjali su u vrijeme žetve, dok su jesenski praznici započinjali berbom grožđa. Određivao ih je župnik u dogovoru sa školskim nadzornikom, općinskim vijećnicima i učiteljem škole.¹⁶⁷ Na području Istre, zaslugom generalnog školskog inspektora za Austrijsko primorje Ivana Eggenberga otvoreno je prvih desetak župnih škola.¹⁶⁸ Sam kanonik I. Eggenberg bio je za uvođenje njemačkog nastavnog jezika u sve župne škole, ali taj se pokušaj germanizacije istarskih Hrvata, Talijana i Slovenaca nije realizirao. Zgrade, u kojima se držala nastava, često su bile vrlo skromne, a nastava se održavala na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku.¹⁶⁹

U cijeloj Monarhiji 1828. zabilježeno je postojanje 174 srednje škole, 9981 trivijalnih i 309 djevojačkih škola (Tablica 3.).¹⁷⁰ Statistika ne donosi izdvojeno za područje Istre jer je ona u sastavu Austrijskog primorja (*njem. Küstenland, tal. Litorale Austriaco*). Za tu istu godinu podatci govore da je u Austrijskom primorju djelovalo 11 srednjih škola, 78 trivijalnih te 16 djevojačkih škola. Ako usporedimo s podacima za Dalmaciju, ona je 1828. godine imala 7 srednjih, 16 trivijalnih i 4 djevojačke škole.¹⁷¹ Statistika pokazuje kako iz godine u godinu i raste broj novih škola u svim zemljama Monarhije pa tako Tablica 2. pokazuje stanje u školama 1847. godine. Primjetno je kako se broj trivijalnih škola povećao za 40 % i u Austrijskom primorju i u Dalmaciji.

Tablica 2. Broj škola u Monarhiji 1847.¹⁷²

1847.	Srednje škole	Trivijalne škole	Škole za djevojčice
Austrijsko primorje (Istra)	13	185	44
Dalmacija	7	182	35

¹⁶⁷ Isto, čl. 9.

¹⁶⁸ Ivan GRAH, „Arhivska građa o djelovanju župnih škola na području središnje Istre (1815. – 1869.)“, *VIA*, God. 2-3 (1992. - 1993.), sv. 2-3, str. 93-104.

¹⁶⁹ Isto, str. 98.

¹⁷⁰ Adolf Ficker bio je savjetnik u Ministarstvu bogoštovlja i nastave te kao savjetnik za gimnazije i srednje škole radi na poboljšanju austrijskog obrazovanja. Od 1873. obnašao je dužnost predsjednika Središnjeg statističkog povjerenstva te je provodio brojne statistike u obrazovanju gdje je uz statistike i godišnje izvještaje pisao i o povijesti i samoj organizaciji austrijskog obrazovnog sustava. Povijest, organizacija i statistika austrijskog obrazovnog sustava. Adolf FICKER, *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*, In Commission bei Alfred Hölder, Wien, 1873., str. 33-35.

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² Isto.

Tablica 3. Broj škola u cijeloj Monarhiji¹⁷³

	Srednje škole	Trivijalne škole	Škole za djevojčice
1828.	174	9981	309
1847.	200	12 057	588

Tablica 4. Broj učenika i učitelja¹⁷⁴

Austrijsko primorje	Broj učitelja i učiteljica	Broj učenika
1828.	215	9335
1847.	407	21 603

Osnivanjem novih škola, otvarat će se i veći broj učiteljskih mjesta što je pokazatelj i povećanja broja učitelja i učiteljica kao i povećanja broja učenika (Tablica 4.). Primjerice statistički podatci za Dalmaciju kazuju kako je 1828. godine postojalo 69 učitelja i 2415 učenika koji pohađaju školu, a 1847. godine 280 učitelja i 8031 polaznika škole.¹⁷⁵

I revolucionarna 1848. potaknula je promjene u obrazovnom sustavu. Liberalne revolucionarne ideje dovele su do osnivanja prvog Ministarstva javne nastave 1849. godine. Po uzoru na pruski sustav dolazi do reforme obrazovnog sustava u Monarhiji. Nacrt temeljnih načela nastave u Austriji je donesen 1848. godine. Dokument je trebao Monarhiji omogućiti besplatno školovanje građana na materinskom nastavnom jeziku, uz obvezu da građani uredno ispunjavaju svoje obveze prema državi. Kada su doneseni temeljni školski zakoni u Austriji, sve su austrijske pokrajine, uključujući i Istru i Dalmaciju krenule s izradom svojih pokrajinskih inačica školskog zakona. Za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića među brojnim reformama doneseno je i nekoliko zakona vezanih uz obrazovanje. Jedan od njih svakako je inačica školskog zakona iz 1874. pod nazivom *Zakon od 14. listopada 1874. godine o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*.¹⁷⁶

¹⁷³ A. FICKER, n. djelo, str. 33-35.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Isto, str. 34.

¹⁷⁶ Vlasta ŠVOGER; Zrinko NOVOSSEL, *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj. Knjiga I. Zakonodavni okvir / Horbec, Ivana ; Matasović, Maja ; Švoger, Vlasta (ur.). Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017. str. 353-386.*

Upravo će Zakoni doneseni 1868. i 1869. te njihove inačice u austrijskim i ugarskim zemljama Monarhije odrediti temelje obrazovanju i dovesti do sustavnog unapređenja školstva. Za Ugarsku to je *Zakon o pitanjima osnovnoškolske nastave*, a za Austriju *Zakon od 14. svibnja 1869.* kojim se utvrđuju glavna načela u osnovnim školama. Sustav obrazovanja nadograđivao se zakonskom regulativom koja predstavlja temelj obrazovnih institucija i čije odredbe nalazimo i u današnjem obrazovnom sustavu. Temeljna odrednica novog školskog sustava jest pučko školstvo koje postaje obvezno za sve. Obzirom da se radi o Monarhiji, koja nije u svim svojim područjima jednako razvijena, cilj je bio paketom školskih zakona implementirati i ujednačiti u svim dijelovima Monarhije novi školski sustav te održati kontrolu rada svih školskih ustanova kroz mrežu školskih nadzornih vijeća, propisivanjem i ujednačavanjem nastavnih planova te postavljanjem adekvatnog učiteljskog kadra.

Nekoliko je ključnih i temeljnih državnih zakona koji se odnose na Austro-Ugarsku, ali i na Markgrofoviju Istru. *Zakon o odnosu škole i crkve* objavljen je 25. 5. 1868. a donosi temeljne odredbe o prelasku škola iz crkvenog u državni nadzor.¹⁷⁷ Zatim *Državni zakon o pučkim školama* objavljen 14. 5. 1869.¹⁷⁸ Njime se utvrđuju temeljna načela odgojne ustanove u odnosu prema javnim školama. Pokrajinska inačica državnog zakona o pučkim školama *Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama za Markgrofoviju Istru* objavljen je 30. 3. 1870.¹⁷⁹ On govori o utemeljenju, uzdržavanju i pohađanju javnih pučkih škola. Istog je datuma objavljen, 30. 3. 1870. i *Zakon kojim se reguliraju prava učitelja u javnim pučkim školama Markgrofovije Istre*.¹⁸⁰ Uz navedene zakone doneseni je cijeli niz zakonskih uredbi kojima se definiralo i razvijao obrazovni sustav, a o kojima će biti riječi u daljnjem radu.

3.2. Odjeci školskih državnih zakona u Istarskom zemaljskom saboru

Istarski sabor kao predstavničko tijelo Markgrofovije Istre na svojim zasjedanjima rješavalo je donošenjem zakona i uredbi brojna politička, gospodarska i društvena pitanja. Jedno od važnih

¹⁷⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 25 Maggio 1868, colla quale vengono emanate le disposizioni di massima sui rapporti della scuola colla Chiesa, 1868., n. 46.

¹⁷⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 Maggio 1869, nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62.

¹⁷⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, konzervazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20.

¹⁸⁰ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19.

pitanja bilo je i pitanje razvoja pučkog školstva, posebice nakon što su u Monarhiji doneseni temeljni državni školski zakoni koji mijenjaju dotadašnja načela obrazovnog sustava. Prije donošenja pokrajinske inačice školskog zakona i njegove primjene, na sjednicama Istarskog sabora razmatrao se sam *Državni zakon o pučkim školama* te pripremala inačica *Pokrajinskog školskog zakona za pučke škole* o čemu svjedoče zapisnici Istarskog sabora.

Istarski je sabor djelovao od 1861. do 1916. godine kada je raspušten temeljem Carskog patenta. Tada je ovlasti za rad Sabora preuzela Zemaljska upravna komisija sve do 1918. godine. U tih pola stoljeća, 55 godina djelovanja, Sabor je zasjedao 45 puta. U Poreču je Sabor zasjedao u dvorani, Istarskoj sabornici, koja je bila u vlasništvu ugledne plemićke obitelji de Polesini. Benedetto Polesini, zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču, poklonio je dvoranu Istarske sabornice 1922. godine Istarskoj pokrajini.¹⁸¹

Već su prva zasjedanja Sabora otvorila problem talijanskog jezika koji se nametnuo kao službeni prema zastupničkoj većini. Drugi otvoreni problem bio je pitanje nacionalnog sastava Sabora, gdje su prema broju zastupnika većinu činili Talijani. Prva je sjednica Sabora bila održana 6. travnja 1861. godine. Svečanu misu održao je biskup Juraj Dobrila. Od 30 izabranih zastupnika samo je 4 zastupnika koji predstavljaju u Saboru Hrvate i Slovence i to tri biskupa te kanonik Franjo Feretić.¹⁸² Zastupnik Josip Samsa koji je izabran u vanjskoj Općini Podgrad, na dan početka rada Sabora odrekao se svog mandata što doznajemo preko tršćanskog tjednika *Triester Zeitung*, gdje izjavljuje kako postoje dva razloga zbog kojih ne može prihvatiti mandat zastupnika.¹⁸³ Prvi razlog bio je zbog vršenog pritiska okoline jer on je Slovenac i živi u Goričkoj, a ne u Istri. Kao drugi razlog navodi da on osobno ne vidi i ne očekuje ništa dobro za Hrvate i Slovence u Istri u radu Sabora u kojemu je većina talijanska. Razlozi zbog kojih u Istarskom saboru sjede gotovo svi talijanski zastupnici leži u samom načinu izbora. Naime sam izborni sustav o kojemu će u daljnjem radu biti više riječi, takozvani kurijalni sustav, bio naklonjen upravo Talijanima. Zemaljskim kapetanom imenovan je markiz Gian Paolo Polesini, a njegovim zamjenikom Francesco Vidulich. Polesini je svojim govorom navijestio područja na kojima će se raditi pa tako izjavljuje sljedeće: „*široko je polje našeg rada, ali nije lagan*

¹⁸¹ Dostupno na URL-08: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/728/piresini-de>, pristupljeno 12. 3. 2021.

¹⁸² F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 289.; Giovanni QUARANTOTTI, *Storia della Dieta del nessuno*, Coana, Parenzo, 1938.

¹⁸³ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 289.

*put. Škole i javni radovi, crkveni odnošaji i pobožne zaklade, uprava dobara, uređenje poreza i sve, što se odnosi na javni boljitak, i sve, što nam nalaže i što nas uči društvena ekonomija.*¹⁸⁴

Na četvrtoj sjednici Istarskog sabora, biskup Bartolomeo Legat predlagao je uporabu dva službena jezika u sabornici, talijanski i hrvatski jezik kao i dvojezičnost pokrajinskih ureda.¹⁸⁵ Iako je njegov prijedlog podržao biskup Ivan Vitezić, zbog većine talijanskih zastupnika, koji su se protivili prijedlogu, prijedlog nije prihvaćen. Prihvaćen je prijedlog talijanskog zastupnika Andreje Amorosa po kojem jezik Sabora mora biti isključivo talijanski jezik. Kroz zapisnike sjednica vidljiva je stalna borba za uvođenje hrvatskoga jezika koja se može pratiti sve do 1914. godine. Često su u svojim govorima i obraćanju zastupnici biskupi Ivan Vitezić, Bartolomeo Legat i Juraj Dobrila zajedno s kanonikom Franjom Feretićem zalagali se i borili za uvođenje hrvatskoga jezika. Već na sjednici Sabora održanoj 15. travnja 1861. pročitanoj zapisniku prigovara biskup Vitezić i izjavljuje kako je najpravednija uporaba svih jezika pokrajine, a posebice u radu Istarskog sabora *jer su Slaveni većina u Istri*.¹⁸⁶ Na istoj sjednici u više navrata biskup Vitezić i zastupnik Feretić inzistiraju da se saborski spisi objavljuju na hrvatskom i na talijanskom jeziku, te da se zapisnici tiskaju na oba jezika. Predlagali su da se izvješća rada Sabora objavljuju dvojezično u časopisu *L'Osservatore Triestino* jer je to službeni časopis pokrajine i nije stranački obojen.¹⁸⁷ Međutim, ni jedan prijedlog nije usvojen. Borba za hrvatski jezik nastavila se i izvan sabornice, jer su se zapisnici i događanja u Saboru redovito prenosila na hrvatskom jeziku i to kroz članke *Naše sloge*.

Na petom zasjedanju Sabora, sjednici održanoj u siječnju 1863. godine raspravljalo se i o izvješću Zemaljskog odbora. Problematika izvješća vezuje se uz uzdržavatelje pučkih škola i financijske izdatke za školske zgrade.¹⁸⁸ U tijeku je bilo drugo čitanje i rasprava predloženog zakona koji je trebao definirati obaveze oko osnivanja i nadzora škola. U Saboru se raspravljalo o posljedicama uvođenja ovog zakona, posebice za odgovornost koja prelazi na lokalnu upravu, osnivače škola. Osnivači škola postali su lokalni uzdržavatelji škola koji imaju obvezu financijski poduprijeti škole na svom području, brinuti se tijekom izgradnje, za njihovo

¹⁸⁴ AST, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Resoconto della prima seduta, 6 aprile 1861., str. 11.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 288; G. QUARANTOTTI, n. djelo, str. 61.

¹⁸⁵ AST, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Protocolo di seduta della Dieta provinciale dell' Istria, 13 aprile 1861., str. 21.

¹⁸⁶ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 296.

¹⁸⁷ Isto, ATTI, Protocolo di seduta della Dieta provinciale dell' Istria, 13 aprile 1861., str. 21.

¹⁸⁸ Sjednica je održana 13. 1. 1863. Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, 1863., str. 79-87.

održavanje te osigurati plaće učiteljima. Najviše se raspravljalo o nazivu i vrsti škola što je jasno definirano tadašnjim državnim školskim dokumentima. Iz rasprave doznajemo da u Istri osim osnovnih muških i ženskih pučkih škola te nekolicine glavnih škola u većim gradovima ne postoji ni jedna *normalna škola*.¹⁸⁹ Radi se o nazivu i podjeli škola koja potječe iz vremena Marije Terezije i austrijskog obrazovnog školskog sustava temeljenog na ključnom dokumentu *Političkoj školskoj uredbi (Politsche Schulverfassung, Regolamento politico)* prema kojoj je *normalna škola* naziv za školu koja bi trebala djelovati u sjedištu provincije te služiti kao uzor ostalim školama (*Musterhauptschulen, Scuola modello*). Takva škola prema izjavi zastupnika u Saboru nije postojala u Istri kao ni Pedagoški zavod (*Instituto pedagogico*) u kojemu bi se osposobljavao za rad budući učiteljski kadar.¹⁹⁰

Tijekom sjednice Sabora održane u ožujku predstavljeni su i novi prijedlozi za školstvo u Istri.¹⁹¹ Dok je austrijski *Državni zakon o osnovnom školstvu* definirao i propisao uvjete oko otvaranja pučkih škola te način na koji će se stjecati kvalifikacija učitelja, pokrajinsko zakonodavstvo dobilo je mogućnost određivanja i definiranja odredbi nastavnog jezika u školama. Jedan od prijedloga bio je i uvođenje talijanskog jezika u pučke škole u svim gradovima i naseljima koja su talijanska. Također je bio prijedlog u hrvatske škole uvesti obavezno poučavanje talijanskog jezika. Navedeni prijedlog ne začuđuje jer je stigao od tadašnjeg Zemaljskog vijeća za crkve i škole sastavljenog redom od talijanskih zastupnika.¹⁹²

Na izrečeni prijedlog reagirao je u Istarskom saboru biskup Juraj Dobrila. U svom izlaganju objašnjava kako je prijedlog u potpunosti nepotreban i bez razloga izrečen te argumentira pozivajući se na temeljni građanski zakon od prosinca 1867. (čl. 19.), prema kojemu svi narodi

¹⁸⁹ Felbiegerov školski sustav iz vremena Marije Terezije dijelio je osnovne škole na tri vrste: normalne škole, glavne škole i opće ili trivijalne škole. Normalne škole bile su sjedište školskog povjerenstva i u njima se također vršila edukacija nastavničkog kadra, one su bile ogledna škola ili vježbaonica svim ostalim školama u pokrajini. Najčešće se otvarala samo jedna normalna škola u pokrajini i u njoj su radili ravnatelj i četiri do pet učitelja, od kojih je definirano da jedan dolazi iz redova svećenstva - vjeroučitelj, kako bi škole mogle podučavati u svemu što je propisano. Glavne škole bile su namijenjene učenicima koji nakon osnovnih znanja žele završiti za neko zanimanje ili nastaviti u gimnazijama daljnje školovanje. Takve škole većinom su bile u većem gradu pokrajine. Trivijalne škole bile su najraširenije i najbrojnije i otvarale su se po župama, u manjim gradovima i naseljima, s ciljem opismenjavanja gdje su se dobivala osnovna znanja čitanja, pisanja i računanja. I. HORBEC i dr., *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Hrvatski institut za povijest, Zagreb., str. 53., Opći školski red čl. 2.

¹⁹⁰ Sjednica je održana 13. 1. 1863. Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. 1863., str. 79-87.

¹⁹¹ Sjednica je održana 27. ožujka 1863. Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. 1863., str. 409.

¹⁹² Sabor je 1863. godine imenovao u Vijeće za crkvu i školstvo sljedeće zastupnike: Giuseppe Parisini (Poreč), Giovanni de Favento (Kopar), Vincenzo Premuda (Rovinj), Andrea de Perisco (Poreč) te Zaccaria Lion (Kopar).

Monarhije imaju pravo čuvati i njegovati vlastitu nacionalnost. Ujedno u daljnjem govoru objašnjava i razloge ovakva prijedloga kojima se želi jedino *potalijančiti Slavene*, jer kako dodaje u Istri postoje *dvije narodnosti i dva jezika te ako hoćemo imati naših svećenika, sudaca, odvjetnika, liječnika potrebno je da oni poznaju jezik slavenski i talijanski bez razlike, da mogu služiti i jedne i druge*.¹⁹³ Predložio je u nastavku žustre rasprave za *pučke škole onih gradova i slavenskih sela u kojima stanuju Slaveni neka imaju slavenski nastavni jezik, a talijanski i njemački prema potrebi mjesta*.¹⁹⁴ Niti jedan Dobrilin prijedlog nije prihvaćen na sjednici Sabora.¹⁹⁵ Ono što je prihvaćeno bio je prijedlog Zemaljskog odbora oko osnivanja pokrajinskog fonda za tiskanje knjiga za pučke škole. Za taj se prijedlog zalagao i Juraj Dobrila. U Trstu je djelovala tiskara koja je 1848. - 1856. tiskala školske knjige. Zaključak Sabora jest činjenica da je za dobrobit društva potrebna nova tiskara koja bi tiskala i prodavala školske knjige. Nakon žustre rasprave Dobrilin prijedlog o osnivanju tiskare u Trstu bio je prihvaćen. Tiskare u kojima će se tiskati glasila i knjige na hrvatskome jeziku od velike su važnosti. Tako primjerice 1867. Državno računovodstvo za Austrijsku pokrajinu izdalo je izvještaj prema kojemu je u 42 školska okruga isporučeno 30 669 školskih udžbenika u vrijednosti od 7000 forinti.¹⁹⁶ U analizi izvještaja i utvrđivanju broja školskih knjiga tiskanih na hrvatskome jeziku, jasno se može utvrditi brojnost hrvatskih tada župnih pučkih škola.

Kada su doneseni temeljni državni školski zakoni 1869. godine, u tijeku je bilo treće izborno razdoblje zasjedanja Istarskog sabora. U tom se razdoblju na sjednicama Sabora odlučivalo i raspravljalo o školskom zakonu. Struktura odabranih zastupnika koji su raspravljali i donosili novi školski zakon bila je sljedeća: predsjednik Istarskog sabora odnosno zemaljski kapetan bio je Francesco Vidulich, a zamjenik Giuseppe Parisini. Broj zastupnika po kurijama i izbornim jedinicama iznosio je 30 zastupnika, sastavljenih od 3 virilna člana, 5 članova veleposjeda, 2 člana trgovačko-obrtničke komore, 8 članova iz gradova, trgovišta ili industrijskih mjesta te 12 članova iz vanjskih općina. Istarski je sabor kao predstavnike u Carevinskom vijeću u Beču mogao poslati 2 zastupnika. Tako su u ovom razdoblju, prije donošenja temeljnog pokrajinskog

¹⁹³ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 335-336.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto, str. 336.

¹⁹⁶ Ivan GRAH, "Arhivska građa o djelovanju župnih škola na području središnje Istre (1815. - 1869.)." *Vjesnik istarskog arhiva*, vol. 2-3, br. (1992. - 1993.), 1994, sv. 2-3, str. 93-104.

školskog zakona, Markgrofoviju Istru u Beču zastupali Orazio Colombani (Piran) i Francesco Vidulich (Mali Lošinj).¹⁹⁷

Tablica 5. Pregled III. zasjedanja Sabora po kurijama i izabranim zastupnicima¹⁹⁸

Izorno tijelo/ kurija	Izorni kotar/ mjesto	Ime i prezime zastupnika
Virilni glasovi (3 zastupnika)	Trst Poreč Krk	biskup Bartolomeo Legat biskup Juraj Dobrila biskup Ivan Vitezić
Veleposjed (5 zastupnika)	Poreč	Andrija Amoroso Egidio Mrach Ivan Lugnani Anton Barsan Josip Vergottini
Trgovačka komora (2 zastupnika)	Rovinj	Gaetano Borghi Antonio de Madonizza
Gradovi, trgovišta i industrijska mjesta (8 zastupnika)	Kopar Piran Poreč Rovinj Vodnjan Pazin Motovun Volosko	Ivan de Favento (Kopar) Orazio Colombani (Piran) Franjo Sbisà (Poreč) Mate Campitelli (Rovinj) Kristofer Tromba (Vodnjan) Andrija Petris de Steinhafen (Pazin) Ivan Antonio Flego (Motovun) Alfonso di Klinkowström (Volosko)
Vanjske općine (12 zastupnika)	Sudski kotari Volosko i Podgrad Rovinj, Poreč, Vodnjan, Pula Motovun, Buje, Buzet Pazin, Labin	Alfonso di Klinkowström Matija Jurinac (Volosko) Franjo Polesini (Rovinj) Pavao Sbisà (Rovinj) Ivan Pavao Polesini (Motovun) Josip Andeo Premuda (Motovun) Josip Parisini (Pazin) Josip de Susanni (Pazin)

¹⁹⁷ Navedeni zastupnici bili su na toj funkciju i tijekom II. i u III. Sazivu Istarskog sabora (1867. - 1870.)

¹⁹⁸ D. KRMAC; E. POROPAT, n. djelo, str. 67.

	Kopar, Piran	Paolo Sardotsch (Kopar) Lion Zaccaria (Kopar)
	Lošinj, Krk, Cres	Franjo Feretić (Mali Lošinj) Illuminato Zadro (Mali Lošinj)

Prema postojećem popisu zastupnika jasno je vidljivo da i u trećem sazivu Istarskog sabora većinu prema nacionalnoj pripadnosti čine Talijani (Tablica 5.). Hrvate i Slovence predstavljaju tri virilista, biskup tršćansko-koparski Bartolomeo Legat, porečko-pulski Juraj Dobrila i krčki Ivan Vitezić. Oni su prestali dolaziti na sjednice Sabora zbog stalnih pritisaka talijanskih liberala. Talijanski su liberali tijekom 1868. provodili akciju u Saboru protiv virilnih glasova.¹⁹⁹ Na sjednici održanoj 9. rujna 1868. zastupnik Istarskog sabora i predstavnik u Carevinskom vijeću Orazio Colombani (Piran) predložio je Zemaljskom odboru ukinuće tri zastupnika virilista te je na sljedećoj sjednici dao i obrazloženje izjavljujući kako u Saboru ima ukupno uključujući *3 biskupa i 3 staleža, 6 svećenika*.²⁰⁰ Kao glavno obrazloženje za ukidanjem virilnih glasova navodi kako se u Saboru ne raspravljaju teološke teme ni duhovne dogme te time nema ni potrebe za svećenstvom u Istarskom saboru. Rasprava se nastavila i na sljedećoj sjednici, gdje se javio zastupnik Giovanni de Favento (Kopar) izjavljujući kako se navedeno obrazloženje ne može prihvatiti jer *ako u saboru ne trebamo biskupa jer se ne raspravlja o teološkim temama onda nam ne trebaju ni liječnici jer ne govorimo o medicini*.²⁰¹ Za riječ u raspravi javio se i hrvatski zastupnik Franjo Feretić koji u govoru staje u obranu svećenstva te poručuje kako su oni izabrani od naroda i glas su naroda te ne predstavljaju Crkvu, već rade za dobro i napredak zemlje. Ova tema može se pratiti tijekom zasjedanja Sabora do kraja rujna 1868. godine kada su zastupnici glasali pojedinačno za prijedlog kojim bi se ukinuli virilni glasovi. Prijedlog je bio prihvaćen sa 16 glasova za, 6 protiv, a od tada uvrijeđeni biskupi zastupnici nisu više prisustvovali sjednicama Sabora do njegova raspuštanja neposredno pred rat.²⁰² Zapravo iz zapisnika sjednica jasno je vidljivo kako su talijanski liberali na sve načine pritiskali hrvatske zastupnike, posebice u početnom razdoblju biskupe. Sva trojica biskupa

¹⁹⁹ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 355., A. CUKROV, *Između obrazovanja i denacionalizacije*, str. 41.

²⁰⁰ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 355-358.; Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, Drugo zasjedanje trećeg saziva sabora 9. 9. 1868., str. 211.

²⁰¹ Isto.

²⁰² A. CUKROV, n. djelo, str. 41; F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 357.

aktivno su iz sjednice u sjednicu zastupali interese svojih birača te su svojim djelovanjem postali vođe nacionalnog preporoda u Istri. Također i naš jedini hrvatski zastupnik u ovo vrijeme zasjedanja Sabora bio je svećenik, a od 1880. i krčki biskup Franjo Feretić koji je bio izrazito aktivan u radu Sabora. Osim navedenih biskupa u ovom sazivu Sabora izabrana su i dva hrvatska zastupnika, već spomenuti Franjo Feretić i Matija Jurinac, kojega je zamijenio zastupnik bilježnik Matteo Stepancig iz kotora Volosko-Podgrad (16. 11. 1868. - 25. 10. 1869.), međutim, on nije dolazio ni sudjelovao u radu Sabora pa je njegov mandat poništen.

Od 1861. do 1914. provedeno je sveukupno 11 izbora za Istarski sabor. U tih jedanaest izbornih razdoblja možemo prema popisu zastupnika utvrditi koliko je bilo hrvatskih i slovenskih naspram talijanskih zastupnika. Najmanje ih je bilo u razdoblju od 1861. do 1875. godine. Već u petom izbornom razdoblju (1877. - 1883.) povećava se broj hrvatskih i slovenskih zastupnika, kada, osim triju virilnih članova - biskupa Dobrile, biskupa Vitezića (nasljeđuje ga biskup Franjo Feretić) i biskupa Glavine (nasljeđuje ga biskup Alojzija Marija Zorn), hrvatsko stanovništvo zastupaju Karlo Fabris, Antun Spinčić, Andrea Sterk, Petar Dorčić i Vjekoslav Spinčić.²⁰³

Primjetno je sporo, ali stalno povećanje broja hrvatskih zastupnika u Istarskom saboru. Posebice nakon promjene izbornog zakona. Godine 1908. izabrano je 18 hrvatskih zastupnika, a u zadnjem izbornom razdoblju do travnja 1916. godine hrvatsko i slovensko stanovništvo predstavljaju virilisti Andrea Karlin i Antun Mahnić, te 19 hrvatskih i slovenskih zastupnika Josip Stihović (Pula), Simon Kurelić (Pazin), Juraj Červar (Volosko), Josip Valentič (Kopar), Matija Škrbec (Kopar), Ivan Pošćić (Volosko), Josip Ribarić (Volosko), Dominik Trinajstić (Pazin), Josip Grašić (Pazin), Simon Červar (Buzet), Ivan Sancin (Buzet), Luka Kirac (Pula), Ivan Zuccon (Pula), Anton Andrijić (Krk), Ambrozije Haračić (Krk), Matija Mandić, Ivan Milić, Matko Laginja i Alojz Spinčić.²⁰⁴

U prvim sazivima Zemaljskog sabora nacionalna borba za hrvatski jezik bila je stalna i ustrajna a s vremenom je i jačala. Već u prvom zasjedanju Sabora hrvatski zastupnici tražili su pravo na korištenje materinskog jezika u javnim službama s kojima su se tijekom svog zastupničkog mandata suočavali. Zajamčeno ustavom, tražili su od samog početka rada Sabora uvođenje dvojezičnosti, ali to je bilo neuspješno. U trećem zasjedanju Zemaljskog sabora, gdje još uvijek

²⁰³ D. KRMAC; E. POROPAT, n. djelo, str. 75.

²⁰⁴ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 389.; D. KRMAC, E. POROPAT, n. djelo, str. 99-101.

prema nacionalnoj strukturi postoji samo 5 hrvatsko-slovenskih zastupnika naspram 25 talijanskih, iz zapisnika Sabora može se pročitati i govor slovenskog zastupnika Franje Ravnika, koparskog svećenika izabranog iz kurije vanjskih seoskih općina koji 1869. izjavljuje kako, iako bolje poznaje materinski, iz razloga *da ne bi govorio zidu i da bude razumljiv svima* odriče se prava da govori na svome jeziku.²⁰⁵ Govor zastupnika Ravnika dovoljno svjedoči o nemoćnosti zastupnika. Borba hrvatskih zastupnika za ustavom zajamčenim pravom, uporabe hrvatskog jezika, bila je i borba za demokratsko građansko pravo, koje se na žalost nije primjenjivalo u sabornici. I kako su novi zastupnici izborili mandat u Saboru, tako su svi redom prilikom svog izlaganja tražili pravo uporabe hrvatskoga jezika o čemu svjedoče saborski zapisnici. Tako je Matija Jurinac, saborski zastupnik iz kurije seoskih vanjskih općina (Volosko), zahtijevao da se zapisnici pišu na jeziku kojim govori stanovništvo Istre.²⁰⁶ Nažalost, njegov je zahtjev očekivano podržalo samo 4 zastupnika. U četvrtom izbornom sazivu Sabora, iznova je krčki kanonik Franjo Feretić predlagao da se zapisnici Sabora pišu dvojezično, ali i njegov je prijedlog iznova odbijen.²⁰⁷ Odgovor na dvojezičnost u radu Sabora dao je i Kopranić Carlo Francesco Giovanni Combi - „vitez i apostol talijanstva Istre“²⁰⁸ koji je napisao kako zapisnici moraju biti samo na talijanskom jeziku jer „*za svakog pametnog čovjeka ne treba odgovor. Čemu stvarno prevoditi na slavenski jezik talijanske zapisnike? Za čitaonice ratara i čobana? Za sela (slavenske gradove u Istri ne poznam) gdje se hodočasti onim koji znaju čitati? I na kojem od 13 slavenskih dijalekata koji se govore u Istri, treba biti prijevod?*“²⁰⁹ Iz teksta se jasno može iščitati stav i mišljenje prema Hrvatima i Slovencima, koji žive u Istri, prema kojemu su Hrvati nepismeno stanovništvo koje živi na ruralnom području i bave se stočarstvom i poljoprivredom te za njih nisu potrebni prijevodi jer i ne sudjeluju u vlasti. Stoga će tijekom nacionalno-integracijskog procesa, na svim razinama, aktivno započeti stvaranje hrvatske građanske inteligencije u Istri koja će postati borbena i koja će se moći oduprijeti talijanizaciji te na koncu biti uspješna u afirmaciji temeljnih prava poput građanskih sloboda koje čine temelj modernih država. Bilo je potrebno politički odgojiti hrvatskog seljaka te ga kroz novi školski sustav, gdje su škole obvezne za sve, osvijestiti o slobodi. Škole su

²⁰⁵ Petar STRČIĆ, „Prilog povijesti Istarskog sabora (1861-1916)“. *Arhivski vjesnik*, 34-35 i 35-36 (1991. - 1992.), str. 53-64.

²⁰⁶ A. CUKROV, n. djelo, str. 44.; F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 325.

²⁰⁷ Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, Sjednica Sabora 1869.

²⁰⁸ M. BERTOŠA, „Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva“, *Časopis za suvremenu povijest*, 6 (3), 1974., str. 25-36.

²⁰⁹ A. CUKROV, n. djelo, str. 43; F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 123-124.

postale sredstvo u nacionalnoj borbi i za uvođenje hrvatskog jezika i za očuvanje nacionalnog identiteta.

Nakon što je proglašena Kraljevina Italija, među Talijanima u revolucionarnom zanosu sve više tinja ideja o priključenju Istre i područja oko Trsta Kraljevini Italiji. Takve je ideje zagovarao i iredentist Carlo Combi. Poznata je epizoda tijekom prvog zasjedanja Istarskog sabora kada talijanski zastupnici nisu željeli predložiti ni izglasati predstavnike za Carevinsko vijeće u Beču. Svoje nezadovoljstvo pokazali su ispisavši na glasačkim listićima riječ *nessuno*. Stoga je u historiografiji prvi saziv Istarskog sabora poznat i pod nazivom *La dieta del nessuno*, nastalom prema riječi *nessuno* što znači u prijevodu nitko. Nesunisti su zapravo pripadali iredentističkoj frakciji Talijanske liberalne stranke te u dosadašnjoj iredentističkoj talijanskoj historiografiji ova epizoda vezana uz prvi saziv Sabora predstavlja čin zajedništva i otpora prema Austriji. Sabor je zbog toga bio raspušten. Drugi saziv Istarskog sabora započeo je s radom nakon izbora 25. rujna 1869.²¹⁰

Biskup Juraj Dobrila, saborski zastupnik, upravo je u drugom sazivu rada Istarskoga sabora izabran kao predstavnik u Carevinskom vijeću u Beču zajedno s Federicom de Burgerom koji je na početku rada Sabora imao i funkciju vladina povjerenika, a kao zastupnik je pripadao i dolazio iz kurije seoskih vanjskih općina iz Voloskog. Dobrila se srčano borio za uvođenje hrvatskoga jezika u urede i škole te je svojim djelovanjem stalno ukazivao na teško gospodarsko i socijalno stanje među istarskim Hrvatima. U svom zahtjevu sa sjednice drugog saziva Sabora obratio se po pitanju uvođenja hrvatskoga jezika sljedećim pitanjem: „*Ako Slaveni, koji sad kao narod spavaju, budu probuđeni vritnjacima, pokajat će se gorko njihovi protivnici.*...”²¹¹ Najjača stranka u Istri od samih začetaka rada Istarskog sabora bila je upravo Talijanska liberalna stranka koja je po svom programu bila nacionalistička i iredentistička. U Istarskom saboru prateći zapisnike, možemo utvrditi način na koji su djelovali i pritiskali hrvatsku manjinu u cilju talijanizacije. Nametali su talijanski jezik kao službeni, pokušavali su izbaciti virilne članove, koji su u počecima jedini predstavljali Hrvate, i uvodili u škole nastavni jezik talijanski. Ono što je bilo neshvatljivo jest i inzistiranje da u hrvatskim pučkim školama talijanski jezik bude jedini i glavni nastavni jezik. Preokret će se upravo dogoditi u godinama kada su doneseni i temeljni školski državni zakoni jer će 1870. godine početi u Trstu izlaziti

²¹⁰ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 291-297.; str. 300-318.

²¹¹ Mijo MIRKOVIĆ, „O sadržaju i smislu narodnog preporoda u Istri 1861. - 1914.“, *Jadranski zbornik*, 5, 1961., str. 7.

prve istarske novine na hrvatskome jeziku *Naša sloga* i one će označiti razdoblje jačanja nacionalno-integracijskoga pokreta i osnaživanja istarskih Hrvata. Velika je uloga hrvatskog lista *Naša sloga* kojim se politički odgajao i obrazovao hrvatski puk u Istri. Članovi Talijanske liberalne stranke okupljali su se oko lista *L'Istria* koji je izlazio u Poreču od 1882. godine. Pripadnici Talijanske liberalne stranke usmjerili su svoju borbu protiv *slavenizacije Istre*, protiv *slavenskih barbarskih škola*.²¹² Do 1890. bili su jedinstveni, a onda se unutar stranke lome na tri frakcije. Sve tri stranke imaju isti cilj, talijansku prevlast u Istri.²¹³

3.2.1. Donošenje školskih zakonskih okvira u Istarskom saboru

Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora vrlo su kratki, ali iz njih je jasno vidljiv dnevni red i zaključci Sabora te koji su zastupnici predlagali i glasali za pojedine točke dnevnog reda.²¹⁴ Kako bi se dobila kompletnija slika rada Sabora koristili su se i zapisnici koje u svom radu donosi Fran Barbalić, ali i stenografski zapisi sjednica koji su izlazili u saborskom službenom glasilu *Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria*.

Prema zapisniku sa sjednice Sabora 22. rujna 1869. formirani su unutar Sabora saborski odbori, u koja su postavljeni zastupnici, te je potvrđen broj članova svakog odbora. U Odbor za školstvo imenovani su iz Rovinja Orazio de Colombani, zastupnik iz kurije gradova (općina), iz Rovinja Antonio de Madonizza, zastupnik predstavnik Trgovačke i industrijske komore, iz Poreča Andrea Amoroso, zastupnik iz kurije veleposjeda, iz Rovinja Matteo Campitelli, zastupnik iz kurije gradova te iz Motovuna Gianpaolo de Polesini, zastupnik iz kurije vanjskih općina (seoskih). Vidljivo je kako među članovima Odbora za školstvo pri Zemaljskom saboru nema Hrvata, već se ono sastoji od uglednih talijanskih zastupnika. Kotari Pula i Pazin bili su najslabiji zastupljeni, bez ijednog predstavnika i s najmanjim brojem otvorenih hrvatskih pučkih škola. U Saboru od izabраниh zastupnika tri dolaze iz Pazina, jedan iz kurije općina

²¹² Partito Liberale Italiano (Talijanska liberalna stranka). Dostupno na URL-9:

<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/516/partito-liberale-italiano>, pristupljeno 2. 2. 2022.

²¹³ MANIN, Marino.: III. „Istra 80-tih i 90-tih godina 19. stoljeća“ u Ćoralić, Lovorka i Valentić, Mirko ur., Povijest Hrvata, knjiga 2: od 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata, Školska knjiga, Zagreb. 2005., str. 528.

²¹⁴ Državni arhiv Rijeka, HR-DARI-1, Zemaljski sabor Markgrofovije Istre. Protocollo della sedute della Dieta provinciale del Istria., sv. 3.; Zapisnici zasjedanja sabora 1861.-1910. (Protocolli dietali) - uvezani spis.

Andrea Petris de Steinhafen, te dvojica zastupnika iz kurije seoskih vanjskih općina Giuseppe Parisini i Giuseppe de Susanni.²¹⁵

Prema postojećim zapisnicima na dnevnom redu Istarskoga sabora bila su 3 čitanja Nacrta prijedloga zakona o osnivanju, suglasnosti i pohađanju javnih pučkih škola u razdoblju od 28. rujna 1869. do 21. listopada 1869. godine.²¹⁶ Paralelno je Sabor raspravljao i o Nacrtu prijedloga zakona o regulaciji pravnih odnosa nastavnog osoblja u javnim školama. Tijekom rujna i listopada 1869. godine na dnevnom redu bila je rasprava o donošenju zakona o pučkom školstvu. U tom je razdoblju održano 18 sjednica na kojima se čitalo i raspravljalo o zakonima vezanim za školstvo te izradila pokrajinska inačica školskog zakona. Prvo čitanje *Nacrta* zakona bilo je uvršteno u dnevni red sjednice Sabora 22. rujna 1869. godine.²¹⁷

Prema postojećem zapisniku zastupnik Giovanni Antonio Flego izvijestio je kako je Nacrt prijedloga zakona o pučkim školama za prvo čitanje pripremljen u tiskanom obliku te ga oni, koji propuste prvo čitanje, mogu i naknadno pročitati.²¹⁸ Zastupnik iz Pazina Giuseppe Parisini, predstavnik kurije vanjskih općina (sela) zatražio je imenovanje u Odbor za školstvo. Prijedlog je bio prihvaćen. Na istoj sjednici zastupnik Andrea Amoroso izvijestio je da nakon prvog čitanja zakona, pokrajinske vlada predlaže izmjene članka 30. *Zakona o nadzoru škole* od 8. veljače 1869.²¹⁹ Prema tom članku školski kotarski nadzornici obavezni su godišnje izvješće slati i Pokrajinskom školskom vijeću kako bi se ono moglo očitovati i izvijestiti po obavezi Ministarstvu bogoštovlja i nastave. Tom je uredbom uređena školska nadzorna mreža jer je i cilj novog državnog obrazovnog sustava bio ujednačavanje školskih sustava i stroga kontrola svih školskih ustanova.

Zastupnik Antonio Barsan (Rovinj) predlaže da izmjena zakona prijeđe Odboru za školstvo, dok zastupnik Antonio de Madonizza (Kopar) predlaže da se sva tri čitanja izvrše na današnjoj sjednici. Na taj prijedlog javlja se zastupnik Franjo Feretić navodeći kako po *Pravilniku rada sabora*, čl. 32. svaki zakonski prijedlog mora biti pročitao u Saboru tri puta u tri različite

²¹⁵ HR-DARI- 1 (Z-1), Zemaljski sabor Markgrofovije Istre, 1861.-1910., Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora (Protocolli dietali), 22. 9. 1869., sv. 3.

²¹⁶ HR-DARI- 1 (Z-1), Zemaljski sabor Markgrofovije Istre, 1861.-1910., Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora (Protocolli dietali), 28. 9. 1869., sv. 3.

²¹⁷ HR-DARI- 1 (Z-1), Zemaljski sabor Markgrofovije Istre, 1861.-1910., Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora (Protocolli dietali), 22. 9. 1869. sv. 3.

²¹⁸ Isto.

²¹⁹ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge dell'8 Febbraio 1869 valevole pel Margraviato d 'Istria pel la sorveglianza sulle scuole, n. 10.

sjednice.²²⁰ Iz ove izjave hrvatskog zastupnika Franje Feretića jasno je da se htjelo tijekom jedne sjednice, brzim i preskočenim postupkom, izglasati novi pokrajinski školski zakon. Saborska talijanska većina smatrala je da nije ni potrebno čitanje, a sam zakon priredili su članovi saborskog Odbora za školstvo, također, svi Talijani. Za vrijeme zasjedanja Sabora i donošenja školskog zakona poznato je da je od zastupnika, koji zastupaju Hrvate i Slovence u Istarskom saboru, na sjednici aktivno prisustvovao samo zastupnik Franjo Feretić. Zastupnik Feretić dobro je znao, koje značenje ima uvođenje novog školskog zakona za razvoj pučkog školstva u Istri, te ne čudi da se tijekom izglasavanja stalno javljao za riječ.

Drugo čitanje Nacrta prijedloga zakona o pučkom školstvu bilo je na dnevnom redu Istarskoga sabora na sjednici 2. listopada 1869. godine. Kako je *Državni zakon o pučkim školama* od 14. 5. 1869. godine u čl. 75. dopustio svakom zemaljskom zakonodavstvu prilagođavanje odredaba vezanih za pohađanje škole i trajanju učiteljskih škola, u Istarskom se saboru raspravljalo najviše o člancima 21., 22., 28. i 38.

Članci zakona 21. i 22. vezani su za obvezno pohađanje škole. Prema članku 21. uređena je obaveza polaska u školu sa šest godina pa sve do dvanaeste godine. Također, upis učenika, osim u slučaju preseljenja roditelja, obavljao bi se samo na početku školske godine. Lokalno školsko vijeće, na prijedlog ravnatelja, može iznimno dopustiti upis djece tijekom školske godine. Na ovu točku zakona zastupnik Feretić javlja se za riječ te smatra kako država odnosno vlada prekoračuje svoje pravo obavezujući djecu na polazak u školu i u glasanju ostaje suzdržan.²²¹

Na sjednici se raspravljalo i o člancima zakona 28. i 38. Oni se konkretno odnose na trajanje učiteljskih škola, učiteljsko usavršavanje i stjecanje zvanja. Naime prema državnom školskom zakonu, izobrazba učiteljskog kadra vrši se na učiteljskim zavodima (preparandijama) gdje obrazovni tečaj traje četiri godine.²²² Nadalje prema čl. 34. budućeg zakona, nakon što završi učiteljski tečaj, budući učitelji spreman je za učiteljsku službu kad položi ispit zrelosti. Ispit zrelosti polaže se ispred izaslanika pokrajinske školske vlasti pisanjem ispita iz svih predmeta, koji su se poučavali u učiteljskom zavodu, pa ako budući učitelji udovolje propisanim zahtjevima, dobit će svjedodžbu zrelosti. Prema zapisniku sjednice Istarskog sabora pod čl. 38.

²²⁰ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 362.

²²¹ HR-DARI- 1 (Z-1), Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora, 2. 10. 1869., sv. 3.

²²² I. HORBEC i dr., n. djelo, str. 322.; Također uz ovaj članak priređivač Ilija Dizdar napomenuo je da u Dalmaciji postoji priprema razred u trajanju od jedne godine u kojemu oni koji nisu uspješno završili građansku školu, a žele nastaviti školovanje u preparandiji, trebaju usvojiti potrebno znanje i moraju položiti ispit iz nastavnog jezika i računanja.

određeno je da diploma srednje škole osposobljava samo za posao podučitelja ili privremenog učitelja. Za stalni posao učitelja potrebna je potvrda o osposobljenosti za podučavanje koja se dobiva nakon 3 godine službe i temeljem ispita o osposobljenosti za podučavanje. Ministarstvo bogoštovlja i nastave na temelju prijedloga pokrajinskog školskog odbora osniva posebne komisije za ispite za dobivanje kvalifikacije za podučavanje. Prijedlog je da članovi komisije budu ravnatelji i učitelji učiteljskih škola, školski inspektori i dobri učitelji pučkih škola.²²³ Godine 1874. dolazi do promjene u godinama školovanja za buduće nastavnike, što je izglasano u Istarskom saboru.²²⁴ Kako je pokrajinskim školskim zakonom bilo potrebno tri godine, pozivajući se na državni školski zakon kojemu je školovanje nastavnika trajalo četiri godine, i u Istri se poduka za buduće učitelje produžila s tri na četiri godine.

Treće čitanje Nacrta prijedloga zakona o pučkom školstvu bilo je na dnevnom redu 21. listopada 1869.²²⁵ Čitalo se i raspravljalo o člancima zakona na sjednici koji se odnose na financiranje pučkih škola, izdatke i sredstva za njihovo podmirenje. Prema čl. 45. mjesna je školska uprava snosila financijske troškove za nastavničku knjižnicu, plaćanje putnih troškova izaslanicima koji su sudjelovali na učiteljskim i pokrajinskim konferencijama. Svi prijedlozi u Nacrtu zakona bili su usvojeni. Paralelno s tim zakonom u procesu čitanja bio je i Nacrt prijedloga zakona o reguliranju pravnih odnosa učiteljskog osoblja u javnim školama. Kako se novim zakonom mijenjaju i nazivi škola odnosno ukidaju se postojeći, zastupnici su predložili da se sve škole sada nazivaju javne pučke škole, što je i prihvaćeno.

Nakon što je državni *Zakon o pučkim školama* od svibnja 1869. godine stupio na snagu, donesen je u srpnju 1869. i Pravilnik Ministarstva bogoštovlja i nastave kojim se izdaju prijelazne odredbe za izvršavanje zakona o školstvu.²²⁶ Pravilnik je imao zadatak olakšati prelazak u novi obrazovni sustav. Prema pravilniku i napatku sva djeca, koja su u školskoj godini 1868./1869. navršila 12 godina, nisu više bila dužna pohađati školu. Također, ukinuti su i dosadašnji nazivi škola, trivijalne, glavne te glavne normalne škole. Sve se škole nazivaju javne pučke škole. Ako je u školi samo jedan razred, onda je to jednorazredna pučka škola, dva razreda dvorazredna pučka škola i tako prema broju razreda. Javne pučke škole mogu biti ženske i muške pučke

²²³ HR-DARI-1 (Z-1), Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora, 21. 10. 1869., sv. 4.

²²⁴ Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria, Parenzo, 1874., Više u ljetnom zasjedanju, sjednice 19., 20. i 25 kolovoz 1874.

²²⁵ HR-DARI-1 (Z-1), Zapisnici zasjedanja Istarskog sabora, 21. 10. 1869., sv. 4., čl. 78. - 90.

²²⁶ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., n 130. ale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131.

škole. Do promjene je došlo i u nastavnom planu i programu odnosno predmetima. *Državnim školskim zakonom* od 14. svibnja 1869. određeno je da će se u školama poučavati novi predmeti poput Povijesti, Zemljopisa, Znanost o prirodi i Geometrije.²²⁷ Školovanje traje dok se iz pojedinih predmeta ne usvoje određeni ciljevi i ishodi koji su jasno propisani. Tako je Nastavni jezik potrebno naučiti tečno čitati i pisati bez većih pravopisnih pogrešaka. Iz Aritmetike potrebno je savladati računanje napamet te primijeniti računске operacija u svakodnevnom životu. Iz Zemljopisa moralo se naučiti čitati geografsku kartu, objasniti oblik i rotaciju Zemlje te odrediti glavne planine, rijeke naselja i gradove. Osim poznavanja svoje države, naglasak je bio i na poznavanju svog zavičaja. Iz Povijesti bilo je potrebno identificirati najvažnije činjenice austrijske povijesti kroz povijesne knjige i biografije. U Znanosti o prirodi osnovni ishod bio je moći prepoznati autohtone biljke i životinje, odrediti ulogu korisnih i štetnih minerala te znanje o tijelu, hrani, cirkulaciji krvi i osobnoj higijeni. U Geometriji bila je važna percepcija linija, ravnina, kutova i oblika. Za nastavnike, koji nisu kvalificirani za poučavanje novih predmeta Znanosti o prirodi i Geometriji, određeno je da se sami educiraju i steknu nova znanja za poučavanje novih predmeta.²²⁸ U skladu s navedenim odredbama Pravilnika i zadanim uputama učitelji su bili dužni napraviti Nastavni godišnji plan u koji će implementirati sve novine u školskoj godini 1869./1870. Bilo je potrebno prema napatku izraditi programe za svako razredno odjeljenje. Svi nastavni planovi predani su Pokrajinskom školskom vijeću te se pomoću njih izvršavala daljnja organizacija rada škole i zaduženja za nastavnike pučkih škola. Pokrajinski školski inspektori bili su zaduženi za nadzor kako bi se svuda ispoštovale propisane norme.²²⁹

I nakon donošenja *Pokrajinskog zakona o pučkim školama* 1870. hrvatski su zastupnici u Istarskom saboru stalno predlagali i izvještavali kako nedostaje pučkih škola. Često su se služili argumentom kako je temeljnim školskim zakonom uvedeno obvezno školovanje, što znači da je u svim područjima, gdje ima školskih obveznika, postalo obavezno i otvaranje javnih pučkih škola. Tako se na sjednici 28. rujna 1871. tijekom rasprave o osnivanju Poljodjelske škole u Koprju za riječ javio i hrvatski zastupnik Francesco Marotti iz Kastva. U svom obraćanju objasnio je kako obzirom na broj Hrvata koji žive i rade u Istri, njih 175 000, i broj Talijana,

²²⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl.3.

²²⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l' esecuzione della legge sulla scuole popolari, n.131., čl. 26.

²²⁹ Bollettino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l' esecuzione della legge sulla scuole popolari, n.131., str. 393-396.

njih 80 000 - 86 000, trebale bi u Istri biti otvorene najmanje tri poljodjelske škole. Jedna na talijanskom i dvije na hrvatskom jeziku.²³⁰ Njegovo obraćanje još je jednom potvrdilo činjenično stanje u razdoblju donošenja temeljnih školskih zakona. Iako Hrvati i Slovenci čine većinu, možda je kako iznosi Marotti bolje da se njihova nacionalna svijest budi postupno jer trenutno ne postoje hrvatske škole koje bi svi Hrvati i Slovenci mogli te 1871. godine pohađati. Nadalje zastupnik Francesco Marotti umoljava Sabor neka napusti prijedlog o osnivanju poljodjelske škole i neka promišljaju o hrvatskim školama te nastavlja *nekojim ste općinama uskratili autonomiju, jer nema pismenih ljudi, koji bi mogli biti načelnici. Dajte nam škole. Po starom zakonu svećenici su mogli poučavati djecu i njihove škole je polazilo tisuću i toliko djece. Po novom zakonu svećenici ne mogu držati škole. Općine su siromašne i ne mogu plaćati učitelja. A svećenici su radili badava. Sada se to ne dopušta. Pustite poljodjelsku školu i dajte nam osnovne škole.*²³¹ Iz Marottijeve izjave jasno je objašnjeno kako Hrvatima u Istri nedostaju hrvatske pučke škole i nedostaje hrvatski učiteljski kadar i to je krucijalni problem koji traži hitno rješavanje. Također je objašnjeno kako je prelazak škola iz crkvene u državnu skrb značilo i ukidanje postojećih škola, koje su držali svećenici, ali i kako od vremena kada mjesne općine postaju uzdržavatelji škola vidljivo je i siromaštvo općina koje ne mogu platiti učitelja.

O utemeljenju poljodjelske škole u Istarskom saboru raspravljalo se još 1865./1866. Sedamdesetih godina 19. stoljeća ponovno se raspravljalo o utemeljenju, potrebnim financijama i na koncu 1874. donesen je prijedlog da se otvaranje poljoprivredne škole prolongira do daljnjeg. Izglasan je i vladin prijedlog da se u Poreču otvori Vinogradarska stanica. Godine 1882. ponovno se u Saboru raspravljalo o prijedlogu ustrojstva Vinogradarske stanice, pravilniku organizacije, nastavnom planu, učenicima i za to se u Saboru priskrbljuje i 12 besplatnih mjesta u školi. Pokrajinska vinarsko-voćarske stanice iz Poreča promijenila je i svoje ime 1886. godine u Pokrajinski poljoprivredni zavod.²³²

²³⁰ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 377.

²³¹ Isto, str. 378.

²³² Danas u Poreču na mjestu Pokrajinskog poljoprivrednog zavoda djeluje znanstvenoistraživačka ustanova koja se bavi temeljnim i primijenjenim istraživanjima u poljoprivredi i turizmu- Institut za poljoprivredu i turizam Poreč. Više dostupno na URL-10: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1200/institut-za-poljoprivredu-i-turizam-porec>, pristupljeno 2. 2. 2022.; F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 424.

3.2.2. Nacrti programa pučkih škola

Novim državnim školskim zakonom iz 1869. javne škole dijele se na pučke osnovne škole i građanske škole. Osnivanjem i definiranjem rada javnih škola doneseni su i planovi i programi rada u školama. Unutar kurikulumu jasno su definirani predmeti koji će se poučavati (čl. 2.).²³³

Učenici pučke škole slušaju sljedeće nastavne predmete:

- Nauk vjere,
- Čitanje i pisanje,
- Nastavni jezik,
- Računstvo u svezi s geometrijskim oblicima,
- Prirodopis, Fizika, Zemljopis,
- Povijest s osobitim obzirom na domovinu i njezin Ustav,
- Crtanje,
- Pjevanje,
- Ženski ručni rad za djevojčice,
- Gimnastiku, za dječake obavezno, a za djevojčice neobavezno.

U skladu s nacionalnim obrazovnim politikama došlo je i do promjena u obrazovnim planovima i programima. Sadržaji unutar planova i programa imali su za cilj dati narodu znanja te stvoriti odgovorna građanina spremna odgovoriti na izazove suvremenoga društva. Stoga je prvenstveno bio cilj u pučkim školama naučiti čitati i pisati na razini koja svakom pojedincu omogućuje osposobljenost za život i rad. Novi programi za pučke škole nude i nove predmete pa se tako kurikulum za pučke škole obogatio predmetima poput Povijesti, Zemljopisa, Fizike i Prirode te odgojnim predmetima kao što su Gimnastika, Pjevanje i Ženski ručni rad. Pučke su škole svojim programima imale zadatak pružiti osnovno obrazovanje i dati pripremnu naobrazbu za stručne škole, kao i pripremu za učenike koji kasnije odlaze na učiteljske zavode.

U građanskim školama novi nastavni plan i program nudi sljedeće nastavne predmete:²³⁴

- Nauk vjere,

²³³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 2.

²³⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministero del culto per piano didattico, 19. 12. 1872.

- Nastavni jezik u svezi s poslovnim sastavcima,
- Zemljopis i Povijest s osobitim obzirom na domovinu i njezin Ustav,
- Prirodopis,
- Fiziku,
- Računstvo spojeno s jednostrukim knjigovodstvom,
- Geometriju i geometrijsko crtanje,
- Crtanje prostom rukom,
- Kaligrafiju,
- Pjevanje,
- Ženske ručne radnje za djevojčice,
- Gimnastiku, za dječake obavezno, za djevojčice neobavezno.

Iz popisa i dalje zapravo nailazimo na istu strukturu predmeta, samo su sadržaji, koji se poučavaju, složeniji i razrađeniji te prilagođeni životnoj dobi učenika. Prema zakonu opseg poučavanja nastavnih predmeta ovisit će ujedno i o broju raspoloživih učiteljskih snaga koje rade u određenim školama. Zavisno od educiranosti učiteljskog kadra svake škole ovisit će broj predmeta i hoće li se u školi podučavati druge nastavne predmete. Prema navedenom članku zakona može se tumačiti i da zavisno od osposobljenosti učitelja moguće je izabrati i poučavati drugi zemaljski jezik.²³⁵

Godišnji kalendar rada i broj sati provedenih tjedno u školi određuje mjesni školski odbor. U svim mjestima, gdje postoji pučka škola, trebala bi nastavna godina započeti isto kao i nastava u srednjim školama, ako u tom području djeluje srednja škola. U slučaju da ne postoji srednja škola, onda kalendar nastavne godine određuje školski odbor.²³⁶ U pravilu nastavna godina započinjala je u razdoblju od 1. rujna do 1. studenog. Školska godina trebala se realizirati unutar 46 tjedana. U manjim, ruralnim područjima bilo je moguće odrediti i šest tjedana učeničkog odmora za određena razdoblja, primjerice jesenske praznike. O jesenskim praznicima za

²³⁵ Bollettino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 3.

²³⁶ A. FICKER, n. djelo, str. 66.

učenike odlučivao je Istarski sabor. Tako je 1876. - 1880. odlučeno na Saboru da učenički jesenski praznici moraju biti u rujnu i listopadu.²³⁷

Određen je i broj tjednih sati po predmetima. Broj tjednih sati po predmetima za učenike niže razine obrazovanja, odnosno prve 4 godine bio je u rasponu od 18 do 24 sata nastave tjedno, dok je za višu razinu obrazovanja određeno od 24 do 38 sati nastave tjedno. Niti jedan predmet nije u pravilu trebao trajati više od jednog sata. Sadržajno složeniji predmeti preporučeni su u tjednom rasporedu u jutarnjim satima, dok se Pisanje, Pjevanje i Crtanje moglo realizirati i u popodnevnim satima.²³⁸ Temeljnim školskim zakonom određeno je da učitelj o satima, kojim se zadužuje za poučavanje, ovisi od škole u kojoj podučava. Ako učitelj u pučkoj školi podučava više od 30 sati na tjedan, mora mu se taj rad i posebno nagraditi.²³⁹

Tablica 6. Tjedno zaduženje učitelja²⁴⁰

Nastavni plan i program po vrsti pučke škole	Broj sati podučavanja tjedno			
	1 razred	2 razreda	3 razreda	4 razreda
1-razredna	32	-	-	-
2-razredna	27	30	-	-
3-razredna	24	26-30	27-29	-
4-razredna	20-22	25-27	28	28

Također, za provedbu temeljnog školskog zakona ministar bogoštovlja i nastave donosi u srpnju 1869. godine i *Uredbu*²⁴¹ kojom se određuje tijek i priprema nastave u školskoj godini u kojoj se počinje primjenjivati novi školski zakon. Sam dokument uređuje način na koji se definira osposobljenost za službu učitelja i obrazovanje učitelja, odnosno uređuje tko može raditi u pučkim školama, a kome je potrebna dodatna kvalifikacija. Također, *Uredbom* se definiraju nastavni planovi s predmetima koji se u pučkim školama poučavaju. Zatim su sastavljeni i

²³⁷ F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabor*, str. 420.

²³⁸ A. FICKER, n. djelo, str. 65.

²³⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 51.

²⁴⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l' esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131.

²⁴¹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l' esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131.

programi po razrednim odjelima te su zadani i ishodi predmeta. U prvoj školskoj godini od donošenja državnog zakona, dok se ne uredi drugačije, doneseni su i ishodi učenja za svaki predmet odnosno najmanja razina znanja i vještina koju bi učenik trebao steći tijekom školovanja. *Uredbom* je opisana razina usvojenosti ishoda po predmetima čime je definirana predmetna struktura svakog odgojno-obrazovnog područja i zadana razina znanja i vještina koju učenik mora postići. Ono što bi svaka pučka škola trebala postići u obaveznim predmetima jest:²⁴²

- *Jezik*: tečno, izražajno i ispravno čitanje, pravilan naglasak u tiskanim predlošcima tekstova kao i tekstovima pisanim rukom; izgovor po mogućnosti treba biti lišen dijalektizama, razumijevanje pročitane teksta te vježbe u izražavanju vlastitih misli usmeno i u pisanom obliku bez grubih grešaka u pravopisu i sintaksi.
- *Kaligrafija*: cilj učenja pisanja je stjecanje vještine preciznog i točnog pisanja; stjecanje vještine pisanja usko je povezano s učenjem jezika; predlošci rukopisa također bi trebali poslužiti kao dobri predlošci za postizanje neke tečnosti u pisanju službenih pisama.
- *Aritmetika*: spretnost u brojanju napamet i na papiru s konkretnim apstraktnim i nejednakim cijelim brojevima, određena praksa u računanju razlomka i u primjeni istih na metode brojanja koje se koriste u svakodnevnom životu.
- *Zemljopis*: naučiti čitati geografsku kartu, dobiti predodžbu o obliku i rotaciji dana, poznavanje pojmova o moru, glavnim planinama i rijekama, najvažnijim državama i gradovima.
- *Povijest*: poznavanje najvažnijih činjenica iz povijesti Monarhije, dijelom povezanih u knjigama, dijelom u određenim biografskim slikama.
- *Znanost o prirodi*: poznavanje osnovnih životinja i biljaka, poznavanje korisnih i štetnih minerala koji se koriste u svakodnevnom životu; poznavanje najvažnijeg povrća koje se uzgaja, dijelovi tijela; prehrana, krvotok i higijena; pojmovi o najvažnijim atmosferskim pojavama ili o glavnim zakonima prirode; inteligencija aparata i instrumenata koji se koriste u svakodnevnom životu.
- *Geometrija i crtanje*: opažanje linija, kutova, ravnina i pravilnih tijela prema njihovom liku.

Škole su mjesečno slale i izvješće o realizaciji nastavnog plana i programa, u kojemu se vidi što se po predmetima svaki mjesec podučavalo i jesu li zadani sadržaji realizirani i to za svaki razredni odjel.²⁴³

²⁴² Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131.

²⁴³ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko kotarsko školsko vijeće u Poreču, kutija 3, Protocollo di Divergenza scolastica Montona, br. 26, 6. 2. 1909.

Prema izvješću o održavanju nastave u cijeloj Monarhiji iz 1873. godine objašnjeno je na koji se način može uvesti drugi jezik i vršiti podučavanje.²⁴⁴ Nastavi učenja drugog jezika mogu pristupiti djeca koja se već susreću kod kuće s tim jezikom, poznaju taj jezik i prevladala su prve probleme oko čitanja. Daljnja nastava trebala bi se održavati podjednako na oba jezika. Tamo gdje je drugi jezik djelomično učen u obitelji, nastava drugog jezika počinje tek u trećoj školskoj godini i priključuje se materinskom jeziku. O uvođenju trećeg jezika, moguće je razmišljati i uvesti ga samo na područjima gdje žive zajedno tri naroda. Tada se učenje uvodi u trećem razredu. U školama, u kojima se uči drugi nacionalni jezik, Pokrajinsko školsko vijeće određuje ciljeve učenja i način na koji će se vršiti podučavanje. Prema broju sati po predmetima vidljiv je i broj sati s kojim se zadužuje učitelja zavisno od razreda u kojemu podučavaju.

Pokrajinsko zakonodavstvo Markgrofovije Istre odredilo je i planirani broj sati podučavanja za svaku godinu učenja u pučkoj školi. Tako primjerice prema nastavnom planu za jednorazrednu pučku školu, u kojoj se razred ne dijeli, predviđeno je 32 sata tjedno poučavanje po zadanim predmetima. Škole, koje broje manje od 50 učenika, mogu raditi prema nastavnom planu koji tjedno uključuje 27 sati, ako Vjeronauk u takvoj školi drži svećenik.²⁴⁵

Plan i program za jednorazrednu školu, koja radi pola radnog dana, sastoji se od sljedećeg omjera sati i predmeta: niži razredi prema planu i programu imaju odraditi 14 sati tjedno, od toga 2 sata Vjeronauka, 8 sati odabranog Nastavnog jezika te 4 sata Aritmetike. Viši razredi imaju 18 sati tjedno, od toga Vjeronauk 2 sata, Nastavni jezik 8 sati, Aritmetiku 4 sata i nove predmete Znanost o prirodi, Povijest i Zemljopis 3 sata te Pjevanje 1 sat.²⁴⁶

Nastavni plan za školu s dva razreda imao bi 27 sati tjedno podučavanja, a u drugom razredu 30 sati tjedno. Uključivao je iste predmete: Vjeronauk, Nastavni jezik, Aritmetiku, Geometriju i crtanje, Znanost o prirodi, Povijest i Zemljopis, Pjevanje i Gimnastiku. Razlika u satima vezana je za podučavanje jezika, koji se u prvom razredu podučava 16 sati tjedno, a u drugom razredu 11 sati. U satima Aritmetike, koja je u prvom razredu planirana 6 sati, a u drugom razredu 4 sata te predmeti poput Geometrije i crtanja, Povijesti i Zemljopisa, koji se ne

²⁴⁴ A. FICKER, n. djelo, str. 67.

²⁴⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131., čl. 15. - 28.

²⁴⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131., str. 398.

podučavaju u prvom razredu, već podučavanje započinje u drugom razredu i to 3 sata tjedno svakog predmeta.

U školi, u kojoj postoje tri razreda, plan i program podučavanja prema *Uredbi* ministarstva za Markgrofoviju Istru bio je sljedeći:

Tablica 7. Nastavni plan i program za trirazrednu pučku školu²⁴⁷

Predmeti	1. razred Sati	2. razred sati	3. razred sati
Vjeronauk	2	3	3
Nastavni jezik	16	9-11	9
Aritmetika	4	5-6	4-5
Geometrija	-	-	2
Priroda, Zemljopis i Povijest	-	5-6	5-6
Crtanje	-	2	2
Pjevanje	1	1	1
Gimnastika	1	1	1
Ukupno sati	24	26-30	27-29

Iz Tablice 7. vidljivo je kako u trirazrednoj pučkoj školi nastavni plan i program uključuje sve predmete, a nastavnik može biti zadužen od 24 sata u prvom razredu do 29 sati u trećem razredu. Priroda, Zemljopis i Povijest podučavali bi se od drugog razreda i to 5 ili 6 sati tjedno, a Crtanje također od drugog razreda 2 sata tjedno.

U dodatku *Uredbe* dan je i prijedlog načina rada, odnosno raspored raspodjele nastavnog vremena između tri odjeljenja (trokombinacije) u pučkoj školi za razrede koji se ne dijele, već su svi zajedno.²⁴⁸ Prema tom rasporedu vidljivo je kako nastavnik ima zaduženje za kombinirani razredni odjel 28 sati tjedno, a od toga u prvom razrednom odjelu tjedno podučava 16 nastavnih sati, 11 sati se odnosi na predavanja i obrade novih sadržaja, 5 sati na vježbanje i ponavljanje. U drugom razrednom odjelu podjednaki je broj sati podučavanja, 12 nastavnih sati za

²⁴⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131., str. 400-401.

²⁴⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131., str. 402.

predavanje i 12 sati vježbanja. U trećem razrednom odjelu sveukupno se podučava 24 nastavna sata, od čega 14 sati predavanja i 10 sati vježbanja.²⁴⁹

U uputama Ministarstva bogoštovlja i nastave za prelazak školskog sustava po novom temeljnom državnom zakonu donesene su i odredbe vezane uz ponavljaonice.²⁵⁰ Učenici, koji nisu zadovoljili plan i program, upisat će škole ponavljaonice. Oni, koji se u trenutku donošenja zakona već nalaze upisani u ponavljaonicama, ostat će u školi do sljedeće školske godine 1870./1871. do njihove petnaeste odnosno do četrnaeste godina života. Učitelji, koji su zaduženi za rad u ponavljaonicama, dužni su odraditi najmanje 30 sati nastave. Sve više od toga bit će im dodatno plaćeno.

Dokumentacija arhiva svjedoči i o rasporedima, koje su donosile pučke škole u Istri, i prema kojima možemo vidjeti kako su se planovi i programi, kao i obavezni predmeti, poučavali u pojedinim školama. Rasporedi mogu svjedočiti o tome jesu li se i na koji način škole pridržavale zadanog plana i programa i novih školskih zakona. Iz primjera rasporeda doznajemo kako je radila jedna mješovita pučka škola s dva razreda (prilog 5.).²⁵¹ Raspored sati, plan i program rada odobrava kotarsko školsko vijeće. Raspored sati prikazuje nam kako je bio uređen školski život škole. Tako je prema rasporedu sati iz 1902. godine Pučka škola u Portolama (Oprtalj, kotar Poreč) radila u dvije smjene, jutarnju i popodnevnu.²⁵² Radi se o mješovitoj pučkoj školi s dva razreda. Prema donesenim zakonima i uredbi, koja uređuje plan i program rada pučke škole s dva razreda, škola je tjedno po predmetima organizirala sveukupnu nastavu do 24 sati u prvom razredu i do 27 sati u drugom razredu.²⁵³ Od ponedjeljka do subote iz rasporeda je vidljivo da se učenike podučavalo sljedećim predmetima, koji su planom i programom navedeni kao obvezni predmeti: Vjeronauk, Jezik, Aritmetika, Geometrija i crtanje, Prirodne znanosti, Zemljopis i Povijest, Pjevanje i Gimnastika te Ženski ručni rad. Također, prema tipu sata rasporedom je moguće izračunati koliko se održalo po predmetima predavanja, a koliko vježbi. Tako je planirano u drugom razredu realizacija od 4 sata tjedno Aritmetike što je i raspored

²⁴⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131., str. 402.

²⁵⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131.

²⁵¹ Više u Prilog 5. Raspored sati pučke škole u Portolama (Oprtalj, kotar Poreč).

²⁵² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., kutija 1, Orario della Scuola popolare mista indivisa di due Classi in Portole br. 55, 7. 10. 1902.

²⁵³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministero del culto ed istruzione, Piano di insegnamento di un scuola di due classi, br. 131., 12. srpanj 1869.

pokazao jer se podučavalo s 2 sata tjedno Aritmetike u predavanjima i 2 sata vježbi. Kod jezika podučavalo se Jezik, čitanje i pisanje sveukupno 11 sati tjedno, od toga prema rasporedu škole 3.5 sata pisanja, 2 sata čitanja i još pola sata memoriranja napamet te 5 sati jezika, od čega je pola sata vezano uz sastavljanje. Zemljopis i Povijest podučavala se, kako je to zadano i planom i programom, 3 sata tjedno. A od prirodnih znanosti podučavala se Fizika 1 sat, a 1 sat ostale prirodne znanosti, radi se o Prirodi. Ženski ručni rad 1.5 sat tjedno, 1 sat Pjevanja tjedno, a Gimnastika, koja je trebala biti 1 sat, podučavala se samo pola sata tjedno po razredu. Za Geometriju i crtanje od predviđenih 3 sata podučavano je tjedno 2 sata. Ako pogledamo izvješće jedne hrvatske Pučke škole iz Sv. Katarine (kotar Pazin), onda možemo vidjeti kako je prema nastavnom planu i programu uređeno zaduženje i satnica učitelja u školskoj godini 1913./1914.²⁵⁴ Radi se o dvorazrednoj mješovitoj školi s ukupno 208 učenika koji su podijeljeni u jutarnju i popodnevnu smjenu. Učitelj upravitelj škole drži Vjeronauk i Pjevanje, a učiteljica Ručni rad i Lijepopis. Nedjeljom je organizirana opetovnica za 17 učenika. Ono što iz satnice nije vidljivo je li škola uvela i novi predmet Gimnastiku. Analizom rasporeda sati na primjeru jedne mješovite dvorazredne pučke škole te usporedbom sati s obveznim planom i programom utvrđeno je da su pučke škole radile prema novim zakonskim regulativama, od naziva škola do ustroja razreda te samih predmeta koji su se podučavali.

Tablica 8. Tjedni broj nastavnih sati za obvezne predmete po razredima u cijeloj Monarhiji.²⁵⁵

Nastavni predmeti	Razred - dječaci			Razred - djevojčice		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Vjeronauk	1	1	1	1	1	1
Nastavni jezik – čitanje i pisanje	5	5	5	5	5	5
Zemljopis i Povijest	4	3	3	3	3	3
Aritmetika	3	3	3	2	2	2
Geometrija	3	3	4	1	1	-
Priroda	2	2	2	2	2	2
Fizika	2	2	3	2	2	2
Crtanje	2	4	4	2	2	2

²⁵⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 5, Uprava pučke škole u Sv. Katarini. Dopis o satnici u školi br. 9., 4. 10. 1913.

²⁵⁵ A. FICKER, n. djelo, str. 66.

Pisanje	1	1	1	1	1	1
Pjevanje	2	1	-	1	1	1
Gimnastika	2	2	2	1	1	1
Ženski ručni rad	-	-	-	6	6	6
Vođenje kućanstva	-	-	-	-	-	2
Ukupno	27	27	28	27	27	28

Tablica 8. predstavlja broj sati po obveznim predmetima za cijelu Monarhiju. Već s pokrajinskom inačicom plana i programa vidljive su razlike oko broja sati u podučavanju jezika. Podučavanje jezika prema pokrajinskom planu i programu tjedno iznosi od 9 do 16 sati, ovisno o razredu u kojemu se podučava.²⁵⁶ Vidljive su razlike u predmetima kod muških i ženskih pučkih škola. Broj sati tjednog učenja za pojedine predmete razlikuje se kod dječaka i djevojčica. Djevojčice se po 6 sati tjedno podučava Ženskom ručnom radu, a u 3. razredu uvodi se i novi predmet Vođenje kućanstva. Pod Vođenje kućanstva, odnosno satovima domaćinstva ulaze sljedeći sadržaji definirani programom:²⁵⁷

- a) poznavanje materijala,
- b) ručni rad i njegova primjena,
- c) najvažnije hranjive namirnice,
- d) stanovanje i njega bolesnika,
- e) alati i uređaji u kućanstvu.

Obuka u Ženskom ručnom radu počela se uvoditi i u pučke hrvatske škole. Prema postojećoj statistici vidljiv je napredak, s time da u Istri postoji izrazito mali broj hrvatskih škola koje su podijeljene na ženski i muški razredni odjel. Međutim, obuka se održavala i u mješovitim pučkim školama. Tako su primjerice podatci pokazali da je u školskoj godini 1869./1870. 42 škole imalo obuku u Ženskim ručnom radu, dok je 30 godina kasnije u školskoj godini 1899./1900. obuku u Ženskom ručnom radu prakticiralo 92 škole. Prema školskim kotarima stanje je bilo sljedeće:

²⁵⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministero del culto ed istruzione, Piano di insegnamento., br. 131., 12. srpanj 1869.

²⁵⁷ A. FICKER, n. djelo, str.70.

Tablica 9. Ženski ručni rad u istarskim pučkim školama ²⁵⁸

Kotar	Poduka u Ženskom ručnom radu		
	1869./1870.	1889./1900.	1904./1905.
Kopar	4	12	25
Volosko	-	21	21
Pazin	1	12	19
Poreč	6	22	22
Pula	2	8	14
Rovinj	1	-	1
Lošinj	10	17	19
Ukupno	24	92	121

Tablica 9. zorno prikazuje kako se novi predmet implementirao u hrvatske pučke škole. Poduka o Ženskom ručnom radu održavala se u školama. Prema postojećem rasporedu ženske pučke dvorazredne škole vidljivo je da se Ženski ručni rad najčešće podučavao zadnje sate, primjerice u drugom razredu 5 sati tjedno.²⁵⁹ Godine 1904./1905. djelovalo je ukupno po svim kotarima 215 pučkih škola.²⁶⁰ Od toga 94 javne pučke hrvatske škole i 13 privatnih pučkih škola. Pod privatne hrvatske škole misli se na škole kojima su osnivači Družba svetog Ćirila i Metoda za Istru. Prema zakonu bilo je potrebno da učiteljice, koje podučavaju predmet Ženski ručni rad, moraju imati i potrebnu naobrazbu, one se obrazuju u ženskim učiteljskim školama ili pomoću posebnih naučnih tečajeva i moraju nakon obuke posjedovati licencu za rad.²⁶¹

Usporedbom nastavnih planova i programa za pučke škole, koji su utvrđeni temeljnim školskim zakonima 1870. godine, s današnjim planovima i programima u osnovnim školama evidentna je vrlo mala razlika u predmetima i broju tjednih sati podučavanja istih. Kao što je vidljivo iz Tablice 10., vezano uz nastavne predmete nema većih odstupanja i razlika u nastavnim predmetima propisanim zakonom 1869. i Nacionalnog okvirnog kurikulumu iz 2011. Temeljni

²⁵⁸ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 11, str. 241.

²⁵⁹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, , kutija 1, Orario della Scuola popolare mista indivisa di due Classi in Portole br. 55., 7. 10. 1902.

²⁶⁰ *Narodna prosvjeta*, 1909., br. 5, str. 127.

²⁶¹ Zakon od 31. listopada 1888. ob ustroju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, čl 71.; u I. HROBEC i dr., n. djelo, str. 472.

predmeti određeni *Zakonom* 1869. ostali su do današnjeg dana dio nastavnog procesa. Razlike su evidentne jedino u sadržajima nastavnih predmeta i metodologiji rada. Obrazovanje je podijeljeno u odgojno-obrazovne cikluse i jasno je definirano koja znanja i kompetencije učenik mora postići u kojem ciklusu. Kao što je prikazano tablicom, osnovna škola podijeljena je u 8 razreda, odnosno u prva tri odgojno-obrazovna ciklusa.²⁶²

Tablica. 10. Tjedni broj nastavnih sati za obvezne nastavne predmete po razredima, 2021.²⁶³

Nastavni predmeti	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Hrvatski jezik	5	5	5	5	5	5	4	4
Likovna kultura	1	1	1	1	1	1	1	1
Glazbena kultura	1	1	1	1	1	1	1	1
Engleski jezik	2	2	2	2	3	3	3	3
Matematika	4	4	4	4	4	4	4	4
Priroda	-	-	-	-	1,5	2	-	-
Biologija	-	-	-	-	-	-	2	2
Kemija	-	-	-	-	-	-	2	2
Fizika	-	-	-	-	-	-	2	2
Priroda i društvo	2	2	2	3	-	-	-	-
Povijest	-	-	-	-	2	2	2	2
Geografija	-	-	-	-	1,5	2	2	2
Tehnička kultura	-	-	-	-	1	1	1	1
Tjelesna i zdravstvena kultura	3	3	3	2	2	2	2	2
Ukupno	18	18	18	18	22	23	26	26

Osim realizacije sati po predmetima i ishoda za svaki predmet, učenici su u svjedodžbu dobivali i ocjenu iz vladanja. U izvješćima kotarskih inspektora vidljivo je da se pratilo i ponašanje učenika na satu, odnos prema radu, odnos prema školskom priboru, higijena učenika i školskog prostora.²⁶⁴ O neprihvatljivim ponašanjima učenika obavještavalo se roditelje, a na učiteljskom zboru rješavala se tekuća problematika oko discipline u razredu. Na kraju prvog obrazovnog

²⁶² NOK, 33.

²⁶³ Odluka o nastavnom planu i programu za osnovnu školu, NN 102/2006, dostupno na URL-11: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_09_102_2319.html, pristupljeno 10. 3. 2020.

²⁶⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4., Protocoli inspektore; Buje, 1910.

razreda učenici su dobili izvještaj - *Školske obavijesti* koji su bili dužni predati roditeljima na potpis.²⁶⁵ Osim što se vodila evidencija o opravdanim i neopravdanim satima, u školsko izvješće upisivala se i ocjena iz vladanja, odnosno ocjena iz ponašanja, marljivosti, napretka i vanjskog oblika pismenih radnji (domaće zadaće).²⁶⁶

3.3. Zakon o odnosu škole i crkve (25. 5. 1868.)

Zakon o odnosu škole i crkve (25. 5. 1868.) donosi opće odredbe o prelasku škola iz crkvenog u državni nadzor.²⁶⁷ Zakon se odnosio i vrijedio za kraljevstva i zemlje koje su zastupljene u Carevinskom vijeću u Beču. Pokrajinska inačica navedenog zakona objavljena je 8. veljače 1869. godine.²⁶⁸ Za vrijeme Bachova apsolutizma školstvo je imalo konfesionalno obilježje, ali vraćanjem ustavnih sloboda u državu su prodrle i ideje liberalizma. Prema donesenom zakonu, škole iz crkvenog nadzora prelaze u državni nadzor odnosno pod ingerenciju Ministarstva za bogoštovlje i nastavu. Sve škole čiji je osnivač država, pokrajina ili općina moraju biti dostupne svima bez obzira na vjeroispovijest (čl. 3.). Stavljanje škola pod državni nadzor dovodi do još jednog problema s kojim se suočavaju istarski Hrvati i Slovenci tijekom nacionalnog pokreta. Prema čl. 10. za upravljanje i nadzor obrazovanja i škola svaka austrijska pokrajina uspostavlja i nova nadležna tijela i to Pokrajinsko školsko vijeće sa sjedištem u Poreču, kotarska školska vijeća te lokalne mjesne školske odbore koji su ovlašteni za provođenje zakonskih regulativa, otvaranje škola i postavljanje učiteljskog kadra u njima. Tim je člankom preko obrazovne politike došlo do decentralizacije i to na tri razine - pokrajinskoj, kotarskoj i općinskoj. U Istri su tako odabrani i članovi Carsko-kraljevskog pokrajinskog školskog vijeća za Istru (*Consiglio scolastico provinciale, Landesschulrath*), članove je imenovao car. Prvu sjednicu Pokrajinskog školskog vijeća sazvaio je zamjenik carsko-kraljevskog namjesnika u Trstu 1. kolovoza 1869. godine. Imenovani su sljedeći članovi: Matteo Campitelli iz Rovinja, Andrea Amoroso iz Poreča, kanonik Ivan pl. Favento, gimnazijski profesor Jakov Babuder iz Kopra, ravnatelj

²⁶⁵ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 2, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell '29 novembre 1905, n. 159., čl. 89.

²⁶⁶ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 2, *Školske obavijesti*, 1. 12. 1909.

²⁶⁷ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge del 25 Maggio 1868, colla quale vengono emanate le disposizioni di massima sui rapporti della scuola colla Chiesa, 1868., n. 46.

²⁶⁸ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u austrijskom primorju, str. 9. *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 1,

preparandije u Rovinju Ferdinand Niederkorn te ravnatelj nautičke škole u Lošinj dr. Josip Nazor.²⁶⁹ Imenovani Andrea Amoroso i Matteo Campitelli bili su i zastupnici u Istarskom zemaljskom saboru te ujedno i članovi saborskog Odbora za školstvo koje je imalo savjetodavnu funkciju i rješavalo problematiku školstva. U III. razdoblju zasjedanja Istarskog sabora (22. 9. - 30. 10. 1869.) u saborskom Odboru za školstvo, osim Amorosa i Campitellija, bili su imenovani i Orazio de Colombani, Antonio de Madonizza i Giampaolo de Polesini, sve redom talijanski zastupnici.²⁷⁰ Analizirajući imenovanja zastupnika, koji su radili u saborskom Odboru za školstvo, vidljivo je da je odbor sastavljen od minimalno 5 zastupnika kako je određeno i na sjednicama Sabora.²⁷¹ U razdoblju rada samog Sabora 1869. - 1909. godine primjetno je da su gotovo svi članovi bili redom talijanski zastupnici. Promjena je vidljiva nakon promjene izbornog zakona početkom 20. stoljeća kada se javlja i veći broj hrvatskih zastupnika, pa tako u Saborske školske odbore ulaze i hrvatski zastupnici - Vjekoslav Spinčić, Đuro Červar, Matko Mandić, Vinko Zamlić, Inocent Keršić i Augustin Rajčić.²⁷² Na 3. sjednici *Kluba hrvatsko-slovenskih* zastupnika vidljivo je kako su se zastupnici pripremali i predlagali da se u sve postojeće odbore predloži barem dva zastupnika koji će *u slučaju potreba u odborских sjednica postaviti votum manjine*.²⁷³ Tako su za Saborski školski odbor predložena dva zastupnika, Vjekoslav Spinčić i Dinko Seršić, a prošao je samo jedan zastupnik V. Spinčić i još 4 talijanska zastupnika G. Babuder, F. Constantini, A. Schampicchio i M. Tamaro.²⁷⁴

Ubrzo nakon donesenih školskih državnih zakona Istarski sabor izglasao je *Pokrajinski školski zakon o školskom nadzoru* 8. veljače 1869.²⁷⁵ Pokrajinski školski zakon, koji regulira školski nadzor, još će se nadopunjavati promjenom odredaba 27. srpnja 1875. i 11. srpnja 1908. godine. Temeljem ministarske uredbe do kraja godine bila su konstituirana i kotarska školska vijeća sa svojim kotarskim nadzornicima.²⁷⁶ Istarska Markgrofovija imala je sedam kotarskih školskih vijeća, a na čelu svakog vijeća bio je zadužen kotarski školski nadzornik. Cilj je Kotarskih

²⁶⁹ *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 1, str. 9.

²⁷⁰ D. KRMAC, E. POROPAT, n. djelo, str. 67-101.

²⁷¹ HR-DARI-1, Zemaljski sabor Markgrofovije, Protocollo dell'5 seduta della Dieta provinciale del Istria, sv. 3.

²⁷² D. KRMAC, E. POROPAT, n. djelo, str. 67-70.

²⁷³ V. BRATULIĆ, „Zapisnici sjednica "Hrvatsko-slovenskog kluba" zastupnika u Istarskom saboru (1884. - 1901.).“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 11-12 (1966. - 1968.), 3. sjednica Kluba održana 11. listopada 1889., str. 144.

²⁷⁴ D. KRMAC, E. POROPAT, n. djelo, str. 124.

²⁷⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge dell'8 Febbraio 1869 valevole pel Margraviato d'Istria pel la sorveglianza sulle scuole, n. 10.

²⁷⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n. 130., čl. 10. - 13.

školskih vijeća (*Consiglio scolastico distrettuale, Bezirksschulrath*) bio oformiti mrežu mjesnih školskih vijeća i započeti s time školsku godinu 1869./1870. Kotarsko školsko vijeće dobilo je ovlasti upravljati i nadzirati pučke škole i dječje vrtiće koji su do uvođenja ovog zakona bili pod upravom kotarskih političkih vlasti. Uz to su zaduženja pokrajinskih nadzornika bila utvrditi stanje u školskom obrazovnom sustavu obveznim osobnim uvidom te se brinuti ne samo za odgojnu i pedagošku komponentu, već i ekonomsko-administrativnu.²⁷⁷ Kotarsko školsko vijeće broji sveukupno sedam članova, a sastaje se jednom mjesečno, a po potrebi u izvanrednim situacijama i češće. Na čelu vijeća je predsjednik koji dolazi iz redova poglavara kotarske političke vlasti, a imenuje ga Namjesništvo u Trstu. Jedan od članova dolazi iz redova svećenstva, koji u kotaru ima više od 2000 vjernika, dok se dva člana biraju iz redova struke. Prvog člana bira kotarsko Vijeće učitelja, a drugi član, po svojoj funkciji postaje ravnatelj škole za pripremu učitelja ili ravnatelj srednje škole. I na koncu tri člana imenuje Pokrajinska vlada (*Giunta Provinciale*) iz redova općinara koji imaju pravo glasa. Predsjednik imenuje i svog zamjenika.²⁷⁸ Pokrajinsko školsko vijeće predložilo je prve školske kotarske nadzornike u Istri. Za kotar Kopar to bio je ravnatelj pokrajinske niže realne škole u Piranu Andrija Barich, za kotar Volosko župnik iz Lovrana, a kasnije i krčki i tršćanski biskup Andrija Sterk, za kotar Lošinj liječnik Matija Nikolich, za kotar Pula i Pazin učitelj na glavnoj školi u Krku August Niederkorn te za kotar Poreč učitelj vježbaonice u Rovinju Nikola Prodomo.²⁷⁹ Prilikom imenovanja carsko-kraljevskih kotarskih školskih vijeća čest je bio slučaj da su imenovani većinom Talijani izabrani od Zemaljskog školskog odbora koji je također u svom zasjedanju bio sastavljen od talijanskih zastupnika. Stoga ne čudi činjenica da je do kraja 19. stoljeća prilikom imenovanja kotarskih školskih nadzornika primjetno kako na početku uspostavljanja mreže kotarskih školskih nadzornika većinom su na toj funkciji odabrani Talijani. Jedan od razloga tome je i početni nedostatak hrvatskih učitelja. Sve će se promijeniti otvaranjem hrvatskog odjela za buduće učitelje na Koparskoj učiteljskoj školi, a kasnije i otvaranjem hrvatske Učiteljske škole u Kastvu. Budući učitelji svojim su radom pokazali stručnost i izvrsnost te bili na koncu imenovani za školske nadzornike, poput Franje Bafa, Vinka Zamlića,

²⁷⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n. 130., čl. 2.

²⁷⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n. 130.

²⁷⁹ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 1. str. 9.

Ivana Bunca ili Frana Barbalića.²⁸⁰ *Naša sloga* donosi 1900. godine vijesti o imenovanju članova carsko-kraljevskih kotarskih vijeća koje je imenovao Zemaljski odbor.²⁸¹ Na popisu imenovanih članova po kotarima našli su se samo Talijani, njih 18 koji su postali članovi kotarskih vijeća Istre za talijanske i hrvatsko-slovenske pučke škole. Među njima, zaključuje autor članka, primjetno je kako nema ni jednog Hrvata ili Slovenca. Godine 1901. imenovan je u Pokrajinsko školsko vijeće zastupnik i župnik iz Voloskog Vinko Zamlić. Na njegovo imenovanje u Istarskom je saboru talijanski zastupnik iz Kopra Felice Benatti uložio protestnu interpelaciju koja se riješila u korist hrvatskog zastupnika.²⁸²

Prema Pravilniku i uputama Ministarstva bogoštovlja i nastave izdane su i *Upute za pokrajinske nadzornike u školama*.²⁸³ *Upute* su se odnosile upravo na razdiobu oko upravljanja i preuzimanja kontrole nad provedbom zakona u školama. *Zakonom o odnosu škole i crkve* vlast i kontrolu nad obrazovnim sustavom sada ima država, a izvršnu vlast dobilo je Ministarstvo bogoštovlja i nastave. Ovlasti, koje su nekad imale crkvene vlasti, sada su prenesene pokrajinskim političkim vlastima.²⁸⁴ Daljnjim uputama od 11. srpnja 1869. definirane su daljnje odredbe rada provincijskih nadzornika.²⁸⁵ Obveza je pokrajinskih školskih nadzornika dobiti točan uvid o stanju u privatnim i javnim obrazovnim ustanovama. Unutar svojih zaduženja prema uredbi nadzornik je imao obvezu dva puta godišnje posjetiti pučke škole za koje je zadužen, izvršiti pedagoško-didaktički nadzor i održati stručna usavršavanja učitelja. Dokumenti arhivskog fonda svjedoče o brojnim izvješćima nastalim tijekom izvršenog nadzora u školama. Prema izvješćima nadzor je obuhvaćao opis zatečenog stanja u pučkoj školi, brojčano stanje učitelja i učenika, predmete i način na koji se podučava, postojanje pribora i brojne druge statistike vezane za školski život.²⁸⁶ Također, obrazac je nudio i pitanja vezana za metodička i didaktička pomagala, postojanje školske knjižnice i školskog vrta. Posebno se upisivalo pazi li se u školi na red i čistoću škole, higijenu učenika te vodi li se uredno pedagoška

²⁸⁰ O hrvatskim školskim nadzornicima svjedoči i dokumentacija arhiva, posebice Izvješća o stanju među pučkim školama koje su isti imali slati Pokrajinskom školskom vijeću.

²⁸¹ *Naša sloga*, 1900., br. 10., Članovi c. k kotarskih školskih vijeća izabrani od Zemaljskog odbora.

²⁸² M. DEMARIN, n. djelo, str. 58.

²⁸³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 10 febbraio 1869. colla quale vengono emanate disposizioni provvisorie sulla sorveglianza delle scuole, n. 15.

²⁸⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 10 febbraio 1869. colla quale vengono emanate disposizioni provvisorie sulla sorveglianza delle scuole, n. 15, čl. 9.

²⁸⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n. 130, str. 385-387.

²⁸⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869.-1918., kutija 9, Inspektions protokoll br. 883, Cittanova.

dokumentacija. Nakon izvršenog nadzora, kotarski su nadzornici na stručnim učiteljskim sastancima obavještavali o rezultatima nadzora.²⁸⁷ Sa zapisnika sjednice učiteljskog zbora možemo uvidjeti sam tijek sjednice te problematiku škola o kojima se na sjednicama raspravljalo. Učiteljski zbor imao je informativnu, djelotvornu i pedagoško-stručnu svrhu. Tu se odlučivalo o postojećoj problematici i dinamici škole, ali ujedno se vršilo i pedagoško-stručno usavršavanje učitelja. Prema Zapisniku učiteljskog sastanka mješovite hrvatske Pučke škole u Pazinu održanog 28. veljače 1905. godine doznajemo da se Učiteljski zbor sastao nakon izvršenog nadzora carsko-kraljevskog kotarskog školskog nadzornika Ivana Bunca.²⁸⁸ Tog dana na sjednici Učiteljskog zbora za hrvatski pučki trorazredni odjel govorilo se prema sljedećem dnevnom redu: 1. Izvješće gospodina nadzornika o pregledu škole, 2. Pogovor o novim pisankama, 3. O polasku i napretku škole i 4. Razno. Nadzornik Ivan Bunac nakon izvršenog nadzora uočio je napredak u razrednim odjelima te dobru disciplinu u razredu kao i redovito održavanje higijene. Prilikom nadzora trećeg razreda, kojega je podučavala zbog odsutnosti nadučitelja druga učiteljica, paralelno podučavajući i svoj razred, nadzornik je izdvojio kako razredni učitelj mora pripaziti na učenike koji trebaju ispravljati u bilježnici sve pogreške. Uočio je da se nisu odradili sadržaji iz Tjelovježbe. Razlozi manjku sati iz Gimnastike leže u opravdanoj odsutnosti nadučitelja, a učiteljica na zamjeni je u vrijeme Tjelovježbe održavala sa svojim ženskim razredom Ženski ručni rad. Nadzornik je primijetio da ni u jednom dnevniku nije uneseno gradivo koje se podučavalo na satima Vjeronauka. Tako je vjeroučitelj zamoljen ažurirati i upisati u Razrednu knjigu sve održane sate. Nakon uvida u razredni Imenik, nadzornik predlaže za učenike, koji slabiju pišu na njemačkom jeziku, korištenje pisanke s četiri crte. Pisanku na četiri crte predlaže i za druge i treće razrede. Zatim preporuča odlazak na školske ekskurzije, osobito u trećem razredu gdje se prema nastavnom planu mogu tijekom ekskurzije ostvariti sadržaji iz Zemljopisa. Sa zapisnika Učiteljskog zbora vidljivo je kako škola u svom godišnjem planu redovito organizira školske ekskurzije te je organizirano već nekoliko izleta u tom razredu tijekom školske godine. Iz druge točke dnevnog reda doznajemo o pisankama koje koriste učenici za vježbanje lijepog pisanja. Odlukom Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od srpnja 1904. godine u pučkim i građanskim školama propisana je uporaba pisanki. Za lijepo pisanje u pučkim školama tijekom svih godina školovanja koriste se

²⁸⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n. 130., str. 387.

²⁸⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zapisnik sjednice učiteljskog zbora, Pazinu, br. 52, 28. veljače 1905.

pisanke na četiri crte, dok se risanke mogu koristiti u drugom, trećem i četvrtom razredu samo u prvom polugodištu. Na Učiteljskom zboru učitelji su dobili upute kada se koriste pisanke, a kada zadaćnice, te kakve one u pojedinim razredima trebaju biti. Osim toga navedena je i cijena od 2 do 8 kruna, zavisno od vrste pisanki, a preporučeno je za siromašnije učenike nabaviti pisanke direktno preko firmi. Preporuka je i da se u prvoj školskoj godini u prvom semestru kao metodičko sredstvo i pomagalo koristi tablica od ljepenke crne boje s jednom crtom na jednoj strani, a na drugoj sa četiri crte jer se time osigurava i gipkost prstiju za razliku od tada korištene tablice od škriljevca koji je teži za rukovanje. Pisalice trebaju biti mekane, a u drugom razredu piše se s perom. U sljedećoj točki dnevnog reda nadzornik se osvrnuo i na temu obaveznog pohađanja nastave. Prema evidenciji uočio je da posljednja dva mjeseca i nije redovit polazak učenika, što pripisuje zimskim uvjetima, jer kako se navodi u zapisniku siječanj je bio vrlo hladan, a veljača kišna, što su potvrdili i učitelji. Osim toga učiteljica drugog razreda traži od nadzornika poduzimanje strogih mjera za nemarne roditelje koji ne šalju svoju djecu u školu. Iz daljnjeg teksta vidljivo je kako Mjesno školsko vijeće ima obvezu prijave nedolaska roditelja u školu kotarskom vijeću. Međutim kotarski nadzornik ne posjeduje nikakve dopise vezane uz neredoviti polazak učenika. U točki pod Razno učitelji su informirali nadzornika o tekućoj problematici koju uočavaju u školi. Ono što se navodi kao problem jest održavanje škole i školskih prostorija. Navodi se potreba redovitog održavanja školskih soba, pranja stakala i podova te popravka peći za grijanje. Nakon završenog sastanka svi su članovi Učiteljskog zbora trebali pročitati zapisnik i potpisati se te tako potvrditi da se slažu sa zapisanim.

Isti je nadzornik održao i sjednicu Učiteljskog zbora u Tinjanu. Prema zapisniku sastanak je održan 28. ožujka 1905. godine.²⁸⁹ Nadzor je izvršen u prvom razredu dvorazredne hrvatske Pučke škole u Tinjanu. Nakon nadzora na sastanku Učiteljskog zbora carsko-kraljevski kotarski nadzornik informirao je Učiteljski zbor o zadovoljstvu zbog dobrog vođenja škole i same nastave. Ono što je opet primjetno je da u Razrednu knjigu za prvi razred nisu upisani sati Risanja i Tjelovježbe, to se nije ni podučavalo učenike, stoga je naputak školskog kotarskog nadzornika da se Tjelovježba svakako uvede u nastavni program od sljedeće školske godine. Navedeni razlozi ne održavanja sati Tjelovježbe leže u tome što se prema izjavi nadučitelja to dosada nije propisivalo u dvorazrednoj pučkoj školi. U Pučkoj školi u Tinjanu se nije održavao ni tečaj daljnje naobrazbe za djevojčice, jer od dvije djevojke koje su ga trebale pohađati, jedna

²⁸⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zapisnik sjednice učiteljskog zbora u Tinjanu, 28. 3. 1905.

je otišla iz okružja, dok je druga bila oslobođena zbog siromaštva u obitelji. Zbog nedolaska učenika u školu nadzornik je zatražio sastanak Mjesnog školskog vijeća s roditeljima na kojemu će se objasniti još jednom dužnosti i obveze roditelja oko obveznog pohađanja škole. Također obaveza je nadučitelja obavijestiti roditelje koje su posljedice za roditelje ako im djeca ne pohađaju redovito školu. Pod točkom Razno, nadučitelj škole u Tinjanu zamolio je potvrdu od nadzornika školskog kotarskog vijeća oko realizacije školske zabave na kojoj bi se pjevalo ili prikazalo igrokaz te prikupljao novac za potrebe škole i nabavku novih knjiga za školsku knjižnicu. Nadučitelj je tražio da se naplaćuje ulaznica za dolazak na školsku zabavu, na što je dobio odgovor da to nije moguće, već da se mogu prikupljati samo donacije. Školski je nadzornik provjerio održavaju li se školski izleti. Do sada je u Pučkoj školi u Tinjanu ostvaren samo jedan školski izlet te je preporuka nadzornika bila da se češće učenike povede na izlet jer se vani izvan učionice učenicima može puno toga tumačiti i podučiti ih. Školski izleti bila su jedna od čestih tema na stručnim usavršavanjima nastavnika, gdje ih se poticalo i na organizaciju takvih izleta i provedbu tijekom školske godine. U redovnim izvješćima, koje su škole bile obvezne slati kotarskim školskim vijećima, trebalo se izjasniti jesu li se školski izleti ostvarili (prilog 6.).²⁹⁰ U dopisu učitelja Pučke škole u Motovunskim Novakima govori se da iako nisu bili u planu i programu, školski su se izleti mogli realizirati na način da se pisala zamolba kotarskom školskom vijeću. Učitelj pučke škole tražio je dozvolu za realizaciju školskog izleta u Pazin, gdje bi učenici posjetili jednu umjetničku izložbu i u sklopu nje nešto više naučili o vođenju gospodarstva.²⁹¹

Izvješća je kotarski nadzornik bio dužan slati i Pokrajinskom školskom vijeću. Kotarski nadzornik predlaže i uvidom stanja na terenu teme za daljnje stručno usavršavanje učitelja koja bi se provodila i na regionalnim razinama.²⁹² I mjesna školska vijeća bila su dužna godišnje ili po upitu slati izvješća o stanju škola. Iz arhivske građe vidljivo je da se radi o izvještajima u kojima se vodila evidencija o broju pučkih škola, broju učenika koji redovito pohađaju, o broju učitelja koji podučavaju na školi. Također se vodila i briga o procesima ili evidencijama razgovora s roditeljima koji nisu svoju djecu redovito slali u školu, stanje o učenicima koji nisu završili s uspjehom pučku školu, ali i stanje učenika koji su uspješno završili pučku školu te

²⁹⁰ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869. - 1918., kutija 1, Dopis pučke škole Baderna br. 10, 28. 7. 1905. Više u Prilogu 6.

²⁹¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869. - 1918., kutija 7, Dopis pučke škole u Motovunskim Novakima, svibanj 1913.,

²⁹² Isto.

upisali strukovnu školu, industrijsku ili poljoprivrednu školu ili na neki drugi način nastavili školovanje.²⁹³

3.4. Stanje u školama u godini donošenja zakona

U prvoj školskoj godini 1870./1871. u kojoj se primjenjuju doneseni školski zakoni evidentno je da se smanjio dotadašnji broj otvorenih hrvatskih pučkih škola. Ako se uspoređi broj hrvatskih pučkih škola za školsku godinu prije donošenja zakona, onda dolazimo do 6 hrvatskih pučkih škola manje.²⁹⁴ U statistiku ulaze sve škole u Markgrofoviji Istri i po vrsti škole i po nastavnom jeziku. Radi se o talijanskim, hrvatskim, slovenskim i utrakvističkim odnosno miješanim dvojezičnim školama, najčešće talijansko-hrvatskim i u nešto manjem broju talijansko-slovenskim.

Tablica 11. Statistika otvorenih škola 1870. po kotarima²⁹⁵

Markgrofovija Istra kotari	Broj škola 1870./1871.
Poreč	26
Pula	21
Pazin	17
Kopar	32
Lošinj	32
Volosko	16
Ukupno	144

Iz Tablice 11. vidljiva je raspodjela škola, od 144 škole, prema nastavnom jeziku njih 56 je talijanskih, 47 hrvatskih, 26 slovenskih te 15 utrakvističkih od toga 6 talijansko-slovenskih te

²⁹³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., kutija 8, Raggunaglio statistico delle stato di scuole popolari, 13. 1. 1913.

²⁹⁴ Analizirali su se podaci broja pučkih škola po kotarima za školsku godinu 1868./1869. koje donosi u svom radu Ante Cukrov, te podaci koje navodi A. Klodič-Sabladoski za školsku godinu 1869./70 te 1870./1871. A. CUKROV, n. djelo, str. 92.; A. KLODIČ-SABLADOSKI. *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2. str. 37-38.

²⁹⁵ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910. br. 2, str. 37.

9 talijansko-hrvatskih.²⁹⁶ Stupanjem školskih zakona na snagu poražavajuća je činjenica da kod analize broja škola prema nastavnom jeziku u školskoj godini 1869./1870. bilo je u kotaru Poreč otvorena samo jedna hrvatska škola, u Voloskom 23, u Puli 2, u Pazinu 2, a u kotaru Lošinj 14 hrvatske škole.²⁹⁷ Stvaranje mreže hrvatskih pučkih škola na prostoru Istre u početnim godinama nakon donošenja školskih zakona nije bilo ni moguće jer hrvatskih škola tada nije ni bilo. Stoga razdoblje od donošenja temeljnih školskih zakona i sama politika obveznog obrazovanja svakako su pridonijeli razvoju hrvatskog školstva u Istri. Kroz proces otvaranja škola, izgradnji mreže škola i školskih okruga te stvaranju registra obveznih školskih polaznika, već početkom 20. stoljeća mijenja se stanje u školstvu odnosno povoljnije je s više otvorenih hrvatskih škola. Primjerice u školskoj godini 1900./1901. od ukupno 204 škola njih 87 bilo je na hrvatskome jeziku što govori o porastu od ukupno 40 hrvatskih pučkih škola od školske godine 1870./1871.²⁹⁸ Promjena je nastupila i kod utrakvističkih škola jer je 1869. godine bilo sveukupno 23 talijansko-hrvatske škole, a do kraja 19. stoljeća taj broj smanjen je za upola, odnosno statistika bilježi svega 13 talijansko-hrvatskih škola u 1900. godini. Ono što je još ostalo neprimijenjeno je djelovanje 26 pomoćnih hrvatskih škola koje općinske vlasti s razlogom nisu zatvarale, već su ih koristile na štetu hrvatskog stanovništva da se ne bi otvarale pučke hrvatske škole prema odredbama donesenih zakona.²⁹⁹

Novi je zakon definirao i obvezu polaska svih učenika u školu te redovitog održavanja nastave. Stanje u školskoj godini 1870./1871. kazuje da se u 109 škola redovito održavala nastava, a u 35 samo pola godine i to većinom u hrvatskim školama.³⁰⁰ Školske godine 1870., početne godine primjene zakona, vidljivo je kako nadzornici i dalje koriste stare nazive škola u izvještajima iako su nadzorna tijela uspostavljena prije donošenja pokrajinskog zakona o školama i trebala su pripremiti teren i školski sustav za nadolazeću promjenu. Tako za 1870. od navedenih 144 škola koje su djelovale u Istri prema statistici imamo sljedeće stanje:

²⁹⁶ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910. br. 2, str. 35.

²⁹⁷ Isto.

²⁹⁸ U statistiku je uračunata 61 hrvatska pučka škola i 26 pomoćnih hrvatskih škola. A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, broj 9-10, str. 195.

²⁹⁹ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, broj 9-10, str. 195.

³⁰⁰ *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2.

Tablica 12. Vrste škola 1870.³⁰¹

Vrsta škole, 1870.	Broj škola u Istri
Dječačka glavna škola sa nižim realnim školama	2
Dječačka glavna škola bez nižim realnim školama	10
Djevojačkih glavnih škola	7
Glavnih škola za dječake i djevojčice	1
Proširenih trivijalnih škola	1
Dječačkih trivijalnih škola	44
Djevojačkih trivijalnih škola	19
Trivijalna škola za dječake i djevojčice	30
Pomoćne škole (škole za potrebu)	30
Ukupno	144

Iz Tablice 12. primjetno je kako su osim dječačkih i djevojačkih trivijalnih pučkih škola postojale u Istri i takozvane *škole za potrebu*.³⁰² Misli se zapravo na pomoćne škole čije je djelovanje regulirano i državnim školskim zakonom na način da sve pomoćne škole unutar dvije godine od stupanja na snagu pokrajinskog školskog zakona trebaju biti uređene kao i ostale javne pučke škole ili se moraju ugasiti ako njihovo postojanje više nije potrebno.³⁰³ Pomoćne škole drže župnici u manjim istarskim mjestima gdje učenike uče pisanju, čitanju i zbrajanju. U školskoj godini 1869./1870., godini donošenja temeljnih školskih zakona, statistika bilježi 30 otvorenih *škola za potrebu* odnosno 20,8 %. Godine 1875. u Istarskom saboru donesena je rezolucija kojom se traži da se pomoćne škole pretvore u redovite. Dvadesetak godina kasnije škole za potrebu i dalje postoje, one nisu sistematizirane u službenoj godišnjoj statistici, ali se nalaze u godišnjem financijskom proračunu. Tako primjerice u školskoj godini 1893./1894. u proračunu je za 37 škola za potrebu izdvojeno 3973 forinta odnosno manje od 2 % ukupnog proračuna namijenjenog za tadašnjih 226 škola u Istri.³⁰⁴ Škole za potrebu svakako su, osim što su tako dugo opstale, doprinijele i opismenjavanju siromašnog hrvatskog stanovništva. Istovremeno postojanje tih škola se pokazalo i nedostatkom jer su osnivači škola, lokalne vlasti

³⁰¹ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2, str. 37.

³⁰² U statistikama pokrajinskih nadzornika škole za potrebu se nazivaju još škole za nuždu, pomoćne škole, škole za potrebu ili njemački Notschule, talijanski Scuole ausiliari.

³⁰³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 51.

³⁰⁴ A. CUKROV, n. djelo, str. 96.

koje su trebale prema zakonu otvoriti javnu pučku školu smatrale da škola, iako je škola za potrebu, već postoji i da nije potrebno otvaranje javnih redovnih pučkih škola.³⁰⁵ Prema zakonu mogle su se otvoriti i *excurrendo škole*, područne škole, kojima je njihova matična škola u blizini i njoj su odgovorne, kao i *utrakvističke škole*. Utrakvističke škole su dvojezične mješovite škole koje su se otvarale u mješovitim istarskim naseljima, mogle su biti talijansko-slovenske ili talijansko-hrvatske. Prema godišnjim programima i razredima učenici su u takvim školama učili oba nastavna jezika, odnosno u prvom razredu prvi jezik bio je materinski jezik učenika, a kao obavezan drugi jezik učio se jezik oba naroda. Primjerice prema statističkim podacima od 138 pučkih škola 1869. godine, njih 26 ili 18,8 % pripadalo je utrakvističkim školama. Najviše ih je zabilježeno u kotaru Pazinu, ukupno 9 pučkih škola, zatim u kotaru Puli ukupno 5 škola i kotaru Poreč ukupno 6 škola.³⁰⁶

Škole *ponavljaonice* ili takozvana „večernja škola“ prema *Pokrajinskom školskom zakonu* iz 1870. traju od početka šk. god. do konca ožujka. Naime zakonskom je odredbom pohađanje pučke škole bilo obavezno. Prema čl. 20. roditelji ili njihovi zamjenici ne smiju svoju djecu ili štíćenike ostavljati bez nastave koja je propisana za opće pučke škole. Isto tako pohađanje škole počinje s navršenom šestom i traje do navršene četrnaeste godine života.³⁰⁷ Iako je *Pokrajinskim školskim zakonom* i nakon rasprave u Istarskom saboru obavezna škola bila od 6. do 12. godine djetetova života, škole ponavljaonice služile su upravo za podučavanje učenika od njihove 12. do 14. godine života. Učenici su tada polazili opetovnicu ili nedjeljnu školu, odnosno mogli su izabrati neku školu i završiti za određeni zanat. Školu mogu prema tome završiti samo oni učenici koji posjeduju najpotrebitije znanje propisano za pučku školu: iz nauka vjere, čitanja, pisanja i računanja. *U općim pučkim školama ima se poslije dovršenoga šestogodišnjeg pohađanja škole djeci na selu i djeci siromašnoga pučanstva u gradovima i trgovištima, a na prošnju njihovih roditelja ili štitnika i iz uzroka vrijednih obzira, dopustiti polakšicâ u trajanju redovitoga pohađanja škole. Ove se polakšice imadu sastojati u ograničenju pouke na jedan dio godine ili na poludnevno poučavanje ili na pojedine dane u nedjelji.*³⁰⁸

³⁰⁵ A. CUKROV, n. djelo, str. 96.

³⁰⁶ A. CUKROV, n. djelo, str. 93.

³⁰⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 21.

³⁰⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, 1869., n. 62., čl. 21.

Trebalo je proći određeno vrijeme kako bi se nazivi škola usuglasili s novim školskim zakonom.³⁰⁹ Po vrsti trajanja škole mogu biti cjelodnevne, poludnevne i mješovite (Tablica 13.). O svemu odlučuje Pokrajinsko školsko vijeće na zamolbu kotarskog školskog vijeća.

Tablica 13. Vrste pučkih škola 1900. godine³¹⁰

Vrsta pučke škole	Ukupan broj	Trajanje nastave		
		Cjelodnevna	Poludnevna	Mješovita
Jednorazrednica	75	14	61	-
Dvorazrednica	46	17	22	7
Trirazrednica	21	16	2	3
Četverorazrednica	7	6	-	1
Peterorazrednica	13	13	-	-
Šesterorazrednica	2	2	-	-
Područne škole	2	1	1	-
Pomoćne škole	38	8	29	1
Ukupno	204	77	115	12

U Izvješću kojega je pokrajinski školski nadzornik Stefan Zarich poslao Ministarstvu bogoštovlja i nastave, nakon prve školske godine od uvođenja temeljnih školskih zakona vidljivo je stanje školstva u Istri.³¹¹ Prema izvještaju Margrofovija Istra imala je sveukupno 159 škola. U taj zbroj bile su uključene i srednje škole. Kao glavni problem navodi se premali broj pučkih škola kao i nedostatak učiteljskog kadra koji bi se trebao riješiti otvaranjem Učiteljskog zavoda u Kopru. U izvješću se osvrnuo na broj učenika koji pohađaju školu. U školskoj godini 1870./1871. radi se o 12 946 učenika i učenica koji pohađaju školu, a s obzirom na činjenicu da Istra broji 260 000 stanovnika, taj broj djece koji pohađaju školu trebao bi biti znatno veći.

³⁰⁹ Primjerice u izvješću o vrstama škola iz 1900. godine možemo vidjeti kako su sada nazivi škola u potpunosti u skladu s nazivima određenim zakonskom odredbom. Vidljivo iz statistike pokrajinskog školskog nadzornika Antona Klodič-Sabladoskog. Više u *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 9-10, str. 196.

³¹⁰ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 9-10, str. 196.

³¹¹ Archivio di stato di Trieste, I. R. Luogotenenza del Litorale (1850 - 1918), Atti Generali (1906 - 1918), Consiglio scolastico provinciale dell'Istria, Relazione finale dell'ispettore scolastico provinciale nell'anno scolastico 1870./1871., fascikl 1921, 1871.

Inspektor navodi i moguće razloge nepohađanja škole, a najčešći je razlog siromaštvo stanovništva.

Kod otvaranja škola problem je postao i školovan hrvatski učiteljski kadar kojega nije bilo jer su jedini obrazovni kadar činili svećenici koji su ujedno radili i kao učitelji. I prije stupanja na snagu zakona kojim su donesene odredbe o prijelazu iz crkvenih u svjetovne škole, postojao je problem s učiteljskim kadrom kao i s polaskom učenika u škole. Prema izvješću pokrajinskog školskog nadzornika Antona Klodiča-Sabladoskog nedovoljan broj obrazovnih učitelja veliki je problem. Prema statistici prije primjene novog školskog zakona u Istri je stanje učiteljskog kadra bilo sljedeće:

Tablica 14. Učiteljski kadar³¹²

Školska godina	Broj škola	Broj učitelja	Broj učiteljica
1856./66.	188	229	60
1866./67.	196	293	59
1867./68.	181	303	54
1868./69.	138	207	52
1869./70.	144	214	51

U školskoj godini 1867./1868. od postojećeg broja učitelja, poznato je da njih 126 pripada duhovnom, a samo 81 svjetovnom učiteljskom kadru.³¹³ Statistika zapravo ukazuje na još jedan problem. Prelaskom škola iz crkvenog u svjetovni nadzor nedostajalo je svjetovnih učitelja jer prema novom zakonu čl. 2 učiteljski kadar čine učitelji, a svećenici mogu držati predmet Vjeronauk za pripadnike te vjere u pučkim i srednjim školama.³¹⁴ Vidljivo je kako je broj učitelja tri puta veći nego učiteljica, a primjerice danas je taj omjer učitelja i učiteljica obrnut.³¹⁵ Već sljedeće školske godine 1869./1870. statistika je zabilježila 214 učitelja zaposlenih na 144 škole, od čega 99 svjetovnih i 115 vjeroučitelja. Dio od 115 zabilježenih vjeroučitelja radio je

³¹² A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2, str. 36.

³¹³ Isto.

³¹⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 25 Maggio 1868, colla quale vengono emanate le disposizioni di massima sui rapporti della scuola colla Chiesa, 1868., n. 46., čl.2.

³¹⁵ Prema državnoj statistici na području Republike Hrvatske na kraju školske godine 2020./2021. djelovalo je 880 osnovnih škola (matičnih i samostalnih), od toga sveukupno pohađa 308 126 učenika osnovnu školu, a zaposleno je 35 238 učitelja od čega njih 28 958 jesu žene. Državni zavod za statistiku, URL-12: <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29006>, pristupljeno 10. veljače 2023.

u pomoćnim školama, njih 30. Nisu svi učitelji imali položen ispit osposobljenja, takvih podučitelja bilo je 11. Učiteljica je bilo 51, od toga 35 učiteljica i 16 podučiteljica bez položenog ispita osposobljavanja.³¹⁶

3.5. Državni zakon o pučkim školama (14. 5. 1869.)

Državnim zakonom o pučkim školama (14. 5. 1869., br. 62) utvrđuju se temeljna načela odgojne ustanove u odnosu prema javnim školama.³¹⁷ Zakon je imao i svoje nadopune *Zakon* od 2. svibnja 1883. kojim su se neki članci dotadašnjeg zakona preinačili te je utvrđeno ustrojstvo općih pučkih škola od osam razreda, dok su gradske škole imale tri razreda.³¹⁸ Odredbe zakona podijeljene su u dva dijela: O javnim pučkim školama i O privatnim zavodima. Odredbe vezane uz javne pučke škole vezane su za sljedeće:

- I. Svrha i uređenje škola,
- II. Pohađanje škole,
- III. Izobrazba učitelja i osposobljenje za učiteljevanje,
- IV. Usavršavanje učitelja,
- V. Pravni odnošaji učitelja,
- VI. Utemeljivanje škola,
- VII. Trošak za pučke škole i pokriće istoga.

Osnovna je svrha škole *odgajati djecu moralno-religiozno, razvijati im duševne sile, opskrbljivati ih znanjem i vještinama potrebitim da se mogu dalje izobrazavati za život, i udarati im takove temelje, da uzmognu jednom postati čestiti ljudi i valjani državljani.*³¹⁹ Kao posljedica novih zakonskih odredbi, otvaraju se hrvatske javne pučke škole. Tada škole dobivaju pravo poučavanja na vlastitom jeziku što je određeno člankom 6. *Zakona* koji kaže *O*

³¹⁶ *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 3, str. 71.

³¹⁷ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62.

³¹⁸ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge del 2 maggio 1883 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 53.

³¹⁹ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico, Legge del 2 maggio 1883 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl.1. - 2.

nastavnom jeziku i o poučavanju u kojem drugom zemaljskom jeziku odlučivat će poslije nego saslušati one koji školu uzdržavaju, pokrajinska školska vlast držeći se pri tome granica ustanovljenih u zakonima. I to će za razvoj hrvatskog pučkog školstva u Istri biti glavni problem jer oni koji uzdržavaju škole su općine čiju političku većinu čine Talijani. Nadalje, proces talijanizacije bio je omogućen i 1863. godine, kada je u Zemaljskom saboru ciljano izglasan *Zakon o općinama* kojim se omogućilo općinama, koje nisu mogle samostalno upravljati svojim područjem, priključiti se većim općinama.³²⁰ Poznato je da u gradskim upravama sjede Talijani, tako da se donošenjem tog zakona oko 210 manjih ruralnih općina priključilo gospodarski i kulturno jačim tada talijanskim gradskim središtima. Na sjednicama Istarskog sabora održanim u veljači 1863. raspravljalo se o općinskom zakonu, a iz stenografskih zapisa vidljivo je da su se tadašnji malobrojni hrvatski zastupnici biskup Dobrila, biskup Vitezić, Franjo Feretić i Matija Jurinac vrlo aktivno uključivali u saborsku raspravu. Biskup Vitezić usprotivio se prijedlogu prema kojem se škole imaju prepustiti općinama jer bi to značilo zatvaranje velikog broja seoskih škola. Kao argument protiv zatvaranja škola navodi kako je glavna svrha pučkih škola u moralnom-vjerskom odgoju mladih te je obveza roditelja slanje djece u školu kako bi obrazovanjem postali dobri kršćani i korisni građani domovine.³²¹ Nadalje prema stenografskom zapisu u Saboru izjavljuje kako *postojanje lokalnih školskih inspektora i intervencija općinskih vlasti u školskim posjetima pružaju dovoljnu priliku općinama da utječu na najbolji uspjeh škola. Ipak, iskustvo je pokazalo da dosadašnji učinci općinskih vlasti nisu bili ni spremni ni dovoljni da osiguraju zadovoljavajuću pohađanje nastave, a bojim se da bi, ako se škole želi vratiti pod općine, onda to zatvorilo veliki broj škola u zemlji.*³²²

Na sjednici Istarskog sabora također se raspravljalo o *Zakonu o općinama* 1868. godine kad se izvršila i utvrdila nova podjela općina kojom je od dotadašnjih 138 općina u Istri smanjeno na samo 50 općina.³²³ Borba za broj općina i prevlast u njima trajala je cijelo vrijeme, a razlozi takvog zaokruživanja odnosno smanjivanja općina mogu se pronaći u činjenici da su moćniji talijanski istarski gradovi u kojima je bilo i sjedište općine na taj način držale vlast i u hrvatskim naseljima. Također, jedan od razloga zaokruživanja općina leži i u tome što se na taj način moglo ukinuti hrvatske i slovenske škole, a otvoriti talijanske škole. To je omogućeno upravo

³²⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge dei nuovi Comuni locali per il margravio d'Istria, 18. 7. 1863., n. 10.

³²¹ Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Della XV. seduta della Dieta Provinciale dell' Istria in Parenzo 4 Febbraio 1863., str. 209.

³²² Isto.

³²³ HR-DARI-1, Zemaljski sabor Markgrofovije Istre, Progetto di legge della seduta della Dieta provinciale del Istria., sv.3.

novim državnim školskim zakonom, kada su škole prešle iz crkvenog u državni nadzor, a osnivači škola postale općine. Mogućnost, kojom osnivači škola, misli se na općine koje su u rukama Talijana, mogu odlučiti o nastavnom jeziku škole, dovela je do još većeg nezadovoljstva hrvatskog stanovništva. Stoga je istarski Zemaljski odbor pozvao općine 1. rujna 1869. da iskažu svoje želje o nastavnom jeziku pučke škole. Općine su trebale dati iskaz žele li potpunu ili djelomičnu promjenu jezika. Pozivajući se na čl. 6 *Državnog školskog zakona* do početka 1870. godine Zemaljski je odbor dobio 22 zamolbe za promjenom nastavnog jezika, a tijekom 1870. godine preko Zemaljskog odbora do Pokrajinskog školskog vijeća stiglo je još 35 takvih zamolbi.³²⁴ O svemu tome u obliku igrokaza na jedan poučno-satiričan način izvještava svoje čitatelje i *Naša sloga*. U članku se objašnjavaju posljedice novog *Zakona o općinama* na otvaranje hrvatskih pučkih škola.³²⁵

Državnim zakonom o pučkim školama definirani su i predmeti koji će se poučavati, a sam broj predmeta odredit će se prema educiranosti postojećeg učiteljskog kadra. Prema čl. 3. *Zakona* nastavni predmeti u općoj pučkoj školi jesu: Vjeronauk, Čitanje i pisanje, Nastavni jezik, Računstvo u svezi s geometrijskim oblicima, ono što je najshvatljivije i najznamenitije iz Prirodopisa, Fizike, Zemljopisa i Povijesti s osobitim obzirom na domovinu i njezin Ustav, Crtanje, Pjevanje, Ženski ručni rad za djevojčice, Gimnastika, za dječake obavezno, a za djevojčice neobavezno.³²⁶

Gimnastika je bio novi predmet i obavezan od donošenja temeljnih školskih zakona 1870. godine. Za izvođenje Gimnastike bio je potreban i prostor odnosno dvorana ili igralište. Podatci o broju igrališta mogu posvjedočiti kako je u Istri gimnastika bila zanemarena. Godine 1869. Istra je imala svega 3 igrališta za gimnastiku, jedno u Koparskom školskom kotaru te dva u Pulskom školskom kotaru.³²⁷ Brojka će se povećati za još dva igrališta 1899. godine. Iako nije postojalo igralište, ipak se poučavalo Gimnastiku. Školski su nadzornici radili na tome da se novi predmet Gimnastika implementira u sve škole. Gimnastiku su prema arhivskoj dokumentaciji najčešće držali muški učitelji jer je ona bila propisan predmet za muške razredne odjele, dok su učiteljice održavale Ženski ručni rad. Prema planu i programu pučkih škola

³²⁴ DE ROSA DIANA. *Maestri, scolari e bandiere. La scuola elementare in Istria dal 1814 al 1918.*, Udine: Del Bianco editore, 1998., str. 237.; A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., broj 11-12, str. 244.

³²⁵ *Naša sloga*, 1870., br. 7. Naše općine i škola. Razgovor med Markom i Lukom.

³²⁶ I. HORBEC i dr. , 2017., *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Hrvatski institut za povijest, Zagreb., str. 314, čl. 3.

³²⁷ *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 11-12, str. 239.

gimnastika se nije održavala u školama koje su bile poludnevne i jednorazredne, ali već u dvorazrednim školama podučavala se Gimnastika 1 sat tjedno.³²⁸ I daljnja zakonska regulativa propisivala je podučavanje Gimnastike u školama. *Naputkom* Ministarstva bogoštovlja i nastave od 29. rujna 1905. za pučke i građanske škole propisana je obaveza školskih igara i tjelesne vježbe, a za ostvarivanje uvjeta da se Gimnastika kao predmet podučava zadužene su školske oblasti.³²⁹ Propisano je da, ako nema igrališta, podučavanje se može izvoditi i u učionicama koje će se prozračiti nakon svakog sata. Tih 15 minuta dok traje pauza učenici će izaći ispred škole. Zabilježeno je provođenje vježbi iz gimnastike u 106 pučkih škola 1889. godine.

Tablica 15. Poučavanje gimnastike³³⁰

Kotar	1869.
Kopar	12
Pazin	2
Poreč	6
Pula	4
Ukupno	24

O važnosti tog predmeta svjedoči i obavezno uvođenje tog predmeta za buduće učitelje. Tako postoje podatci o podučavanju Gimnastike u kurikulumu učiteljskih škola u Pazinu i Kastvu. Na stručnim usavršavanjima učitelja nerijetko se moglo naći i predavanje o Gimnastici sa smjernicama kako podučavati gimnastiku u pučkim školama.³³¹

Zakonom je uređeno kako se za financiranje pučkih škola skrbi u prvom redu mjesna općina, ali moguće je sudjelovanje u skrbi i kotara. Posebni pokrajinski zakoni određuju i na koji način se vrši gradnja školskih zgrada, održavanje, uređenje, najam određenih prostorija, nabava stanova u kojima bi živjeli učitelji kao i samo grijanje školskih prostorija. Prema državnom školskom zakonu *za svaku školu ima se nabaviti i mjesto za gimnastiku, a u seoskim općinama*

³²⁸ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n 131., str. 398.-399.

³²⁹ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 2. str. 19. Predavanje učitelja Josipa Bačića pod naslovom Hoćemo li gajiti tjelovježbu i igre u pučkoj školi?

³³⁰ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br, 11-12., str. 240.

³³¹ *Narodna prosvjeta*, 1907., br.1. Josip BAČIĆ, Hoćemo li gajiti tjelovježbu i igre u pučkim školama?, str. 2-5.

po mogućnosti i vrt za učitelja i zemljište za ratarske pokušaje. Koliko će tko biti dužan pridonijeti za to kao i za učila (nastavna sredstva) i za druge potrebe nastave, ustanovit će pokrajinsko zakonodavstvo, u koliko to nije drukčije provideno.³³² Kao dio stručnog usavršavanja učitelja bile su teme na konferencijama ili skupštinama koje govore i o uređenju školskih vrtova i radu učiteljskih udruga, gdje su se učitelji mogli educirati na koji način uzdržavati i brinuti se o školskom vrtu.³³³ Školski vrtovi služili su za razvijanje poljoprivredne pismenosti, kao sredstvo kojima su učitelji mogli ostvariti sadržaje iz nastavnog plana i programa. Kroz edukaciju učenika u školskim vrtovima omogućio bi se i razvoj poljoprivredne proizvodnje na obiteljskim gospodarstvima. Malo je škola u Istri koje su posjedovale školski vrt. Prema podacima za školsku godinu 1904./1905. po školskim kotarima bilo je sveukupno zabilježeno postojanje 50 školskih vrtova, najviše školskih vrtova bilo je u Pazinskom kotaru. Ako usporedimo brojčano stanje školskih vrtova za pučke škole u Istri, s vrtovima pučkih škola u Dalmaciji, onda Dalmacija bilježi tri puta više školskih vrtova za istu školsku godinu, njih 210.

Tablica 16. Školski vrtovi³³⁴

Kotar	Školski vrtovi
Kopar	11
Volosko	14
Lošinj	2
Pazin	11
Poreč	3
Pula	9
Rovinj	-
Ukupno	50

Pazinsko školsko kotarsko vijeće uputilo je dopis svim pučkim školama u kojemu traže da se škole prema zakonskoj odredbi odluče i iskažu svoje potrebe za voćkama koje bi sadili u

³³² Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 63.

³³³ U Narodnoj prosvjeti, učiteljskom listu, izašlo je nekoliko predavanja i savjeta kako se brinuti o školskom vrtu; Fran TRAMPUŽ, Nastojanja pri uređenju školskog vrta, *Narodna prosvjeta* 1906., br. 5. i 6.; F. Trampuž, Uređivanje i obrađivanje školskog vrta, *Narodna prosvjeta*, 1908. br.1., str. 5.

³³⁴ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju. *Narodna prosvjeta*, 1909., br. 10, str. 259.

školskom vrtu. Tako uprava Pučke škole u Trvižu (kotar Pazin) za školski vrt traži 1913. godine 100 sadnica *mendulja* (badema), 200 jabuka, 100 trešanja i 100 šljiva te mole da se pošalje i 10 - 20 cijepljenih pitomih kestinja te 10 - 20 cijepljenih oraha.³³⁵ U Pučkoj školi Trviž te 1913. godine prema postojećoj statistici postojala su dva razreda odjela s dva učitelja, a školu je pohađalo 153 učenika. Radilo se o hrvatskoj pučkoj školi. U kotaru Pazin je tada djelovalo još 17 hrvatskih javnih pučkih pokrajinskih škola, od kojih se njih 11 brinulo i za školski vrt.³³⁶

U svakom se školskom kotaru, prema zakonskom propisu, ima osnovati učiteljska knjižnica, koja je također služila za stručno usavršavanje učitelja.³³⁷ Osim kotarske učiteljske knjižnice, svaka je pučka škola trebala ustrojiti i knjižnicu za učenike.

Tablica 17. Školske knjižnice³³⁸

Kotar	Škola sa školskom knjižnicom	Učiteljska kotarska knjižnica
Kopar	21	1
Volosko	26	1
Pazin	25	1
Poreč	14	1
Pula	26	1
Rovinj	2	1
Lošinj	15	3
Ukupno	127	9

Školske godine 1904./1905. u Istri je djelovalo sveukupno 213 škola, a prema podacima tek nešto više od polovice imalo je školske knjižnice, mada su ih trebale imati sve školske ustanove. Pitanje je i za ovih 127 školskih knjižnica koliko su one bile opremljene i koji su knjižni fond imale. Za opremanje i donacije učiteljske knjižnice prema pokrajinskom zakonu bila je

³³⁵ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4., br. 108, Upravi pučke škole u Trvižu, Pazin, 12. 11. 1913.,

³³⁶ Fran BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri: statistički prikaz prema stanju neposredno pred početkom svjetskoga rata* (dalje *Pučke škole u Istri*), Tisak i naklada Josipa Krmpotića. Pula, 1918., str. 62.

³³⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 44.

³³⁸ Klodič-Sabladoski, Anton. (1909. - 1910.), Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 11-12., str. 239.

zadužena školska uprava.³³⁹ O udžbenicima i čitankama, koje će se smjeti koristiti tijekom nastave, odlučuje ministar za bogoštovlje i nastavu nakon dobivenog iskaza i interesa pokrajinske školske vlasti. Praksa je bila da se na učiteljskim pokrajinskim konferencijama donese odluka o udžbenicima i čitankama.

Fond školskih knjižnica razlikovao se od škole do škole. Primjerice školska knjižnica škola koje su otvarale Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru imala je u svom fondu 41 naslov (prilog 7.).³⁴⁰ Družbine školske knjižnice bile su dobro opremljene jer im inače Pokrajinska školska vlast ne bi dopustila otvaranje škole. Školsko kotarsko vijeće redovito je dobivalo izvješća o opremi odnosno o didaktičko-metodičkim materijalima koje je škola posjedovala i koristila u nastavi. Tako je talijanska škola u Novigradu 1905. godine izvijestila Školsko kotarsko vijeće u Poreču kako posjeduje školsku knjižnicu za učenike i nastavnike, a od didaktičke opreme ima: nepotpune i beskorisne zidne tablice za čitanje, dva uređaja za brojanje, kompletnu zbirku tablica za poduku, globus, zidne karte i to Provincije, Monarhije, Europe, Palestine, geografsku kartu Zemljine kugle u ravnini, predloške za crtanje i zbirku autohtonih prirodnih predmeta.³⁴¹ Dok je recimo hrvatska Pučka škola u Baderni od opreme prijavila: zidnu tablu za govornu obuku i prirodopis, zemljovide Austro-Ugarske, Palestine, Europe, zemaljsku kuglu i telurium i određene fizikalne sprave.³⁴² Pomoćna škola u Rokotulama (Motovun) imala je samo zemljovide, dok je primjerice Pomoćna hrvatska škola u Topolovcu imala osim zemljovida i računski stroj.³⁴³ Družbina škola u Novoj Vasi osnovana 1910. godine od didaktičke opreme imala je sljedeće: 32 slike iz biblijske povijesti, 32 slike iz stvarne pouke, 27 listova nazidne početnice, kutiju tiskanih i pisanih velikih i malih slova, zemljovid Austro-Ugarske Monarhije, Europe i Palestine, toplomjer, tlakomjer, mjerne jedinice - litru, decilitar, kilogram, dekagram, gram, kubični decimetar, četvorni metar i metar za dužinu, rusko računalo, magnetsku iglu,

³³⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 49.

³⁴⁰ Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, 1 kutija, Iskaz knjiga knjižnice škole „Družbe sv. Ćirila i Metoda“ u Novoj Vasi kod Poreča, 26. 9. 1911.; Popis knjiga dostupan u Prilogu 7.

³⁴¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Dopis pučke muške škole iz Novigrada Školskom kotarskom vijeću br. 33, 25. 7. 1905.

³⁴² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Dopis pučke škole u Baderni Školskom kotarskom vijeću u Poreč br.10, 28. 7. 1905.

³⁴³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Dopis ravnateljstva pomoćne škole Topolovac br. 8, 1. 7. 1905.; HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Dopis ravnateljstva pomoćne škole Rokotule, 8. 7. 1905.

magnet u obliku potkove sa svojom kotvom i stakleni štap.³⁴⁴ Već na navedenim primjerima popisa nastavnih sredstva i pomagala koje posjeduju talijanske i hrvatske pučke škole vidljivo je kako su talijanske pučke škole puno bolje opremljene, nego hrvatske pučke škole. Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru pri otvaranju svake svoje škole, koje imaju status privatnih pučkih škola, mora posjedovati svu opremu propisanu zakonskom regulativom. Stoga i ne čudi vrlo dobra opremljenost Družbinih škola. Najlošije su bile opremljene hrvatske pomoćne škole.

Uredbom ravnateljstva Carsko-kraljevske naklade školskih knjiga u Beču iz 1911. godine svim vjeroučiteljima u školama u Istri poslana su nove knjige na uvid. Vjeroučitelji su imali zadatak pregledati knjigu te javiti koliko primjerka nove knjige žele za poduku iz Vjeronauka. Nove knjige odobrilo je Ministarstvo bogoštovlja i nastave.³⁴⁵ Radi se o velikoj biblijskoj povijesti Starog i Novog zavjeta za građanske i pučke škole autora Ivana Palholzera (prevoditelj Matej Oršić) koju su već odobrili austrijski biskupi.³⁴⁶ Carsko-kraljevska naklada školskih knjiga iz Beča odlučila je dati nekoliko primjera Biblije upravitelju škole i vjeroučiteljima, a bila je spremna besplatno poslati i siromašnim učenicima. Prema pokrajinskom školskom zakonu bilo je uređeno da sve potrebne školske knjige kupuju roditelji, a u slučaju njihova dokazana siromaštva, školske je knjige kupovala lokalna općina.³⁴⁷ Često su učitelji pučkih škola slali dopise kotarskom školskom vijeću kojim umoljavaju potreban školski pribor za siromašne učenike. Radilo se o početnicama, računicama i čitankama koje su bile potrebne za nastavu.³⁴⁸

3.6. Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama (30. 3. 1870.)

Pokrajinski zakon pisan je po uzoru na glavni državni *Zakon o školama* od 14. svibnja 1869. i prilagođen je uvjetima Markgrofovije Istre. Do izbivanja Prvog svjetskog rata *Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama za Istru* bio je u više navrata nadopunjavan odnosno

³⁴⁴ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, Iskaz učila škole „Družbe sv. Ćirila i Metoda“ u Novoj Vasi, 26. 9. 1911.

³⁴⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 5, Nastavna sredstva i pomagala.

³⁴⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 5, Dopis Ministarstva bogoštovlja i nastave, 1911.

³⁴⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 47.

³⁴⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Pučka škola Ćepić br. 72, 10. 6. 1908.; HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Dopis Ravnateljstvu pučke škole Tinjan, 19. 9. 1908.

donesene su i nadopune zakona. Prema službenom glasilu nadopune su donesene 4. 4. 1870. (n. 23.), 3. 11. 1874. (n. 30.), 10. 12. 1878. (n. 14.), 14. 12. 1888. (n. 1.) te 31. 7. 1895 (n. 18.).³⁴⁹

Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama (30. 3. 1870.) govori o utemeljenju, uzdržavanju i pohađanju javnih pučkih škola. Nakon polaznih rasprava i čitanja u Istarskom saboru službeno je objavljen krajem ožujka 1870. godine.³⁵⁰

Podijeljen je u tri glavna dijela:

I. Osnivanje i održavanje javnih pučkih škola,

II. Pohađanje javne pučke škole,

III. Izdaci za pučke škole i sredstva za njihovo podmirenje.

U prvom dijelu pokrajinskog školskog zakona definirane su smjernice za osnivanje i održavanje javnih pučkih škola. Po uzoru na državni školski zakon definirano je otvaranje pučkih škola. Kako je škola postala obvezna, odredbama je definirano otvaranje škole za sve školske obveznike. Škole se otvaraju po određenim uvjetima, a glavni je uvjet ako na određenom prostoru postoji više od 40-ero školskih obveznika koji su do sat vremena udaljeni od škole odnosno do 5 kilometara.³⁵¹ Također, ako sredstva dopuste prema čl. 4. u naseljenim područjima potrebno je osigurati škole posebno za dječake i posebno za djevojčice. Iz dokumentacije školskih vijeća vidljivo je kako 1869. godine postoji 138 pučkih škola. Javne pučke škole su se prema nastavnom jeziku dijelile na talijanske, slavenske i utrakvističke.

Tablica 18. Stanje pučkih škola 1869. obzirom na nastavni jezik ³⁵²

Kotar	Hrvatske i slovenske	Talijanske	Utrakvističke	Ukupan broj
Lošinj	14	9	3	26
Volosko	23	-	-	23
Kopar	17	18	3	38

³⁴⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge 1874./n. 30; 1878./n. 14; 1888./n. 1; Legge del 31 luglio 1895, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari e di sostituirvi le seguenti disposizioni, n. 18.;

³⁵⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20.

³⁵¹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl.1.

³⁵² *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2., str. 35.

Pazin	2	4	9	15
Poreč	1	15	6	22
Pula - Rovinj	2	7	5	14
Ukupan broj	59	53	26	138

Tablica 18. zorno prikazuje broj pučkih škola i njihov neravnomjeran raspored po kotarima. Najmanje je pučkih škola u kotarima Pula i Pazin. U navedenim kotarima djeluju samo tri pučke hrvatske škole. Što znači da se hrvatski školski obveznici upisuju u mješovite utrakvističke škole koje su u većini talijansko-hrvatske ili čiste pučke talijanske škole. Razlozi zašto je takvo stanje 1869. godine leže vjerojatno u nepostojanju pučkih škola s hrvatskim nastavnim jezikom tamo gdje se sve nalaze hrvatska djeca. Statistika ukazuje kako postoji puno veći broj školskih obveznika, nego što je broj učenika koji pohađaju školu. Pokrajinskim školskim zakonom uvedena je obveza da sva djeca od 6 do 12 godina moraju obvezno pohađati nastavu te se mogu obrazovati i na svom materinskom jeziku. Međutim i prije donošenja školskih zakona 1870. vidljivo je da svi učenici ne pohađaju školu. Samo u hrvatskim školama bilo je 1869. upisano 9531 učenika, a školu je pogađalo samo njih 5206, odnosno 54 %.³⁵³ Donošenjem zakona, hrvatsko stanovništvo borilo se za otvaranje hrvatskih škola, u nekim područjima više uspješno, a negdje manje uspješno. Koliko je uspješna borba u otvaranju pučkih škola bila svjedoče nam i statistički podatci iz prosinca 1913. godine. Ako primjerice usporedimo podatke u dvama kotarima Poreč i Pazin, koji su 1870. imali najmanji broj hrvatskih pučkih škola, stanje do prosinca 1913. pokazat će da se broj pučkih škola utrostručio. Naime, od 2 pučkih škola u Pazinu 1869. godine, pred sam početak Prvog svjetskog rata bilo je 36 mješovitih pučkih hrvatskih škola te 1 pomoćna škola. U kotaru Poreč također statistika bilježi povećanje hrvatskih pučkih škola, od samo jedne pučke škole 1869. godine do prosinca 1913. djelovalo je 18 pučkih škola, što mješovitih što zasebnih.³⁵⁴

Te 1870. godine po kotarima je bilo sveukupno otvorenih 26 utrakvističkih škola. Radi se o mješovitim školama koju polaze učenici različitih nacionalnosti. U većini su to talijansko-hrvatske škole koje će se do početka Prvog svjetskog rata definirati po nastavnom jeziku kao hrvatske ili kao talijanske škole. U školskom kotaru Kopar radi se o 3 utrakvističke škole odnosno talijansko-slovenskim školama. U kotarima Poreč, Pazin i Pula djeluje sveukupno 20

³⁵³ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodne novine*, 1910., br. 2, str. 36.

³⁵⁴ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, 95-105.

talijansko-hrvatskih škola. U kotaru Poreč, primjerice u mjesnoj Općini Sveti Lovreč Pazenatički, čije će škole preustrojem općina pripasti Općini Vrsar, do početka Prvog svjetskog rata, djelovala je pokrajinska talijanska pučka škola i pokrajinska hrvatska pučka škola.³⁵⁵ Međutim prema dostupnoj arhivskoj dokumentaciji može se pratiti dugi put otvaranja hrvatske pučke škole u istom mjestu. Školski okrug Svetog Lovreča Pazenatičkog pokriva školske obveznike s područja 19 naselja koji su od središta udaljeni od 2 do najviše 4 kilometra (prilog 4).³⁵⁶ Radi se o 13 okolnih naselja. Prema dopisu Porečkog pokrajinskog kapetanata iz 1908. godine na popisu stanovništva školskog okruga Svetog Lovreča Pazenatičkog nalazi se sveukupno prema svim naseljima 1723 stanovnika, od čega prema nacionalnosti 646 Talijana i 1077 Hrvata.³⁵⁷ Iz dokumentacije je vidljivo da je to općina u kojoj 63 % stanovništva čine Hrvati. A prema podacima o upisima u školskim godinama od 1903. do 1908. godine vidljivo je i povećanje broja učenika u školi za 44 učenika.³⁵⁸ Radi se zapravo o utrakvističkoj jednorazrednoj mješovitoj školi koju većinom pohađaju hrvatski učenici, a koja za nastavni jezik ima talijanski i hrvatski jezik jer su tu školu pohađala u većini hrvatski učenici te su imali zakonsko pravo slušati hrvatski kao nastavni jezik. Problem te škole bio je u tome što nastavnica zna jedino talijanski jezik i stoga ne može podučavati hrvatski jezik kao drugi nastavni jezik.³⁵⁹ Roditelji su 1907. godine odlučili poslati zamolbu Pokrajinskom školskom vijeću u Trst, u kojoj traže, obzirom na postojećih 200 školskih obveznika, od kojih je 195 hrvatskih učenika i samo 5 talijanskih učenika, učitelja koji će biti sposoban držati poduku na hrvatskome jeziku. Problem podučavanja jezika riješen je četiri godine kasnije. Prema dopisu iz studenog 1911. Pokrajinsko školsko vijeće u Trstu odlučilo je da se u školu u Svetom Lovreču Pazenatičkom zaposli još jedan učitelj koji bi podučavao na hrvatskome jeziku za školsku godinu 1911./1912.³⁶⁰ Razlog zapošljavanja je činjenica da u zadnje tri školske godine škola je podijeljena u dva odjela, jedan gdje se podučava talijanski i drugi gdje se podučava hrvatski

³⁵⁵ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 110.

³⁵⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Specifica della località componenti in circondario scolastico di S. Lorenzo di Pasenatico colla sede in S. Lorenzo, 19.2.1908.. Više u Prilogu 4.

³⁵⁷ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Estratto del operato anagrafico dell 1900 circa popolazione e nazionalità delle località formanti il circondario della scuola in S. Lorenzo Pasenatico, 19. 2. 1908.

³⁵⁸ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Tabella riguardante di fanciuli obbliganti S. Lorenzo Pasenatico, 19. 2. 1908.

³⁵⁹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Lettera al I.R. Consiglio scolastico provinciale dell'Istria, Trieste, 13. 9. 1907.

³⁶⁰ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, studeni 1911.

jezik. Drugi razlog leži u činjenici što je većina učenika hrvatske nacionalnosti pa je i prema zakonu bilo potrebno zaposliti učitelja koji može podučavati na hrvatskom jeziku.

Unutar školskog kotara Poreč djelovala je do početka Prvog svjetskog rata u Općini Vrsar još jedna utrakvistička škola. Bila je to pokrajinska pučka talijansko-hrvatska škola u Funtanama. U toj je školi u školskoj godini 1912./1913. bilo upisano 91 dijete, od toga 40 učenika hrvatske nacionalnosti.³⁶¹ Iz arhivske građe možemo pratiti žalbu oca Antona Štifanića iz Funtane, koji se preko odvjetničkog ureda žalio na odluku Kotarskog školskog vijeća Poreč u studenom 1911. godine.³⁶² Odluka na koju se g. Štifanić žali vezana je za isključenje njegova sina Zvonimira Štifanića iz hrvatskog odjela utrakvističke škole u Funtanama. Kao razlog isključenja navodi se nepristojno ponašanje sina prema učiteljici. U žalbi g. Štifanića navedeni su razlozi zbog kojih se traži ukinuće odluke isključenja učenika. Kao prvi razlog navedeno je da se radi o hrvatskom učeniku, te je prema čl. 19. Ustavnog zakona iz 1867. godine odluka trebala biti donesena i pisana na hrvatskom jeziku, a ne talijanskom jeziku. Otac se žalio na sam postupak provođenja i zanemarivanje jezika puka na što ima zakonsko pravo. Drugi je razlog prema navodu oca nepostojanje razloga. Naime prema daljnjem iskazu otac izjavljuje kako se skrbi i za školski i za vjerski odgoj svoga sina i ne želi ulaziti u problematiku zašto ne postoji hrvatska škola u Funtanama te ne vidi razloga zašto on svoga sina ne bi vodio u crkvu u Fuškulinima nego mora u crkvu u Funtanama. Također navodi da je glavni razlog loše ponašanje prema učiteljici zapravo „prvi grijeh“ njegova sina, za koji ne razumije kako se dogodio jer je za vrijeme prijašnje učiteljice, njegov sin učio marljivo i redovito i nije bilo nikakvih problema. Kao zaključak predlaže da se preispita rad škole, odnosno radi li škola po zakonskim propisima i drži li se nastava kako je to propisano školskim zakonima. Slučaj je završio i na višoj instanci u Trstu na Pokrajinskom školskom vijeću, gdje je ono 28. siječnja 1912. očitovalo se na žalbu i donijelo Rješenje po kojemu se učenik Zvonimir Štifanić mora vratiti u školu i odluka o tome mora biti pisana na hrvatskom jeziku.³⁶³ Prema dopisu iz ožujka 1912., ravnateljica Pučke škole u Funtanama poslala je informaciju Školskom kotarskom vijeću u Poreč kako se Zvonimir Štifanić još uvijek nije vratio u školu, bez obzira na odluku da se može vratiti i nastaviti pohađati

³⁶¹ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 100.

³⁶² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869.-1918, kutija 5, Predstavka A. Štifanića protiv odluke br. 1741, 23. 11. 1911.; Zanimljivo je da je A. Štifanića zastupao dr. Ivan Cukon (1868. - 1928.) odvjetnik i zastupnik u Istarskom saboru od 1908. godine, a ujedno i autor stihova himne Krasna zemljo, Istro mila.

³⁶³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 5, odgovor Pokrajinskog školskog vijeća na žalbu br. 2140-11, 28. 1. 1912,

nastavu.³⁶⁴ Također navodi i svjedoke koji kazuju da otac namjerno ne želi poslati sina u školu i da će istu proceduru proći i s drugim sinom koji je također izbačen iz škole. Prilikom istrage i rada na ovom slučaju i traženju razloga koji su doveli da se učenik neprimjereno ponaša prema učiteljici, zaključeno je da se radi o nacionalnoj netrpeljivosti. Zapravo daljnji iskazi upućuju na nekolegijalni odnos u školi. Prema izjavi učiteljice (lipanj 1911.) koja je izrekla pedagošku mjeru isključenja učenika stoji da je učiteljica strogo radila po *Pedagoškom pravilniku o stezi* te da i nadzornik može doći i utvrditi je li tako bilo ili ne. Za optužbe župnika, izjavljuje da nisu istinite i da nije njezin problem što vjeroučitelj ne može držati disciplinu za vrijeme njegova poučavanja.³⁶⁵ Naime, prema iskazu Porečke i Pulske biskupije naslovljene na Porečko školsko kotarsko vijeće i dalje se poziva vjeroučitelja da nastavi s poučavanjem u toj školi jer i nakon što je nastavio s nastavom, opet se doveo u tešku situaciju jer nije svladao tvrdoglavost učenika koji su napuštajući školu izvikivali „Živjela Istra Hrvatska!“, dok je sporna učiteljica na prozoru promatrala sve i smješkala se umjesto da je pomogla.³⁶⁶ Iz cijelog slučaja može se zaključiti kako je borba za hrvatskim nastavnim jezikom vidljiva i kod lokalnog stanovništva, u obiteljima i kod učenika koji pohađaju školu. S obzirom da se radi o slučaju iz 1911. godine svakako možemo potvrditi da je razvijena nacionalna svijest kod lokalnog većinskog hrvatskog stanovništva dobila novi epilog, a obrazovni sustav postaje prioritet u nacionalnoj borbi istarskih Hrvata.

O borbi za primjenom hrvatskoga jezika svjedoči i događaj iz naselja Livade u Općini Oprtalj. U tom naselju djelovala je Družbina dvorazredna mješovita škola na hrvatskome jeziku i *Legina* jednorazredna škola na talijanskom jeziku. Prema dopisu Pokrajinskog školskog nadzorništva, Družbina je škola dobila 1913. godine opomenu zbog neslanja učenika na obaveznu školsku misu kojom se obilježavao dan uspomene na godišnjicu smrti carice Elizabete.³⁶⁷ Također je u dopisu Kotarskog vijeća stajalo da je škola dužna, ako taj dan ne može poslati učenike na misu održati nastavni dan, a onda misu organizirati neki drugi dan. Razlozi zašto učenici nisu poslani na misu vidljivi su iz odgovora Uprave dvorazredne Družbine pučke škole.³⁶⁸ Naime, toga dana

³⁶⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 5, La Dirigenza scolastica Fontana br. 39, 18. 3. 1912.

³⁶⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 5, Dopis Ravnateljstva pučke škole u Funtanama br. 75, 18. lipnja 1912.

³⁶⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 5, Nota! br. 2469, 17. lipnja 1911.

³⁶⁷ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, Dopis Kotarskog vijeća Poreč Upravi zasebne pučke škole u Livadama br. 75, 19. 1. 1913.

³⁶⁸ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, Odgovor Uprave dvorazredne Družbine pučke škole iz Livada br. 149-12,15. prosinca 1912.

nije bilo moguće poslati učenike u crkvu jer nije bilo svećenika, koji bi misu održao. U Oprtlju je tog dana služena misa, ali Oprtalj je od Livada udaljen oko 4 kilometra. Često je župnik iz Oprtlja dolazio u Livade držati mise za školsku djecu. Problem se javio što nije bilo župnika u župi Oprtalj koji bi na hrvatskom jeziku držao misu školskoj djeci te je pozvan velečasni iz Završja, ali on nažalost nije mogao doći tog dana jer je služio misu školskoj djeci svoje župe. U dopisu se navodi da je misa održana naknadno jer nisu dobili dopis kojim se traži da je taj dan u svim školama trebao biti blagdan i jedina aktivnost odlazak na školsku misu. Za razliku od Družbine škole, *Legina* škola u Livadama dobila je dopis u kojemu se traži da njihova uprava podnese izvješće jesu li taj datum, kada se obilježavala obljetnica smrti, ostali kući i nisu održali nastavu ili su nazočili misi zadušnici.³⁶⁹

Arhivska građa bilježi slučajeve kada su roditelji smatrali da bi bilo dobro za njihovu djecu učenje i njemačkog jezika pa su od nadležnog kotarskog školskog vijeća to i tražili. Tako u hrvatskoj jednorazrednoj Pučkoj školi u Lindaru (kotar Pazin), roditelji su tražili da tamošnji učitelj i dalje drži poduku iz njemačkog jezika (prilog 8.).³⁷⁰ U toj se školi njemački kao neobavezan predmet podučavao još od studenog 1897. godine kada je Školsko kotarsko vijeće Pazin dalo dozvolu za to. Tamošnji učitelj držao je poduku iz Njemačkoga jezika kao neobaveznog predmeta i za taj rad bio dodatno plaćen. Pučku školu u Lindaru pohađale su djevojke i mladići, a kao nastavni jezik imala je Hrvatski jezik te kao drugi jezik Talijanski jezik koji je bio obavezan od drugog razreda.³⁷¹ Prema odluci Pokrajinskog školskog vijeća iz Trsta od 24. travnja 1908. godine odlučeno je da učitelj, koji predaje Njemački jezik kao neobavezan jezik u školi, bude isplaćen za svoj rad, te da može nastaviti podučavati jezik jedino ako ovu nastavu pohađa najmanje 20 učenika koji zadovoljavajuće napreduju.³⁷² I u hrvatskoj Pučkoj školi u Kringi (u sastavu Općine Tinjan, kotar Pazin) podučavao se Njemački jezik što doznajemo iz dopisa uprave škole poslanog Kotarskom školskom vijeću u Poreč.³⁷³ U dopisu se traži isplata za učitelja koji je podučavao 45 učenika, svaki dan po jedan sat i tako realizirao

³⁶⁹ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, br. 2051, kutija 1, Alla Divergenza della scuola popolare della Lega Nazionale a Livade 11. 1. 1913.

³⁷⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Ravnateljstvo pučke škole Lindar br. 48, 16. 4. 1908. Više u Prilogu 8.

³⁷¹ AST, Atti della Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, per gli anni 1909/1910, Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria. Addi 31. 12. 1908.

³⁷² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Ravnateljstvu pučke škole u Lindaru, 25. 4. 1908.

³⁷³ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 5, br. 2, Uprava pučke škole Kringa, 27. 7. 1914.

220 sati Njemačkog jezika. U mješovitoj Pučkoj školi u Kringi nastavni jezik bio je Hrvatski jezik, a Talijanski jezik bio je obavezan kao drugi jezik.³⁷⁴

U vrijeme kada tinja nacionalna borba za uspostavljanje hrvatskih pučkih škola i kada je škola ključno sredstvo za afirmaciju ravnopravnosti u korištenju jezika kao glavnog obilježja nacionalnog identiteta, postavlja se pitanje zbog čega su roditelji tražili da njihova djeca, osim hrvatskog kao prvog, talijanskog kao drugog jezika, u kotaru Pazin, koji je inače najslabije i najsporije širio mrežu pučkih škola, uče kao treći jezik njemački jezik. Odgovori su svakako višestruki i kompleksni i leže upravo u stoljetnoj multikulturalnoj povezanosti. Možda u borbi za pravo na obrazovanje, koje je postalo obvezno, u atmosferi kada se vide i rezultati hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa, roditelji su osvijestili svrhu obrazovanja i činjenicu da učenje određenog jezika uvjetuje i mogućnost zapošljavanja i samog pristupa određenim državnim ili općinskim poslovima, daljnjim sveučilišnim studijima, a time i budućim zanimanjima ili pak dobivanje posla u određenim gospodarskim sektorima. Radi se zapravo o školama koje geografski i administrativno pripadaju kotaru Pazin, gdje je službeni jezik uprave bio njemački jezik. A vidljivo je kroz povijest da školstvo kao državno političko pitanje u Istri je na početku favoriziralo njemačko školstvo, zatim i direktno i indirektno talijansko školstvo, dok se hrvatsko školstvo moralo stalno brinuti u ostvarivanju svojih prava.

Pokrajinskim školskim zakonom iz 1870. uređeno je i pitanje školskih okruga prema kojemu je svakoj javnoj školi dodijeljen okrug sastavljen od mjesta, frakcija mjesta ili kuća pridruženih školi (čl. 9.). Po pravilu granice općina determiniraju one školskog okruga, osim ako zbog olakšanog pohađanja škole nije primjerenije pripajanje pojedinih dijelova jedne općine školi susjedne općine. Pripajanje jednoj školi ima za cilj pružiti svoj djeci, školskim obveznicima, koji žive unutar školskog okruga, mogućnost obveznog školovanja.³⁷⁵ Arhivski podatci svjedoče kako su mjesni odbori zaduženi za vođenje evidencije školskih obveznika u njihovom školskom okrugu. Lokalna školska uprava imala je obvezu dva puta na mjesec pregledati registre odsutnih iz škole i na osnovu njih poduzeti mjere protiv roditelja.³⁷⁶ Tako je prilikom kontrole registra školskih obveznika uprava Pučke škole Novaki poslala dopis Školskom kotarskom vijeću u Pazin s popisom roditelja koji nisu svoju djecu, školske obveznike poslali

³⁷⁴ AST, Atti della Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, per gli anni 1909 /1910, Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria. Addi 31. 12. 1908.

³⁷⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 10.

³⁷⁶ Isto, n. 20., čl. 27.

u školu u Novake. Radilo se o 40-ak djece iz naselja Novaki, Cerovlje, Previž i Lušetići. Daljnjom prepiskom utvrđeno je kako poreznoj Općini Previž ne pripada zaselak Lušetići (Lusetići) te kako djeca upisana u registar nisu školski obveznici te škole. Radilo se prema popisu o 9 učenika zaselka Lusetići. Za ostale roditelje, kojima je već bila slana obavijest o upisivanju učenika u školu, a nisu to napravili, mjesno školsko vijeće šalje Kotarskom vijeću u Pazin da će ih opomenuti jer su dužni zbog neslanja djece u školu platiti globu.³⁷⁷ Iz ovog primjera vidljiv je još jedan razlog neslanja roditelja djece u školu. Radi se zapravo o malim zaselcima koji gravitiraju prema određenoj općini suprotno od propisanog školskog okruga gdje su zavedeni u registar obveznih školskih polaznika.

3.6.1. Pokušaji osnivanja hrvatskih škola

Kako broj hrvatskih pučkih škola nije odgovarao broju budućih školskih polaznika, jedna od mjera bila je otvaranje novih pučkih hrvatskih škola tamo gdje se iskazala potreba. Prema podacima arhivske građe vidljive su zamolbe i pokušaji osnivanja novih pučkih škola. Tako prema zapisniku Kotarskog školskog vijeća Poreča vidljivo je da su se sastali predstavnici Općine Sv. Lovreča Pazenatičkog zbog otvaranja nove pučke škole.³⁷⁸ Prema odluci Pokrajinskog školskog vijeća iz lipnja 1904. trebala se osnovati hrvatska pučka škola u naselju Selina (Villanova del Pasenatico), Općina Sv. Lovreč Pazenatički. Cilj je sastanka bio odrediti jezik poučavanja u novoj školi i odrediti financijsku konstrukciju za podizanje zgrade i prostorija za stanovanje učitelja. Novi školski okrug formirao bi se od sela: Pertinaći (Pertinazzi, Frnjolići), Vošteni (Voschioni), Napići (Napich) i Matoševići (Mattosovich).³⁷⁹ U daljnjoj prepisci daje se objašnjenje zašto nema potrebe za otvaranjem pučke škole na hrvatskom jeziku jer se spomenuta naselja nalaze unutar 4 kilometra od postojeće talijanske Pučke škole u Sv. Lovreču Pazenatičkom, pa i Općinsko vijeće zaključuje kako nema razloga za otvaranjem nove škole.³⁸⁰ Tom dopisu pridodan je i prilog o udaljenosti navedenih sela od Svetog Lovreča Pazenatičkog (prilog 4.).³⁸¹ Iz Dopisa je vidljivo kako općinska vlast u svoju

³⁷⁷ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Dopis mjesnog školskog vijeća Novaki, Pazin, 5. 12. 1900.

³⁷⁸ HR- DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Zapisnik Kotarskog školskog vijeća Poreč, 15. 12. 1904.

³⁷⁹ HR- DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis Kotarskog školskog vijeća Poreč, 2. 6. 1904.

³⁸⁰ HR- DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis Kotarskog školskog vijeća Poreč, 21. 4. 1904.

³⁸¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Specifica della località componenti in circondario scolastico di s. Lorenzo di Pasenatico colla sede in S. Lorenzo, 19. 2. 1908. Udaljenost mjesta na području Općine Sveti Lovreč Pazenatički nalazi se u Prilogu 4. ovog rada.

korist interpretira dokument koji navodi nedovoljnu udaljenost kao razlog neotvaranja škole, a s druge strane ne uzima u obzir broj stanovnika po etničkoj pripadnosti tih mjesta. Iz dokumenta je vidljivo da u naselju Selina živi sveukupno 221 stanovnik od čega prema etničkoj pripadnosti registrirano je 174 Hrvata i 47 Talijana. Kada se zbroji broj stanovnika svih pet sela onda je omjer po etničkoj pripadnosti sljedeći, od 465 stanovnika sela Selina, Pertinaći, Vošteni, Napići i Matoševići njih 75 su Talijani, a 390 Hrvati (prilog 9).³⁸² Obrazloženje odluke o neotvaranju škole temelji se na čl. 7. *Pokrajinskog školskog zakona* koji kazuje da: *Sve presudne okolnosti za osnivanje neke škole i upravljanje istom trebat će biti konstatirane od strane komisije uz sudjelovanje svih zainteresiranih strana, i ako treba, uz inspekcije mjesta, protokol komisije formirat će osnovu daljnjih odredbi.*³⁸³ Upravo će postupci i odluke komisije biti temelj za daljnje odluke oko osnivanja škole pa se u sljedećem dopisu traži i ponovljeno mjerenje udaljenosti.³⁸⁴ Sljedeći arhivski dokumenti svjedoče o još jednom pokušaju spajanja zaselaka na području Općine Sv. Lovreč Pazenatički u kojem se mještani spornih naselja žale Pokrajinskom školskom vijeću na Odluku Kotarskog školskog vijeća Poreč, koja utvrđuje kako nema potrebe stvaranja od zaselaka novo upisno područje te otvaranje nove škole u Selini, već se potvrđuje spajanje sela Seline, Pertinaći i Napići Sv. Lovreču Pazenatičkom.³⁸⁵ Protiv tog Dopisa mještani su podigli prigovor Pokrajinskom školskom vijeću u Poreč te se obraćaju peticijom i traže 1906. godine pripojenje sela Seline, Pertinaći i Napići školskom okružju u Svetom Lovreču.³⁸⁶ Navodi se kako su sela Pertinaći i Napići udaljena preko 4 kilometara od Sv. Lovreča, a Selina ima manje od 4 km, ali nadalje u obrazloženju daje se na znanje informacija prema kojoj Selina ima više od 50 učenika koji su školski obveznici i da nije prikladno da ih se vozi više od 3,5 kilometara do Sv. Lovreča Pazenatičkog. Izvan školskog okružja Sv. Lovreč Paz. ostaju i sela Matoševići (Krunčići) i Medaki koji bilježe 35 školskih obveznika i ako pridodamo njima djecu školske obveznike iz sela Napići i Pertinaći zapravo računa se oko 45 - 50 novih školskih obveznika dovoljnih za novo školsko okružje i školu. Da

³⁸² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Estratto del operato anagrafico dell 1900 circa popolazione e nazionalità delle località formanti il circondario della scuola in S. Lorenzo Pasenatico, 19. 2. 1908.; Izvadak iz matične knjige o broju stanovnika po nacionalnoj pripadnosti nalazi se u Prilogu 9.

³⁸³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20.

³⁸⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, I.R. Consiglio scolastico distrettuale, Parenzo n. 303, 1. 4. 1905.

³⁸⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Protocollo della 14 seduta pubblica dalla Rappresentanza comunali di Orsera, 15. 12. 1904.

³⁸⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Babić Božo i drugovi iz Sv. Lovreča Pazenatičkog-Selina, 26. 4. 1906.

se poznaje školski zakon svjedoči i zaključak kojim se kazuje kako po zakonu postoje svi uvjeti od kilometara do broja djece za osnivanje novog školskog okružja s matičnom školom u Pertinaćima. Dopis s navedenim obrazloženjem poslali su stanovnici navedenih sela u travnju 1906. godine Pokrajinskom školskom vijeću i Kotarskom školskom vijeću u Poreču. Dopis su vlastoručno potpisali članovi 61 hrvatske obitelji.

U Novoj Vasi 1913. godine postojala je pokrajinska pučka dvorazredna talijanska škola s dva nastavnička mjesta i 134 učenika. Stanovništvo Nove Vasi tražilo je otvaranje i hrvatske pučke škole više puta. Trebalo je gotovo 9 godina ne bi li ostvarili svoje pravo na pučku školu s hrvatskim nastavnim jezikom.³⁸⁷ Iz dopisa Ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru upućenog Školskom kotarskom vijeću u Poreč, doznajemo da je odlukom Pokrajinskog školskog vijeća 15. 11. 1910. odobreno pravo javnosti jednorazredne mješovite Družbine škole Novoj Vasi koju je školske godine 1910./1911. pohađalo 137 učenika (prilog 10).³⁸⁸ Škola je imala prostorije za školsku učionicu koje je odobrila školska pokrajinska komisija, potrebnu didaktičku opremu i knjižnicu. A prema popisu sljedeću školsku godinu 1911./1912. trebalo je upisati novih 137 učenika.³⁸⁹ Ravnajući učitelj posjedovao je svu dokumentaciju koja mu je jamčila mogućnost podučavanja i vršenja učiteljske službe na svim školama s hrvatskim jezikom, župnik Nove Vasi držao je Vjeronauk, a Ručni rad za djevojke podučavala je i učiteljica iz Kaštelira.³⁹⁰ S obzirom da je ova škola zadovoljavala svim zakonskim uvjetima, ravnateljstvo Družbe tražilo je da se ovoj školi odobri prelazak iz privatne u javnu pučku školu. To se i dogodilo Odlukom Pokrajinskog školskog vijeća kao odgovor na zamolbu podnesenu 22. studenog 1910. Školskom kotarskom vijeću u Poreč.³⁹¹

Da nije bilo jednostavno otvoriti i sagraditi zgradu, u kojoj bi djelovala hrvatska škola, svjedoče i brojne sjednice Istarskog sabora, na kojima su hrvatski zastupnici u svom obraćanju i interpelacijama tražili, pozivajući se na školski zakon, gradnju i otvaranje škola u svim istarskim mjestima koja na to imaju pravo. O borbi istarskih Hrvata u otvaranju hrvatskih

³⁸⁷ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, Zamolba za otvaranje škole s hrvatskim nastavnim jezikom, kutija 1, 1903.

³⁸⁸ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Dopis ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda iz Opatije Školskom kotarskom vijeću u Poreč br. 2254, 26. 9. 1911. Više u Prilogu 10.

³⁸⁹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Popis djece upisane u Družbinu školu u Novoj Vasi, 1911.

³⁹⁰ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, br. 2254, kutija 4, Dopis ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda iz Opatije Školskom kotarskom vijeću u Poreč, 26. 9. 1911.

³⁹¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, br. 408, kutija 5, Odgovor Provincijskog školskog vijeća u Trstu, 26. 6. 1912.

pučkih škola svjedoči i govor zastupnika Matka Laginje na sjednici Istarskog sabora 13. rujna 1892. godine.³⁹² U tom je govoru zastupnik Laginja objasnio i samu problematiku otvaranja. Naime, odbor koji je brinuo o školstvu bilo je Zemaljsko školsko vijeće sa sjedištem u Trstu čiji su članovi bili Talijani. Ovom su vijeću bila podređena školska kotarska vijeća u kojima opet većinu članova čine Talijani. Zaključak je zapravo kako nadležnim tijelima za školstvo upravljaju *loše sluge goreg gospodara*.³⁹³ I na koncu i u samom Istarskom saboru djelovao je Odbor za školstvo također sastavljen od talijanskih članova. Kad se na svim navedenim nadležnim tijelima raspravljalo o otvaranju škola, onda su se talijanske škole bez obzira na manjak djece u pojedinim naseljima otvarale bez ikakvih problema, za razliku od hrvatskih škola gdje se u proceduri oko same gradnje i otvaranja tražila i najmanja sitnica kako se ne bi povrijedio postojeći zakon. Tako je primjerice u naselju Poljane u Općini Veprinac bila sagrađena nova školska zgrada koja je već drugu godinu zatvorena jer *talijanske i carske vlasti* nisu željele poslati učitelja u tu školu.³⁹⁴ Na tom je mjestu već postojala pomoćna škola koju je vodio kapelan Fran Župan. Takve su pomoćne škole omogućavale djeci osnovnu poduku. Učenici su učili čitati, pisati i zbrajati. Zbog postojanja pomoćne škole na hrvatskome jeziku, koja je bila daleko ispod propisanih školskih standarda, lokalnim vlastima to je bio izgovor za neotvaranje javne pučke škole.

O teškoćama prilikom otvaranja hrvatskih škola svjedoči niz dokumenta u kojima se Školsko kotarsko vijeće poziva na članak školskog zakona koji navodi da se javna pučka škola mora osnovati svugdje gdje se u okruženju od 1 sata nalazi 40 djece prosječno od barem pet godina, koji su školski obveznici, a koji moraju pohađati školu udaljenu više od pola lege, neovisno obuhvaća li okrug više mjesta, pojedinačne razasute kuće ili one združene.³⁹⁵ Tako je primjerice Zemaljski odbor u Poreču, kojega čini članovi Talijani, donijelo rješenje prema kojemu naselje Poljane nije udaljeno od Lovrana i Veprinca puna 4 kilometra što onemogućuje otvaranje nove škole. Štoviše postojala je talijanska Pučka škola u Lovranu pa je prijedlog bio da se učenici

³⁹² Viktor, CAR EMIN, n. djelo, str. 17-18.

³⁹³ V. C. EMIN, n. djelo, str. 18.

³⁹⁴ *Naša sloga*, 1892., broj 48., Poljanska škola.

³⁹⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 1.; Pola lege je mjera za dužinu od 4 do 5 kilometara donesena i državnim školskim zakonom čl. 59. zakona Carstva od 14. 5. 1869. godine.

mogu upisati i u navedenu postojeću školu.³⁹⁶ Kako je u Poljanama već postojala zgrada za školu, ta se zgrada prema odluci načelnika mjesta mogla prenamijeniti za neku drugu svrhu.³⁹⁷

Postoje podatci da su pomoćne župne škole bile otvorene 1818. godine u istarskim mjestima Premantura, Šišan, Valtura i Peroj. Takve škole često drže župnici. Župnik iz mjesta Šišan tako je držao pomoćnu školu, a kao plaću je dobivao 12 kola drva, 1 starić³⁹⁸ pšenice po učeniku od roditelja čiju je djece podučavao.³⁹⁹ Ne može se zapravo govoriti o školi u pravom smislu te riječi zbog nedostatka školske zgrade i osnovnih uvjeta kakve bi škola trebala pružati učenicima. U takvim školama župnik je najčešće podučavao učenike osnovama čitanja, pisanja i računanja dva puta tjedno.⁴⁰⁰ Župnici su tada dobivali i malu novčanu godišnju naknadu od 50 do 100 forinti kojom su plaćali i potrebna sredstva za rad, prostoriju i grijanje. Prema financijskim podatcima za 1893./1894. školsku godinu koja donose novčane iznose odnosno sredstva koja su namijenjena pomoćnim školama, za 37 tada pomoćnih škola u Istri izdvojena su novčana sredstva u iznosu od 3973 forinta odnosno manje od 2 % ukupnog pokrajinskog proračuna za sve škole.⁴⁰¹

Prema vijestima koje donosi *Naša sloga* u kolovozu 1893. postoje podatci da je zastupnik Matko Laginja kupio kuću u Baderni koju je preprodao Družbi sv. Ćirila i Metoda za potrebe osnivanja škole.⁴⁰² Kuća je kupljena za 2315 forinti, ali naravno bila su potrebna i dodatna sredstva za prenamjenu kuće i pretvaranje u školske prostorije. Često se puta događalo da su zamolbe upućene školskom kotarskom vijeću za otvaranjem hrvatske pučke škole bile odbijene iz raznoraznih razloga. Većinom nisu dobivale građevinsku dozvolu s objašnjenjem da su neutemeljene i da nemaju uporište u školskom zakonu. Stoga su članovi Družbe odlučili u tajnosti podizati škole i ne javno obavještavati o tome. Postojeće kuće ili zemljište za gradnju kupovalo se na ime nekog mještanina, a ne na ime Družbe kako bi se kod općinskih i pokrajinskih vlasti što brže i jednostavnije ishodile zemljišne, građevinske i stambene dozvole

³⁹⁶ V. CAR EMIN, n. djelo, str.18.

³⁹⁷ *Naša sloga*, 1892., broj 48., Poljanska škola.

³⁹⁸ Starić je stara mjera rim. podrijetla. Imao je različitu vrijednost, ovisno o mjestu i uporabi. Upotrebljavao se kao mjera za tekućine i poljoprivredne proizvode. Mlečani su ga rabili kao mjeru za žito, a nalazimo ga i kao solnu, mjeru za površine, prilikom sijanja, te u transportu. Na Istarskom poluotoku rabio se mletački star od 83,317 l. U uporabi su bili i tršćanski star (92,63 l) te bečki star (metzen 61,50 l), više na [Više na URL-13: http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2579](http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2579), pristupljeno 20. 1. 2020.

³⁹⁹ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 19.

⁴⁰⁰ A. CUKROV, 2001, str. 96.; S. TROGRIĆ, Hrvatske škole na području Mjesne općine Motovun 1869. - 1918., *Histria* 6 (2016): 35-58.

⁴⁰¹ A. CUKROV, n. djelo, str. 96.

⁴⁰² V. CAR EMIN, n. djelo, str. 30. i str. 55-60.

te na koncu kada bi zgrada bila gotova prepisivala bi se pravom vlasniku Družbi. Tako je zabilježen i primjer iz Baderne (kotar Poreč), gdje je zastupnik Matko Laginja na svoje ime kupio kuću i zemljište u namjeri da se tu sagradi škola koja bi prešla u vlasništvo Družbe. Nakon što je sama školska zgrada bila sagrađena krenulo se u pokretanje zahtjeva za osnivanjem škole. Bilo je potrebno tri godine za osnivanje Družbine škole u Baderni. Nakon brojnih ometanja i odugovlačenja lokalnih vlasti i Pokrajinskog školskog vijeća na koncu je škola otvorena 23. studenog 1896. godine.⁴⁰³ Iste je školske godine bilo upisano 72 učenika, previše za postojeće kapacitete školske zgrade. U pomoć je uskočilo i Gospodarstvo društvo u Baderni koje je financiralo gradnju nove i veće zgrade. Ono je u samoj Baderni sagradilo novu školsku zgradu u kojoj je bila škola, a postojeća kuća postala je stan za učitelja. Prema postojećim podacima Družbina škola u Baderni djelovala je kao zasebna škola do 1913. godine. Zanimljivo je istaknuti kako je ta jednorazredna škola u Baderni, ako se gleda broj stanovnika u samom naselju, imala 186 školskih obveznika spremnih za školu. Ovoliki broj učenika zapravo je omogućio i otvaranje trirazredne škole odnosno uspostavljanje tri razreda s tri učitelja u toj školi. Odobrenje za nove razredne odjele bio je dugotrajan i spor proces, tako da tek tijekom 1917. godine postiglo da škola u Baderni postane dvorazredna hrvatska škola, točnije tada je prešla u hrvatsku dvorazrednu pokrajinsku javnu pučku školu.⁴⁰⁴

Izgradnja školske zgrade u tajnosti bila je vrlo djelotvorna i primjenjivana i u ostalim istarskim mjestima. Na isti su se način otvarale hrvatske pučke škole u Livadama, Vabrizi, Vinkuranu, Kašteliru i mnogim drugim istarskim mjestima. Primjerice godine 1894. svećenik Mate Legović i njegov brat Marko Legović odlučili su 600 m² svog zemljišta u Kašteliru pokloniti Družbi za osnivanje škole.⁴⁰⁵ Međutim, to je zemljište, sve dok se zgrada nije sagradila, bilo uknjiženo na Marka Legovića. Ispostavilo se da je ovakav način gradnje buduće škole bio jednostavniji put za dobivanje svih potrebnih dozvola kod lokalnih vlasti. U gradnju škole priključili su se i mještani naselja Kaštelir, neki su pomagali financijski, a neki su dobrovoljno radili na izgradnji škole. Sam tijekom gradnje nadgledao je kaštelirski župnik Fran Stavčlik koji je Družbi redovito slao izvještaje o tijeku gradnje kao i o utrošenim i potrebnim novčanim sredstvima.⁴⁰⁶ Iako je zgrada bila sagrađena, trebalo je dosta vremena da općinske, ali i kotarske vlasti prihvate

⁴⁰³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869.-1918., 3 kutija, Dopis. 23. 11. 1896.

⁴⁰⁴ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 91.

⁴⁰⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Dopis ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda iz Opatije Školskom kotarskom vijeću u Poreč, 26. 4. 1894.

⁴⁰⁶ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 50.

osnivanje hrvatske škole u Kašteliru. Otvaranje škole bilo je u listopadu 1896. godine. Godine 1902. škola u Kašteliru prešla je zbog velikog broja hrvatskih učenika u dvorazrednu s dva učitelja.⁴⁰⁷ Do početka Prvog svjetskog rata ta je škola ostala Družbina dvorazredna škola u kojoj je podučavalo 2 učitelja, a pohađalo ju je 143 učenika.⁴⁰⁸

Nakon Kaštelira napravljen je i plan za otvaranje škole u Livadama. Gradnja škole započela je 1899. godine, dok je zamolba za otvaranje škole poslana Školskom kotarskom vijeću u Poreč 9. srpnja 1900. godine. Međutim rješenje Kotarskog školskog vijeća je stiglo u studenom iste godine u kojemu je navedeno kako se škola ne može otvoriti jer su utvrđeni neki nedostaci poput nepostojanja munjovoda.⁴⁰⁹ Nakon što je munjovod postavljen, došlo je još jedno rješenje za odgodu otvaranja škole u kojemu je pisalo da se škola ne može otvoriti jer je predložen učitelj, kojeg je postavila Družba, imao tijekom svog školovanja novčanu potporu te je nakon završene škole imao obavezu raditi u pokrajinskoj javnoj školi. Kako je njegovo zaduženje bilo u Družbinoj školi, bilo je potrebno vratiti 392 krune državi.⁴¹⁰ Družba je osigurala i novog učitelja, ali i na to imenovanje učitelja dobila je zabranu jer novoizabranom učitelju nedostaje ispit za podučavanje Vjeronauka. Na koncu, sva odobrenja škola u Livadama ishodila je do 23. veljače 1901. godine kada je bilo organizirano i svečano otvaranje škole. Te prve školske godine bilo je upisano u školu 100 učenika. U Općini Oprtalj, u koju ulazi i naselje Livade, do početka Prvog svjetskog rata djelovale su dvije škole. Jedna talijanska *Legina* jednorazreda škola s 82 učenika, te jedna dvorazredna hrvatska Družbina škola s 129 učenika.⁴¹¹

I u Puli je zaslugama zastupnika Laginje bila osnovana Istarska posujilnica koja je zajedno s Družbinim djelovanjem zaslužna za dobivanje zgrade u Šijani u kojoj je učiteljica Marijana Majer otvorila prvu Družbinu školu (prilog 11.).⁴¹² Diljem Istre dokumenti svjedoče o različitim načinima i dosjetkama na koji su se gradile hrvatske pučke škole. Na području Labina postojale su samo talijanske škole, a u okolnim labinskim selima Družba je započela s osnivanjem hrvatskih škola. Tako je Družba sagradila školu u mjestu Vlakovu 1903. godine., a 1904. godine u iznajmljenoj kući u Sv. Marini osnovala je jednorazrednicu.⁴¹³ Osim gradnje novih zgrada,

⁴⁰⁷ Viktor, CAR EMIN, n. djelo, str. 61.

⁴⁰⁸ F. BARBALIĆ, 1918., *Pučke škole u Istri*, str. 98.

⁴⁰⁹ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, Otvorenje Družbine pučke škole iz Livada br. 149-12,11. veljače 1901.

⁴¹⁰ Viktor, CAR EMIN, n. djelo, str. 63-64.

⁴¹¹ F. BARBALIĆ, 1918., *Pučke škole u Istri*, str. 85.

⁴¹² Viktor, CAR EMIN, 1953, n. djelo, str. 61.; Marija BELLULO, „Sto deset godina Osnovne škole Šijana u Puli.“ *Povijest u nastavi* 7/14, 2012., 177-191. Fotografija prve hrvatske škole u Puli, Prilog 11. Družbina škola u Šijani.

⁴¹³ Viktor, CAR EMIN, n. djelo, str. 69.

renoviralo se i postojeće zgrade koje su prenamijenjene za školske svrhe. Tako je u Ripendi, naselju pokraj Labina, iznajmljena kuća u kojoj je otvorena hrvatska škola. Nedaleko Labina u Rapcu otvorila se 1910. godine još jedna Družbina škola. Zgradu je u ime Družbe sagradio jedan mještatin, a pri svečanosti otvorenja neki su mještani Rapca blokirali prilaz školi jer on nije bio javni, već u privatnom vlasništvu. Cijeli je slučaj završio na sudu. U ime Družbe odvjetnik dr. Đuro Červar uspio je dobiti parnicu i sudsko rješenje u kojemu je pisalo da hrvatski učenici mogu prolaziti do škole stazicom širokom 80 centimetara.⁴¹⁴ Do kraja 1913. godine tu je jednorazrednu hrvatsku Družbinu školu pohađao 41 učenik.⁴¹⁵

3.6.2. Obavezno pohađanje škole

Zakonom je određena i obveza pohađanja škole. Prema odredbi državnog školskog zakona dužnost pohađanja škole počinje s navršenom šestom i traje do navršene četrnaeste godine života.⁴¹⁶ Međutim, nakon rasprave u Istarskom saboru, *Pokrajinski školski zakon Margrofovije Istre* donesen 1870. utvrđuje da dužnost pohađanja škole počinje s navršenom šestom i traje do navršene dvanaeste godine života.⁴¹⁷ Prema odredbi zakona učenici ne mogu napustiti školu ako ne posjeduju najnužnija znanja propisana za pučku školu, tj. čitanje, pisanje i računanje. Čak i nakon otpusta iz redovne škole, dužni su pohađati do četrnaeste godine večernju školu za ponavljanje koja će se redovito održavati u svakoj pučkoj školi od početka školske godine do kraja mjeseca ožujka.⁴¹⁸ Na kraju školske godine, lokalno školsko vijeće može iz opravdanih razloga na prijedlog ravnatelja odobriti otpust iz škole učenicima koji još nisu navršili 12 godina. To je bilo moguće u slučaju da učenici navršavaju 12 godina u sljedećem semestru i da su u potpunosti usvojili obavezne predmete pučke škole. Pokrajinskim zakonom regulirana je i obaveza pohađanja škole. Uređeno je da lokalna školska uprava, neposredno prije početka

⁴¹⁴ Viktor, CAR EMIN, n. djelo, str. 69.; *Naša sloga*, 1910., br. 46. Družbina škola u Rapcu.

⁴¹⁵ F. BARBALIĆ, 1918., *Pučke škole u Istri*, str. 59.

⁴¹⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 21.

⁴¹⁷ Isto je trajanje pučke škole od 6. do 12. godine regulirano i u Dalmaciji. Sanda UGLEŠIĆ, Prvi zakoni o pučkim školama u Dalmaciji, *Zbornik Stjepa Obada*, Zadar 2011, str. 485-498.

⁴¹⁸ Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico. Legge del 4 aprile 1870, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870 N. 20 sull' istituzione, konzervazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 23.

školske godine, je dužna formirati registar sve djece i na taj način napraviti popis svih školskih obveznika bez obzira na vjeru ili nacionalnu pripadnost (čl. 21.).⁴¹⁹

Za roditelje koji ne prijave svoje dijete ili pak daju krive podatke o djetetu, propisane su i novčane kazne u rasponu od 1 do 20 forinti. Također, u slučaju neplaćanja ili nemogućnosti plaćanja propisana je i zatvorska kazna od jednog do četiri dana. Zakon određuje i izradu posebnog registra za djecu koja nisu u mogućnosti pohađati javne pučke škole zbog brojnih drugih razloga poput postojanja moralnih ili fizičkih poteškoća, djece koja se školuju kod kuće ili u nekoj privatnoj ustanovi ili djece koja već pohađaju neku srednju školu. Sva se djeca bez obzira na razloge nepohađanja škole moraju navesti u posebnom registru koji će bez odgađanja biti predan Pokrajinskoj školskoj upravi (čl. 22.). Na osnovu postojeće statistike može se pratiti broj djece, školskih obveznika. Tako je primjerice prema izvješću pokrajinskog nadzornika Antuna Klodiča-Sabladoskog u 138 pučkih škola u svim kotarima 1869. godine bilo upisano 24 411 učenika, a školu je polazilo 13 017 učenika što iznosi 53 %.⁴²⁰ Najslabiji odaziv školskih polaznika bio je prema statističkim pokazateljima u kotaru Pazin, svega 32.4 %.⁴²¹

O problemu slabog pohađanja nastave odnosno brojčanom pokazatelju upisanih učenika koji ne odgovara broju onih koji pohađaju tekuću školsku godinu pisao je u svom Izvještaju već nakon prve školske godine i pokrajinski školski nadzornik Stefan Zarich.⁴²² Navodeći razloge zašto je tome tako navodi kako jedan od razloga leži u neinformiranosti stanovništva i nedostatku znanja o potrebi, važnosti i korisnosti obrazovanja u svakodnevnom životu ljudi, drugi razlog leži u tome što su neke pučke škole previše udaljenije od mjesta gdje žive djeca, koja bi trebala pohađati školu, pa je vidljivo kako zbog udaljenosti škole, a posebice u zimskim mjesecima djeca ne pohađaju školu, dok treći razlog leži u vrlo siromašnim seoskim sredinama, u kojima su roditelji primorani uposliti i svoju djecu da bi osigurali egzistenciju svojoj obitelji.

⁴²³ Djeca tako ostaju kod kuće gdje obavljaju razne poslove i ne dolaze u školu. Arhivski podatci

⁴¹⁹ Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico. Legge del 30 march 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20.

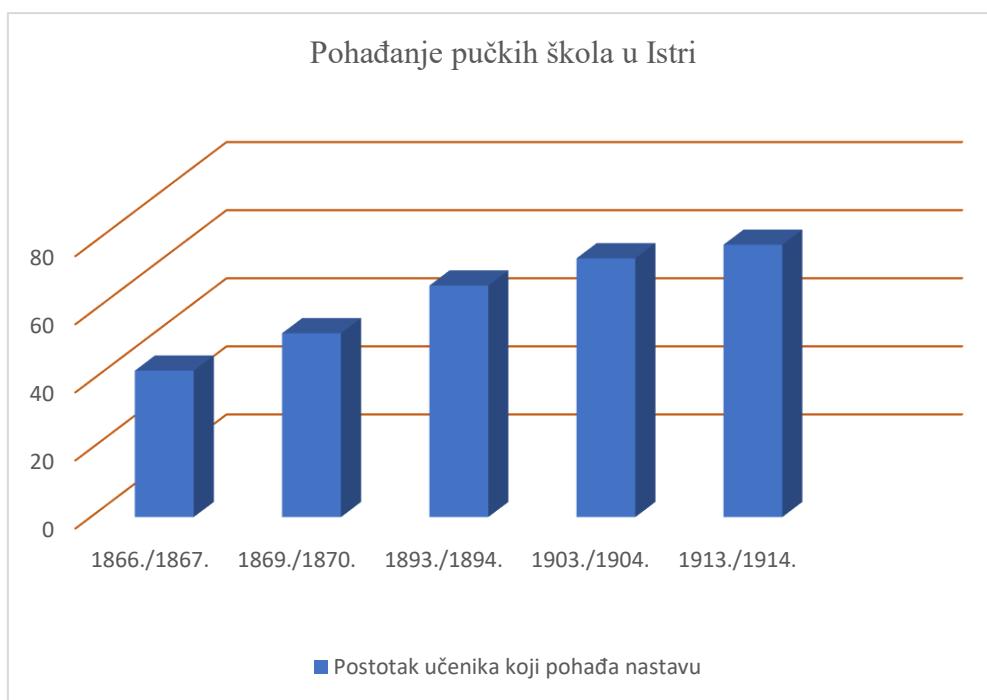
⁴²⁰ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2, str. 36.

⁴²¹ A. CUKROV, n. djelo, str. 92.

⁴²² AST, I. R. Luogotenenza del Litorale (1850 - 1918), Atti Generali (1906 - 1918), Consiglio scolastico provinciale dell'Istria, Relazione finale dell'ispettore scolastico provinciale nell'anno scolastico 1870./1871., fascikl 1921, 1871.

⁴²³ AST, I. R. Luogotenenza del Litorale (1850 - 1918), Atti Generali (1906 - 1918), Consiglio scolastico provinciale dell'Istria, Relazione finale dell'ispettore scolastico provinciale nell'anno scolastico 1870./1871., fascikl 1921, 1871.

često svjedoče o tome kako djevojčice umjesto odlaska u školu rade kao služavke kod imućnijih obitelji ili se brinu za kućanstvo pomažući majkama, dok mladići umjesto odlaska u školu rade na polju ili pomažu oko blaga.⁴²⁴ S donošenjem školskih zakona, vidljive su promjene na bolje po pitanju pohađanja pučkih škola. Prema postojećim podacima možemo pratiti porast upisanih i onih koji zaista pohađaju školu. U Grafikonu 1. izdvojeni su podaci za školsku godinu prije donošenja temeljnih školskih zakona, tijekom, pa sve do Prvog svjetskog rata.



Grafikon 1. Pohađanje pučkih škola u Istri⁴²⁵

Grafikon zorno prikazuje rast odnosno povećanje broja učenika koji pohađaju školu. U godini donošenja školskih zakona ukupno je školu pohađalo 54 % učenika, što upućuje da njih 46 %, iako su školski obveznici, ne pohađaju nastavu. U školskoj godini 1913./1914. ta je brojka

⁴²⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zapisnik sjednice učiteljskog zbora u Tinjanu, 28. 3. 1905.; HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Nell'ufficio municipale Albona, Relazione sulla credibilità n. 1051/08, 8. 5. 1908.

⁴²⁵ Pri izradi grafikona korišteni su statistički podaci sljedećih izvora: A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2, str. 36.; F. BARBALIĆ, Pučke škole u Istri: statistički prikaz, str. 171.; Österreichische Statistik, Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1913/1914, str. 177.; Godišnji izvještaji o stanju pučkog školstva u Istri iz arhivskog fonda u HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien 1880/1881. - 1892/1893.

smanjena i kazuje da 20 % učenika još uvijek ne pohađa nastavu odnosno nastavu pohađa 80 % učenika. Također iz podataka je vidljivo kako kotari Poreč, Pula i Pazin imaju najmanje pučkih škola, pa samim time i manje djece pohađa škole. U kotaru Poreč u 30 godina od donošenja temeljnih školskih zakona povećao se broj pučkih škola i to za 12 novih pučkih škola. Ako se gleda broj školskih obveznika, onda je vidljivo da samo 55 % učenika pohađa nastavu u tom kotaru. U kotaru Pazin također je vidljivo povećanje škola, osnovano je još 12 novih škola, a postotak učenika koji pohađaju nastavu iznosio je 38 %, što je porast od prijašnjih 32 %. I kotar Pula s Rovinjem bilježi porast broja škola, otvorilo se 16 novih škola, a time je porastao i broj upisanih učenika koji pohađaju nastavu, u Puli iznosio je 72 % i u Rovinju 53 %.⁴²⁶

Zakonom od 14. svibnja 1869., kojim se ustanovljuju načela nastave za pučke škole određeno je da u nadležnost pokrajinskog zakonodavstva ulazi način kojim će se osigurati plaćanje troškova vezanih uz školovanje u javnim pučkim školama. Pokrajinski Sabor odlučivao je hoće li se u javnim pučkim školama uvesti plaćanje školarina ili ne (čl. 64.). Tako se o Nacrtu zakona o školarinama raspravljalo i na sjednicama Istarskoga sabora. Na Nacrt zakona o školarinama reagirale su i mjesne općine. Na sjednici Općine Pazin utvrđeno je da je nemoguće omogućiti svim školskim obveznicima besplatnu školarinu jer bi to zapravo značilo podizanje poreza što znači da će se podjednako opteretiti bogatije i siromašnije slojeve društva.⁴²⁷ Zakonom je već bila predviđena pomoć siromašnijim građanima tako što je općina kupovala udžbenike, pribor, obuču i brinula se za školarinu. Zaključci općinskih sjednica bili su da se nikako ne donosi zakon o školarinama koji će dodatno naštetiti razvoju pučkog školstva. Posebice se to odnosilo na siromašno istarsko stanovništvo, na istarskog seljaka koji ionako teško plaća postojeće namete i poreze. Tražilo se da školovanje ostane i dalje besplatno jer još uvijek postoji veliki broj nepismenog stanovništva kojemu se škole potrebne. Prijedlog je općinara da se zaključak pošalje i Ministarstvu bogoštovlja i nastave u Beč. Isti je prijedlog donijelo i Općinsko poglavarstvo Grožnjana te je izvršen i poslan prijedlog svim mjesnim općinama da se na isti način očituju o Nacrtu prijedloga zakona o školarinama.⁴²⁸

⁴²⁶ Isto.

⁴²⁷ *Naša sloga*, 1894., br. 11., Zastupstvo mjesne Općine u Pazinu.

⁴²⁸ Isto.

Nacrt zakona, kojim se uvodi školarina, nalazio se gotovo dvije godine u proceduri i raspravi te je donesen i objavljen u kolovozu 1896. godine.⁴²⁹ Prije donošenja samog *Zakona o školskim taksama* prethodila je i nadopuna *Pokrajinskog školskog zakona* od 31. srpnja 1895. godine prema kojemu su uređene odredbe oko dolaska i nedolaska učenika u školu.⁴³⁰ Svako odsustvo učenika od škole roditelj je dužan opravdati u sljedećih osam dana. Također, postoje i obrasci po kojima se vodi mjesečna evidencija neopravdanih sati te se isti dostavljaju mjesnom školskom vijeću.⁴³¹ Roditelji, koji ne opravdaju izostanak svog djeteta ili koji zanemaruju obavezan polazak djeteta u školu, nakon odluke mjesnog školskog vijeća morat će platiti kaznu proporcionalnu s brojem izostanka.⁴³² Mjesečni obrazac izostanaka evidentira ime i prezime učenika, ime i prezime roditelja, mjesečni broj neispričanih izostanaka te rubriku u kojoj mjesno školsko vijeće predlaže mjeru. Tako je primjerice u Pučkoj školi u Boljunu 1908. godine bilo evidentirano 20 učenika koji u siječnju nisu polazili nastavu te su imali neopravdane sate.⁴³³ Taj se iskaz izostanaka slao na Mjesno školsko vijeće Boljun u daljnju proceduru gdje su se roditelji trebali očitovati o razlozima zašto nisu opravdali sate. Od dvadeset navedenih učenika samo jedno dijete nije pohađalo nastavu kroz cijeli mjesec. Ostali su izostali od jednog do četiri dana. U daljnjoj prepisci Pučke škole u Boljunu, Mjesnog školskog vijeća i Školskog kotarskog vijeća, doznajemo kako je Mjesno školsko vijeće iz Boljuna tražilo da se nastava u školi odrađuje samo u jutarnjoj smjeni navodeći u dopisu da je tako najbolje zbog zdravstvenih, gospodarskih i klimatskih prilika.⁴³⁴ Mjesno školsko vijeće dobilo je i potvrdu od Ministarstva i Kotarskog školskog vijeća u Pazinu da se nastava može održavati u jutarnjoj smjeni s početkom u 8:00 sati. Roditelji učenika Pučke škole u Boljunu prihvatili su jednoglasno ovu odluku.

Prema postojećem pokrajinskom zakonu, školarinu plaćaju sva djeca koja imaju obvezu pohađanja javne škole. Školarina je prihod Zemaljskog školskog fonda, a mjesna općina ga je dužna plaćati istom. Školarina se plaćala godišnje i to po semestrima. Iznosila je 6 kruna po

⁴²⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge provinciale del 7 agosto 1896 volevole pel Markgraviato d'Istria, colla quale viene introdotta la tassa scolastica nelle scuole popolari pubbliche, n. 25.

⁴³⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 31 luglio 1895, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870 n. 20, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari e di sostituirci le seguenti disposizioni, n. 18., čl. 7. str. 61.

⁴³¹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge, n. 18., čl. 7.

⁴³² Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge, n. 18., čl. 8.

⁴³³ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Formular H, Iskaz izostanaka pučke škole u Boljunu br. 37, 3. 2. 1908.

⁴³⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis školskom kotarskom vijeću u Pazin, 1908.

djetetu i naplaćivala se putem redovnog poreza, a lokalne općine na godišnjoj razini plaćale su školsku taksu Pokrajinskom školskom vijeću. Općinske su vlasti mogle u potpunosti ili djelomično osloboditi siromašnu djecu plaćanja poreza, ali ako škole pripadaju pokrajini, njihova je relevantna općina morala osigurati nastali manjak. Također je određeno da naplatu zaostalih školarina osigurava mjesna općina. U slučaju raznoraznih problema oko obaveznog pohađanja škola, školske vlasti odlučivat će i rješavati tekuću problematiku tijekom godine. Zakon nije dopustio uvođenje drugih školarina pod drugim nazivom ni u bilo koju svrhu.⁴³⁵ Kako država zbog siromaštva stanovnika po istarskim selima nije uspijevala naplatiti školsku taksu, nakon niza interpelacija zastupnika u Istarskom saboru, ali i u Carevinskom vijeću u Beču, Istarski je sabor pet godina kasnije odlučio ukinuti naplaćivanje školske takse.⁴³⁶ Problem kod naplaćivanja javio se i u određenim člancima 21. i 22. *Pokrajinskog školskog zakona* koji daju mogućnost kažnjavanja roditelja koji svoju djecu ne upisuju u školu ili pak daju krive podatke o djetetu.⁴³⁷ Tako primjerice Školsko kotarsko vijeće iz Pazina je u lipnju 1907. godine poslalo dopis ravnateljstvu svih pučkih škola kotara Pazin radi očitovanja o broju učenika s teškoćama.⁴³⁸ U Dopisu su učenici s teškoćama definiranih kao duševno nerazvijene i slaouboumne osobe koje polaze školu ili trebaju krenuti u školu. U dopisu navode kako u taj dokument ne ulaze učenici koji nisu zadovoljili u razredu radi neredovitih dolazaka, bolesti ili vlastite nepažnje.

Arhivska dokumentacija svjedoči o slučajevima kada su djeca već navršila 11 godina, a nisu pohađala školu. Tako primjerice u popisu školskih obveznika za Pučku školu u Bermu bilo je 6 djevojaka od 11 godina. Radi se o nekoliko djevojaka koje nikada nisu ni pohađale školu te o onima koje su zbog neredovitog pohađanja jedva stigle do trećeg razreda, ali ga nisu s uspjehom završile.⁴³⁹ Kako je Mjesno školsko vijeće za slučaj djevojaka moralo tražiti dopuštenje Kotarskog školskog vijeća u Pazinu, u sve se uključio i Učiteljski zbor iz Berma koji u dopisu objašnjava da imaju jednako pravo sudjelovati u odluci. Učiteljski zbor beramske škole uputio je i prigovor na otpuštanje iz škole dviju djevojčica od 11 godina uz obrazloženje kako svima

⁴³⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge provinciale del 7 agosto 1896 volevole pel Markgraviato d'Istria, colla quale viene introdotta la tassa scolastica nelle scuole popolari pubbliche, n. 25., čl. 2. - 8.

⁴³⁶ A. CUKROV, n. djelo, str. 14.

⁴³⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 21. i čl. 22.

⁴³⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Školskog kotarskog vijeća, 26. 6. 1908.

⁴³⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Mjesnog školskog vijeća, Beram, vijeća, 3. 9. 1909.

treba biti jasno da škola ne završava s 11. godinom djeteta.⁴⁴⁰ Iz dokumentacije može se utvrditi kako je najveći problem što Mjesni odbor Beram nije pozivao učitelje na sastanke gdje se odlučivalo o školskim pitanjima. Iz dopisa je vidljivo kako je u ostalim školama praksa da se Učiteljski zbor uvijek pozove na sastanak Mjesnog školskog vijeća, a u Bermu se već 12 godina to ne čini. Stoga dopis i završava zamolbom Kotarskom školskom vijeću da se prije odlučivanja o upisu i otpisu učenika iz škole svakako na sastanak Mjesnog školskog vijeća pozovu i učitelji koji podučavaju u toj školi. Kotarsko školsko vijeće iz Pazina na ovu je zamolbu reagiralo dopisom u kojemu traže od Mjesnog školskog odbora Beram popis učenika koji su dobili otpis u školskoj godini 1908./1909. te da se na sastanak obvezno pozove i Upraviteljstvo škole u Bermu.⁴⁴¹

Da postoje i primjeri gdje sve instance zajedno surađuju svjedoči primjer iz Paza (selo kraj Boljuna). Tako primjerice u Pučkoj školi u Pazu, koja pripada pod nadležnost Školskog kotara Pazin, iz dopisa je vidljivo kako je Učiteljski zbor pučke škole u Pazu sudjelovao na sastanku Mjesnog školskog odbora Boljun te su jednoglasno odlučili da se djeca oslobađaju redovne nastave radi gospodarskih razloga, a onima s popisa, koji imaju manjkavo znanje, predlaže se daljnje pohađanje tečaja naobrazbe. Tu su odluku poslali Školskom kotarskom vijeću u Pazin.⁴⁴²

Prema dopuni *Pokrajinskog školskog zakona*, obveza redovnog pohađanja svakodnevne škole može u iznimnim slučajevima završiti za učenike s 12 godina, jedino u slučaju ako su primili svjedodžbu kojom se jamči da su redovito pohađali nastavu i posjeduju najpotrebnije zakonom propisano znanje ili prelaze u srednje škole.⁴⁴³ U slučaju da nemaju ostvarene ciljeve učenja, učenici nastavljaju sa školovanjem u opetovnicama do 14. godine života.⁴⁴⁴ Za roditelje, koji ne šalju djecu redovno u školu prije navršene četrnaeste godine života, određene su i kazne zbog zanemarivanja nastave. Ako roditelji, za učenike slabijeg imovinskog stanja, primaju

⁴⁴⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Upraviteljstvo pučke učione u Bermu br. 40, 15. 9. 1909.

⁴⁴¹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Kotarskog školskog vijeća Pazin, prosinac 1909.

⁴⁴² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Iskaz Ravnateljstva pučke škole Paz, 30. 9. 1910.

⁴⁴³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 31 luglio 1895, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870 n. 20, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari e di sostituirvi le seguenti disposizioni, n. 18., čl. 9.

⁴⁴⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 31 luglio 1895, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870 n. 20, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari e di sostituirvi le seguenti disposizioni, n. 18., čl. 11.

pomoć od fonda za siromašne ili neke druge dobrotvorne ustanove, nadležna vlast će im tu pomoć morati oduzeti.⁴⁴⁵ Propisana je i procedura pripisivanja kazni za roditelje za koje se utvrdi da su bez pravovaljanog razloga ostavljali svoju djecu kući i nisu ih slali na obvezno pohađanje nastave. Odluka o kažnjavanju roditelja mora biti, nakon provedene procedure, izrečena i priopćena najduže unutar mjeseca nakon što su izostanci potvrđeni. Mjesno školsko vijeće zatim definira način na koji će se izvršiti ubiranje školskih kazni.

Dokumentacija iz arhive svjedoči kako su se roditelji na različite načine snalazili i opravdavali svoju djecu kako bi izbjegli plaćanje kazne za zanemarivanje i neslanje djece u obveznu školu. Tako su roditelji Školskom kotarskom vijeću u Pazin poslali pritužbu na učitelja hrvatske Pučke škole u Vlakovu (Općina Labin). U pritužbi kažu da su neistiniti razlozi zbog kojih moraju platiti kaznu za neslanje djece u školu, jer je učitelj glavni razlog zašto svoju djecu nisu slali u školu.⁴⁴⁶ Iz daljnjih pritužbi vidljivo je da su se roditelji pozivali na neprimjereno ponašanje učitelja koji je stalno vikao, strašio i psovao djecu pa zato djeca ne polaze školu. Učitelj je u dopisu opovrgao sve pritužbe i uz svjedoke naveo kako pritužbe nisu utemeljene, već da se radi o jednom roditelju koji je svoje kćeri ostavljao kući da rade u domaćinstvu ili čuvaju blago radije nego da pohađaju školu.⁴⁴⁷ Taj se roditelj više puta pritužio Mjesnom školskom vijeću. Upraviteljstvo pučke škole zaključilo je kako je tom roditelju to već postao uobičajen način pomoću kojega je želio izbjeći plaćanje dobivene globe. Učitelj se poziva i na roditeljski lažan iskaz kako su kćeri duže vrijeme pod liječničkim nadzorom jer su viđene da obavljaju kućne poslove za vrijeme trajanja škole. Na treću pritužbu da se uči talijanski jezik u školi, učitelj je potvrdio da je drugi nastavni jezik talijanski, kako je to propisano zakonom, i da učenici moraju najprije dobro savladati hrvatski jezik s obzirom da su upisali hrvatsku pučku školu.

Prema postojećim podacima koji se nalaze u Godišnjem izvješću o prihodima za školsku taksu za 1902. godinu analizirani su podaci o tome koliko se u kotarima Markgrofovije Istre izreklo kazni za roditelje koji nisu slali djecu u školu.⁴⁴⁸ Nekima je izrečena novčana kazna, a nekim je roditeljima, koji nisu mogli platiti, izrečena kazna zatvora.

⁴⁴⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge n.18, čl. 11.

⁴⁴⁶ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Pritužbe na učitelja, 1910.

⁴⁴⁷ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Dopis pučke škole Vlakovo br. 38, 1. 7. 1910.

⁴⁴⁸ A. CUKROV, n. djelo, str. 14.

Tablica 19. Statistika izrečenih kazni⁴⁴⁹

Markgrofovija Istra - kotari:	Izrečene kazne	Zatvorom od 1 dana i više	Zatvorom od nekoliko sati	Globom	Iznos globe u krunama
Kopar	902	-	402	482	124
Volosko	474	-	4	470	914
Lošinj	1520	-	-	1520	963
Pazin	372	2	6	364	724
Poreč	406	6	56	344	724
Pula	868	-	4	470	914
Grad Rovinj	445	-	-	445	488
Ukupno	4987	8	486	4493	9232

Iz usporedne Tablice 19. vidljivo je koje su mjere bile izrečene po kotarima zbog neslanja djece u školu. Prema uredbi pokrajinskog školskog zakona, ako se dijete ne javi u školu nakon prva dva tjedna, u sljedeća tri dana bit će roditelji kažnjeni s novčanom kaznom od 1 do 5 forinti koja se može promijeniti u slučaju nemogućnosti plaćanja u zatvorski pritvor od 24 sata na više.⁴⁵⁰ Kazna zatvorom od 1 ili više dana, prema podacima, bila je izrečena u kotaru Pazin i kotaru Poreč, dok je kazna zatvorom od nekoliko sati bila češće izrečena i to u svim kotarima, osim Grada Rovinja i kotara Lošinj. Kako se izrečena kazna razlikovala i po trajanju, vidljivo je kako je u kotaru Poreč izrečeno 6 kazni zatvora na jedan ili više dana, dok su u kotaru Pazinu izrečene dvije takve kazne. Prema postojećoj statistici najviše izrečenih mjera zatvora u trajanju nekoliko sati izrečeno je u kotaru Kopar, čak njih 402 od ukupno 486 za cijelu Istru, dok su u kotaru Volosko zabilježeno 4 takve kazne, kotaru Pazin 6, kotaru Poreč 56, a kotaru Pula 4.

Ipak najviše je izrečenih kazni bilo onih naplaćenih. Tako je u Istri bilo izrečeno sveukupno 4493 kazne naplate za neslanje djece u školu. Prema odredbi pokrajinskog školskog zakona svaki roditelj koji ne prijavi dijete ili daje krive podatke o djetetu bit će kažnjen novčanom

⁴⁴⁹ Tablica je napravljena prema statističkim podacima koji se nalaze u KLODIČ-SABLADOSKI, Anton. Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1909., br. 10, str. 259. ; Odnos dvije austrijske valute, forinta i kruna, 1 forinta iznosi 2 krune, više u A. CUKROV, 2001., str. 13.

⁴⁵⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 25.

kaznom od 1 do 20 forinti.⁴⁵¹ Najviše ih se izreklo u kotaru Lošinj pa kotaru Puli. U Puli je za 868 izrečenih kazni naplaćeno 4942 krune. Dok je primjerice u Poreču za 344 izrečene kazne globe, naplaćeno 724 krune. Najmanja novčana kazna naplaćivala se u kotaru Kopar, gdje je za 445 kazne naplaćeno 488 kruna, prosječno 1 krana po kazni.

Novčanih kazni bilo je puno više u statistici navedenoj za školsku godinu 1893./1894. gdje je sveukupno po kotarima izrečeno 1013, a naplaćeno 302 kazne, dok su ostale još čekale naplatu.⁴⁵² Od izrečenih kazni zatvora za istu školsku godinu izrečeno je sveukupno 387 mjera zatvora, od toga 48 kazni zatvora u trajanju od jednog ili više dana te 339 kazni zatvora u trajanju od nekoliko sati. Broj slučajeva u kojima je izrečena kazna zatvora u trajanju za jedan ili više dana odnosi se na kotar Poreč, gdje je evidentirano 48 takvih kazni. Kazna zatvora u trajanju od nekoliko sati evidentirana je u kotarima Kopar, Volosko, Poreč, Lošinj i Rovinj, a gotovo 47 % tih kazni odnosi se na kotar Kopar.⁴⁵³

Vidljivo je kako se godinama sve više povećavao broj izrečenih kazni. Razlozi leže u zakonskoj regulativi, koja je pretvorila pučke škole u obavezne, odnosno u pokušaju školskih kotarskih vijeća da se svi školski obveznici uključe u nastavni proces i pohađaju škole. Unatoč izrečenim kaznama, broj djece, koja i dalje ne polaze školu, smanjuje se vrlo sporo. Do početka Prvog svjetskog rata ipak će u brojčanoj statistici biti vidljiv veliki pomak jer će više od 80 % djece pohađati školu.

Tablica 20. Usporedba kažnjavanja⁴⁵⁴

1905	Izrečene kazne	Zatvorom od 1 dana i više	Zatvorom od nekoliko sati	Novčana kazna	Iznos novčane kazne u K
Istra	4987	8	486	4493	9232
Dalmacija	22 377	204	2800	19 373	43 938

⁴⁵¹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 21.

⁴⁵² A. CUKROV, n. djelo, str. 14.

⁴⁵³ A. CUKROV, n. djelo, str. 14.

⁴⁵⁴ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1909., br. 10, str. 259.

Iz usporedne tablice možemo zaključiti da se puno više kazni izreklo u Dalmaciji, nego u Istri i da je u Dalmaciji puno više roditelja završilo sa zatvorskom kaznom nego u Istri. Također se i naplata u Istri rjeđe naplaćuje. Prema tablici vidljivo je kako od 1013 izrečenih kazni, naplaćeno je svega 302 kazne. Razlozi slabe naplaćenosti vjerojatno leže i u siromaštvu stanovnika koji tu kaznu nisu mogli platiti. O tome svjedoči i izvješće Kotarskog školskog vijeća iz Poreča koje je na sjednici 12. srpnja 1889. utvrdilo kako općinske vlasti vrlo teško izriču i naplaćuju školske globe iza čega stoje *moralni razlozi*.⁴⁵⁵ Zapravo većina zanemarivanja pohađanja škole odnose se na siromašan sloj stanovnika, obitelji na selu koji svoj radni dan započinju ranom zorom i nisu u mogućnosti kontrolirati svoju djecu jesu li krenula u školu ili ne. Iako im je kazna određena, često je ne žele platiti iz jednostavnog razloga što se ne osjećaju krivima, od pokretne imovine ne posjeduju ništa čime bi platili, a ne žele ni otići u zatvor na izdržavanje kazne pa se tako nemoćni iskaljuju na djeci koja postaju žrtve jednog začaranog kruga.⁴⁵⁶ Podatci govore kako djevojke tada preuzimaju vođenje kućanstva radije nego da pohađaju školu, a mladići pomažu roditeljima u polju ili oko blaga.

Tablica 21. Naplata kazni, školska godina 1893./1894.⁴⁵⁷

Kotar	Ukupno novčane kazne (forinta)	
	Izrečena	Naplaćena
Kopar	322	125
Volosko	375	54
Pazin	6	2
Poreč	91	-
Pula	80	46
Rovinj	83	50
Lošinj	56	25
Ukupno	1013	302

⁴⁵⁵ Arhivio di stato di Trieste, I. R. Luogotenenza del Litorale (1850 - 1918), Atti Generali (1906 - 1918), Consiglio scolastico provinciale dell'Istria., fascikl 1955, 12. 7. 1889.

⁴⁵⁶ Arhivio di stato di Trieste, I. R. Luogotenenza del Litorale (1850 - 1918), Atti Generali (1906-1918), Consiglio scolastico provinciale dell'Istria., fascikl 1955, 12. 7. 1889.

⁴⁵⁷ Za izradu tablice korišteni su podatci iz ATTI, Rapporto annuale 1902. koje je prikupio A. Cukrov. A. CUKROV, 2001., str. 14.

Tablica 22. Usporedba broja djece koja nisu polazila u školu s brojem izrečenih kazni⁴⁵⁸

Na 100 djece	Uopće bez škole	Kažnjeno radi zanemarivanja	Uopće bez škole	Kažnjeno radi zanemarivanja
razdoblje	1895. (izraženo u %)		1905. (izraženo u %)	
Austrija	10,14 %	4,86 %	5,43 %	6,76 %
Istra	35,72 %	3,18 %	21,14 %	9,38 %
Dalmacija	9,08 %	13,95 %	3,54 %	39,08 %

Gledajući na razini cijele Monarhije možemo prema postojećim statističkim podacima zaključiti kako se stanje djece koja polaze školu ipak mijenja na bolje, te se do 1905. godine prepolovio broj učenika koji nisu pohađali školu. Također se može utvrditi kako je u Istri četiri puta manje naplaćeno kazni za ne pohađanje škole, nego što je to slučaj bio u Dalmaciji. Iako u Dalmaciji 9,08 % djece nije pohađalo školu, u Istri prema podacima čak 35,72 % djece nije pohađalo školu. Godine 1905. vidljivo je povećanje u izrečenim kaznama. Povećanje je evidentno u Dalmaciji, gdje je 39,09 % naplaćenih kazni za zanemarivanje na postotak od 3,54 % djece koja nisu pohađala školu.

Iz postojećih podataka vidljivo je da se od razdoblja donošenja temeljnih školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata ipak povećao interes roditelja koji su svoju djecu slali u školu. Korištene su različite mjere i na sve načine utjecalo se i pokušalo razviti svijest kod stanovništva o potrebi školovanja i opismenjavanja djece. Svakako se i povećao broj stanovništva. Više djece značilo je više školskih obveznika, a samim time kroz navedeno razdoblje sustavnom školskom politikom i provođenjem odredaba temeljnih školskih zakona, narastao je i broj novih škola. Još uvijek će ostati problem strukture škole s obzirom na nastavni jezik, gdje će veći broj djece pohađati talijanske škole zbog nedostatka hrvatskih škola i boljih uvjeta. Ali u procesu razvoja hrvatskog pučkog školstva u Istri, ipak razdoblje od 40-ak godina pokazat će da je borba za otvaranjem hrvatskih škola ipak bila uspješna obzirom na veliki broj novootvorenih hrvatskih pučkih škola.

⁴⁵⁸ Iz statistike o pučkoj školi, *Narodna prosvjeta*, 1909. godine br. 10. str. 264-266.

Na sve veći postotak djece, koja pohađaju školu, svakako je utjecao i nadzor odnosno rad školskih nadzornika i stvaranje mreže škola i registra školskih obveznika. Prilikom nadzora škola te na stručnim sjednicama škola jedna od točaka bila je svakako i obavezan dolazak školskih obveznika u školu. Zapisnici takvih sjednica nastavničkog vijeća svjedoče nam o načinima na koje se sve pokušalo objasniti roditeljima da je pohađanje škole obavezno. O tome nam svjedoče i održani roditeljski sastanci kao i školske konferencije na kojima je jedna od tema bila obvezno pohađanje nastave.

Prilikom održavanja roditeljskih sastanaka škole su bile dužne o planiranim roditeljskim sastancima obavijestiti školsko kotarsko vijeće koje je nadležno za njihovo područje. Osim najave roditeljskog sastanka učiteljski zbor škole bio je dužan poslati i dnevni red roditeljskog sastanka. Prema Dnevnom redu drugog roditeljskog sastanka održanog u Pučkoj školi u Šušnjevići, Pazinskog školskog kotara, vidimo da je osim teme Odgoj djevojaka, sljedeća tema bila Školske globe.⁴⁵⁹ Roditelji koji su imali dijete staro šest godina, škola je obavještavala o potrebnom upisu te redovito slala pozive.⁴⁶⁰ Mjesni školski odbor imao je obvezu slati popis budućih školskih obveznika, ali znalo se dogoditi da popis ne odgovara župnom popisu rođenih odnosno da se roditelji nisu odazvali pozivu škole za upis ili su svoju djecu upisali u neku drugu bližu školu. Često je bio slučaj da su roditelji zbog boljih uvjeta upisivali u talijansku školu ili nisu željeli poslati svoju djecu u školu te ih nisu ni upisali.

Na glavnoj Provincijskoj konferenciji održanoj u Poreču 1908. godine doneseni su i prijedlozi za metodičko-didaktička i stručna poboljšanja rada škola.⁴⁶¹ Jedan od prijedloga bio je vezan za uspostavljanje uspješne suradnje između škole i roditelja. Posebice suradnje s roditeljima čija su djeca budući polaznici škole. Naglašena je važnost suradnje i dani su i prijedlozi kojima bi se radilo na poboljšanju suradnje. Cilj je bio naglasiti važnost pohađanja škole. Jedan od navedenih prijedloga bio je organizacija tematskih sastanaka s roditeljima. Na takvim tematskim roditeljskim sastancima ne bi sudjelovali svi roditelji, već samo oni na koje se navedena tematika odnosi. Složile bi se interesne skupine roditelja s kojima bi se održao sastanak. Cilj je svakog sastanka iznijeti probleme te pronaći zajednički moguća rješenja. Za obitelji od kojih nije bilo moguće očekivati konkretnu i dobru suradnju, predlaže se i otvaranje

⁴⁵⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 3, Drugi roditeljski sastanak br. 35, 18. 9. 1911.

⁴⁶⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 3, Dopis upraviteljstva hrvatske pučke škole Vlakovo, 24. 10. 1911.

⁴⁶¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 2, Prospetto della Conferenza magistrale provinciale, Parenzo, , 8. - 12. 9. 1908.

škola za odrasle. Škola za odrasle zapravo je jedna vrsta večernje obuke na kojima bi učitelji držali predavanja i na taj način potaknuli naobrazbu roditelja te objasnili važnost školovanja. Prijedlog je usvojilo i Pokrajinsko školsko vijeće koje dalje u dopisu preporuča i Zemaljskoj vladi i školskim mjesnim odborima u što većem broju uspostavljanje škola za odrasle koje imaju za cilj poučiti roditelje i mještane o važnosti pohađanja škole.⁴⁶² Drugi prijedlog poboljšanja suradnje s roditeljima bio je osmisliti slobodne aktivnosti za vrijeme školskih praznika učenika na kojima bi učitelji radili s djecom. Također, školski su nadzornici u svojoj redovitoj posjeti i nadzoru škole kao dio dokumentacije ujedno vodili i dokumentaciju vezanu za polazak učenika u školu. Bila je i obaveza škola javljati putem izvješća školskom kotarskom vijeću redovitost pohađanja nastave. Tako je primjerice mješovita Pučka škola u Momjanu, kotar Poreč, odgovorila na dopis Školskog kotarskog vijeća te izvijestila kako škola s danom 31. 12. 1909. godine ima upisana tri razreda sa sveukupno 219 učenika.⁴⁶³ Prema popisu školskih obveznika školu bi trebalo pohađati 282 učenika, ali stvarno ih pohađa 219 učenika. Od njih 219 redovitih polaznika, 14 učenika ima opravdane izostanke iz prihvatljivih razloga što zapravo govori o uspješnom dolasku i pohađanju škole. Također, iz Pučke škole u Poreču možemo vidjeti i prema statistici opravdanih i neopravdanih izostanaka, koji su najčešći razlozi nedolaska u školu. Prema izvješću Pučke mješovite škole u Poreču za školsku godinu 1904./1905. u rubrici izostanaka upisano je da škola ima četiri razreda i sveukupno 270 učenika.⁴⁶⁴ Za svaki razred evidentirani su izostanci učenika. Od toga je u sva tri razreda opravdano izostao s nastave 21 učenik zbog bolesti, 14 zbog nemara, 4 je učenika bilo privatno podučavano, 9 je učenika promijenilo prebivalište, a 10 učenika završnih razreda krenulo je pohađati srednju školu. Odlukom Školskog kotarskog vijeća u Poreču 13 je učenika bilo isključeno iz škole. Uz mušku pučku školu dani su podatci i za žensku pučku školu koju pohađa sveukupno 245 učenica u 4 razredna odjela. Prema evidentiranim razlozima izostanka učenica iz škole podatci kazuju kako 22 učenice imaju opravdane sate zbog bolesti, 11 učenica nije dolazilo zbog nemara, 1 je učenica primala privatnu poduku i 3 su promijenile prebivalište. U toj godini Školsko kotarsko vijeće isključilo je 3 učenice iz razrednog odjela.⁴⁶⁵

⁴⁶² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 2, Prospetto della Conferenza magistrale provinciale-Deliberati del I.R. Consiglio scolastico provinciale, Trieste, 17. 7. 1909.

⁴⁶³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis o pohađanju škole u Momjanu, 31. 12. 1909.

⁴⁶⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Izvješću pučke mješovite škole u Poreču za školsku godinu 1904./1905., 2. 7. 1905.

⁴⁶⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Izvješću pučke mješovite škole u Poreču za školsku godinu 1904./1905., 2. 7. 1905.

Iz podataka Porečke pučke škole za šk. g. 1904./1905. vidljivo je da nisu svi učenici s uspjehom završavali razrede i nisu stekli uvjet prebacivanja u viši razred. Primjerice u Pučkoj školi Poreč, u odjelu za dječake navedene školske godine 63 učenika nije se uspjelo prebaciti u viši razred i to 25 učenika iz prvog razreda u drugi, 11 učenika iz drugog razreda u treći, 20 učenika iz trećeg u četvrti te 7 učenika iz petog u 6 razred.⁴⁶⁶ Podatci za isto razdoblje za Pučku školu Poreč, u odjelu za djevojke, kazuju kako se njih 73 nije uspjelo prebaciti u viši razred i to čak njih 30 od ukupno 76 upisanih iz prvog u drugi razred, 13 iz drugog u treći razred, 23 iz trećeg u četvrti razred te 7 iz petog u 6 razred.⁴⁶⁷ Najveća selekcija i najteže je bilo prema ovim podacima usvojiti gradivo prvog razreda i upisati se u drugi razred. I za ženske razrede od 77 upisanih učenica, njih 33 je s uspjehom upisalo drugi razred.

Arhivski podatci svjedoče i o zamolbama učitelja kotarskim školskim vijećima za pomoć jer roditelji ne šalju svoju djecu redovito u školu. Tako je prema postojećem zapisniku mješovite Pučke škole u Pazinu vidljivo da se na sjednici Učiteljskog zbora, koja se održala povodom dolaska pokrajinskog školskog nadzornika u školu, razgovaralo i o izostancima učenika. Učestali izostanci bili su vidljivi za mjesec siječanj i veljaču, a opravdanje za njih jesu loše vrijeme odnosno hladnoća u siječnju te kiša u veljači.⁴⁶⁸ Takve vremenske prilike potvrdio je i Učiteljski zbor, a jedna od učiteljica ukazala je nadzorniku na potrebu strožeg postupanja s roditeljima koji ne šalju svoju djecu redovito u školu. Na navedenu zamolbu nadzornik je odgovorio kako ne posjeduje informacije te nije od Mjesnog školskog vijeća Pazin primio ni jedan slučaj tijekom ove školske godine koji govori o neopravdanim izostancima učenika.⁴⁶⁹ O istoj tematici govorilo se i na učiteljskoj sjednici u Tinjanu. Prema postojećem zapisniku kotarski je nadzornik zamolio učitelje da se dogovore s Mjesnim školskim vijećem i da ono pozove na razgovor roditelje i objasni im koja je odgovornost i posljedica ako svoju djecu ne šalju redovito u školu.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Izvješću pučke mješovite škole u Poreču za školsku godinu 1904./1905., 2. 7. 1905.

⁴⁶⁷ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Izvješću pučke mješovite škole u Poreču za školsku godinu 1904./1905., 2. 7. 1905.

⁴⁶⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zapisnik sjednice učiteljskog zbora trirazredne mješovite hrvatske škole u Pazinu, 1905.

⁴⁶⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zapisnik sjednice učiteljskog zbora trirazredne mješovite hrvatske škole u Pazinu, 1905.

⁴⁷⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zapisnik sastavljen u 1. razredu dvorazredne pučke škole u Tinjanu 8. ožujka 1905. godine

Uprava Pučke hrvatske škole u Kringi šalje dopis Pazinskom kotarskom školskom vijeću u kojemu iznosi da se roditelje treba predati sudu jer *zanemaruju školske obaveze te svoju djecu ostavljaju djecu kod kuće da se igraju, a samo ponekad na vjeronauk šalju utorkom i petkom djecu.*⁴⁷¹ Također, mole da ih sud prisili slati djecu svakodnevno u školu, ali da se ni na sudu ni roditeljima ne kazuje tko ih je prijavio *budući da je ovdje čovjek u pogibli od ljudi.*⁴⁷² Koliko je bilo važno regulirati obavezno školovanje učenika toliko iz ovih iskaza vidimo da su roditelji znali i pripremiti učiteljima koji su ih prijavljivali. Pučka škola u Kringi 1913. godine, kada je dopis pisan, pripadala je pokrajinskoj hrvatskoj školi, školskom okružju Općine Tinjan. Postojala su dva razredna odjela i 2 učiteljske sile. Školu je pohađalo 220 učenika. Sukobi između učitelja i roditelja koji nisu željeli redovito slati svoju djecu u školu bili su procesuirani o čemu svjedoči primjerice i jedan slučaj iz Pučke škole Nova Vas blizu Šušnjevice (Općina Plomin). Prema izvješću Kotarskog suda u Pazinu presuđeno je majci učenika koji pohađa školu u Šušnjevi. Majci učenika presuđena je krivnja jer je 23. lipnja 1913. godine bez dozvole ušla u školsku učionicu i bez obraćanja učitelju počela tjerati kući svog sina.⁴⁷³ Kažnjena je s 20 kruna globe ili u slučaju neplaćanja s 2 dana zatvora.

Iz Pučke škole u Sv. Marini, Općina Labin, školu je pohađalo sveukupno 38 učenika. Radilo se zapravo o školi Družbe sv. Ćirila i Metoda. Međutim prema postojećem Dopisu problem se pojavio kad od tih 38 učenika njih 9 nije dva mjeseca uopće dolazilo u školu, a njih 10 se rijetko pojavljuje u školi prema iskazu učiteljice *kao zvijezde repatice na nebu!*⁴⁷⁴ Prema postojećem Dopisu vidljivo je da je to problem koji traje zadnje tri godine i da je učiteljica već pisala ravnateljstvu Družbine škole u Opatiju i opisala probleme s kojima se susreće. Iz Dopisa je vidljivo i da su učitelji upoznati sa zakonskim propisima na koje se i pozivaju, ali zapravo rješenje ovog problema nitko nije dao. I sama učiteljica izjavljuje kako *s običnom i istinskom i porukom o koristi i važnosti* neće se kod ovih roditelja ništa postići.⁴⁷⁵ Možda je udaljenost škole u ovom slučaju, više od dva kilometra od zaselka gdje žive, te svakodnevno pješaćenje do škole kroz neosvijetljene staze i po svakojakom vremenu jedan od mogućih razloga

⁴⁷¹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4, Dopis upraviteljska pučke škole u Kringi, ožujak 1913.

⁴⁷² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4, Dopis upraviteljska pučke škole u Kringi, ožujak 1913.

⁴⁷³ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis i Kazneni upisnik br. 21, 23. 6. 1913.

⁴⁷⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4, Uprava pučke škole u Sv. Marini br. 9, Dopis učiteljice iz pučke škole Sv. Marina, 27. 1. 1913.

⁴⁷⁵ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4, Dopis učiteljice iz pučke škole Sv. Marina, 27.1.1913.

nedolaska u školu. Primjer je i podatak iz Dopisa Pazinskom kotarskom školskom vijeću koje je uputilo Ravnateljstvo pučke hrvatske škole iz Šušnjevice 28. svibnja 1908. godine.⁴⁷⁶ Kotarsko se vijeće očitovalo na zamolbu roditelja koji su dobili kaznu i trebali su platiti globu jer nisu svoju djecu poslali u školu opravdavajući se kako se njihove kuće nalaze na periferiji školskog okruženja te je djeci teško pješaćiti do škole, a napose u zimskom razdoblju. To što je prema izjavama djece bilo zima nije ujedno i opravdanje za nedolazak u školu. U sljedećem Dopisu roditelji se obraćaju Kotarskom školskom vijeću u Pazin i mole da im se oprostí globa koju imaju za platiti zbog ne dolaska njihove djece u školu u mjesecu veljači. Razlog koji navode je slabo vrijeme i četiri potoka koja djeca nisu mogla prijeći na putu do škole od zaselka Letaja do Šušnjevice gdje se nalazila škola. Također navode da su siromašni i da nemaju novce za platiti globu.⁴⁷⁷ Neki od razloga zašto roditelji ne šalju svoju djecu u školu su i fizička slaba građa ili teškoće u mentalnom razvoju, kao što je to slučaj roditelja iz Šumbera, koji ne žele platiti globu za svoje dvije djevojčice. Nisu ih poslali u školu jer su smatrali da jedna djevojčica ima mentalnih teškoća, dok je druga krhke građe i nije još spremna za školu.⁴⁷⁸

Razlozi zašto roditelji nisu slali svoju djecu u školu koja je prema zakonu postala obavezna su višestruki. Prije svega glavni odgovor leži u siromaštvu stanovnika koji nisu mogli omogućiti djeci školovanje. Jedan od razloga je što su pojedini roditelji smatrali kako je dovoljno da djeca odlaze na vjeronauk i kako će tu dobiti potreban „odgoj i obrazovanje“. O tome svjedoči i prijašnji Dopis iz škole u Kringi koji kazuje da osim ponekad što djeca pohađaju sate Vjeronauka ostalu nastavu uopće ne dolaze, već ih roditelji *puštaju u svojim domovima nek se igraju*.⁴⁷⁹ Ponekad su na školska kotarska vijeća stizale i zamolbe roditelja za oslobađanje učenika od dolaska u školu. Takav primjer nailazimo u Dopisu Školskog kotarskog vijeća Pazin koje je odobrilo zamolbu te omogućilo da učenica Pučke škole u Kršanu ne polazi školu cijelo drugo polugodište zbog bolesti svoje majke. Zamolbu je pisao otac, a uz zamolbu priložio je i potvrdu istinitosti i župnika iz Župnog ureda u Kršanu. Naime kao razloge da se djevojčica ostavi kući naveo je da mu je supruga bolesna već nekoliko mjeseci i da je u krevetu te je potrebno da se netko brine za još četvero djece koji imaju manje od 10 godina. Netko se mora brinuti za djecu i čistoću s obzirom da mu njegovo *siromašno stanje ne dozvoljava da drži*

⁴⁷⁶ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Ravnateljstva pučke hrvatske škole Šušnjevice, 28.5. 1908.

⁴⁷⁷ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Molba roditelja, 13. 5. 1908.

⁴⁷⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Dopis roditelja Općini Labin br. 1051, 8. 5. 1908.

⁴⁷⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis iz škole u Kringi,

služkinju.⁴⁸⁰ Ponekad su razlozi bili vezani za pomoć roditeljima oko poljodjelskih radova, pa se je znalo posebice u proljeće i jesen izostajati iz škole jer su djeca pomagala na polju svojim roditeljima. Prema postojećoj arhivskoj građi zbog velikih vrućina i poljodjelskih radova znalo se skratiti i podučavanje u školi kao što je to bio primjer Pučke škole Vranja, gdje je ravnateljstvo poslalo zamolbu Mjesnom školskom vijeću u Pazin te ga umoljava da se omogući kraće podučavanje, samo u jutarnjim satima zbog velikih vrućina i odlaska učenika škole na poljodjelske radove *gdje bi djeca bila od velike potrebe svojim roditeljima*.⁴⁸¹ Prema postojećoj prepiski Mjesno školsko vijeće u Boljunu zamolbu je prosljedilo Kotarskom školskom vijeću u Pazin koje je odgovorilo da dozvoljava skraćivanje radnog vremena odnosno podučavanja učenika.⁴⁸² Radi što boljeg odaziva i pohađanja škole, postoje dopisi koji objašnjavaju da su škole primjerice u svibnju mijenjale svoje satnice odnosno započinjale ranije s podukom jer u večernjim satima djeca pomažu roditeljima u kućama, poljima. Tako je Družbina škola u Livadama poslala dopis Školskom kotarskom vijeću Poreč o mijenjanju satnice jer obuka započinje u 7:00 sati ujutro te traje do 11:00, a popodnevna obuka traje od 13:30 do 17:00 sati.⁴⁸³

3.6.3. Održavanje škola

U trećem dijelu zakona uređeno je na koji način će se održavati škole. Izdatci za pučke škole i sredstva za njihovo podmirenje uređeni su čl. 37. *Pokrajinskog školskog zakona* koji kazuje kako *osnivanje i održavanje nužnih pučkih škola stvar je lokalnih vlasti, stoga će općina morati podmiriti sve materijalne potrebe pučkih škola te potrebe kompetencija nastavničkog osoblja* (čl. 62. Zakona Carstva od 14. 5. 1869.). Prateći dopise među školama, kotarskim i mjesnim školskim vijećima, može se vidjeti kolika je potreba škola vezanih uz održavanje, renovaciju ili kupnju nove školske opreme. Iz dopisa je vidljivo kako škole šalju upite i narudžbe svojim mjesnim školskim odborima. Također prema postojećim dopisima o održavanju škole odlučuje se i na razini Pokrajinskog školskog vijeća. Najčešći problemi oko održavanja škola vezani su za tekuće popravke poput razbijenih prozora, popravke krova, začepljenja cijevi ili problema s

⁴⁸⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis roditelja slavnom C. k Kotarskom školskom vijeću u Pazin br. 187-08, Kršan 20. 3. 1908.

⁴⁸¹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis ravnateljstva pučke učione Vranja br. 49, 24. 5.1 908.

⁴⁸² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Mjesnog školskog vijeća Boljun br. 40, 27. 5. 1908.

⁴⁸³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 5, Upraviteljstvo pučke škole Livade, 1911.

grijanjem. Navedene probleme trebala su rješavati mjesna školska vijeća koja su imala obvezu skrbiti se za škole. Često su se mjesna školska vijeća oglasila na zamolbe učiteljskih vijeća, stoga su škole bile primorane obratiti se kotarskim vijećima koja su to onda dalje rješavala. I prema dopisima kotarskih školskih vijeća upućenih mjesnim vijećima naglasak je bio na obveznom popravku kako bi se nastava mogla redovito održavati.⁴⁸⁴ Najčešći razlozi ne popravljanja bili su financijske naravi. Radilo se o siromašnim općinama koje nisu imale financijskih sredstava za platiti popravke ili pak o općinama gdje su članovi mjesnih vijeća bili Talijani pa su nerado plaćali popravke na hrvatskim pučkim školama. U zimskim mjesecima česti je bio problem nedostatak drva ili kvarovi na pećima koje su dimom ispunile cijelu prostoriju. Postoje slučajevi gdje su sami učitelji nabavljali drva za ogrjev, a kad su tražili refundaciju troškova dobili bi odgovor da mjesno vijeće ne želi *niti isplatiti niti ulagati u školu*.⁴⁸⁵ Ravnateljstvo škole, na takav odgovor, obratilo bi se za pomoć nadležnom kotarskom školskom vijeću jer se nastava ne održava, a ono je onda promptno odgovaralo i slalo dopis kojim se naredio traženi popravak ili isplata naknade.⁴⁸⁶

I kod izglasavanja proračuna u Istarskom saboru vidljiva je stalna borba između talijanskih i hrvatskih zastupnika. *Naša sloga* piše koliko se iz pokrajinskog proračuna izdvojilo za pučko školstvo. Ono što je primjetno je kako većina financija dolazi u ruke Talijanima. Tako je hrvatska strana bezuspješno u Istarskom saboru reagirala na iznose koji su dobili Talijani za škole. Prema pisanju *Naše sloge u proračunu samom jesu- među ostalim- stavke za talijansku prkos-realnu gimnaziju u Pazinu, 54 000 kruna, za talijanski djevojački licej u Puli 20 000 kruna, za pučko školstvo svota blizu 400 000 kruna, od koje se mnogo više troši u prilog Talijana nego li Hrvatima i Slovencem*.⁴⁸⁷

Obzirom na broj školskih obveznika koji nisu svi mogli pohađati nastavu u postojećim zgradama škola, krenulo se i u izgradnju novih školskih zgrada. Vidljiva je promjena i u novim školskim zgradama. Naime, 27. siječnja 1875. donesena je i Uredba Ministarstva bogoštovlja i nastave vezana uz standarde i gradnju školskih zgrada.⁴⁸⁸ Škole su tako trebale biti izgrađene

⁴⁸⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Upraviteljstvu pučke škole Kašćerga, 2. 1. 1908.

⁴⁸⁵ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Molba Ravnateljstva škole u Šušnjevići br. 13, 7. 1. 1908.

⁴⁸⁶ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Kotarskog školskog vijeća Pazin, 8. 1. 1908.

⁴⁸⁷ *Naša Sloga*, 1904., br. 46., Poslie saborskog zasjedanja.

⁴⁸⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 27 gennaio 1875, colla quale vengono emmesse disposizioni concernenti la costruzione di Edifici scolastici per scuole popolari e civiche, e la misure igieniche da attivarsi in tali scuole per L'Istria, n. 13.

na prikladnim mjestima, preporuka je da to bude u centru naselja, s dobro usklađenim i prostranim unutarnjim rasporedom te prostorije moraju biti dovoljno svijetle i prozirne. Prostorije u školi trebale su služiti isključivo za držanje nastave, te je bilo potrebno izdvojiti prostorije učiteljskog stana i prostoriju koju će koristiti domar škole. Propisana je i kvadratura samih učionica, prema kojoj je svaki učenik trebao imati 0.60 m² prostora.⁴⁸⁹ Ako se uspoređi dužina, širina i visina školskih prostorija u kojima se održavala nastava prije donesene uredbe, onda je vidljiva velika razlika od škole do škole. Niti jedna pučka škola nema dovoljno prostora za svoje učenike. Primjerice prema obvezi propisanoj od Istarskog sabora iz prosinca 1904. sve su školske zgrade trebale izvršiti mjerenja i navesti specifikaciju prostora koje koriste za potrebe škole.⁴⁹⁰ U kotaru Poreč podučavalo se u različitim školskim prostorijama kako u kojem naselju i kako u kojoj pučkoj školi. Primjerice u Porečkoj pučkoj školi najveća učionica bila je 10,56 metara duga, široke 6,73 i visoka 4 metra, dok je u Motovunskoj pučkoj školi najveća učionica bila 12,13 duga, široka 4,30 i visoka 3,65. Sve ostale učionice u Motovunskoj pučkoj školi imale su 10 do 12 kvadrata.⁴⁹¹ Ili pak u Pučkoj školi u Vižinadi najveća učionica imala je dužinu 10,80, širinu 5,06 i visinu samo 2,60 metara.⁴⁹² Radilo se većinom o učionicama koje su bile namijenjene ili za samo jedan razred ili za manji broj učenika. Međutim kako su novim zakonom škole postale obavezne, tada se povećao i broj učenika te su oni svi trebali u postojećim učionicama pohađati nastavu. I one sobe koje nisu bile namijenjene za učenike prenamijenile su se u razredne sobe. Također po visini stropa vidjelo se da su brojne škole, posebice u manjim mjestima zapravo bile obiteljske kuće koje su prenamijenile svoj prostor i postale škole.

Na početku školske godine 1869./1870. pokrajinski nadzornici imali su zadatak ocijeniti postojeće stanje samih školskih zgrada.

⁴⁸⁹Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 27 gennaio 1875, colla quale vengono emmesse disposizioni concernenti la costruzione di Edifici scolastici per scuole popolari e civiche, e la misure igieniche da attivarsi in tali scuole per L'Istria, n. 13., čl. 8.

⁴⁹⁰HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dipartimento contabile della Giunta provinciale del Istria in Parenzo, br. 1375, 23. 12. 1904.

⁴⁹¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis br. 166, Kotarsko školsko vijeće u Poreču, 16. 2. 1905.

⁴⁹² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis br. 90, Kotarsko školsko vijeće u Poreču, 11. 1. 1905.

Tablica 23. Stanje školskih zgrada 1868.⁴⁹³

Školske zgrade	Općinske školske zgrade			
	Vrlo dobro stanje	Dobro stanje	Srednja ocjena stanja	Ukupno
Kopar	7	9	5	21
Volosko	6	4	2	12
Pazin	2	9	4	16
Poreč	6	10	4	20
Pula i Rovinj	2	5	4	11
Lošinj	2	3	6	11
Ukupno	25	40	25	90

Statistika pokazuje kako se nastava odvijala u sveukupno 90 školskih zgrada koje su prema opremi i standardima ocjenjene kao vrlo dobre, dobre i srednje (Tablica 23.). Najviše školskih zgrada bilo je u dobrom stanju, dok je 27 % školskih zgrada dobilo srednju ocjenu. Nakon novog ministarskog *Pravilnika* o gradnji i standardima školskih zgrada i opreme primjetno je i povećanje i bolja oprema u školskim zgradama. Tako je u školskoj godini 1899./1900. stanje školskih zgrada bilo sljedeće:

Tablica 24. Stanje školskih zgrada 1899./1900.⁴⁹⁴

kotar	Stanje školskih zgrada			
	vrlo dobro	dobro	srednje	loše
Kopar	10	7	22	8
Volosko	10	19	2	-
Pazin	9	10	6	2
Poreč	11	8	11	4
Pula	16	6	5	2
Lošinj	4	17	9	4
Rovinj	2	-	-	-
Ukupno	62	67	55	20

⁴⁹³ Podatci iz tablice napravljeni su prema statistici koju donosi nadzornik Klodič Sabladoski. Više u A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910, br. 9, str. 198.

⁴⁹⁴ Isto. 198.

Vidljivo je i povećanje školskih zgrada u zadnjih 30 godina s 90 na 204 školske zgrade (Tablica 24.). Zgrade su ocjenjene s vrlo dobrim, dobrim, srednjim i lošim stanjem. Najlošije zgrade, njih 20, bilo je u Koprju, zatim Pazinu, Poreču i Puli. Radi se najvjerojatnije o pomoćnim hrvatskim školama koje su ostale u malim seoskim sredinama i koje su prema državnom zakonu trebale prijeći u pučku pokrajinsku školu, ali to nisu ili zbog nedostataka broja učenika ili zbog postojanja talijanske pučke pokrajinske škole. *Državnim zakonom* odredbom čl. 3. bilo je omogućeno i da *čim sredstva onog tko je odgovoran za osnivanje i održavanje škole to budu omogućavala, gore navedeno odredište treba se pretvoriti u samostalnu školu.*⁴⁹⁵

U borbi za otvaranje škola i pomoćne škole odigrale su veliku ulogu, njihov se broj od donošenja prvih zakona do početka Prvog svjetskog rata smanjivao jer one nisu bile u potpunosti usuglašene s novim školskim zakonima, ali su pomogle u opismenjavanju hrvatskih učenika u područjima gdje je bilo teško oformiti novu školu. Opremljenost pomoćnih škola bila je izrazito skromna. Primjerice Pomoćna škola u Gradini, Općina Oprtalj, tražila je nekoliko puta pomoć od Kotarskog školskog vijeća u Poreču zbog popravaka škole.⁴⁹⁶ Traži se čišćenje i rješavanje problema s odvodima u školi, jer ako se to ne učini, mogla bi se pojaviti kakva kužna bolest zbog nakupljene prljavštine i problema s kanalizacijom. Nakon nekoliko mjeseci oglasilo se tamošnje Mjesno školsko vijeće koje je poslalo Kotarskom vijeću u Poreč izvješće kako je odlučilo popraviti kanalizacijske odvode u školskoj zgradi, nakon stroge upute koju su primili od nadležnog kotarskog vijeća.⁴⁹⁷ Školske godine 1904./1905. Pomoćna hrvatska škola u Gradini imala je ukupno upisanih 79 učenika od 6 do 12 godina, 33 mladića i 32 djevojčice, dok je od 12 do 14 godina imala 5 mladića i 9 djevojaka.⁴⁹⁸ Učenici su bili upisani na:

- 1. školskoj godini bilo je upisano 15 mladića i 18 djevojaka,
- 2. školska godina bilo je upisano 5 dječaka, 6 djevojčica,
- 3. školska godina bilo je upisano 8 dječaka, 10 djevojčica,
- 4. školska godina bilo je upisano 4 dječaka, 5 djevojčica,
- 5. školska godina bilo je upisano 4 dječaka, 2 djevojčica,

⁴⁹⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 3.

⁴⁹⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Ravnateljstvo pomoćne škola u Gradini; 13. jun 1905.

⁴⁹⁷ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis Kotarskog školskog vijeća Poreč br. 690, 22. 7. 1905.; HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Dopis Kotarskog školskog vijeća Poreč, 10. 8. 1905.

⁴⁹⁸ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, br. 75, Dopis Ravnateljstva pomoćne škole na Gradini, 25. 7. 1905.

- 6. školska godina bilo je upisano samo 2 dječaka.

Škola je radila ujutro dva sata i popodne dva sata, sveukupno 4 sata na dan, a poduku je držao kapelan i pomoćni učitelj Vaclav Jalta. Od didaktičke opreme škola je imala sljedeće: računski stroj, povijesne karte Palestine, Europe, provincije i Austro-Ugarske, kocke za brojanje. Kao što je u ovom podnesenom izvješću vidljivo, pomoćnim školama bio je primarni cilj opismeniti učenike. Hrvatska pomoćna škola Gradina 1909. godine imala je 44 učenika, bila je to poludnevna, mješovita škola s 29 mladića i 14 djevojaka i nju je vodio kapelan i pomoćni učitelj.⁴⁹⁹ Iz navedenih statistika vidljivo je da je na ovom području postojao broj školskih obveznika te je samim time i potreba za otvaranjem javne pučke škole na hrvatskom jeziku bila više nego opravdana. Međutim u Općini Oprtalj djelovala je do pred početak Prvog svjetskog rata samo jedna pokrajinska talijanska pučka škola, nijedna hrvatska te utrakvistička u Topolovcu i po 3 zasebne Družbine i Legine u okolnim naseljima.⁵⁰⁰

3.7. Zakon donesen 30. 3. 1870. kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre

I ovaj se zakon nalazi u službenom glasilu *Bollettinu delle Leggi ed Ordinanze per il Litorale austro-ilirico*.⁵⁰¹ O njemu se paralelno raspravljalo i u Istarskoj sabornici i do početka Prvog svjetskog rata izvršeno je nekoliko nadopuna zakona. Pokrajinski zakon stupio je na snagu 30. ožujka 1870. (n. 20.), zatim je prva nadopuna od 3. studenoga 1874. (n. 30.) pa od 14. prosinca 1888. (n. 32.), 9. listopada 1901. (n. 35.) te od 5. lipnja 1908. (n. 31.).

Zakon od 30. ožujka 1870. regulira pravne odnose nastavničkog osoblja u javnim pučkim školama i podijeljen je na četiri cjeline:

- prvi dio odredaba vezuje se za zapošljavanje učitelja,
- drugi dio za plaće učitelja,
- treći za disciplinske postupke i otkaze nastavničkom osoblju,
- četvrti za umirovljenje učitelja i zbrinjavanje njihovih preživjelih.

⁴⁹⁹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Protocollo inspektore, 1909.

⁵⁰⁰ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 84-85.

⁵⁰¹ Bollettino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19.

Pokrajinskim školskim zakonom o javnim pučkim školama od 30. 3. 1870. započinje novo razdoblje u razvoju i modernizaciji istarskog školstva. Zakon uvodi obavezno školovanje, ali i ugrožava postojanje hrvatskih škola. Prema zakonskim odredbama svećenicima, tada u najvećem broju i jedinim učiteljima, nije dozvoljeno poučavanje u državnim školama. Novi školski *Zakon o javnim pučkim školama* zahtjeva proširivanje i sustavnije obrazovanje učitelja koje bi se reguliralo zakonskim obvezama i pravima učitelja u pučkim školama. Već je *Državni školski zakon* od svibnja 1869. na osnovu kojega je i izrađena inačica pokrajinskog školskog zakona regulirao brojnim odredbama obveze i potrebe nastavničkog kadra. Tako je u državnom zakonu cijeli jedan dio, koji se odnosi na izobražavanje učitelja i osposobljenje za učiteljevanje, usavršavanje učitelja te pravne odnošaje učitelja.⁵⁰²

U samim počecima javio se veliki problem nedostatka učitelja jer je do 1869. većina učitelja zapravo dolazila iz redova svećenstva. O problemima i manjku hrvatskog učiteljskog kadra izvještavao je i pokrajinski školski nadzornik Anton Klodič-Sabladoski koji navodi kako se razlozi nedostatka učitelja mogu tražiti i u slabim plaćama i neuređenom društvenom položaju koji će se promijeniti novim *Pokrajinskim zakonom* iz 1870. godine. U razdoblju do Prvog svjetskog rata česta tema bit će upravo status i plaća učitelja o kojoj odlučuje pokrajinsko zakonodavstvo. Nadalje nadzornik Klodič-Sabladoski navodi kako su razlozi malog broja učitelja jer je *puno više ljudi koji baš i ne mare za školovanje, te i općinski dužnosnici koji su se trebali skrbiti o obrazovanju nisu previše za obrazovanje marili.*⁵⁰³ Bilo je potrebno školovati se na dvogodišnjem tečaju za učitelja na kojemu su se slušali propisani predmeti u prva tri razreda glavne škole. Budući učitelj, koji je imao svega 17 godina kada je krenuo na obuku, vježbao je kako voditi školu, održavati disciplinu u razredu i specijalizirao se u određenim metodama podučavanja. Svoju je obuku često započinjao samo promatrajući učitelje tijekom sata. Kad je položio završni ispit, nakon dvije godine besplatnog podučavanja u maloj školi, morao je polagati još jedan ispit, nakon čega je mogao tražiti mjesto učitelja.⁵⁰⁴ I ti učitelji bili su prema izvješću pokrajinskog nadzornika Klodiča-Sabladoskog skromnije naobrazbe jer su

⁵⁰² Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 26. - 58.

⁵⁰³ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 1, str. 9

⁵⁰⁴ Antonio MICULLIAN, Cinque secoli di istruzione in lingua italiana in Istria : con riferimenti particolari all'istruzione e agli istituti scolastici della città di Rovigno a cura di Libero Benussi, Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Rovigno 1998., p. 42.

neki prolazili dvogodišnji odnosno jednogodišnji pripravni tečaj pa im je i plaća bila zbog toga manja.⁵⁰⁵

U godini kada je donesen državni zakon 1869. u Istri je bilo zaposleno svega 150 svjetovnih učitelja, što je iznosilo 1 učitelj na 1709 stanovnika odnosno 1 učitelj na 238 učenika.⁵⁰⁶ Analizirajući omjer učitelja naspram učenicima u pojedinim državama Europe u drugoj polovini 19. stoljeća vidljivo je da je on zapravo svugdje isti odnosno primjetan je nedostatak učiteljskog kadra.⁵⁰⁷ U razdoblju od donošenja temeljnih školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata povećat će se broj osnovnih škola u cijeloj Austriji - za gotovo 38 %, a povećat će se i broj školovanog učiteljskog kadra za 67 %.⁵⁰⁸

Stoga je prvi zadatak nakon donesenih zakona Pokrajinskom školskom vijeću bio osposobiti što veći broj učitelja. Istarski sabor odlučio je podijeliti stipendije i na taj način pomoći u školovanju budućeg učiteljskog kadra. O školskim stipendijama raspravljalo se često i u Istarskom saboru, primjerice 1863. godine Zemaljski je odbor predložio da se stipendije dijele na sljedeći način:

- 25 stipendija po 150 forinti za gimnazijalce,
- 12 stipendija po 350 forinti za sveučilištarce koji studiraju pravo, medicinu i matematiku,
- 4 stipendije po 350 forinti za učenike lijepih umjetnosti.⁵⁰⁹

Na istoj sjednici biskup Dobrila daje prijedlog neka stipendije traju četiri godine koliko traje i izborna razdoblje Sabora. Zatim daje prijedlog da se ne dijele stipendije učenicima lijepih umjetnosti ne zbog toga što nije potrebno, već predlaže da se stipendije daju siromašnim učenicima i to po 100 forinti i neka se to daje i učenicima u pučkim školama jer u nekim kotarima Margrofovije Istre ni ne postoje gimnazije. Na Dobrilinu izjavu nadovezuje se i zastupnik Franjo Feretić koji kazuje kako se ne slaže da se stipendije dijele samo učenicima

⁵⁰⁵ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 1, str. 9.

⁵⁰⁶ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 3, str. 72-73.

⁵⁰⁷ Andy GREEN, *Education and State Formation: The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, London, 1991, Macmillan, str. 23.

⁵⁰⁸ Analizirani su podatci Statistika obrazovnih ustanova u kraljevstvima i zemljama zastupljenim u Austriji. Österreichische Statistik, Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1981./1982., str. 6., str. 20-21; Österreichische Statistik, Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1913/1914, str. 177.

⁵⁰⁹ AST, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Della XXXII. Seduta della Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, 10 marzo 1863., Rovigno, 1864.

koji pohađaju gimnaziju u kotarima Istre, jer primjerice učenici s Krka pohađaju gimnaziju u Rijeci ili Senju. Također predlaže da stipendije iznose 80 forinti te zaključuje da umjesto 24 učenika, stipendiju od 80 forinti može primiti tako 36 učenika.⁵¹⁰ Godine 1871. na sjednici Istarskog sabora zastupnik Anton Rubeša (Kastav) također je utvrdio kako nitko od liburnijskih učenika nije dobio potporu.⁵¹¹

I samo školovanje i edukacija učitelja bila je prema Felbigerovom školskom sustavu, prije donošenja temeljnih školskih zakona, omogućena jedino u glavnim školama (*capo scuole*), a one su većinom bile talijanske i edukacija se vršila na talijanskom jeziku. Primjerice prve edukacijske tečajeve za nastavnike držao je ravnatelj škole što je utjecalo i na stvaranje, ali i na profiliranje učiteljskog kadra po mjeri države.⁵¹² Tečajevi za učitelje u trajanju od 3 mjeseca do godine dana postoje od 1852. u Rovinju, Krku, Cresu i Lošinj. Prva učiteljska škola u Istri započela je s radom u Rovinju, 11. 9. 1870. godine, osnovana od Ministarstva bogoštovlja i nastave u Beču.⁵¹³ Zadaća je bila Rovinjske škole odgajati buduće učitelje talijanske i hrvatske pučke škole. Prvu je godinu učiteljsku školu upisalo 7 studenata, od kojih je do kraja prvog semestra dvoje odustalo. Pokazalo se kako ni stipendije ni novi pokrajinski zakonik o položaju učitelja iz ožujka 1870. nije u početku pomogao u edukaciji učitelja kojih je nedostajalo u istarskim školama. Zbog toga je učiteljska škola u Rovinju prestala s radom te se edukacija učitelja, odlukom Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 19. rujna 1872., preselila u Kopar.⁵¹⁴ Razlozi leže u tome što u Istri je mreža hrvatskih škola prije donošenja temeljnih zakona izrazito loša, zapravo i ne postoji. Podaci govore kako tek polovica djece, školskih obveznika, polazi školu. Stanovništvo nema ni osnovnu naobrazbu, što sustavno dovodi i do manjka učitelja koji u Istri ne mogu završiti hrvatsku srednju školu jer je nema, a s druge strane do donošenja temeljnih školskih zakona većina učitelja dolazi iz redova svećenstva.

⁵¹⁰ Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Della XXXII. Seduta della Dieta provinciale dell' Istria in Parenzo 10. 3. 1863.; F. BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri: od 1870. do 1915. godine: prema bilješkama iz „Naše Sloge“* (dalje *Narodna borba u Istri*). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1952., Zagreb, str. 330-331.

⁵¹¹ AST, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Della XXII. Seduta della Dieta provinciale dell' Istria in Parenzo 20 aprile 1864.; F. BARBALIĆ, *Narodna borba u Istri*, str. 377.

⁵¹² A. CUKOROV, n. djelo, str. 89.

⁵¹³ Mirjana KONTESTABILE ROVIS, „Istarsko školstvo v avstrijskem obdobju in C.-K. moško učiteljišče v Kopru“, *Cesarsko-kraljevo moško učiteljišče v Kopru 1875-1909:slovenski oddelek*, urednice Mirjana Kontestabile in Jasna Čebren, Kopar, 2010., str. 23.

⁵¹⁴ A. KLODIČ-SABLADOSKI, *Povijest školstva u Austrijskom primorju*, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 3., str. 73.

Prema statistici koju nam donosi nadzornik Anton Klodič-Sabladoski za školsku godinu 1899./1900. od onih početnih 150-ak učitelja 1869. godine, sada statistika bilježi 383 obrazovna djelatnika, od čega 247 učitelja i 136 učiteljica koji su bili zaposleni u tada 204 postojeće škole u Istri.⁵¹⁵ Novim školskim zakonom učitelji su nakon potpune izobrazbe imali obavezu ispred izaslanika pokrajinske školske vlasti pisati ispite iz svih predmeta te na taj način, ako zadovolje, primiti i svjedodžbu zrelosti kojom se učitelji osposobljuju za privremeno namještanje, kao podučitelji ili učitelji.⁵¹⁶ Za polaganje ispita zrelosti potrebno je najmanje dvije godine biti pripravnik odnosno imati praktičnu službu u javnoj ili privatnoj pučkoj školi. Ispiti učiteljskog osposobljavanja pišu se pred komisijom koju imenuje Ministarstvo bogoštovlja i nastave, a članovi povjerenstva odnosno komisije najčešće su upravitelji i učitelji škola, školski nadzornici i vrsni pučki nastavnici.⁵¹⁷ Učiteljsko osoblje u jednoj školi čini učitelj upravitelj, glavni učitelj, učitelj vjere i pomoćni učitelji. Svo je osoblje moralo imenovati Pokrajinsko školsko vijeće. Svi navedeni nazivi učiteljskih sila vrijede i za učiteljice. O broju učitelja i učiteljica u pučkim školama kazuju i podatci u sljedećoj tablici, gdje su za usporedbu izraženi statistički podatci za Istru, Dalmaciju i Austriju u razdoblju od donošenja državnih školskih zakona 1871. do 1905. godine.

Tablica 25. Broj učitelja po pučkim školama⁵¹⁸

	1871.	1880.	1890.	1900.	1905.
Istra	1.5	2.3	2.6	2.8	3.0
Dalmacija	1.3	2.1	2.2	2.5	2.7
Austrija	1.6	3.1	3.5	3.9	4.3

Iz usporedne Tablice 25. primjetan je blagi porast broja učitelja u školama. U Istri imamo u prosjeku 3 učitelja na jednu pučku školu s time da u statistiku valja ubrojiti i vjeroučitelja te učiteljicu za Ženski ručni rad. U Austriji bilježimo najveći porast broja učitelja, skoro trostruki,

⁵¹⁵ A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 9-10.

⁵¹⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 34. i 38.

⁵¹⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 37.

⁵¹⁸ Podatci u tablici korišteni su iz statistike koju donosi nadzornik Klodič-Sabladoski. *Narodna prosvjeta*, 1908., br. 8.

dok u Istri i Dalmaciji se taj broj udvostručio što znači da se od donošenja državnih školskih zakona, koji su uredili i status učitelja, ipak mijenjala situacija na bolje.

Prema donesenoj *Uredbi* ministra za bogoštovlje i nastavu 1869. godine, doneseni su i okviri vezani za provedbu novog školskog zakona kao i klasifikacijski okviri za poučavanje i obrazovanje učitelja u školama.⁵¹⁹ Svi budući učitelji, koji su upisali školu u školskoj godini 1869./1870., školovati će se 4 godine.⁵²⁰ Njihovo četverogodišnje školovanje uključuje razvijanje kompetencija iz sljedećih područja:

- metodička pedagogija,
- poučavanje jezika,
- geografija,
- povijest,
- nauk o ustavu države,
- matematika,
- povijest prirode (priroda, biologija),
- znanost o prirodi (kemija, fizika),
- seosko gospodarstvo,
- crtanje,
- kaligrafija,
- gimnastika.

Tablica 26. prikazuje brojevno stanje učitelja u Istri po kotarima, ali i njihovom osposobljavanju. U školi su evidentirani prema statističkim podacima učitelji sa svjedodžbom osposobljenja, učitelji sa svjedodžbom zrelosti te učitelji bez svjedodžbi. Podučitelji su učiteljska sila s položenim ispitom zrelosti, a učitelji su učiteljska sila s ispitom osposobljenja.⁵²¹ Takve nazive propisuje i definira sam državni školski zakon.

⁵¹⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n 131.

⁵²⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n 131., čl. 4. i 5.

⁵²¹ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 2.

Tablica. 26. Broj učitelja u školskoj godini 1899./1900.⁵²²

Kotar	Učitelji sa svjedodžbom osposobljenja				Učitelji sa svjedodžbom zrelosti			Bez svjedodžbe					
	Svjetovni			Duhovni									
Škola	Hrv.	Slo.	Tal.	Njem.	Hrv.	Slo.	Tal.	Hrv.	Slo.	Tal.	Hrv.	Slo.	Tal.
Kopar	5	13	19	-	2	3	1	-	-	-	5	7	1
Volosko	20	7	4	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-
Pazin	14	-	7	-	3	-	-	-	-	-	6	-	-
Poreč	-	-	24	-	-	1	1	-	-	1	2	2	2
Pula	7	-	20	4	1	-	5	-	-	-	9	-	-
Lošinj	19	-	14	-	2	-	2	-	-	-	3	-	-
Rovinj	-	-	7	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Ukupno	65	20	95	4	8	4	10	-	1	1	26	10	3

Školske godine 1899./1900. bilo je u Istri otvoreno sveukupno 204 škola, u njima je prema statistici prikazanoj u tablicama bilo zaposleno 248 učitelja i 136 učiteljica.⁵²³ Prema podatcima iz tablice vidljivo je kako učitelji u školama rade nakon završenog osposobljavanja za koje mogu dobiti svjedodžbu osposobljenja ili svjedodžbu zrelosti. Zavisno od osposobljenosti podučavaju u školama kao podučitelji ili učitelji. U slučajevima gdje nedostaje učiteljski kadar mogli su podučavati i učitelji bez diplome. U većini slučajeva radi se o malim župnim školama, pomoćnim školama u kojima svećenici drže osnove iz pisanja, čitanja i računanja. Kao što je prikazano tablicom, vidljivo je da za hrvatske škole radi se najvjerojatnije o 26 svećenika koji održavaju na taj način nastavu jer statistika kazuje da je te školske godine djelovalo i 26 hrvatskih pomoćnih škola. Također govorimo i o nastavnici učiteljima koji drže Vjeronauk u nekim školama. Naime prema odredbama zakona u školama u kojima su učitelji preuzeli podučavanje Vjeronauka njima će se zaduženje smanjiti za jedan sat odnosno bit će plaćeni za to.⁵²⁴

⁵²² Klodič-Sabladoski, Anton. Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 11-12., str. 239.- 240.;

⁵²³ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien 1899./1900.

⁵²⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131., str. 390.

Tablica 27. Broj učiteljica u školskoj godini 1899./1900.⁵²⁵

Kotar	Učiteljica sa svjedodžbom osposobljenja			Učitelji sa svjedodžbom zrelosti			Bez svjedodžbe
	Hrv.	Slo.	Tal.	Hrv.	Slo.	Tal.	
Škola							-
Kopar	1	2	22	1	-	3	-
Volosko	6	3	2	1	-	-	-
Pazin	-	-	5	1	-	1	-
Poreč	-	-	24	-	-	2	-
Pula	-	-	24	-	-	3	-
Lošinj	12	-	16	1	-	-	-
Rovinj	-	-	8	-	-	-	-
Ukupno	19	5	99	4	-	9	-

Tablice 26. i 27. nam donose podatke o broju učitelja i učiteljica po kotarima gdje je vidljivo kako u hrvatskim školama radi 19 učiteljica i 64 učitelja, od njih svjedodžbu zrelosti ima 8 učitelja i samo 4 učiteljice. Također puno je veći broj učitelja sa svjedodžbom osposobljenja u talijanskim školama. Jedan od razloga je svakako i postojanje učiteljskih škola na talijanskom jeziku gdje su se obrazovali budući nastavnici. O nedostatku učiteljskih škola za buduće učiteljice na hrvatskom jeziku govorilo se i na skupu učitelja Narodne prosvjete gdje se govori kako su buduće učiteljice 1906. godine na školovanje morale otići u Dubrovnik što je bilo zbog dalekog puta i troškova školovanja gotovo nemoguće. Najbliže su im bile učiteljske škole u Gorici ili Ljubljani, ali one nisu davale mogućnost studiranja na hrvatskom jeziku.⁵²⁶ Zbog nedostatka domaćih učiteljica iz Istre u službu su se zapošljavale i učiteljice iz cijele Hrvatske. Primjerice dokument koji govori o službi učitelja kazuje kako je učitelj iz Dalmacije, točnije iz Pakošтана došao raditi u Pučku školu u Buje.⁵²⁷ Prema njegovom dosjeu službe navedeno je svo školovanje koje je učitelj imao počevši od osnovnog i gimnazijskog obrazovanja u Zadru. Nakon toga je 1900. godine polagao ispit zrelosti i ispit osposobljenja za rad na hrvatskom jeziku, a devet godina kasnije u Kopru je polagao i ispit osposobljenja za rad u školi i podučavanje na talijanskom jeziku. U svom stručnom usavršavanju zabilježeno je i da je

⁵²⁵ Podatci u tablici korišteni su iz statistike koju donosi nadzornik Klodič- Sabladoski. A. KLODIČ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 11-12., str. 239.

⁵²⁶ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 9.

⁵²⁷ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 8, Tabella di servizio, 1913.

položio ispit za podučavanje violine u građanskim školama te je prema postojećim podacima bio osposobljen za predavanje i u srednjim školama realkama. Radio je u nekoliko škola u Dalmaciji, a zatim se preselio u Istru. Godine 1913. Porečko kotarsko školsko vijeće izvršilo je nadzor nad njegovom dokumentacijom te je vrednovalo rad i dalo svoje mišljenje na način da je učitelj u kategoriji pedagoškog pristupa i rada dobio ocjenu dobar, u kategorijama aktivnosti i ostvarenih rezultata, odnosa prema kolegama, odnosa prema učenicima ostvario je vrlo dobar uspjeh, a izvrstan za ponašanje izvan službovanja u školi. Također postoje i podaci o učiteljici, koja je studirala u Gorici, rođena je u Trstu te je položila ispit osposobljenja za podučavanje na talijanskom jeziku.⁵²⁸ Školovala se u Trstu i Gorici i poznavala je talijanski i njemački jezik. Radila je u Trstu, Vrsaru, Brtonigli i u zvanju napredovala u upraviteljicu škole i to škole u Krasici, naselju nedaleko Buja.

Zapošljavanje učitelja vrši se prema Pokrajinskom zakonu iz ožujka 1870. na način da mjesno školsko vijeće obavještava kotarsko školsko vijeće o potrebama zapošljavanja učiteljskog kadra i kotarsko školsko vijeće potom raspisuje natječaj.⁵²⁹ Prema odredbama zakona čl. 2. svaki natječaj mora sadržavati, osim vrste radnog mjesta i mjesta obavljanja istog, iznos minimalne godišnje plaće te načine njenog eventualnog povećavanja, dokumente koje kandidati moraju priložiti i napomenu da kandidati moraju predati molbu kotarskoj školskoj upravi. Natječaj se mora objaviti u službenim pokrajinskim novinama i eventualno u jednim ili dvjema javnim novinama, preferirajući one vezane uz obrazovanje. Natječaj mora trajati do 4 tjedna. Molbe osoba, koje već rade u obrazovanju, trebaju biti predane putem prijedloga kotarske školske uprave koja mu mora priložiti svoje mišljenje. Molbe pristigle nakon okončanja natječaja ili koje nisu potpune ne mogu biti uzete u obzir.⁵³⁰ Iz dostupne arhivske građe vidljivo je da su se natječaji podnosili prema opisanoj proceduri (prilog 12.).⁵³¹ Nakon potraživanja mjesnog školskog vijeća, kotarsko vijeće objavilo je natječaj. Oglasi za natječaj objavljivali su se i u tršćanskom časopisu *L'Osservatore Triestino* na talijanskom i na hrvatskom jeziku.^{532A}

⁵²⁸ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 8, Tabella di servizio, 1913.

⁵²⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19.

⁵³⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., br. 19., čl.1. - 4.

⁵³¹ Prilog 12. Oglas natječaja. HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. – 1918., kutija 2, Oglas natječaja br. 112, 16. 2. 1910.

⁵³² *Osservatore Triestino, L'*, Anno CXXVI, br. 60., 15. 3. 1910.

natječaji za radno mjesto učitelja objavljeni su redovito i u časopisu *Nаша sloga* i *Narodna prosvjeta*.

Za postavljanje učitelja u školama bilo je potrebno pisati zamolbu i školskom kotarskom vijeću i samom Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu koje onda donosi odluku o postavljanju učitelja u traženu školu. O tome svjedoče i brojni arhivski dokumenti i primjeri. Na primjeru učitelja iz Ližnjana vidljivo je kako je on učiteljsku školu završio u Kastvu i tijekom školovanja primao je državnu potporu stoga je ravnateljstvo Družbe svetog Ćirila i Metoda, koje ga prijavljuje za mjesto učitelja upravitelja, predalo i zamolbu Ministarstvu u Beč da mu se otpusti navedeni dug.⁵³³ Kao preporuka za dobivanje učiteljskog mjesta pisala se i potvrda odnosno Svjedodžba dobrog ponašanja kojom se potvrđuje da je učitelj *savršeni preparand, besprijekornog političkog i moralnog ponašanja* (prilog 13).⁵³⁴ U slučaju Jakova Vojnića svjedodžbu o dobrom ponašanju potpisalo je Upravno vijeće Općine Ližnjan, a poslano je kotarskom školskom vijeću kao dio dokumentacije potrebne za zapošljavanje učitelja u školi Fuškulin kod Poreča. Na primjeru sastanka Školskog kotarskog vijeća iz Pazina vidljivo je kako su se birali učiteljski kandidati, nakon raspisanog natječaja za pučke škole u Pićnu, Bermu, Trvižu i Pazinu. Na sjednici je sudjelovalo 22 općinskih savjetnika i zastupnika Općine Pazin te su nakon objašnjenja kvalifikacija učitelja, koji su se javili za radna mjesta, glasovali pojedinačno za svakoga.⁵³⁵

Prema članku 20. *Pokrajinskog zakona o reguliranju pravnih odnosa nastavnčkog osoblja u javnim pučkim školama* Markgrofovije Istre, utvrđena plaća učitelja bit će na način da se školske općine podijele u tri kategorije i to na temelju prosječne cijene glavnih životnih potreba i lokalnih prilika. Minimalni iznos stalne godišnje plaće učitelja u školskoj općini prve kategorije iznosi 500 fiorina, u onoj druge kategorije 400 fiorina i 300 fiorina u onoj treće kategorije.⁵³⁶ Određen je i minimalni iznos godišnjih plaća učitelja koji rade u gradskim školama. Minimalni iznos stalne godišnje plaće učitelja u gradskim školama, bez podjele na kategorije kao što je to navedeno u čl. 21., iznosi 600 fiorina. Međutim, ostaje sloboda Pokrajinskom predstavništvu da svaki put odredi veći iznos za navedenu plaću. S vremenom i

⁵³³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869. - 1918., kutija 3., Zamolba za postavljanje učitelja,

⁵³⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869.-1918, kutija 3, Svjedodžba dobrog ponašanja, 11. 8. 1912. Vidi Prilog 13. Svjedodžba dobrog ponašanja.

⁵³⁵ HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Pazinu, kutija 58, Zapisnik sjednice općinskog zastupstva br. 1144, 21. 4. 1913.

⁵³⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 21.

radnim stažem učiteljska plaća je i rasla, tako da postoje podatci koji kazuju da je početna plaća podučitelja bila 1200 kruna, dok je plaća učitelja, ravnajućih učitelja i nadučitelja iznosila 1600 kruna.⁵³⁷ Temeljna plaća učitelja povisuje se nakon pet puta i to nakon svakih pet godina kontinuirane učiteljske službe tako da je plaća iznosila⁵³⁸:

- nakon 5 godina iza ispita osposobljenja 1900 kruna,
- nakon 10 godina iza ispita osposobljenja 2160 kruna,
- nakon 15 godina iza ispita osposobljenja 2400 kruna,
- nakon 20 godina iza ispita osposobljenja 2640 kruna,
- nakon 25 godina iza ispita osposobljenja 2880 kruna.

Prema podacima, koje donosi platna lista Učiteljske škole u Kopru za školsku godinu 1875./1876., profesori, koji su školovali buduće nastavnike, imali su plaću od 1000 - 1900 kruna zavisno od stručne spreme, napredovanja u zvanju i radnog staža.⁵³⁹ Odredbama je uređeno i povećanje plaće za uspješan višegodišnji rad. Uređeno je tako da svi učitelji koji su 10 godina bez prekida i s dobrim uspjesima radili u pučkoj ili gradskoj školi mogu dobiti novčani dodatak od 6 % najniže godišnje plaće (prema odredbi čl. 21. i 22.) one općine u kojoj su zaposleni u trenutku navršavanja 10 godina službe. Pod istim uvjetima pripast će im dodatak za svakih narednih 5 godina službe, sve do navršavanja 30 godina službe, u iznosu od 8 % najniže godišnje plaće u općini u kojoj vrše službe.⁵⁴⁰

Definirano je da tijela, koja financiraju školu, imaju slobodu odobriti učiteljima pravo na veću plaću, ako smatraju ispravnim, umjesto novčanih dodataka za godine službe.⁵⁴¹ Ravnatelju ili višem učitelju pripada funkcijski dodatak koji će iznositi u općinama I. kategorije 200 fiorina i 100 fiorina za II. kategoriju. Ako postoje gradacije plaće, ravnatelj ili viši učitelj bit će već kod imenovanja stavljen u viši stupanj.⁵⁴² Svaki upravitelj škole ima pravo na dvosobni stan sa svim potrebnim prostorijama koji će mu po mogućnosti biti dodijeljen u zgradi škole. Arhivska građa svjedoči da su učitelji dobivali stan odmah uz zgradu škole, ako ne i u samoj školskoj zgradi.

⁵³⁷ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 2. Nešto o pravnim odnošajima učiteljskih sila na pučkim školama u Istri.

⁵³⁸ Isto, 1907., br. 2.

⁵³⁹ Pokrajinski arhiv Koper, SI pak 100 Učiteljišče Koper, t.e. 3, a.e. 7, Seznam učiteljev koprškega učiteljišča v šolskem letu 1875/76.

⁵⁴⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 29.

⁵⁴¹ Isto, čl. 30.

⁵⁴² Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 31.

Ako to nije bilo moguće, učiteljima se isplaćivala novčana naknada za smještaj.⁵⁴³ Kod opremanja i renoviranja škole vidljivo je da su se osim renovacije učionica i školske zgrade renovirali i stanovi u kojima su živjeli učitelji. Primjerice u dopisu Mjesnog odbora Poreč navodi se što se sve renoviralo te kako dvije sobe učiteljskog stana čekaju majstora koji će ih oličiti.⁵⁴⁴ Učitelji, koji u trenutku stupanja na snagu ovog zakona već posjeduju smještaj i naknadu za njega, zadržavaju to pravo. Svim ostalima pripada smještaj u naturi ili naknada od 10 % na minimalnu godišnju plaću od općine, a za grad Pulu naknada iznosi 25 % (čl. 33.). Odredbama je utvrđena i godišnja plaća podučitelja, koja u općinskim školama prve kategorije iznosi 260 fiorina, onima druge kategorije 240 fiorina, a treće kategorije 200 fiorina (čl. 35.). Za smještaj i naknadu za njega, za podučitelje vrijede odredbe članka 33, a ovo posljednje će biti izjednačeno njihovoj godišnjoj plaći. Podučitelj se ne može oženiti bez dopuštenje kotarske školske uprave sve dok ne bude zaposlen na neodređeno.⁵⁴⁵

Učiteljice ne primaju istu plaću kao što je određeno za učitelje (čl. 38.). Plaća učiteljica regulirana je na osnovi načela određenih za učitelje (čl. 21. - 37.). Sve osobe zaposlene, privremeno ili za stalno u obrazovanju u javnim pučkim školama moraju se suzdržati od svake pomoćne djelatnosti koja bi bila u suprotnosti s ugledom i časti ili iziskuje ulaganje vremena koje bi bilo na štetu izvršavanja njihovih zadaća ili bi dala povod pretpostavkama da je ugrožena neovisnost njihovog ureda.⁵⁴⁶ Svi, koji prekrše zadane odredbe, kaznit će ih kotarska školska vlast odnosno određen je i rok od 4 tjedna unutar kojeg će osoba morati napustiti radno mjesto u školi. Protiv odluke moguća je žalba kotarskoj školskoj upravi koja se mora predati u roku od 8 dana i riješiti odmah. Svaki učitelj koji je član učiteljskog osoblja, morat će se suzdržati od davanja instrukcija i izvršavanja službe crkvenjaka od trenutka kada budu regulirane njegove kompetencije.⁵⁴⁷ Ono što su učitelji mogli, a vidljivo je iz dopisa, sudjelovanje je na općinskim

⁵⁴³ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, br. 12., Ravnateljstvo pučke škole Šušnjeveca, 18. 2. 1908.

⁵⁴⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 2., Osnovna škola Tar, Mjesni školski odbor, 1909.,

⁵⁴⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 37.

⁵⁴⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., br. 19. i čl. 40.

⁵⁴⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 21. - 31.

izborima jer je to bilo *njihovo državljansko pravo*.⁵⁴⁸ Tada je škola bila zatvorena, a kotarsko školsko vijeće opravdalo je učitelja za taj dan kada je sudjelovao na izborima.

Iz arhivske dokumentacije vidljivo je da su učitelji pisali zamolbe Pokrajinskom školskom vijeću tražeći novčanu potporu radi bolesti, radi kupnje potrebnih lijekova ili kako bi se pokrili troškovi liječenja.⁵⁴⁹ Tako u Dopisu, koji šalje učitelj Pučke škole u Čepiću, doznajemo da je učitelj obolio i da mu je propisana posebna prehrana i lijekovi za koje nije imao novaca.⁵⁵⁰ U daljnjoj prepisci uz predočenje računa, učitelj je dobio traženu potporu. Nastavnica iz Tara također je tražila produljenje bolovanja na dodatnih 40 dana kako bi se oporavila od bolesti što joj je u dopisu iz veljače 1905. godine Pokrajinsko školsko vijeće i omogućilo.⁵⁵¹ Brojni su dopisi gdje učitelji zbog bolesti traže potporu i dobivaju je. Također imali su pravo i na naknadu pri korištenju bolovanja koja im se isplaćivala.⁵⁵²

Zakonom je uređeno i pitanje neprimjerenog ponašanja zaposlenih u školi. Učiteljima su mogle biti izrečene disciplinske mjere i to ukora, ukidanje prava na napredovanje, prava na dodatak na staž ili premještaj iz škole.⁵⁵³ Disciplinske mjere mogao je izreći pismeno ili usmeno upravitelj škole ili kotarska školska uprava. Svi su učitelji upozoreni na zakonske posljedice ako prekrše svoje obaveze. Disciplinska mjera izrečenog ukora mogla je, ako se pokaže besprijekorno vladanje učitelja, tijekom tri sljedeće godine biti ukinuta. Zbog izrečenih disciplinskih mjera bilo je moguće mjere poput promaknuća (čl. 30.) ili dopuštenja za određeno novčano stupnjevanje za godine staža (čl. 29.) ukinuti na jednu ili više godina ili potpuno povući.⁵⁵⁴ Bilo je moguće i učitelje, koji su napredovali na položaj višeg učitelja ili ravnatelja škole, disciplinskim postupkom kazniti na način da se izvrši premještanje tih osoba u kategoriju učitelja, a ta se mjera mogla postići sa ili bez mijenjanja mjesta službe.⁵⁵⁵ U slučaju kada se učitelj kazni premještanjem na drugo radno mjesto u istom području, disciplinska presuda odredit

⁵⁴⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, br. 40, Zamolba učitelja pučke škole Čepić, 20.3.1908.

⁵⁴⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Molba učiteljice pučke škole Gologorica, 10. 7. 1907.

⁵⁵⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Molba, 1907.

⁵⁵¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1., br. 132, Dopis, 1905.

⁵⁵² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Naknada za bolovanje, 6. 1. 1908.

⁵⁵³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 44

⁵⁵⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 46.

⁵⁵⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 47.

će koji mu se rang treba dodijeliti unutar nastavničkog osoblja novog mjesta njegove službe. Prije donošenja kazne učitelj ima pravo biti pravovaljano informiran o disciplinskom postupku te se na taj način može i opravdati prema postojećoj proceduri. Međutim, otpuštanje učitelja bilo je prema pravilu moguće samo kada su se ponovno ponovile povrede dužnosti službe, unatoč prije izrečenoj barem jednoj disciplinskoj kazni. Učitelji su mogli dobiti otkaz za teške povrede vjere ili dobrog vladanja ili za nedolična i neprihvatljiva ponašanja koja ne dolikuju njegovu položaju učitelja.⁵⁵⁶ O svakom otpuštanju iz službe bilo je potrebno informirati Ministarstvo bogoštovlja i nastave, koje je dopis prosljedilo svim kotarskim školskim vijećima. Kotarska školska uprava izriče suspenziju iz službe i plaće za vrijeme trajanja sudske ili disciplinske istrage. Kako su se roditelji mogli naći na sudu zbog neslanja svoje djece u školu ili pak zbog neprimjerenih ponašanja prema učiteljima u školi tijekom trajanja nastave, tako postoje i slučajevi gdje su roditelji prijavljivali učitelje zbog neprihvatljivih ponašanja prema učenicima. Neki su slučajevi završili i na sudu, o čemu je onda kotarski sud imao obvezu poslati dopis kotarskom školskom vijeću.⁵⁵⁷ Ako uzdržavanje okrivljenika ili njegove obitelji dođe u pitanje, Pokrajinska školska uprava odredit će istovremeno iznos alimentacije koja mu pripada. Taj iznos može iznositi najviše 2/3 plaće koju je primao u trenutku suspenzije, a ako bude proglašen nevinim pripada mu naknada privremenog gubitka u iznosima.⁵⁵⁸

Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru godišnje je vršilo i nadzore u školama kojima je svrha bila utvrditi rade li škole prema propisanim pravilima. Kotarski su inspektori tako dolazili u nadzor škole gdje su utvrđivali stanje u školi. Inspeksijski protokol sadržavao je provjeru općih podataka o školi, učiteljima, učenicima i načinu rada učitelja. Tako je u inspeksijskim izvješćima zapisano stanje u školama iz kojih se može utvrditi svakodnevni školski život i kako funkcionira obrazovni sustav. Primjerice iz *Protokola* saznajemo o dolasku učenika u školu, o njihovim školskim obvezama, o redu i čistoći učenika, o njihovom ponašanju u školi.⁵⁵⁹ O postojanju knjižnice učeničke ili učiteljske, o samom fondu, katalogu i načinu vođenja knjižnice. Zatim o udžbenicima, nastavnim pomagalima, ali i o besplatnim udžbenicima ako su podijeljeni siromašnim učenicima ili ako se siromašne učenike snabdijeva s nekim drugim

⁵⁵⁶ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 51. i 52.

⁵⁵⁷ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, br. 397/8, Dopis c.k kotarskog suda Pazin, 8. 7. 1908.

⁵⁵⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 55.

⁵⁵⁹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Protocoli inspektore; Buje, 1910.

priborom ili pomagalicima potrebnim tijekom školovanja. Za snabdijevanje siromašnih učenika zadužena je mjesna općina. Obveza je općinskog školskog vijeća brinuti se o broju školskih obveznika, o redovitosti upisa u školu, ali i o pomoći siromašnim učenicima. Udžbenici i didaktičko-metodički materijali, koji se koriste u samom nastavnom procesu, određeni su uredbama ministarstva. Iz *Uredbe* saznajemo da je prijedloge o udžbenicima i čitankama, koje će služiti učiteljima za podučavanje, potrebno poslati pokrajinskom nadzorniku.⁵⁶⁰ Udžbenici i čitanke određene su i *Zakonom* od 14. svibnja 1869. prema kojemu se za tekuću školsku godinu donosi uredba o promjenama ako su nastupile. Opisane su i školske prostorije, koliko ih ima, čemu služe, jesu li prikladne i dovoljno velike za broj učenika, koji se podučava, koliko ima klupa i jesu li uredne.

Pregled učiteljskog rada vrši se na način da inspektor sudjeluje na školskom satu, pregledava pedagošku dokumentaciju i zatim evidentira zatečeno stanje.⁵⁶¹ Za svaki razred vrednuju se po učitelju sljedeći elementi: marljivost i aktivnost, metode podučavanja, moralno ponašanje, usavršavanje, odnos sa zajednicom u kojoj djeluje škola i odnos sa svećenstvom. Plan predavanja, odnosno nastavne lekcije, koje se dostavljaju odmah na početku samog posjeta inspektora, udžbenici, koji se koriste tijekom nastave, godišnji plan i program rada te raspored sati odnosno vrijeme kad se vrši podučavanje. Nastavne lekcije se posebno vrednuju i to kroz dva elementa. Prvi su metode podučavanja, koje se koriste tijekom sata, a drugo su redosljed lekcija i ostvarenost ishoda za svaku odrađenu aktivnost.⁵⁶² Preglednost lekcija odnosno plan ploče također se vrednuje i to za svaki predmet. Primjerice tijekom posjete inspekcije ženskoj Pučkoj školi u Bujama, inspekcija je dala savjet da se prilikom odgovaranja na pitanja učenice tijekom nastave potiče da što manje odgovaraju na dijalektu.⁵⁶³

Umirovljenje učitelja i zbrinjavanje njihovih preživjelih također je dio zakona kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre.⁵⁶⁴ U mirovinu odlazi učitelj koji nakon obavljene službe zbog starosti, fizičkih ili moralnih nedostataka ili zbog drugih razloga ne može više obavljati službu. Tako primjerice dokumentacija svjedoči o nastavniku iz Buja

⁵⁶⁰Bolletino delle Leggi dell' Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell' 23 novembre 1869, sull' ammissione di libri di testo e di lettura per la Scuole popolare, n. 158.

⁵⁶¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Protocoli inspector, Cittanova, 1910.

⁵⁶² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Protocoli inspector, 1910.

⁵⁶³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Protocoli inspector, 1910.

⁵⁶⁴ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n 19., čl. 56. - 84.

kojemu je radi bolesti bilo produženo bolovanje. Pokrajinsko školsko vijeće odobrio je učiteljevu zamolbu radi dugotrajne bolesti na tri mjeseca odnosno do umirovljenja učitelja.⁵⁶⁵ Osim toga daljnja dokumentacija svjedoči da je njegova supruga nakon smrti, poslala svu dokumentaciju Pokrajinskom školskom vijeću koje se obavezalo plaćati mjesečnu mirovinu udovici iz nastavničkog fonda.⁵⁶⁶ Ako učitelj sam odustane od službe ili je napusti bez odobrenja, izgubit će prava na umirovljenje. Samovoljnim napuštanjem radnog mjesta smatra se ako se učiteljica ili viša učiteljica uda bez dopuštenja kotarske školske uprave isto tako i ako se bez dopuštenja oženi podučitelj bez stalnog zaposlenja (čl. 37.).⁵⁶⁷

Radno mjesto će moći biti napušteno bilo vlastitom voljom ili zbog umirovljenja samo na kraju školske godine, osim ako kotarska školska uprava ne da svoje dopuštenje. Na kraju školske godine bit će ispražnjena kuća koja pripada učiteljskom mjestu i uslijedit će predaja posjedovane zemlje koja ide uz radno mjesto te će se odlučiti i o dobitima (čl. 77.).⁵⁶⁸ Iznos novca za odmor (povremeni dodatak ili mirovina) ovisi djelomice o visini plaće i godinama službe. Godišnja plaća, koja se preračunava, ona je koju je primao učitelj neposredno prije umirovljenja. Novčani dodaci za godine službe (čl. 29.) koji su pripojeni najmanjoj godišnjoj plaći tamo gdje ne postoji napredovanje po zaslugi (po redu) i dodaci za funkciju (čl. 31.) za ravnatelje i više učitelje trebaju se smatrati kao dijelovi godišnje plaće.⁵⁶⁹

Godine staža, koje se izračunavaju, one su koje je učitelj proveo u pučkoj školi od polaganja ispita za dobivanje svjedodžbe o osposobljenosti za nastavničku službu (čl. 56. *Zakona Carstva* od 14. 5. 1869.). Prekid službe ne isključuje izračunavanje vremena odrađene službe ako do prekida nije došlo zbog krivnje dotične osobe.⁵⁷⁰ Uređen je i sam postupak odlaska učitelja u mirovinu. Upućivanje na mirovanje može biti konačno ili privremeno. Privremeno umirovljene je ono kada se pokaže da je nastavnik nesposoban za rad. Ako više ne postoji razlog zbog kojeg je došlo do nesposobnosti za rad, zbog koje je došlo do upućivanja na mirovanje, dotična osoba morat će ponovno početi raditi prema dispozicijama kotarske školske uprave ili odustati od naknade. I u prvom slučaju ukida se dobivanje mirovine ako se trajno umirovljena osoba zaposli

⁵⁶⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Inspektions Protokoll br. 883, 1905.

⁵⁶⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 1, Inspektions Protokoll br. 883, 1905.

⁵⁶⁷ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 57.

⁵⁶⁸ Isto, čl. 77.

⁵⁶⁹ Isto, čl. 29. i čl. 31.

⁵⁷⁰ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 61.

i dobiva plaću. Za nastavnike, koji u trenutku umirovljenja još nisu napunili godine staža od 10 godina (čl. 61.), pripada jednokratna nagrada u visini jedne i pol godišnje plaće koja se proračunava, dok oni, koji se umirovljuju između početka jedanaeste i kraja četrnaeste godine službe, dobit će mirovinu u iznosu trećine godišnje plaće koja se proračunava. Kad napune petnaest godina službe dobivaju pravo na mirovinu od 3/8, navršavanjem svake nove pete godine na još dodatnu osminu, a s navršavanjem 40 godina službe na cijeli iznos godišnje plaće koja se proračunava.⁵⁷¹

Udovicama ili siročadi članova nastavničkog osoblja pripadaju mjere samo ako je preminuli suprug ili otac imao pravo na postupak odmora. Udovice ili siročad podučitelja, koji posjeduju svjedodžbu o osposobljenosti za nastavničku službu i onih koji su se oženili bez propisane dozvole (čl. 37.) nemaju pravo ni na kakvi postupak. Udovica člana nastavničkog osoblja, koji u trenutku smrti nije napunio 10 godina službe (čl. 61.) dobiva jednokratni iznos četvrtine posljednje godišnje plaće pokojnika (čl. 60.). Ako je pokojnik već napunio 10 godina službe (čl. 61.), udovici pripada mirovina u iznosu trećine posljednje godišnje plaće pokojnika (čl. 60.).⁵⁷² Ako je brak tek okončan ili ako je bračna zajednica završena sudskom presudom bez krivice muža prije njegove smrti, udovica nema nikakvo pravo na dodjelu iznosa. Ako se udovica ponovno uda, može staviti mirovinu na čekanje u slučaju da ponovno postane udovica ili pak prihvati dvogodišnji iznos mirovine kao jednokratnu pomoć. Udovici, koja ima pravo na mirovinu, pripast će za svako dijete, koje ima s pokojnikom i kojeg mora uzdržavati, dodatak za školovanje.⁵⁷³ Dodatak za školovanje djeteta prestaje kad ono navrši 20 godina ili i prije ako dobije sredstva za život ili namještenje. U slučaju da udovica nema pravo na naknadu (čl. 69.), djeci koja nisu zbrinuta i koja nemaju više od 20 godina zajedno, pripada naknada na koju bi imala pravo majka, u ovom slučaju to je mirovina u visini jedne šestine posljednje godišnje plaće pokojnika (čl. 68.).⁵⁷⁴

Državnim školskim zakonom od 30. svibnja 1869. odredbama je definirano i stručno usavršavanje učitelja.⁵⁷⁵ Stručno se usavršavanje moglo provoditi osim čitanja stručne

⁵⁷¹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n 19., čl. 62. - 63.

⁵⁷² Isto.

⁵⁷³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n 19., čl. 65. - 71.

⁵⁷⁴ Isto.

⁵⁷⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 43. - 47.

literature, časopisa u učiteljskim knjižnicama i odlaskom na stručne edukacije takozvane učiteljske konferencije te tečajeve za usavršavanje učitelja. Usavršavanje se vršilo i sudjelovanjem na učiteljskom vijeću unutar svake škole. Obveza je bila svakog školskog kotara sazivati barem jednom godišnje učiteljsku konferenciju koju je vodio kotarski školski nadzornik. Svi su učitelji javnih pučkih škola bili dužni sudjelovati na kotarskoj konferenciji. Cilj je takvih konferencija bio zajednički učiteljski rad na sadržajima vezanim uz školsku problematiku. Osim različitih informacija o novostima i promjenama uvođenjem novih uredbi ili izvještajima o stanju u školama općenito teme koje su se našle na dnevnom redu konferencija bile su sljedeće: razgovor o metodičkim pravilima i načinima podučavanja pojedinih predmeta, o nastavnim sredstvima i pomagalicama te načinu korištenja istih u nastavi, o održavanju discipline u razredu, uvođenju novih školskih knjiga i čitanki.⁵⁷⁶ Predlaganje isključenja učenika iz škola također je bila tema o kojoj se govorilo na kotarskim konferencijama. Odlučivanja o učenicima koji su spremni za prelazak u drugi razred ili odlučivanje o učenicima koji su završili školovanje i prema zakonu o školstvu usvojili su sve tražene predmetne ishode i vještine kao i samo ocjenjivanje učenika po predmetima. Na konferencijama se razgovaralo i o uspješnosti provođenja odluka školskih vlasti kao i o satnici učitelja, ustrojstvu učiteljskog kadra te o uređenju škola do načina na koji će se postaviti priredbe i obilježiti svečanosti poput Božića ili kraja nastavne godine. Učitelji su na konferencijama čitali i članke iz strukovnih učiteljskih novina, upoznavali se s životopisima poznatih učitelja, pedagoga i filozofa te razgovarali o literaturi posebice o školskoj književnosti.⁵⁷⁷ Prema temama, koje su bile na dnevnom redu učiteljskih konferencija, možemo vidjeti da se zapravo radi o kontinuiranom stručnom usavršavanju učiteljskog kadra. I da je usavršavanje također ustrojeno od sadržaja na učiteljskim vijećima svake škole do kotarskih konferencija koje su se održavale barem jednom godišnje u svakom kotaru. Pokrajinska konferencija održavala se prema *Pokrajinskom školskom zakonu* za Markgrofoviju Istru svake tri godine, za razliku od *Državnog školskog zakona* od 1869. godine koji propisuje čl. 46. održavanje pokrajinskih konferencija svake šeste godine. Na pokrajinskoj školskoj konferenciji sudjeluju obavezno i predstavnici svih kotarskih konferencija. Pokrajinsku konferenciju sazivao je pokrajinski školski nadzornik. Za učitelje, a s ciljem kontinuiranog stručnog usavršavanja, organizirali su se i različiti tečajevi. Tako je primjerice učitelj Pučke škole u Šumberu tražio od Kotarskog školskog vijeća u Pazinu novčanu

⁵⁷⁶ *Narodna prosvjeta*, 1908., br. 2. Domaće učiteljske konferencije.

⁵⁷⁷ *Narodna prosvjeta*, 1908., br. 2. Domaće učiteljske konferencije.

naknadu za sudjelovanje na pčelarskom tečaju u Beču.⁵⁷⁸ Tečajevi za usavršavanje učitelja održavali su se u učiteljskim zavodima za vrijeme učeničkih jesenskih praznika, a učitelji su bili dužni doći na tečaj po pozivu pokrajinske školske vlasti.

Broj učiteljskih snaga u školi određuje se prema broju učenika. Ako se primjerice u školi, koja ima cjelodnevnu poduku, tri uzastopne godine upisuje 80 učenika, onda je potrebno pobrinuti se za drugu učiteljsku silu i treću ako taj broj školskih obveznika naraste na 160. U poludnevnoj poduci računa se na jednog učitelja 100 djece. O broju učenika i učiteljskih sila odlučuje pokrajinska školska vlast.⁵⁷⁹

Uspoređujući broj razrednih odjela, broj učitelja i broj učenika, vidljivo je da su u hrvatskim školama u prosjeku uvijek brojčano veći razredni odjeli koji bi prema zakonskoj regulativi trebali postati dvorazredni ili trorazredni. Razlozi su već u radu obrazlagani. Radi se o nedostatku hrvatskog učiteljskog kadra ili se lokalna vlast i mjesni školski odbori oglašuju o zahtjeve za povećanjem broja razrednih odjela. Stoga jedan od glavnih problema prilikom stupanja na snagu temeljnih školskih zakona bio je i nepostojanje učiteljskog kadra odnosno učiteljskih škola. Problem je još veći jer zapravo govorimo o nedostatku hrvatskih pučkih škola i hrvatskih učitelja koji bi podučavali školske obveznike na hrvatskome jeziku.

Nedostatak učitelja nije bio problem samo u Istri, već je to nedostatak diljem europskih država u drugoj polovini 19. stoljeća. Prema istraživanju talijanskog ekonomskog povjesničara Carla Cipolle rezultati dobiveni statističkom obradom mogu se staviti u odnose na temelju teze da se broj učitelja može staviti u relaciju s društvenim razvojem nekog područja.⁵⁸⁰ Prema njegovoj tezi sve što je manje od 10 učitelja na 10 000 stanovnika zapravo govori o zaostaljoj sredini, a najrazvijenije su zemlje zapravo one koje imaju preko 30 učitelja na 10 000 stanovnika.⁵⁸¹ Prema postojećim podacima broj učitelja na 10 000 stanovnika u određenim europskim zemljama izražen je usporednom Tablicom 28.

⁵⁷⁸ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Zamolba Ravnateljstva pučke škole Šumber br. 36, 8. 5. 1908.

⁵⁷⁹ Isto.

⁵⁸⁰ Carlo CIPOLLA, *Literacy and development in the West*, Harmondsworth, Penguin, 1969., str. 28.

⁵⁸¹ C. CIPOLLA, n. djelo., str. 26.; Suzana LEČEK, "Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 26, br. 1, 1993., str. 131.

Tablica 28. Broj učitelja po europskim zemljama⁵⁸²

Zemlja	Godina	Broj učitelja na 10 000 stanovnika
Francuska	1890.	37
Engleska	1890.	35
Njemačka	1891.	24
Belgija	1890.	20
Italija	1890.	19
Austrija	1890.	18
Istra	1889.	16
Dalmacija	1889.	12
Hrvatska	1890.	9
Slavonija	1905.	10

Ako koristimo Cipollinu tezu, onda Istra kao austrijska pokrajina u drugoj polovini 19. stoljeća na razini europskih zemalja i ne ulazi u zaostala područja jer njezin omjer broja učitelja na 10 000 stanovnika iznosi 16 učitelja. Međutim, problem je što statistika prikazuje učitelje na razini cijele austrijske pokrajine bez obzira radi li se o talijanskim, hrvatskim ili njemačkim školama na području Istre. Stoga će se u radu prikazati stvarno stanje i broj nastavničkog hrvatskog kadra u Istri. Učiteljskog kadra nije moglo biti ako ne postoje učiteljske škole. Budući hrvatski učitelji s područja Markgrofovije Istre koji su se školovali u razdoblju donošenja temeljnih školskih zakona u većini su svoju naobrazbu stjecali na Učiteljskoj školi u Kopru.

3.8. Srednje školstvo u Istri

Reforma školstva u Monarhiji uključivala je i reformu srednjoškolskog sustava koja značajne preinake doživljava nakon proljeća 1848. Već prve veće promjene u srednjoškolskom sustavu vidljive su u kolovozu 1848. godine kada je donesen *Nacrt temeljnih načela javne nastave u Austriji* na osnovu kojega su izdane brojne zakonske regulative poput *Nacrta ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji iz 1849. godine*.⁵⁸³ Carskim dekretom od 16. rujna 1849. godine

⁵⁸² S. LEČEK, "Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 26, br. 1, 1993, str. 130.

⁵⁸³ Plan za gimnazije iz 1849. godine donosi u prijevodu na hrvatski jezik Vlasta Švoger. Preveden je cijeli dokument *Nacrt ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji 1849*. Ivana HORBEC; Maja MATASOVIĆ; Vlasta

Ministarstvo bogoštovlja i nastave dobiva ovlasti kojima nastavlja upravljati gimnazijama i srednjim školama u skladu s načelima sadržanim u *Nacrtu ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji*.⁵⁸⁴

Paralelno su doneseni pokrajinski temeljni državni zakoni za pučko školstvo i zakoni koji se odnose na srednjoškolsko obrazovanje. Prema *Odluci* ministra bogoštovlja i nastave pokrajinski školski inspektori imali su obvezu upoznati se sa stanjem javnih i privatnih odgojno-obrazovnih ustanova i raditi na promicanju njihova prosperiteta.⁵⁸⁵ U *Odluci* su jasno definirana zaduženja za školske inspektore gimnazija i realnih škola.⁵⁸⁶ Bili su dužni, ako se prije ne ukaže potreba, barem jednom u dvije godine izvršiti nadzor u školi, a u njihovu zaduženju je i obavezno usmjeravanje i nadgledanje provođenja ispita zrelosti.⁵⁸⁷ Temeljem pokrajinskih zakona za srednje škole, a sukladno novim nastavnim planovima i programima, donesene su i upute o načinu polaganja ispita zrelosti na gimnazijama i realnim školama.⁵⁸⁸ U Istarskom saboru raspravljalo se o *Zakonu o realnim školama* još 1868. godine, a 1872. godine Vlada je predložila Istarskom saboru *Nacrt zakona o realkama*.⁵⁸⁹ *Zakon o realnim školama za Markgrofoviju Istru* donesen je 8. veljače 1873. godine te je naglašeno kako je cilj realnih škola stjecanje opće kulture i znanja te priprema za više tehničke škole.⁵⁹⁰ Realne škole dijele se na niže i više realne škole, a mogu biti javne i privatne.⁵⁹¹ Također prema *Nastavom planu za gimnazije* i one mogu biti javne i privatne. Svaka gimnazija može imati do osam razreda, od kojih svaki čini jedan godišnji tečaj odnosno jednu školsku godinu te se dalje dijeli na nižu i višu gimnaziju.⁵⁹² Niža

ŠVOGER (ur.), *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Hrvatski institut za povijest, Zagreb., 2017., str. 191.

⁵⁸⁴ Kaiserliche Verordnung, womit das Unterrichtsministerium ermächtigt wird, bei der Leitung der Gymnasien und Realschulen einstweilen nach den in dem Entwurfe zu deren Organisation enthaltenen Grundsätzen vorzugehen, 393/1848., 16. 9. 1849. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18490005&seite=00000711>, pristupljeno 26. 8. 2023.

⁵⁸⁵ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell '11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n.130., str. 385.

⁵⁸⁶ Isto, str. 387-389.

⁵⁸⁷ Isto, čl. 15. i čl. 18.

⁵⁸⁸ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell '9 maggio 1872. colla quale emanata la prescrizione per la tenuta degli esami di maturità presso le scuole reali dei regni e paesi rappresentati nel Consiglio dell 'Impero. , n. 16., str. 39.

⁵⁸⁹ HR-DARI-1, Zemaljski sabor Markgrofovije Istre. Protocollo della Giunta Provinciale del Margraviato d'Istria., sv. 4.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 425.

⁵⁹⁰ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge del 8 febbraio 1873, volevole per Margraviato d'Istria concernente le scuole reali, n. 3., str. 5.

⁵⁹¹ Isto, str. 5-6.

⁵⁹² Ivana HORBEC; Maja MATASOVIĆ; Vlasta ŠVOGER (ur.), *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*, Plan za gimnazije, čl. 4. i čl. 8., str. 203-205.

je gimnazija priprema za višu gimnaziju koja je pak priprema za upis na sveučilišne studije.⁵⁹³ *Nastavni plan za gimnazije* sastojao se od općih uputa, nastavnog plana, odredaba vezanih uz primanje učenika i disciplinu u školi, odredaba vezanih za učitelje i onih vezanih za upravljanje gimnazijom.⁵⁹⁴

Godine 1870. nadzornik Klodič-Sabladoski evidentirao je u svojem statističkom izvještaju za Markgrofoviju Istru postojanje 12 realnih škola, među kojima ni jedna, ako se gleda današnje područje koje obuhvaća Istarska županija, nije bila na hrvatskom jeziku.⁵⁹⁵ Stoga se osim borbe za pučke hrvatske škole u Istri, paralelno u sabornici i na terenu vodila borba za hrvatske srednje škole. Borba za srednje škole bila je direktno vezana uz stvaranje hrvatskog građanskog sloja koji bi bio gospodarski i tržišno konkurentan te nastavio nacionalno-integracijske procese u Istri.

U austrijskom djelu Monarhije 1907. godine djeluje 231 gimnazija i 141 realka, od čega u Austrijskom primorju (Trst, Gorica i Istra) postoji 7 gimnazija i 4 realki.⁵⁹⁶ Od sedam gimnazija tri su na njemačkom, tri na talijanskom i samo jedna na hrvatskom nastavnom jeziku (Pazinska gimnazija), dok su od četiri realke dvije na njemačkom i dvije na talijanskom jeziku.⁵⁹⁷

Do početka Prvog svjetskog rata u Markgrofoviji Istri djeluju pokrajinske srednje škole na njemačkom, talijanskom i hrvatskom nastavnom jeziku. Na njemačkom nastavnom jeziku to su bile Carsko-kraljevska gimnazija u Puli, Carsko-kraljevska realka u Puli i mješovita Privatna realna gimnazija u Opatiji.⁵⁹⁸ Na njemačkom jeziku na prijelazu stoljeća evidentirano je i djelovanje Privatne gimnazije ratne mornarice u Puli.⁵⁹⁹

Na talijanskom nastavnom jeziku od pokrajinskih srednjih škola djeluje Carsko-kraljevska državna gimnazija u Kopru, Carsko-kraljevska državna realna gimnazija u Puli, Carsko-kraljevska nautička škola u Malom Lošinju te već spominjano Carsko-kraljevsko muško učiteljište u Kopru.⁶⁰⁰ Od talijanskih zasebnih, privatnih srednjih škola još su u ovom razdoblju

⁵⁹³ Isto, čl. 5., str. 204.

⁵⁹⁴ Isto.

⁵⁹⁵ A. KLODIČ SABLADOSKI, Povijest školstva u austrijskom primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2, str. 37.

⁵⁹⁶ Statistika gimnaziji i realki početkom školske godine 1908./1909. u Austriji, *Narodna prosvjeta*, 1909., br. 2., str. 48.

⁵⁹⁷ Isto.

⁵⁹⁸ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 171.

⁵⁹⁹ M. DEMARIN, n. djelo, str. 80.

⁶⁰⁰ Isto.

djelovale Pokrajinski ženski licej u Puli, Općinska niža gimnazija u Rovinju i Pokrajinski agrarni institut u Poreču.⁶⁰¹

Od hrvatskih srednjih škola u Istri djeluju Carsko-kraljevska državna gimnazija u Pazinu, Carsko-kraljevsko muško učiteljište u Kastvu, Općinska niža realna gimnazija u Opatiji i Zasebno žensko učiteljište u Pazinu.⁶⁰²

Općinska niža realna gimnazija u Opatiji bila je otvorena 1908. godine, a zatvorila se talijanskom okupacijom 1919. godine.⁶⁰³ Radilo se o školi o kojoj se skrblila Općina Volosko-Opatija. Školu je u školskoj godini 1913./1914. pohađalo 112 učenika te je škola imala predispozicije za pretvaranje u osmogodišnju državnu gimnaziju, ali je ostala četverogodišnja realka s pravom javnosti.⁶⁰⁴ Do početka Prvog svjetskog rata ravnatelj hrvatske niže realne gimnazije bio je Ivan Ribar, a u njoj su radili Viktor Car Emin i Ivan Matetić Ronjgov.⁶⁰⁵ Strukturirana kao niža realka po svom nastavnom planu trebala je zadovoljiti potrebe stanovništva te im pružiti znanje potrebno za upis u obrtnička zanimanja, a istovremeno pripremati i one koji žele dalje prelazak u višu realnu školu.

Poražavajuća je činjenica da do kraja 19. stoljeća od hrvatskih srednjih škola postoji samo Carsko-kraljevska gimnazija u Pazinu koja je otvoren tek 24. kolovoza 1899. godine. U Pazinu je od 1836. godine postojala Niža njemačka gimnazija, koja je nakon donošenja državnih temeljnih školskih zakona prerasla 1873. u osmogodišnju Državnu višu njemačku gimnaziju, a 1890. godine preselila se u Pulu.⁶⁰⁶ Glavni razlog zbog kojega se njemačka gimnazija iz Pazina preselila u Pulu je stalno opadanje broja učenika. Broj učenika u Pazinskoj njemačkoj gimnaziji počeo je opadati i prije nego što su raspušteni viši razredi gimnazije. Zadnju školsku godinu pohađalo je samo 53 učenika sva četiri razreda njemačke gimnazije, dok je pripremni razred u Puli imao na popisu već 42 učenika.⁶⁰⁷ I podatci iz službenog popisa stanovnika u kotaru Pazin pokazuju kako prema govornom jeziku na tom području živi svega 0,34 % Nijemaca, dok ih je

⁶⁰¹ M. DEMARIN, n. djelo, str. 80.

⁶⁰² Isto.

⁶⁰³ M. DEMARIN, n. djelo, str. 120.

⁶⁰⁴ Isto.

⁶⁰⁵ Isto.

⁶⁰⁶ *Programm des k.k. staats-Gymnasium in Pola* (1891). Programm des k.k. Staats-Gymnasium in Pola veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1891.: I. Jahrgang. Pola: Verlag des k.k. Staats-Gymnasiums, str. 7-19.

⁶⁰⁷ *Programm des k.k. staats-Gymnasium in Pola* (1891). Programm des k.k. Staats-Gymnasium in Pola veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1891.: I. Jahrgang. Pola: Verlag des k.k. Staats-Gymnasiums, str. 19-19.

u Puli 8,17 %.⁶⁰⁸ Stoga i ne čudi preseljenje njemačke gimnazije u Pulu. U zgradi na pazinskom Buraju, gdje je najprije djelovala njemačka gimnazija, smjestit će se prva hrvatska gimnazija u Istri, a danas u toj zgradi djeluje Državni arhiv u Pazinu.

3.8.1. Prva hrvatska gimnazija u Istri

Samo otvaranje hrvatske Gimnazije u Pazinu bio je dug i težak proces koji se protezao drugom polovinom 19. stoljeća. Na sjednicama Istarskog sabora mogli su se čuti brojni upiti vezani uz otvaranje srednje hrvatske škole, još 1864. godine zastupnik i biskup Dobrila predložio je da se Carsko-kraljevska njemačka gimnazija u Pazinu pretvori u višu gimnaziju, gdje će se u svim razrednim odjelima kao nastavni jezik poučavati hrvatski. Proći će 35 godina od Dobrilinog prijedloga jer će hrvatska Pazinska gimnazija (Carsko-kraljevska velika državna gimnazija) otvoriti svoja vrata tek 1899. godine i to će biti prva hrvatska srednja škola istarskih Hrvata.⁶⁰⁹ Četiri godine kasnije, 1868., ponovno je 32 poslanika hrvatskih i slovenskih istarskih općina tražilo ovog puta od Ministarstva bogoštovlja i nastave pretvaranje njemačke gimnazije u hrvatsku.⁶¹⁰ Ni taj zahtjev nije bio odobren. Godine 1886. zastupnik Vjekoslav Spinčić predlaže na sjednici Istarskog sabora utemeljenje hrvatske gimnazije u Pazinu, ali opet bezuspješno.⁶¹¹ Tri godine kasnije, 1889. zastupnik Matko Mandić interpelira vladu s pitanjima kada i gdje će se utemeljiti hrvatska gimnazija, a isti je zahtjev o utemeljenju hrvatske gimnazije u Pazinu ponovio i 1892.⁶¹² Svi su ti zahtjevi bili odbačeni. Ono što je vidljivo na sjednicama Istarskog sabora jest činjenica da dok su se vršili zahtjevi za otvaranje hrvatske gimnazije u Pazinu, paralelno su talijanski zastupnici tražili otvaranje talijanske gimnazije, pored postojeće Više realne gimnazije koju su dobili 1872. godine u Pazinu, čemu se usprotivio i zastupnik V. Spinčić.⁶¹³ S druge strane Vlada je tražila njemačku gimnaziju u Pazinu u kojemu gotovo da ni

⁶⁰⁸ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. Dostupno na <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0032&page=40&size=49>, pristupljeno 26. kolovoza 2023.

⁶⁰⁹ AST, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Volume primo., Antonio Coana Rovigno, 1865., La seduta, 27 marzo 1864.

⁶¹⁰ Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, str. 81. u zborniku Hrvatska gimnazija u Pazinu: 1899. - 1999.: zbornik [radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri, Zagreb, Pazin, 28. - 30. listopada 1998., Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile : Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 1999. (*dalje* Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu)

⁶¹¹ F. BARBALIĆ, Pučke škole u Istri, str. 427.

⁶¹² F. BARBALIĆ, n. djelo., str. 427.

⁶¹³ F. BARBALIĆ, n. djelo., str. 383.

nema njemačke djece koja bi takvu gimnaziju polazila. Razvila se rasprava oko njemačke gimnazije gdje zastupnik Petar Žic, župnik u Puntu na otoku Krku, zaključuje kako je nejasan stav Vlade koja traži njemačku gimnaziju u Pazinu te uspoređuje kako bi to bilo isto kao da u Gornjoj Austriji se otvori talijanska gimnazija.⁶¹⁴

Zastupnik u Saboru i predstavnik u Bečkom parlamentu dr. D. Vitezić u više se navrata obraćao Bečkom parlamentu i tražio odgovore na pitanja vezana za osnivanje srednje škole u Istri. Uputio je ministru bogoštovlja i nastave 13. veljače 1874. godine nekoliko upita.⁶¹⁵ U pismu je zatražio odgovore na sljedeća pitanja: kad će se odstupiti od naredbe kojom je učenicima 1869. godine otežan prelazak iz gimnazija na austrijskom području na sveučilišta pod mađarskom upravom; kad će se omogućiti obrazovanje na materinskom jeziku u Istri i kvarnerskim otocima te na koncu i upit hoće li se početi planirati i osnivanje hrvatskih srednjih škola na materinskom jeziku. Vitezić u pismu predlaže otvaranje barem jedne srednje škole i zalaže se za hrvatsku učiteljsku školu ili preparandiju u Istri.⁶¹⁶ Na upućene interpelacije u Saboru zastupnik Vitezić nije dobio nikakve odgovore, pa se borba u Istarskom saboru za hrvatsku gimnaziju nastavlja. Ovog je puta zastupnik Dinko Vitezić iskoristio dolazak samog cara Franje Josipa u Pulu 1887. godine. Tada je Vitezić vodio deputaciju Općine Pazin u audijenciju caru pa su i na taj način zatražili otvaranje hrvatske gimnazije. Pazinska je deputacija boravila i 1898. godine u Beču i ponovno zahtijevala hrvatsku gimnaziju, a obzirom na daljnje događaje ovaj put to je bilo uspješno.⁶¹⁷

I kad je nakon više desetljeća stigla vijest o namjeri carske vlade o osnivanju hrvatske gimnazije u Pazinu, Talijani iz Istre protestom u Trstu održanim 15. siječnja 1899. iskazali su svoje nezadovoljstvo.⁶¹⁸ Povod protesta nije bilo samo nezadovoljstvo otvaranjem hrvatske gimnazije, već je nezadovoljstvo bilo prouzročeno i činjenicom da se spremao nacrt zakona koji je predlagao da se novac što su ga davale talijanske općine, a bio je namijenjen talijanskim školama, preusmjeri i na hrvatske škole.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Isto, str. 383-384.

⁶¹⁵ V. CAR EMIN; *Moje sjećanje*, str. 70.; *Naša sloga*, 1874., br. 4. Različite vesti.

⁶¹⁶ V. CAR EMIN; *Moje sjećanje*, str. 70.; *Naša sloga*, 1874., br. 4. Različite vesti.

⁶¹⁷ Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, str. 81.

⁶¹⁸ Jakov JELINČIĆ, „Borba Talijana i Talijanaša protiv osnivanja hrvatske gimnazije u Pazinu“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu: 1899. - 1999.: zbornik [radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri, Zagreb, Pazin, 28. - 30. listopada 1998., Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile : Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 1999., str. 63-77.*

⁶¹⁹ Isto.

Odlukom od 24. kolovoza 1899. godine Ministarstvo bogoštovlja i nastave otvorilo je hrvatsku Carsko-kraljevsku gimnaziju u Pazinu koja je prema strukturi bila osnovana kao osmorazredna, gdje bi *njemački jezik bio uveden za sve učenike u svim razredima kao obligatan, a talijanski kao relativno obligatan predmet.*⁶²⁰ Postavljen je i učiteljski kadar za prvu školsku godinu djelovanja škole. U Gimnaziji su započeli podučavati: učitelj Latinskog i Hrvatskog jezika i privremeni ravnatelj, nekad profesor Gimnazije u Koprnu Franjo Matejčić; učitelj Zemljopisa, Matematike i Prirodopisa Antun Jošt; učitelj Njemačkog, Hrvatskog, Talijanskog i Latinskog jezika Josip Roža te za Vjeronaučnu obuku Milan Dovgan.⁶²¹ Novom *Odlukom* Ministarstva na školu su za školsku godinu 1900./1901. postavljeni Franjo Matejčić za stalnog ravnatelja te suplenti Josip Roža i Antun Jošt u zvanje pravog učitelja, a kao učiteljski kandidati u svojstvu suplenta za nastavne predmete Latinski i Hrvatski jezik, Povijest i Zemljopis postavljen je Dragutin Müller i Ivan Bergić (Brgić) za Latinski, Hrvatski i Talijanski jezik.⁶²² Od utemeljenja Gimnazije do 1918. godine u školi je podučavalo sveukupno 46 učitelja koji su dolazili iz Istre, Trsta, Gorice, Štajerske, Kvarnera, Banske Hrvatske i Dalmacije.⁶²³

Osim svojih zaduženja u Gimnaziji bili su vrlo aktivni u društvenim i kulturno-prosvjetnim djelatnostima. Cijeli je učiteljski zbor znao važnost i ulogu koju ima hrvatska Pazinska gimnazija u nacionalnom pogledu, stoga su mnogi učitelji aktivno djelovali na razvoju nacionalne svijesti i kod učenika i kod njihovih roditelja istarskih Hrvata. Svjesni uloge škole kao jednog od najvažnijih pokretača nacionalnog procesa, Narodni dom i pazinska Čitaonica postali su i *ognjišta narodne svijesti*, a Pazin se profilirao kao *društveno, kulturno i prosvjetno žarište i rasadište nacionalne misli.*⁶²⁴ Učitelji Pazinske gimnazije afirmirali su se u radu učiteljskog društva i pisanju članaka u časopisu *Narodna prosvjeta*, a također su osnovali i odgojnu-obrazovnu ustanovu *Pučko sveučilište* sa zadatkom općeg, društvenog, nacionalnog i političkog obrazovanja naroda.⁶²⁵

Koliko je značilo otvaranje hrvatske Gimnazije u Pazinu te kakva je bila atmosfera tada zorno opisuje članak iz *Naše sloge* kojim se raduje i slavi mogućnost upisivanja u hrvatsku Gimnaziju

⁶²⁰ 1. program C. K. velike državne gimnazije u Pazinu za školsku godinu 1903./1904., Pazin 1904., str. 33.; Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999., str. 83.

⁶²¹ Isto.

⁶²² Isto.

⁶²³ Isto, str. 116.-119.

⁶²⁴ Isto, str. 123.

⁶²⁵ Isto, str. 124.

nakon toliko godina borbe.⁶²⁶ Ujedno su se javno putem novina pozvali roditelji na upise svoje djece 15. rujna 1899. godine.⁶²⁷ Osim upisa, a kako je bilo propisano i *Nacrtom o gimnazijama*, bilo je potrebno položiti i prijamni ispit. Prijamni ispit za upis učenika u prvi razred hrvatske Pazinske gimnazije polagao se iz Vjeronauka, Hrvatskog jezika i Računstva.⁶²⁸

Drugi pokazatelj potrebe i uspješnosti otvaranja hrvatske Gimnazije u Pazinu jesu sami njezini polaznici. Ako se analiziraju podatci o broju i kretanju učenika za razdoblje od 1899. do 1914. godine na temelju školskih godišnjih izvješća, onda je vidljivo gotovo 100 % povećanja broja hrvatskih gimnazijalaca (Tablica 29.). Već u prvoj školskoj godini bilo je potrebno otvoriti dva razredna odjela jer je Gimnaziju upisalo 102 učenika.

Uspješnost Pazinske gimnazije mjerila se i samim uspjehom njezinih učenika. Na temelju uspjeha zabilježenog od 1900. do 1914. godine s odličnim uspjehom završilo je u prosjeku 21 učenik odnosno 12 %, s dobrim uspjehom 134 učenika odnosno 75 %, s uopće sposobnim uspjehom 15 učenika ili 8 % te s nedovoljnim uspjehom svega 13 učenika ili 8 %.⁶²⁹

Na hrvatskoj Gimnaziji polagao se i ispit zrelosti koji se sastojao od usmenog i pismenog djela. Prema odluci Pokrajinskog školskog vijeća u Trstu prvi ispit zrelosti održao se na kraju školske godine 1906./1907., a pristupilo mu je 28 učenika (Tablica 29.).⁶³⁰ Učenici su mogli položiti s uspjehom *zrio s odlikom* ili *zrio*, a taj prvi ispit zrelosti sedam je kandidata položilo sa *zrio s uspjehom*, a ostali s ocjenom *zrio*.⁶³¹ Prateći uspješnost polaganja ispita zrelosti od 1906. do 1914. ispitu je pristupilo 153 učenika, od kojih je sa *zrio s odlikom* (odličnim uspjehom) položilo 36 kandidata, sa *zrio* (srednjom ocjenom) 35 kandidata, *zrio jednoglasno* (vrlo dobar) 59 kandidata te *zrio s većinom glasova* (dobar) 23 kandidata.⁶³²

⁶²⁶ *Naša sloga*, 1899., br. 30. Hrvatska gimnazija u Pazinu otvorena.

⁶²⁷ *Naša sloga*, 1899., br. 31. Oglas.

⁶²⁸ Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999., str. 92.

⁶²⁹ Isto, str. 93-94.

⁶³⁰ Isto.

⁶³¹ Isto.

⁶³² Isto, str. 99.

Tablica 29. Broj učenika Pazinske gimnazije 1899. - 1914.⁶³³

Školska godina	Broj učenika po razredima										Polagalo ispit zrelosti
	Na početku šk. godine	Na kraju šk. godine	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
1899./00.	102	85	85	-	-	-	-	-	-	-	-
1900./01.	143	122	54	68	-	-	-	-	-	-	-
1902./03.	171	154	40	32	37	45	-	-	-	-	-
1903./04.	178	164	37	33	26	30	38	-	-	-	-
1904./05.	211	202	28	30	27	33	25	25	34	-	-
1905./06.	235	223	42	45	26	29	22	27	32	-	-
1906./07.	262	248	47	38	43	21	22	22	23	32	28
1907./08.	253	230	42	36	31	39	19	18	22	23	21
1908./09.	225	208	36	31	26	27	29	19	19	21	20
1909./10.	215	200	33	39	24	25	21	23	16	19	18
1910./11.	205	190	40	30	32	21	18	14	19	16	17
1911./12.	185	172	36	28	29	20	15	13	12	19	20
1912./13.	193	175	47	30	22	21	16	13	13	13	12
1913./14.	194	187	50	40	19	19	19	14	13	13	13

U godišnjim izvještajima rada Pazinske gimnazije, redovito se mogu pronaći i statistički prikazi o budućem izboru zvanja učenika nakon polaganja ispita zrelosti. I to je jedan od načina kojim se mjerila uspješnost rada hrvatske gimnazije te se time željela prikazati i uloga koju tadašnja hrvatska Gimnazija u Pazinu ima u pokušaju zadovoljavanja gospodarskih i društvenih potreba tadašnje Istre. O potrebama traženih zanimanja govorilo se i u *Narodnoj prosvjeti* u članku „Prvim abiturijentima hrvatske Gimnazije u Pazinu“ u kojemu se između ostalog maturante potiče na razmišljanje kako *izbirajući svoje zvanje i zanimanje, red vam je u drugu ruku svratiti svoj gled na prazne pozicije u životu našeg naroda i na njihove potrebe... Nama manjkaju poljodjelske škole i njihovi učitelji, manjkaju nam izučeni trgovci i industrijalci, oskudijevamo na narodnim sucima, inženirima, zemljomjericima, šumarima, svećenstvu i ostalog činovništva pogotovo imamo malo, ništa. Bez ovih svih ne bi i ne će zemlja i narod stalno i svestrano napredovati. Vi ste razborito pa znadete kud vam valja poći.*⁶³⁴

⁶³³ Brojčane podatke o kretanju učenika od 1899./1900. do 1913./1914. šk. godine uzeti su iz školskih godišnjih izvješća za to razdoblje, a donosi ih u svom radu profesor Milivoj Šop. Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999., str. 91.

⁶³⁴ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 7., str. 114-115.

Prvi pazinski gimnazijalci zasigurno neće pokriti potrebe traženih kadrova u Istri, ali kao jedina hrvatska gimnazija u Istri ta će institucija odigrati važnu ulogu u socijalizaciji ljudi i stvaranju učenog kadra, intelektualaca koji će svojim djelovanjem pokrenuti i voditi integracijsko-nacionalne procese tadašnje Istre. Brojčani podatci od 1906. do 1914. donose podatke o zvanjima za koje su se odlučili učenici Pazinske gimnazije. Prilikom odabira struke 29,4 % učenika odabralo je studij prava, zatim 12,4 % studij teologije, 11,7 % studij medicine, 9,1 % studij filozofije, 8,4 % studij činovništva, 5,8 % veterinarstva, 4,5 % agrikulture, isto toliko i ekonomije, 1,9 % studij šumarstva, 1,3 % studij učiteljstva.⁶³⁵ Iako je najveći broj polaznika Pazinske gimnazije dolazio iz Istre, podatci svjedoče da su gimnaziju pohađali i polaznici iz Kvarnerskog primorja, Rijeke, Dalmacije, Kranjske, Štajerske i Koruške. U razdoblju 1903. - 1914. godine gimnaziju je pohađalo ukupno 2199 učenika, a od toga njih 471 iz kotara Pazin, 156 iz samog mjesta Pazin, iz ostalih istarskih mjesta njih 1257, a iz Hrvatskog primorja 213, Dalmacije 28, Rijeke 12, Kranjske 40 i Štajerske 15 učenika.⁶³⁶ Pazinska gimnazija pružala je mogućnost školovanja učenicima koji dolaze iz manjih ruralnih sredina čiji roditelji nemaju financijske mogućnosti školovati ih u udaljenim školama. Samo školovanje u Pazinu ne bi mogli realizirati bez pomoći društvene sredine i mogućnosti dobivanja potpora i stipendija. Podatci iz školskih izvještaja kazuju kako 25 % učenika živi kod svojih roditelja u Pazinu i okolici, a ostalih 75 % moralo je sebi pronaći privatno smještaj.⁶³⁷ Prema svjedočanstvu učenika Pazinske gimnazije Ivana Kremenića na dan upisa ravnatelj Gimnazije odlučivao je kod koje će se obitelji smjestiti učenici, a postojao je i registar obitelji iz Pazina koje su voljne na stan i hranu primiti učenike.⁶³⁸ Godine 1899. osnovano je i *Đačko pripomoćno društvo* čiji je glavni cilj bio financijski pomagati siromašnim učenicima pri plaćanju stanarine, nabavci knjiga, odijevanju i svemu što je bilo potrebno za pohađanje gimnazije.⁶³⁹ U godišnjim izvještajima rada Gimnazije postoji za prve tri školske godine podatci o broju učenika koji su dobivali novčanu potporu. U školskoj godini 1899./1900. novčanu potporu za stan i hranu primao je 81 učenik, sljedeće školske godine 92 učenika prima potporu za stan, hranu i nabavu knjiga, a

⁶³⁵ Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999., str. 100.

⁶³⁶ Isto., str. 102.

⁶³⁷ Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999., str. 105.

⁶³⁸ Ivan KREMENIĆ, „Kao pazinski đak stanovao sam od 1912. do 1918. u stanu Keršovanijevih roditelja“, *Spomen knjiga: 70 godina Pazinske gimnazije 1899.-1969.*, Pazin, 1973., str. 87.

⁶³⁹ HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Poreču (1868. – 1918.), kutija 74, I/3 Udruženja (1899). Dopis Carsko-kraljevskom poglavarstvu 21. 6. 1899.; Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999., str. 105.

1901./1902. godine 94 učenika.⁶⁴⁰ Potporu učenicima dodjeljivalo je i Pokrajinsko školsko vijeće sa sjedištem u Trstu. Prema školskom izvješću 1902. - 1914. podijeljeno je ukupno 347 potpora koje su do 1904. godine iznosile godišnje 1500 kruna, a od 1904. do 1914. 2500 kruna.⁶⁴¹

Iz programa Carsko-kraljevske državne gimnazije u Pazinu za školsku godinu 1908./1909. vidljiva je struktura nastavnih predmeta i njihova satnica.⁶⁴² Uspoređujući s propisanim *Nastavnim planom za gimnazije*, vidljivo je da su se u hrvatskoj Pazinskoj gimnaziji podučavali svi propisani obvezni predmeti, a od slobodnih odnosno izbornih predmeta bili su ponuđeni Kaligrafija, Talijanski jezik, Francuski jezik, Gimnastika, Pjevanje, Stenografija, Crtanje i Opisna geometrija.⁶⁴³ Prema *Nacrtu za gimnazije* svaki nastavni plan ima sljedeće obavezne nastavne predmete: Vjeronauk, Latinski jezik, Grčki jezik, Materinski jezik, Zemaljske jezike, koji se uz materinski jezik koriste u državi djelovanja gimnazije, Njemački jezik, ako već nije naveden među gornjim jezicima, drugi živi jezici (jezici Austrijskog Carstva, francuski, engleski itd.), Zemljopis i Povijest, Matematika, Povijest prirode, Fizika, Filozofska propedeutika, Kaligrafija, Crtanje, Pjevanje i Gimnastika.⁶⁴⁴ Ako se nastavni plan Pazinske gimnazije uspoređi s nastavnim planom njemačke Carsko-kraljevske gimnazije u Puli, onda je vidljivo da su se slušali isti propisani obavezni predmeti. Osim obaveznog Latinskog, Grčkog i Njemačkog jezika u Pulskoj njemačkoj gimnaziji učio se Talijanski jezik kao drugi obavezan jezik, a vidljivo je da se pod izborne predmete mogao učiti i Hrvatski jezik za učenike kojima je materinski jezik bio hrvatski, a za one kojima to nije onda se nudio i tečaj od dva sata tjedno za učenje Hrvatskog jezika.⁶⁴⁵ Prema Godišnjem izvještaju rada njemačke Gimnazije u Puli za školsku godinu 1899./1900., školu je u svih 8 razreda pohađalo 160 učenika, od čega svega 22 učenika s hrvatskim materinskim jezikom, 82 s njemačkim i 108 s talijanskim.⁶⁴⁶ Francuski jezik bio je u Pazinskoj gimnaziji ponuđen kao izborni (neobavezan) predmet od školske godine

⁶⁴⁰ Milivoj ČOP, n. djelo, str. 107.

⁶⁴¹ Isto, str. 109.

⁶⁴² Program C. K. Velike državne gimnazije u Pazinu za šk. 1908./1909. godinu, str. 7., str. 85.; Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu*, Pazin, 1999.

⁶⁴³ Isto, str. 88.

⁶⁴⁴ Nacrt za gimnazije, Nastavni program, čl. 18. I. HORBEC; M. MATASOVIĆ, V. ŠVOGER, Vlasta (ur.), n. djelo, str. 208.

⁶⁴⁵ *Programm des k.k. staats-Gymnasium in Pola*, MARESCH P., MAIR G. (1900). Programm des k.k. Staats-Gymnasium in Pola veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1900: X. Jahrgang. Pola : Verlag des k.k Staats-Gymnasiums., str. 58-67.

⁶⁴⁶ Isto, str. 80-81.

1910./1911. i te godine učilo ga je 53 učenika podijeljenih u dvije skupine, a 1912./1913. 62 učenika.⁶⁴⁷ Francuski se jezik učio u njemačkoj Carsko-kraljevskoj pomorskoj školi u Puli kao obavezan predmet u sva četiri razreda.⁶⁴⁸ Prema izvještaju rada Pomorske škole za 1907./1908. godinu tu je školu pohađalo 128 učenika koji su prema evidenciji mjesta rođenja dolazili u većem broju (89) iz Pule, ostatka Istre njih 9, Austrijskog primorja njih 4, Dalmacije njih 6, ostalih provincija Austrije 16 te Mađarske i Hrvatske 4 učenika.⁶⁴⁹ Kod 8 učenika upisan je hrvatski kao materinski jezik.⁶⁵⁰ Pomorska škola u Puli ugasila se 1910. godine.

3.8.2. Strukovne škole

Početak 20. stoljeća ekonomsku politiku u Markgrofoviji Istri i dalje kroji Beč, a industrija je u većini u rukama Talijana i Nijemaca. Slična je situacija i s gospodarstvom koje se slabo razvija. Veliki problem je i nedostatak strukovnih škola. Prema statističkim podacima na prijelazu 19. na 20. stoljeće u Istri bile su otvorene 2 agrarne, 3 obrtne i ni jedna trgovačka škola.⁶⁵¹ Iz zapisnika sjednica Istarskog sabora vidljiva je rasprava o potrebi otvaranja poljodjelske škole. Tako je 1871. godine donesena rezolucija o utemeljenju poljodjelske škole i kupnji zemljišta gdje bi se sagradila zgrada za školu.⁶⁵² U rujnu 1874. godine utemeljena je u Poreču Pokrajinska vinarsko-voćarska stanica (*Stazione eno-pomologica provinciale*) koja će 1887. promijeniti naziv u Poljoprivredni zavod (*Istituto Agrario Stazione Sperimentale*).⁶⁵³ Unutar Poljoprivrednog zavoda otvorit će se 1883. godine u Poreču prva poljoprivredna škola u Istri. U toj se školi nastava održavala na talijanskom jeziku, a školovanje se plaćalo i sastojalo se od teorijskog i praktičnog dijela.⁶⁵⁴ Ravnatelj škole bio je Carlo Hugues. Prve

⁶⁴⁷ Milivoj ČOP, „Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine“, Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu, Pazin, 1999., str. 89.

⁶⁴⁸ *Jahresbericht k.u.k. Marine-Unterrealschule.* (1907). Jahresbericht über die k.u.k. Marine-Unterrealschule in Pola; Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahr 1906./1907. - Pola: Verlag der k.u.k. Marine-Unterrealschule., str. 29.

⁶⁴⁹ *Jahresbericht k.u.k. Marine-Unterrealschule.* (1907). Jahresbericht über die k.u.k. Marine-Unterrealschule in Pola; Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahr 1906./1907. -. Pola: Verlag der k.u.k. Marine-Unterrealschule, str. 33

⁶⁵⁰ Isto.

⁶⁵¹ M. DEMARIN, n. djelo, str. 123.

⁶⁵² F. BARBALIĆ, *Prvi istarski sabori (1861. - 1877.)*, str. 424.

⁶⁵³ Sanja BANKO SIROTIĆ, Dunja BRENCE, Andrea DEKOVIĆ (ur.), *Zašto Mate, a ne Carlo? 140 godina poljoprivredne škole u Poreču, Srednja škola Mate Balote, Poreč, 2023.*, str. 20-24.; Alida PERKO, *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskoga gospodarstva - početci od 1850. do 1918.*, Grafomark, Zagreb, Pazin-Pula, 2018., str. 168.

⁶⁵⁴ ŠTIGLIĆ, M., MIKECIN, V.: *Izvještaj srednje poljoprivredne škole i stanice Poreč, Poreč: Srednja poljoprivredna škola Poreč, 1956.*; Sanja BANKO SIROTIĆ, Dunja BRENCE, Andrea DEKOVIĆ (ur.), n. djelo, str. 20-24.; Alida PERKO, n. djelo., str. 168-169.

godine školu je upisalo svega četiri učenika koja su slušala stručne predmete poput Osnove poljoprivredne klimatologije i općeg ratarstva, Elemente geognozije i minerologije, Vinogradarstvo, Elemente fizike. Na drugoj godini izučavali su Specijalno ratarstvo, Podrumarstvo, Voćarstvo, Elemente botanike i fiziologije bilja te Elemente kemije.⁶⁵⁵ S vremenom su se uvodili i novi stručni predmeti poput Meteorologije, Maslinarstva, Enologije, Uljarstva, Računovodstva, Knjigovodstva i drugih. Škola počinje 1907. godine izdavati i svoj stručni poljodjelski list *L'Istria Agricola*. Nova školska zgrada pružit će još bolje uvjete školovanja, jer osim učionica, škola posjeduje i vinski podrum s kapacitetom od 6500 hektolitara, laboratorij, knjižnicu, poljoprivredni muzej, meteorološku stanicu, pokusni podrum i učenički dom.⁶⁵⁶ Učeničkim domom pokušalo se pridobiti što veći broj učenika, a on se plaćao godišnje 300 kruna za učenike s područja Istre, dok za učenike koji dolaze s područja Trsta, Gorice i Dalmacije dom je iznosio 400 kruna godišnje. Sama škola trajala je ukupno četiri godine, nakon treće godine učenici su dobivali diplomu, a nakon završene fakultativne četvrte godine i specijalnu svjedodžbu. Nastava se izvodila na talijanskom jeziku, školarina je bila visoka, a i samo školovanje dugo je trajalo pa su tu školu pohađala većinom djeca bogatih veleposjednika i seljaka, većinom Talijana.⁶⁵⁷ Kako bi škola unutar Poljoprivrednog zavoda i dalje bila isplativa, članovi Pokrajinskog agrarnog vijeća Markgrofovije Istre u svom godišnjem izvještaju predložili su Zemaljskom vijeću skraćivanje trajanja školovanja s četiri na dvije godine.⁶⁵⁸ Također, članovi Pokrajinskog agrarnog vijeća osvrnuli su se na sam sadržaj i način obrazovanja te su tražili pridavanje veće važnosti poljoprivrednom obrazovanju ne samo kroz školske vrtove u pučkim školama, već su ukazali na potrebu da se osigura i poljoprivredno, teoretsko i praktično stručno usavršavanje učiteljima pučkih škola.⁶⁵⁹

Godine 1882. porečka Vinarsko-voćarska stanica otvorit će podružnicu u Pazinu radi stručne pomoći tamošnjem stanovništvu, a u sklopu podružnice bit će otvoren eksperimentalni vinski

⁶⁵⁵ ŠTIGLIĆ, M., MIKECIN, V.: Izvještaj srednje poljoprivredne škole i stanice Poreč, Poreč: Srednja poljoprivredna škola Poreč, 1956.; Sanja BANKO SIROTIĆ, Dunja BRENCE, Andrea DEKOVIĆ (ur.), n. djelo, str. 20-24.;

⁶⁵⁶ ŠTIGLIĆ, M., MIKECIN, V.: Izvještaj srednje poljoprivredne škole i stanice Poreč, Poreč: Srednja poljoprivredna škola Poreč, 1956.; Sanja BANKO SIROTIĆ, Dunja BRENCE, Andrea DEKOVIĆ (ur.), n. djelo, str. 20-24.

⁶⁵⁷ Isto.

⁶⁵⁸ Relazione della presidenza sull'attività del Consiglio agrario provinciale del Margraviato d'Istria negli anni 1909, 1910 e 1911., Tipografia Gaetano Coana, Parenzo, 1913., str. 7.

⁶⁵⁹ Isto.

podrum i povrtnjak.⁶⁶⁰ Gospodarsko društvo iz Pazina kupovinom zgrade i zemljišta željelo je potaknuti osnivanja poljoprivredne škole u kotaru Pazin. Time su omogućili razvoj obiteljskih gospodarstava i poljoprivredne proizvodnje istarskih Hrvata. Carsko-kraljevsko uzor gospodarstvo u Pazinu započelo je s radom 1905. godine, a dvije godine kasnije utemeljena je Gospodarska škola koja od 1911. postaje javna jednogodišnja poljoprivredna škola.⁶⁶¹

3.8.3. Učiteljske škole

Doneseno školsko zakonodavstvo pridonijelo je i samoj kvaliteti obrazovanja budućih učitelja i učiteljica. Školski zakoni za pučke škole utjecali su i na otvaranje učiteljskih škola. Posebice u dijelu koji određuje trajanje obrazovanja budućih učitelja. Za Istru je vrijedila odredba kojom su buduću učitelji završavali trogodišnje školovanje, ali se to odlukom Istarskog sabora 1874. godine promijenilo s tri na četiri godine kako je bilo propisano temeljnim državnim školskim zakonom.⁶⁶² Buduće su učiteljice i učitelji morali završiti četverogodišnju učiteljsku školu. Diljem Monarhije počele su se otvarati učiteljske škole i sustavno se radilo na modernizaciji nastavnog plana i programa učiteljskih škola. Propisani su predmeti za muške i ženske učiteljske škole, a da bi se uopće mogla upisati učiteljska škola trebalo je imati 15 godina, biti fizički i psihički spreman, završiti pripravnicu i položiti prijamni ispit.⁶⁶³ Buduće učiteljice i učitelji završavaju školovanje kada dobiju svjedodžbu zrelosti.⁶⁶⁴

U cijeloj Monarhiji 1907. godine, prema postojećim podacima, stanje vezano uz postojanje muških učiteljskih škola bilo je sljedeće: na području Austrije djelovale su 23 njemačke učiteljske škole, 12 čeških učiteljskih škola, 5 poljskih učiteljskih škola te u Galiciji 6 poljsko-rusinskih učiteljskih škola.⁶⁶⁵ Hrvati u austrijskom dijelu Monarhije imali su dvije muške učiteljske škole, Carsko-kraljevsko muško učiteljište u Kastvu (1906.) i Mušku učiteljsku školu

⁶⁶⁰ Alida PERKO, Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskoga gospodarstva - početci od 1850. do 1918., Grafomark Zagreb, Pazin-Pula, 2018., str. 168-169.

⁶⁶¹ Poljoprivredna škola u Pazinu. Dostupno na URL-14:

<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/731/poljoprivredna-skola-u-pazinu>, pristupljeno 24. 8. 2023.

⁶⁶² Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 28.; Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria, Parenzo, 1874., Više u ljetnom zasjedanju, sjednice 19., 20. i 25 kolovoz 1874.

⁶⁶³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 29., čl. 30., čl. 32.

⁶⁶⁴ Isto, čl. 34.

⁶⁶⁵ Za područje Austrije podjela je sljedeća: to u Gornjoj Austriji, Koruškoj, Bukovini i Solnogradu 1 učiteljska škola, a u Donjoj Austriji 3 učiteljske škole. Zatim 8 učiteljskih škola u Češkoj, po 2 u Moravskoj, Štajerskoj, Tirolu i Šleskoj. *Narodna prosvjeta* 1907., br. 2., str. 39.

u Arbanasima (Zadru) otvorenu 1866. godine. Talijani su imali dvije učiteljske škole, jednu u Roveretu (grad u talijanskoj regiji Trentino-Alto Adige), a drugu u Kopru i to je bila utrakvistička učiteljska škola s njemačkim i talijanskim nastavnim jezikom. Slovenci nisu imali učiteljsku školu na slovenskom jeziku, već su mogli pohađati učiteljsku školu u Kopru ili u Ljubljani.

Zbog otvaranja i djelovanja učiteljskih škola sve više je školovanih učitelja. Do početka Prvog svjetskog rata u Austriji je djelovalo u pučkim školama sveukupno 66 083 učitelja, od toga ih je u Dalmaciji bilo zaposleno 662, a u Istri 613 učitelja i učiteljica. U gradskim pučkim školama u Dalmaciji bilo je zaposleno 30 učitelja, a u Istri 14.⁶⁶⁶

3.8.3.1. Učiteljska škola u Kopru

Učiteljište u Kopru (*Carsko-kraljevsko muško učiteljište u Kopru*) djelovalo je u prostorima nekadašnje i današnje koparske gimnazije u zgradi nekadašnjeg franjevačkog samostana.⁶⁶⁷ Koparsku učiteljsku školu pohađali su slovenski, talijanski i hrvatski učenici. Dobiveno znanje, prema programu škole i izvješćima bilo je izuzeto široko, obuhvaćalo je pedagoška, ekonomska, poljoprivredna i kulturna znanja. Tako obrazovani učitelji mogli su raditi u raznim strukama, ne samo u školstvu, o tome svjedoče i brojni učitelji koji su pohađali učiteljsku školu u Kopru, a kasnije su se zaposlili na različitim pozicijama.⁶⁶⁸

Učiteljska škola u Kopru postala je centar za obuku učiteljskog kadra za područje Istre. I to kadra koji je bio spreman suprotstaviti se nacionalnim sukobima u Istri. Pozivajući se na zakonsko pravo *jednakosti svih zemaljskih jezika u školi, u uredu i na javnom mjestu... buduću hrvatski učitelji pozivat će se i na pravo korištenja materinskog jezika te ujedno tražiti otvaranje škola na materinskom jeziku.*⁶⁶⁹

⁶⁶⁶ Podatci se nalaze u godišnjoj austrijskoj statistici za školsku godinu 1913./1914.; Österreichische Statistik, Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1913/1914, str. 177.

⁶⁶⁷ Službeni jezici Učiteljske škole u Kopru bili su njemački i talijanski. Naziv škole može se naći na više jezika: na njemačkom jeziku K. k. Lehrerbildungsanstalt, na talijanskom jeziku I. r. Scuola Magistrale e di Pratica Maschile, poslije Istituto Magistrale, na slovenskom jeziku C. k. Moško učiteljišče v Kopru te na hrvatskom jeziku C. kr. Muško učiteljište u Kopru. URL-15: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3201/uciteljiste-u-kopru>, pristupljeno 24. 8. 2023.

⁶⁶⁸ Dijana MUŠKARDIN. "Josip Belušić, učitelj učiteljske škole u Kopru", 2. *Labinski kulturno-povijesni susreti, Bertoša*, Slaven (ur.). Labin: Grad Labin, 2020., str. 329-348.

⁶⁶⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero „Opći zakon o pravima i dužnostima građana“, Bolletino delle leggi ed ordinanze per il Litorale austro-illirico donesen, Trieste 1867., str. 41.

Od 1875. godine u Koparskoj učiteljskoj školi postojala su 3 odjela: talijanski, slovenski i hrvatski. Službeni nastavni jezici i dalje su bili njemački i talijanski. Prema Nastavnom programu koparske učiteljske škole sedam predmeta poučavano je na materinskom jeziku (hrvatskom, slovenskom, talijanskom), a jedanaest na njemačkom jeziku.

Prateći registar upisanih učenika, školsku je godinu 1875./76. upisalo 40 učenika, od toga 19 učenika u slovenski odjel, 3 učenika u hrvatski odjel i 18 učenika u talijanski odjel. Već sljedeće godine vidljivo je povećanje broja učenika u hrvatskom odjelu, u prvom razredu bilo je 8 učenika.⁶⁷⁰ Prateći statističke podatke od otvaranja škole do 1904. godine, vidljivo je kako se i slovenski i talijanski odjel brojčano gotovo jednako popunjavao s istim brojem upisanih učenika, dok je u hrvatskom odjelu bilo znatno manje učenika. U razdoblju 1875. - 1904. godine hrvatski odjel pohađalo je sveukupno 145 hrvatskih učenika.⁶⁷¹ Iako je bio hrvatski odjel, nastava se i dalje održavala za većinu predmeta na njemačkom jeziku. Službeni jezik Učiteljske škole u Kopru bio je njemački, ali svjedodžbe su se osim na njemačkom izdavale i na odabranim jezicima učenika, zavisno od odjeljenja koje je učenik pohađao.⁶⁷² U školskoj godini 1891./1892. bilo je od 1. do 4. godine učenja upisano 96 budućih učitelja, od čega slovenski odjel brojao je 39 učenika, hrvatski odjel 13 učenika, a talijanski odjel 44 učenika.⁶⁷³ Popis članova kolektiva Učiteljske škole u Kopru za 1891./1892. pokazuje tko su bili učitelji te na kojem su jeziku držali predmete.⁶⁷⁴ Prema popisu utvrđeno je nekoliko profesora koji su predmet koji podučavaju držali na hrvatskom jeziku. Učitelj Josip Belušić u 2. i 3. razredu držao je Matematiku na talijanskom jeziku, Fiziku u 2. razredu na hrvatskom jeziku, a Perspektive u 1., 2. i 3. godini učenja na njemačkom jeziku.⁶⁷⁵ Iste školske godine učitelj hrvatskog jezika

⁶⁷⁰ Mirjana KONTESTABILE ROVIS, „Istarsko školstvo v avstrijskem obdobju in C.-K. moško učiteljišče v Kopru“, Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875 - 1909:slovenski oddelek, urednice Mirjana Kontestabile in Jasna Čebren, Kopar, 2010., str. 36.

⁶⁷¹ Isto.

⁶⁷² Pokrajinski arhiv Kopar, SI PAK KP 100, Učiteljišče Koper 1872 - 1923. Elenco di gimnasia superiore.

⁶⁷³ Mirjana KONTESTABILE ROVIS, „Istarsko školstvo v avstrijskem obdobju in C.-K. moško učiteljišče v Kopru“, Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875-1909:slovenski oddelek, urednice Mirjana Kontestabile in Jasna Čebren, Kopar, 2010., str. 38.

⁶⁷⁴ Pokrajinski arhiv Kopar, SI PAK KP 100, Učiteljišče Koper 1872 - 1923., Verteilung in der K.K. Lehrerbildungsanstalt in Capodistria pro 1891./1892.

⁶⁷⁵ Josip Belušić (1847. - 1905.), rođen u Sv. Martinu nedaleko Labina, radio je na Učiteljskoj školi u Kopru, a poznat je i po svom izumu velocimetru. Godine 1889., povodom stote godišnjice Francuske revolucije i pada Bastillie održana je Svjetska izložba u Parizu na kojoj je svoj velocimetar izložio i Belušić. Nakon višemjesečnih pokusa, pobjedom na javnom natječaju pariških vlasti, velocimetar se pokazao najboljim rješenjem za pariški gradski promet te je u lipnju 1890. proglašen i službeno najboljim od gradskih pariških vlasti, a godinu dana kasnije prvih je sto uređaja bilo ugrađeno u pariške kočije.; Dijana MUŠKARDIN, Andrea JAKOVLJEVIĆ, Luka PAVLINOVIĆ, „Josip Belušić i Velocimetar“, Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875-1909:slovenski

Fran Franković predavao je Hrvatski jezik u hrvatskom odjelu u 1., 2. i 3. razredu 4 sata tjedno.⁶⁷⁶ Fran Franković će postati i prvi ravnatelj hrvatske Učiteljske škole u Kastvu.

Učiteljsku školu u Koprnu pohađale su brojne poznate osobe, a neki su našli i zaposlenje u njoj. Prema postojećim statističkim podacima može se odrediti broj hrvatskih učitelja koji su 1875. - 1908. godine završili hrvatsko odjeljenje Učiteljske škole u Koprnu, radi se o 117 hrvatskih učitelja.⁶⁷⁷ Među koparske učenike i buduće hrvatske učitelje ubrajamo: Franju Bafa iz Pićna, dugogodišnjeg učitelja i školskog nadzornika, Franu Barbalića učitelja u Pićnu i Bermu, gimnazijskog učitelja na Sušaku i kasnije školskog nadzornika, skladatelja Ivana Matetića Ronjgova, promotora istarskog folklor, književnika Viktora Cara Emina ujedno i tajnika Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, Ernesta Jelušića, prvog predsjednika hrvatsko-slovenskog učiteljskoga društva Narodna prosvjeta sa sjedištem u Pazinu, Vjekoslav Spinčića, zastupnika u Carevinskom vijeću i predsjednika prosvjetnoga Društva sv. Ćirila i Metoda za Istru te Vladimira Nazora, književnika i učitelja Pazinske gimnazije. Iz svega navedenog vidljivo je da je Učiteljska škola u Koprnu školovala buduće učitelje, nosioce društvenih, kulturnih i preporodnih ideja. Škola je iznjedrila generacije učitelja koji su na prostoru Istre svojim radom opismenjivali i očuvali hrvatske škole. Nakon 35 godina rada hrvatski odjel učiteljske škole u Koprnu preselit će se u Kastav. Razlozi preseljenja leže u samom buntu budućih učitelja koji nisu više željeli pohađati hrvatski odjel s obaveznim njemačkim jezikom i tražili su da svi predmeti budu omogućeni na hrvatskom jeziku. Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru tražili su da se unutar jedne postojeće učiteljske škole ustroje tri učiteljske škole, svaka na svom nastavnom jeziku.⁶⁷⁸ Međutim, taj zahtjev nije nikad zaživio, već su se budući hrvatski učitelji koji su se školovali u Koprnu, iz godine u godinu, prebacivali u novotvorenu Učiteljsku školu u Kastvu.

3.8.3.2. Učiteljska škola u Kastvu

Carsko-kraljevsko muško učiteljište u Kastvu započelo je s radom 1906. godine kada će hrvatski učenici postupno prijeći u hrvatsku Učiteljsku školu u Kastav. Prema podacima *Naše*

oddelek, urednice Mirjana Kontestabile in Jasna Čebren, Kopar, 2010., str. 129. Pokrajinski arhiv Kopar, SI PAK KP 100, Učiteljišče Koper 1872 - 1923., Personalstatus 1891./1892.

⁶⁷⁶ Pokrajinski arhiv Kopar, SI PAK KP 100, Učiteljišče Koper 1872 - 1923., Personalstatus 1891./1892.

⁶⁷⁷ Božo JAKOVLJEVIĆ, "Učiteljska škola u Koprnu i školovanje hrvatskih učitelja", *Annales. Series historia et sociologia*, godina 6, broj 8, 1996., str. 214-216.

⁶⁷⁸ Ines GRGURINA; Luka TIDIĆ. "Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije." *Histria*, vol. , br. 3, 2013.

sloge prvi učenici, učiteljske škole u Kastvu iz Kopra su stigli već 28. 11. 1906. godine na kolodvor u Matulje, gdje ih je dočekaao ravnatelj Fran Franković i načelnik Općine Kazimir Jelušić. U Kastvu su ih čekali i ostali učitelji.⁶⁷⁹ Fran Franković bio je nekadašnji učitelj hrvatskoga jezika u Kopru, a otvaranjem Učiteljske škole u Kastvu postao je njezinim prvim ravnateljem. Autor je prve Istarske hrvatske početnice. Svojim je radom ostavio veliki doprinos u razvoju hrvatskoga školstva na prijelazu 19. na 20. stoljeće, a poznatiji je u literaturi pod nadimkom *otac hrvatskih učitelja u Istri*.⁶⁸⁰

U lipnju 1906. godine održala se Glavna skupština učiteljskog društva Narodna prosvjeta u Puli.⁶⁸¹ Prema istoimenim novinama učiteljsko društvo pozdravlja otvaranje hrvatske učiteljske škole, ali iskazuju ujedno i negodovanje što se hrvatska učiteljska škola utemeljuje u Kastvu, a ne u nekom drugom istarskom središtu. Za Kastav kažu da se nalazi na *periferiji Istre* i nema komunikacija, premaleno je mjesto za život učenika i profesora pa se učiteljsko društvo brine može li takvo mjesto bez financijske potpore vlade prerasti u učiteljski centar koji će imati i kabinete, knjižnicu, dvoranu, vrt i sve što učiteljska škola treba imati.⁶⁸² Kako je temeljnim školskim zakonom 1869. godine bilo određeno da uz svaku učiteljsku školu treba postojati jedna pučka škola kao vježbaonica i uzorna škola, Općina Kastav obvezala se sudjelovati u gradnji nove školske zgrade s četvrtinom troškova uz uvjet da učiteljska škola djeluje u Kastvu sljedećih trideset godina, a Vlada plaća najamninu.⁶⁸³ Problemi oko gradnje nove zgrade Učiteljske škole u Kastvu nastavili su se tijekom godina. Na sjednici Istarskog sabora održanoj 13. srpnja 1911. godine tražilo se premještanje Učiteljske škole iz Kastva u neko mjesto s boljim uvjetima, a da se u Kastvu ustroji obrtnička škola zidarskoga smjera.⁶⁸⁴ Tražene su lokacije gdje bi ta nova učiteljska škola mogla biti, predlagala su se mjesta poput Pule, Pazina ili Opatije, ali na koncu je došlo do dogovora između Ministarstva za bogoštovlje i nastavu i Općine Kastav te se krenulo u gradnju škole.⁶⁸⁵

U prvoj godini bilo je upisano 12 učenika: Anton Barbarić iz Dobrinja, Jakub Brdar iz Pazinskih Novaka, Petar Facchini iz Pazina, Viktor Grbac iz Srdoča, Josef Poropat iz Lanišća, Josef

⁶⁷⁹ *Naša sloga*, 1906., br. 49. Učiteljska škola u Kastvu.

⁶⁸⁰ Irvin LUKEŽIĆ, Viktor Car Emin - svjedok burnog vremena, Viktor Car Emin (1870. - 1963.): zbornik radova: povodom 145. obljetnice rođenja, Mošćenička Draga, 2016., str. 21.

⁶⁸¹ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 7-8. Glavna skupština učiteljskog društva Narodna prosvjeta u Puli.

⁶⁸² Isto.

⁶⁸³ Ines GRGURINA; Luka TIDIĆ. "Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije." *Histria*, vol. , br. 3, 2013, str. 184.

⁶⁸⁴ Isto, str. 186-187.

⁶⁸⁵ Isto, str. 187.

Sušanj iz Brnasi, Antun Šebalja iz Malinske, Vincent Šepić iz Voloskoga, Antun Ujčić iz Staroga Pazina, Fran Ujčić iz Jurdani, Johann Vivoda iz Sovinjskoga Polja i Johann Zlatić iz Potpićana.⁶⁸⁶ Godine 1908. bila su otvorena sva četiri razreda i ukupno je Učiteljsku školu pohađalo 67 učenika.⁶⁸⁷ S vremenom je Učiteljska škola postala kulturno središte u kojemu su se obučavali brojni budući učitelji s područja Istre i Kvarnera. U školi su se provodili ispiti osposobljenja za učitelje i za učiteljice. Časopis *Narodna prosvjeta* redovito je pisala o temama samih ispita kao i o uspjehu učitelja i učiteljica.⁶⁸⁸

3.8.3.3. Ženska učiteljska škola u Pazinu

Prve javne škole za učiteljice uvodi svojim zakonskim odredbama *Državni školski zakon* 1869. godine, gdje je propisano osnivanje odvojenih učiteljskih škola za muškarce i žene.⁶⁸⁹ Do 1869. godine postojali su dvogodišnji i trogodišnji tečajevi, a novim zakonom određeno je da učiteljske škole traju četiri godine pa tako i učiteljske škole za buduće učiteljice. Primjena državnog zakona bila je postupna u postojećim ženskim učiteljskim školama austrijskog dijela Monarhije, tako je primjerice hrvatska Državna učiteljska škola u Dubrovniku postala četverogodišnja tek u školskoj godini 1904./1905. prema odredbi čl. 35. Zakona od 2. svibnja 1904.⁶⁹⁰

Učiteljice su na području Monarhije do 1907. godine imale sljedeće državne učiteljske škole: 10 njemačkih, 2 češke, 3 poljske, 1 hrvatsku (Dubrovnik) i 2 utrakvističke u Gorici i Ljubljani.⁶⁹¹ U austrijskom dijelu Monarhije buduće učiteljice iz Istre mogle su se školovati u Gorici u Ženskoj učiteljskoj školi i na Ženskom liceju u Trstu, gdje se nastava pohađala na talijanskom jeziku. U Gorici na Ženskoj učiteljskoj školi bilo je prema pisanju *Narodne prosvjete* jako teško pohađati školu hrvatskim kandidatkinjama jer nisu imale pripremu u učiteljskoj pripravnici i nisu znale ni slovenski ni njemački jezik.⁶⁹² Institut za obuku u Trstu, kojim upravlja Općina Trst, od 1881. godine postupno se pretvarao u Žensku gimnaziju na

⁶⁸⁶ Isto.

⁶⁸⁷ Isto.

⁶⁸⁸ *Narodna prosvjeta*, 1914. br.1.

⁶⁸⁹ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 26.

⁶⁹⁰ Sanja CURIĆ, Nikša SELMANI, Učiteljska škola Dubrovnik (1874 - 1965), Državni arhiv u Dubrovniku. 2012.

⁶⁹¹ *Narodna prosvjeta* 1907., br. 2. , str. 39.

⁶⁹² B. JAKOVLJEVIĆ, „Ženska učiteljska škola u Pazinu“, *Zbornik Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899 .- 1999.*; str. 543., Potreba ženske učiteljske škole za Hrvate u Istri, *Narodna prosvjeta*, 1909., str. 66.

talijanskom jeziku. Gradsko vijeće Trsta odlučilo je od školske godine 1884./1885. ponovno otvoriti prvi ženski učiteljski tečaj, koji međutim nije imao odobrenje Vlade do 1900. godine.⁶⁹³ Temeljem zaključka Pokrajinskog vijeća Istre iz rujna 1902. godine i odobrenjem Ministarstva bogoštovlja i nastave krajem listopada 1902. godine otvorio se Pokrajinski talijanski ženski licej u Puli.⁶⁹⁴ Djevojke s Pulske liceja imale su dozvolu Carsko-kraljevskog pokrajinskog vijeća polagati licejski ispit zrelosti kod učiteljskih muških ili ženskih škola, a od 1908. godine odlukom Zemaljskog odbora otvoren je i na Pulske liceju tečaj za učiteljice.⁶⁹⁵ Tečaj je trajao dvije godine, a prema statističkim podacima Godišnjeg izvješća talijanskog Liceja u Puli na koncu školske godine 1909./1910. na prvom je godini bilo upisano 15 djevojkama i na drugom godini pedagoškog tečaja 4 djevojke.⁶⁹⁶

Buduće hrvatske učiteljice iz Istre, ako su željele školovati se na materinskom hrvatskom jeziku, to su mogle učiniti odlaskom u Dubrovnik, što je za tadašnje prilike bilo vrlo skupo i nedostupno mnogim djevojkama iz Istre.⁶⁹⁷ U Dubrovniku je odlukom Ministarstva za bogoštovlje i nastavu 19. prosinca 1874. godine otvorena Državna ženska učiteljska škola s tri razreda, s nastavnim jezikom talijanskim i hrvatskim, ali od školske godine 1880./1881. nastava se izvodila isključivo na hrvatskom jeziku.⁶⁹⁸

Do 1912. godine u Istri nije postojala niti jedna hrvatska ženska učiteljska škola u Istri. Na sjednicama Istarskog sabora i sjednicama učiteljskih društava vidljivi su pokušaji predlaganja i traženja ženske učiteljske škole u Istri. Primjerice na sjednici učiteljskog društva Narodna prosvjeta poslan je prijedlog u lipnju 1906. godine kojim se umoljava Carsko-kraljevsko školsko vijeće neka uz mušku hrvatsku učiteljsku školu otvori i jednu žensku učiteljsku školu u koju bi se djevojke upisivale barem svake druge godine.⁶⁹⁹ Međutim, taj je zahtjev bio odbijen. Nakon otvaranja hrvatske muške Državne gimnazije u Pazinu postupno su se počeli stvarati uvjeti za Učiteljskom pripravnicom koja bi bila ne samo za dječake, već i za djevojke.

⁶⁹³ D. DE ROSA, n. djelo, str. 421-470.

⁶⁹⁴ Relazione annuale del Liceo provinciale femminile in pola pubblicata alla fine dell'anno scolastico 1909-1910 anno ottavo, Pola, stab. tipo lit. boccasini & C.o dei fratelli Niccolini, 1910., str. 3.

⁶⁹⁵ Božo JAKOVLJEVIĆ, „Ženska učiteljska škola u Pazinu“, str. 541. više u Hrvatska gimnazija u Pazinu: 1899. - 1999.: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri, Zagreb, Pazin, 28. - 30. listopada 1998., Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile: Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 1999. ; *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 9., str. 142.

⁶⁹⁶ Relazione annuale del Liceo provinciale femminile in pola pubblicata alla fine dell'anno scolastico 1909-1910 anno ottavo, Pola, stab. tipo lit. boccasini & C.o dei fratelli Niccolini, 1910., str. 69.

⁶⁹⁷ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 9., str. 142.

⁶⁹⁸ Sanja CURIĆ, Nikša SELMANI, Učiteljska škola Dubrovnik (1874 - 1965), Državni arhiv u Dubrovniku. 2012.

⁶⁹⁹ Božo JAKOVLJEVIĆ, n. djelo, str. 542.

Općina Pazin je financirala kombiniranu pripravnicu, a upravitelj je bio učitelj i pedagog Josip Bačić.⁷⁰⁰

U studenom 1912. godine u Pazinu je otvorena privatna hrvatska Ženska učiteljska škola uz pomoć Kuratorija, posebnog odbora koji je radio na otvaranju škole u sljedećem sastavu: predsjednik je bio ujedno i općinski načelnik dr. Šime Kurelić, a članovi župnik Ante Kalac, Ivan Kos školski savjetnik i dr. Dinko Trinajstić.⁷⁰¹ Pravo javnosti učiteljska škola dobila je 25. lipnja 1916. godine. Do kraja Prvog svjetskog rata održana su dva ispita zrelosti, a u jesen 1918. škola je prestala s radom. Najveći poticaj radu škole bili su učitelji Državne hrvatske gimnazije u Pazinu koji su besplatno podučavali buduće učiteljice.⁷⁰² Upravo čin neuzimanja honorara pokazivao je koliko su čvrste bile nacionalno-integracijske prilike u Istri, ali i želja da se omogući ravnopravno obrazovanje hrvatskih djevojaka. Iako *Pokrajinski zakon* donesen 30. ožujka 1870. kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre, određuju da su učiteljice plaćene 25% manje od učitelja za iste obaveze tijekom učiteljske službe, od godine 1888. će se razlika u plaćama smanjiti na 20 %.⁷⁰³ Učiteljski zbor Ženske učiteljske škole činili su: ravnatelj škole Ivan Kos, upravitelj i razrednik, učitelj Matematike i Prirodopisa Rudolf Pregelj, vjeroučitelj Franjo Frankola, učitelj Hrvatskog jezika Martin Zgrablić, učitelj Njemačkog jezika Josip Koletić, učitelj Talijanskog jezika Vjekoslav Belulović, učitelj Zemljopisa i Povijesti Josip Bačić, učitelj Fizike Fran Novljan, učitelj Pjevanja i Risanja Saša Šantel, učiteljica za predmet Ručni rad Marija Opašić-Wrischer, učiteljica Gimnastike Marija Jericio, učiteljica Lijepopisa Milka Mogorović.⁷⁰⁴

Prema *Državnom školskom zakonu* iz 1869. godine ženska učiteljska škola morala je biti povezana s dječjim vrtićem.⁷⁰⁵ Također, zakon je odredio promjenu u načinu odrađivanja prakse budućih učiteljica koje su to sad imale odraditi u specijaliziranim vježbaonicama otvorenim po pučkim školama. To je označilo promjenu od dosadašnjih tečajeva koje su pohađale.

⁷⁰⁰ Isto, str. 543.

⁷⁰¹ Isto, str. 544.

⁷⁰² Isto, str. 541.

⁷⁰³ Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico. Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19., čl. 38.; Legge dei 14 Dicembre 1888 vaevole Margravia d'Istria sulla regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante nelle scuole popolari pubbliche colla quale vengono modificati, n. 1., čl. 23.; Legge del 9 ottobre 1901, n. 35., čl. 23; Zakon z dne 5. junija 1908, n. 31., čl. 10.

⁷⁰⁴ Isto, str. 546.

⁷⁰⁵ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 27.

Istovremeno uvođenjem praćenja poučavanja budućih učiteljica postigla se i bolja kvaliteta njihova rada. U samom Pazinu su 1912. godine bila otvorena dva dječja vrtića, jedno hrvatsko Dječje zabavište Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, koje pohađa ukupno 110 djece, i talijanski vrtić *Lega Nazionale* kojega polazi sveukupno 115 djece.⁷⁰⁶ Čim je škola dobila pravo javnosti, ispit učiteljica zabavišta polagalo je 11 kandidatkinja.⁷⁰⁷ Dobivanjem prava javnosti ženske učiteljske škole omogućilo je svim djevojkama državno učiteljsko obrazovanje koje ih je dovelo i do boljeg društvenog položaja.

Ženska učiteljska škola u Pazinu osposobila je tijekom svog djelovanja 30-ak učiteljica od 1912. do 1918. godine.⁷⁰⁸ Radilo se o djevojkama koje su dolazile s područja Istre, Kastva, otoka Krka i Lošinja.⁷⁰⁹ Kada se škola zatvorila 1918. godine, nekoliko je učenica nastavilo učiteljsku školu u Karlovcu.⁷¹⁰

⁷⁰⁶ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4. Godišnji iskaz stanja u dječjim vrtićima za 1912. godinu, 31. 12. 1912.

⁷⁰⁷ B. JAKOVLJEVIĆ, n. djelo, str. 546.

⁷⁰⁸ M. DEMARIN, n. djelo, str. 123.

⁷⁰⁹ B. JAKOVLJEVIĆ, n. djelo, str. 547.

⁷¹⁰ Isto, str. 548.

4. STANJE HRVATSKOG ŠKOLSTVA U ISTRI OD 1870. DO 1914.

Markgrofovija Istra bila je organizirana u sedam carsko-kraljevskih kotarskih poglavarstava koja su djelovala u okviru svog područja. Svaka upravno administrativna jedinica prema *Zakonu o nadzoru škola* od 8. veljače 1869. za Markgrofoviju Istru oformila je i školske kotare odnosno s ciljem stvaranja školske mreže, oformljena su mjesna školska vijeća, kotarska školska vijeća te Pokrajinsko školsko vijeće sa sjedištem u Poreču. Svako kotarsko školsko vijeće djelovalo je upravo na području kojim upravlja i političko-administrativno kotarsko vijeće Markgrofovije Istre. Kako govorimo o 7 kotarskih poglavarstava, postojalo je 7 kotarskih školskih vijeća s time da grad Rovinj uživa poseban status i čini posebno kotarsko vijeće koje je u ovom radu pridruženo Školskom kotaru Pula.

U ovom će radu osvrtno biti na školske kotare koji geografski pokrivaju područje današnje Istarske županije. Radi se o kotarima Poreč, Pazin i Pula koji uključuje i škole u gradu Rovinju. Djelomice će se prikazati statistički prikaz škola u kotaru Kopar, Krk, Lošinj i Volosko, posebice oni dokumenti koji su vezani za hrvatske pučke škole.

4.1. Kotar Kopar

Školskom kotaru Kopar pripadaju općine Buzet, Dekani, Dolina, Izola, Kopar, Marezige, Milje, Očisla-Klanec, Pomjan, Piran i Roč. U cijelom kotaru djelovale su talijanske, hrvatske i slovenske škole. Kotar je prema popisu stanovništva iz 1910. godine imao 87 868 stanovnika te se većina stanovnika, njih 57 %, služila slovenskim i hrvatskim jezikom, 43 % talijanskim jezikom, a 332 stanovnika su se na popisima izjasnili za njemački jezik kao uporabni jezik.⁷¹¹ Prema vrstama, škole su bile pokrajinske, pomoćne i privatne (zasebne). U kotaru Kopar djelovalo je do 31. prosinca 1913. godine 68 škola od toga 24 talijanske škole, 19 hrvatskih škola te 25 slovenskih škola. Sveukupno je nastavu pohađalo 12 820 učenika i bilo je zaposleno 183 učitelja (Tablica 30.).⁷¹² Djelovala je samo jedna državna škola. Radi se o državnoj

⁷¹¹ Uspoređujući statistiku o broju stanovnika za 1910. godinu koju donosi u svom radu kotarski školski nadzornik za hrvatske škole Pulskoga i Porečkoga kotara Fran Barbalić, utvrđeno je da je ona istovjetna službenoj statistici Monarhije koja se koristi u ovom radu. F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 5.; Österreichische Statistik, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁷¹² F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 5-27.

talijanskoj školi Carsko-kraljevskoj vježbaonici na Koparskoj učiteljskoj školi koja je imala 4 razredna odjela, 4 učiteljske sile te 95 učenika.⁷¹³

Tablica 30. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Kopar⁷¹⁴

kotar Kopar 1914.	Broj polaznika	Broj učitelja	Škole po nastavnom jeziku		
			talijanska	hrvatska	slovenska
Državne škole	95	4	1 (95)	-	-
Pokrajinske mješovite pučke škole	11802	90 talijanskih 27 hrvatskih 46 slovenskih	18 (5913)	16 (2264)	22 (3625)
Pomoćne škole	44	1 slovenski	-	-	1 (44)
Zasebne škole	879	9 talijanskih 4 hrvatskih 2 slovenskih	5 (436)	3 (224)	3 (126)
Ukupno	12 820	183	24	19	25

Primjetno je da do 1914. godine od pučkih škola s nastavnim hrvatskim jezikom djeluje sveukupno 19 škola i to 16 javnih pokrajinskih pučkih škola te tri zasebne Družbine škole (Tablica 30.). Od ukupnog broja školskih obveznika, statistika kazuje kako 20 % učenika pohađa hrvatsku školu. Najviše hrvatskih škola bilo je otvoreno upravo u Općini Buzet, gdje je prema popisu stanovnika iz 1910. godine popisano 16 938 stanovnika, od čega njih 96 % za uporabni jezik koristi hrvatski jezik.⁷¹⁵ Radi se o javnim pokrajinskim pučkim školama sljedećih naselja:⁷¹⁶

- Brgudac, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 90 učenika,
- Črnica, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 115 učenika,

⁷¹³ Isto, str. 26.

⁷¹⁴ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 5-27.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre, *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. – 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien.

⁷¹⁵ Österreichische statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁷¹⁶ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 5-6.

- Hum, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 36 učenika,
- Dane, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 94 učenika,
- Draguč, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 43 učenika,
- Grimalda, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 133 učenika,
- Lanišće, trirazredna škola s četiri učiteljske sile i 255 učenika,
- Buzet, četverorazredna škola s pet učiteljskih sila i 404 učenika,
- Sv. Donat, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 132 učenika,
- Slum, jednorazredna škola s dvije učiteljske sile i 138 učenika,
- Sovinjak, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 49 učenika,
- Trstenik, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 89 učenika,
- Vrh, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 193 učenika.

Od zasebnih škola djelovala je i škola Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru i to u naselju Račicama, gdje je bila jednorazredna škola koju je pohađalo 148 učenika.⁷¹⁷ U školskoj godini 1911./1912. djeluje i Družbina hrvatska pučka škola, jednorazredna mješovita s jednim učiteljem i 67 učenika, u Kaštelu blizu Izole te dvorazredna Družbina škola u naselju Sv. Lucija s dvije učiteljske sile i 93 učenika.⁷¹⁸ U kotaru Kopar djelovala je i slovenska *Družba sv. Ćirila in Metoda v Ljubljani*, koja je također kao odgovor na talijanske *Legine* škole, otvarala slovenske privatne pučke škole. Često su iz raznoraznih razloga, najčešće zbog bolje opremljenosti, obroka, blizine škole ili što je najčešći slučaj nepostojanja škole na materinskom jeziku djeteta, roditelji slali svoju djecu u talijanske škole. O tome svjedoče i brojke o pohađanju škole. Statistika kazuje kako 2146 učenika pohađa školu, dok je prema registru školskih obveznika bilo ih 2603, što dovodi do zaključka da 457 hrvatske djece nije pohađalo školu, odnosno prema postojećim podacima 62 djece nije pohađalo nikakvu školu, a njih 397 pohađalo je talijansku školu.⁷¹⁹

⁷¹⁷ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u Narodna prosvjeta, 1911., br. 11-12, , str. 254-264.; "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnaknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁷¹⁸ "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <http://dk-opatija.loccloudhosting.net/items/show/1210>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁷¹⁹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 7.

U Općini Roč također su djelovale hrvatske škole i to pokrajinske pučke škole u sljedećim mjestima:⁷²⁰

- Roč, dvorazredna škola s tri učiteljske sile i 201 učenika,
- Ročko Polje, jednorazredna škola s jednom učiteljskom silom i 72 učenika,
- Gorenja Vas, dvorazredna škola s dvije učiteljske sile i 220 učenika.

U Općini Roč prema statističkim podacima do 1914. godine djelovalo je ukupno 3 hrvatske škole koje je pohađalo sveukupno 493 učenika. Prema statistici broj školskih obveznika za hrvatske škole trebao bi biti 508 učenika, što dovodi do zaključka da 15 hrvatskih učenika ili ne polazi hrvatsku školu ili su upisani u talijansku školu.⁷²¹

4.2. Kotar Volosko

Kotar Volosko činile su općine Jelšane, Lovran, Materija, Mošćenice, Podgrad, Veprinac i Volosko. Prema popisu stanovnika iz 1910. godine u kotaru Volosko živjelo je 51 431 stanovnika i od toga se 93 % po uporabnom jeziku izjasnilo za hrvatski odnosno slovenski jezik.⁷²² Djelovale su škole na njemačkom, talijanskom, hrvatskom i slovenskom jeziku (Tablica 31.).

Tablica 31. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Volosko⁷²³

kotar Volosko 1914.	Broj polaznika (ukupno)	Broj učitelja	Škole po nastavnom jeziku			
			talijanska	hrvatska	slovenska	njemačka
Državne škole	322	11 njemačkih 1 hrvatski	-	1 (35 učenika)	-	1 građanska 2 pučke
Pokrajinske mješovite	6588	5 talijanskih 67 hrvatskih	2	24	13	-

⁷²⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 24-25.

⁷²¹ Isto.

⁷²² F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 147.; Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁷²³ Tablica je sastavljena uz pomoć statističkih podataka iz više izvora. F. BARBALIĆ, 1918., *Pučke škole u Istri*, str. 147-159.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. u De Rosa Diana, n. djelo, str. 403-405.; Popis hrvatsko- slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u Narodna prosvjeta, 1911., br. 11-12., str. 254-264.

škole		27 slovenskih	(254 učenika)	(4373) učenika)	(1961) učenika)	
Pomoćne škole	58	1 slovenskih	-	-	1	-
Zasebne škole	274	7 hrvatskih	-	2 (274 učenika)	-	-
Ukupno	7277	119	2	27	13	3

Podatci iz Tablice 31. kazuju kako je do 1914. godine u kotaru Volosko bilo sveukupno 45 škola. Dvije pokrajinske talijanske mješovite pučke škole s ukupno 254 učenika i 3 državne njemačke škole od toga dvije pučke državne i jedna državna građanska škola. Hrvatskih škola bilo je 27 od toga 1 državna hrvatska škola, 25 pokrajinske hrvatske škole i 2 zasebne (privatne) škole, a slovenskih 13 pokrajinskih pučkih škola te jedna pomoćna škola (Tablica 31.).

Od hrvatskih škola u Općini Mošćenice djelovale su pokrajinske hrvatske pučke škole u mjestima Brseč, Mošćenička Draga i Mošćenice. Prema broju učenika bila je u Brseću dvorazredna škola sa 113 učenika, u Mošćeničkoj Dragi jednorazredna sa 161 učenikom te u Mošćenicama dvorazredna sa 114 učenika.⁷²⁴

U Općini Lovran djelovala je pokrajinska hrvatska škola u mjestu Lovran i to dvorazredna s 260 učenika.⁷²⁵ Od zasebnih privatnih škola, dvije su bile na hrvatskom nastavnom jeziku. Radi se o petorazrednoj Ženskoj pučkoj školi sestara milosrdnica u Volosku, koju pohađa 181 učenica i zasebna dvorazredna Družbina škola u Ičićima koju pohađa 93 učenika.⁷²⁶

Za istaknuti je da u ovom kotaru djeluje i jedna državna pučka hrvatska škola. Riječ je o Carsko-kraljevskoj vježbaonici na Učiteljištu u Kastvu koja ima pred početak Prvog svjetskog rata jedan razred s jednim učiteljem i 35 učenika.⁷²⁷

⁷²⁴ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 153-154.

⁷²⁵ Isto.

⁷²⁶ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre, *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.

⁷²⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 149.

4.3. Kotari Krk i Lošinj

Otoci Krk i Lošinj također upravno pripadaju Markgrofoviji Istri. Kotaru Krk pripadaju općine Baška, Dobrinj, Dubašnica, Krk, Omišalj, Punat, Vrbnik. Prema popisu stanovnika iz 1910. godine u kotaru Krk živjelo je 21 135 stanovnika, a djelovalo 20 škola od toga 19 hrvatskih i jedna talijanska (Tablica 32.).⁷²⁸ Škole su prema vrsti bile pokrajinske i zasebne, od čega je djelovalo 17 pokrajinskih hrvatskih škola te 2 zasebne (privatne) škole. Sveukupno do pred Prvi svjetski rat bilo je 2976 školskih polaznika (Tablica 32.).

Tablica 32. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Krk⁷²⁹

kotar Krk Podatci do 1914.	Broj polaznika (ukupno)	Broj učitelja	Škole po nastavnom jeziku	
			talijanska	hrvatska
Pokrajinske mješovite škole	2852	5 talijanskih 42 hrvatska	1 (226 učenika)	17 (2626 učenika)
Pomoćne škole	-	-	-	-
Zasebne škole	124	2 hrvatska	-	2 (124 učenika)
Ukupno	2976	49	1	19

U kotaru Lošinj djelovale su također talijanske i hrvatske škole. Kotar je prema popisu stanovnika iz 1910. godine bio naseljen s 20 233 stanovnika, od kojih prema uporabnom jeziku njih 48 % čini talijansko stanovništvo, a 49 % čini hrvatsko stanovništvo.⁷³⁰ Kotaru Lošinj pripadaju općine Cres, Mali Lošinj, Veli Lošinj i Osor - Nerezine. Sveukupno u kotaru Lošinj djeluje 30 škola od toga 12 talijanskih, 17 hrvatskih te 1 utrakvistička (Tablica 33.).

⁷²⁸ Isto, str. 31-40.; Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁷²⁹ Tablica je sastavljena uz pomoć statističkih podataka, više u F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 31-51.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u Narodna prosvjeta, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana., n. djelo, str. 388-405.

⁷³⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 41.

Tablica 33. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Lošinj⁷³¹

kotar Lošinj 1914.	Broj polaznika (ukupno)	Broj učitelja	Škole po nastavnom jeziku		
			talijanska	hrvatska	utrakvistička
Pokrajinske mješovite škole	2059	31 talijanskih 10 hrvatski 2 utrakvistička	9 (1275 učenika)	10 (604 učenika)	1 (180 učenika)
Pomoćne škole	116	3 hrvatskih	-	3 (116 učenika)	-
Zasebne škole	534	11 hrvatski 5 talijanskih	3 (130 učenika)	4 (404 učenika)	-
Ukupno	2709	62	12	17	1

U Općini Cres u naseljima Dragozetići, Valunu i Lubenicama bilježimo 3 hrvatske pomoćne škole koje pohađa 122 učenika. Od zasebnih škola u Cresu djeluje 1 trozredna škola s 4 učitelja i 150 učenika Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru i u mjestu Ustrine isto Družbina jednorazredna škola s 1 nastavnikom i 24 učenika.⁷³²

U Općini Mali Lošinj na otoku Susku djeluje dvorazredna utrakvistička talijansko-hrvatska mješovita škola s 2 učitelja i 180 učenika. I u toj Općini zabilježeno je djelovanje Družbinih škola i to u Malom Lošinju trozredna škola s 3 učitelja i 113 učenika. Družbina škola na

⁷³¹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 41-55; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908, D. De ROSA, n. djelo, str. 392-392. Popis hrvatsko- slovenskih škola i učiteljstva Istre. *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12, , str. 254-264.

⁷³² Isto, str. 41-44.; "Izvjješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

Malom Lošinju ima otvoreno i dječje zabavište s 55 djece.⁷³³ Od zasebnih miješanih škola djeluje i talijansko-njemačka škola na Malom Lošinju.⁷³⁴

4.4. Kotar Pazin

Pučke škole koje ulaze pod Pazinski kotar smještene su u sljedećim općinama:

- Općina Pazin,
- Općina Tinjan,
- Općina Žminj,
- Općina Boljun,
- Općina Labin,
- Općina Plomin.

U Općini Pazin do 1914. godine djelovale su pokrajinske pučke talijanske i hrvatske škole. Radi se o sveukupno 20 škola od kojih je 17 škola bilo na hrvatskome jeziku i 3 škole na talijanskom jeziku (Tablica 34.).⁷³⁵ Od talijanskih škola radilo se o 2 pokrajinske škole u samom Pazinu i to jednoj muškoj talijanskoj četverorazrednoj i jednoj ženskoj talijanskoj trorazrednoj te mješovitoj talijanskoj jednorazrednoj školi iz Pićna koju je pohađalo 42 učenika.⁷³⁶ Sveukupno prema Tablici 34. talijanske škole pohađalo je 256 učenika, a hrvatske škole 2150.

Hrvatske škole u Pazinskom kotaru djelovale su u mjestima Cerovlje, Gračišću, Gologorici, Grdoselu, Kašćergi, Krbunima, Lindaru, Milotić Bregu, Novacima, Pićnu, Pazinu, Sv. Katarini, Trvižu, Tupjaku, Bermu, Zabrežanima, Zareću. Učenici su pohađali najčešće jednorazredne ili dvorazredne škole, a u samom gradu Pazinu djelovala je i petorazredna hrvatska pučka škola s 336 učenika i 7 učitelja (Tablica 34.).⁷³⁷

⁷³³ Isto, str. 41-44.; "Izvjješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", str. 44.

⁷³⁴ Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, str. 392.

⁷³⁵ Isto, 70-71.

⁷³⁶ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 62.

⁷³⁷ Isto.

Tablica 34. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Pazin⁷³⁸

Pokrajinske pučke škole kotar Pazin/ po nastavnom jeziku 1914.	Pazin	Tinjan	Žminj	Boljun	Labin	Plomin	Ukupno
Talijanske - broj učenika	3 (256)	- -	1 (76)	-	5 (529)	1 (172)	10
Hrvatske - broj učenika	17 (2150)	3 (824)	2 (433)	5 (470)	7 (708)	3 (505)	37
Njemačke - broj učenika	-	-	-	-	1 (52)	-	1
Ukupno	20	3	3	5	13	4	48

Od jednorazrednih škola zabilježene su pučke škole u:⁷³⁹

- Cerovlju s jednom učiteljskom silom i 80 učenika,
- Gračišću s jednom učiteljskom silom i 125 učenika,
- Gologorici s jednom učiteljskom silom i 84 učenika,
- Grdoselu s jednom učiteljskom silom i 71 učenikom,
- Kašćergi s jednom učiteljskom silom i 105 učenika,
- Krbunima s jednom učiteljskom silom i 104 učenika,
- Lindaru s jednom učiteljskom silom i 126 učenika,
- Milotić Bregu s jednom učiteljskom silom i 116 učenika,
- Novacima s jednom učiteljskom silom i 116 učenika,
- Tupljaku s jednom učiteljskom silom i 89 učenika,
- Zabrežanima s jednom učiteljskom silom i 148 učenika,
- Zareću s jednom učiteljskom silom i 59 učenika.

Dvorazredne su bile pučke škole u:⁷⁴⁰

- Bermu s dvije učiteljske sile i 124 učenika,
- Trvižu s dva učitelja i 153 učenika,

⁷³⁸ Za izradu tablice uspoređeni su podaci koje u svojim statistikama navodi nadzornik Barbalić i podaci iz Državnog arhiva u Pazinu koje donose Godišnja izvješća o stanju u pučkim školama. F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, 57-73.; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 5, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1913.

⁷³⁹ Isto, str. 57-73.

⁷⁴⁰ Isto.

- Sv. Katarini s dva učitelja i 188 učenika,
- Pićnu s dva učitelja i 152 učenika.

Prema broju školskih obveznika u cijeloj Općini Pazin trebalo je biti 2820 učenika koji pohađaju školu, međutim, statistika kazuje kako 256 učenika pohađa talijanske škole, a 2406 učenika hrvatske škole (Tablica 34.).⁷⁴¹ Nadzornik F. Barbalić, zaključuje kako nedostaje još 414 učenika koji prema popisu stanovnika kao uporabni jezik koriste hrvatski jezik, ali nisu nigdje upisani u školu.⁷⁴² Radi se o 15 % djece iz Općine Pazin koja još nisu upisana u školu. O razlozima nepohađanja škola već se pisalo, a jedan od najvećih razloga vjerojatno je i nedostatak hrvatskih škola u manjim naseljima. Prema odredbi *Državnog školskog zakona* javna pučka škola mora se osnovati tamo gdje postoje djeca školski obveznici i prosječno njih 40-ak od pet godina koji se nalaze u okruženju od 1 sata, a koji moraju pohađati školu udaljenu više od pola lege (mjera za dužinu 4 - 5 km) neovisno obuhvaća li školski okrug više mjesta, pojedinačne razasute kuće ili one združene.⁷⁴³ Ako se vratimo na činjenicu da su do 1870. godine u kotaru Pazin djelovale samo 2 hrvatske pučke škole, a do početka Prvog svjetskog rata statistika ukazuje na 37 hrvatskih škola, onda svakako zaključujemo da se povećao broj hrvatskih pučkih škola.⁷⁴⁴ Broj škola još uvijek u potpunosti ne zadovoljava potrebe stanovništva, ali je svakako vidljiv veliki napredak u otvaranju novih škola. Prateći podatke od pojave temeljnih školskih zakona može se utvrditi kako su novi zakoni i mjere oko obaveznog pohađanja škole pokazali da je sustavno uvođenje obrazovne politike dovelo do rezultata. Na razini cijelog školskog kotara Pazin prema stanju u općinama evidentirano je 1582 djeteta kojima je prema popisu uporabni jezik hrvatski, a koji nisu bili upisani ni u kakve škole.⁷⁴⁵ Evidentirano je i da zbog nepostojanja hrvatskih škola, njih je 422 bilo upisano u talijanske škole. Naime, prema postojećim statističkim podacima pokrajinskih inspektora u kotaru Pazin 1869. godine samo 32 % učenika bilo je upisano u škole od postojećih školskih obveznika, a 1900. godine samo 38 %. Stanje od 31. prosinca 1913. godine evidentira u kotaru Pazin 69 % upisanih školskih obveznika.⁷⁴⁶

⁷⁴¹ Isto, 70-73.

⁷⁴² Isto.

⁷⁴³ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell' azienda d' istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62., čl. 59.

⁷⁴⁴ A. CUKROV, n. djelo, str. 93.

⁷⁴⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 71.

⁷⁴⁶ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 72.

Tablica 35. Broj učenika koji pohađaju školu, 31. 12. 1913.⁷⁴⁷

kotar Pazin	Škole po nastavnom jeziku		
	hrvatske	talijske	njemačke
pokrajinske	4861	884	-
zasebne	177	149	52
pomoćne	52	-	-
Ukupno	5090	1033	52

U Općini Tinjan djeluju tri hrvatske pokrajinske pučke škole i to u samom Tinjanu trirazredna škola s 3 učitelja i 331 učenikom (Tablica 34.).⁷⁴⁸ U samom naselju Tinjanu pučku školu nadzornik Barbalić svrstava u svojem izvješću pod hrvatsku školu zbog većine hrvatskih učenika, dok službeno Izvješće o stanju učiteljskog kadra u pučkim školama pokazuje da se radi o školi koja za nastavni jezik ima hrvatski jezik, ali čim učenici nauče čitati hrvatski jezik kreće se s obveznim talijanskim jezikom, dok se njemački uvodi od četvrtog razreda.⁷⁴⁹ Jedna pokrajinska hrvatska pučka škola iz navedene općine nalazi se u Kringi i to dvorazredna s 2 učitelja i 220 učenika te jedna u Sv. Petru (Sveti Petar u Šumi), trirazredna s 3 učitelja i 273 učenika.⁷⁵⁰

Sveukupno škole u Općini Tinjan pohađa 824 učenika i to je jedina općina Pazinskog školskog kotara koja prema registru školskih obveznika ima više učenika nego što je upisanih (Tablica 34.).⁷⁵¹ Radi se o 151 djetetu koje pohađa škole, a zapravo ne pripada prema školskim okružjima okrugu Tinjan, već naselju Beram i školskom okružju Općine Pazin.⁷⁵² Razlozi tome svakako leže u brojnim zaselcima iz kojih dolaze učenici, a zapravo zbog nepostojanja škole gravitiraju prema Tinjanu, a ne Pazinu. Veliki broj učenika određuje i vrstu razrednog odjela. Prema temeljnom školskom zakonu broj učiteljskih snaga ravna se po broju učenika što bi značilo da, ako se radi o školama s cjelodnevnom podučavanjem, onda bi se i razredni odjeli trebali

⁷⁴⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 57-73.

⁷⁴⁸ HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869-1918, kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 59.

⁷⁴⁹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 67.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. . Izvor: De Rosa Diana., n. djelo, str. 392.

⁷⁵⁰ Isto.

⁷⁵¹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 67.

⁷⁵² Isto.

formirati prema odredbi 80 učenika po učitelju i razredu.⁷⁵³ Svakako bi onda pokrajinske hrvatske pučke škole Općine Tinjan trebale zbog velikog broja učenika biti proširene na trorazrednu školu u Kringi, petorazrednu u Tinjanu i četverorazrednu školu u Sv. Petru.

U Općini Žminj djeluju škole na talijanskom i hrvatskom nastavnom jeziku i to pokrajinska jednorazredna talijanska pučka škola s jednim učiteljem i 76 učenika te jedna hrvatska četverorazredna pokrajinska pučka škola s 4 učitelja i 381 učenikom (Tablica 34.).⁷⁵⁴ U toj općini djeluje i pomoćna jednorazredna hrvatska škola u naselju Cere nedaleko Žminja s jednim učiteljem i 52 učenika.⁷⁵⁵ Sveukupno prema statistici broja školskih obveznika, koju u svom izvještaju donosi nadzornik F. Barbalić, školu sveukupno pohađa 459 učenika od toga njih 76 talijansku školu i 433 hrvatsku pučku školu.⁷⁵⁶ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine i broju školskih obveznika radi se o općini u kojoj bi trebalo biti 914 školskih obveznika, što znači da 425 hrvatske djece ne polazi školu jer u svom mjestu nemaju školu koju bi mogli polaziti.⁷⁵⁷

U Općini Boljun djelovalo je sveukupno 5 hrvatskih škola i to u mjestima Boljun, Borut, Paz, Šušnjevići i Vranji. Radilo se o jednorazrednim školama i 470 učenika (Tablica 34.).⁷⁵⁸ U toj je općini prema popisu stanovništva iz 1910. živjelo isključivo hrvatsko stanovništvo. Iz školskih dokumenata može se zaključiti da se radi o cjelodnevničkim pučkim školama, što dovodi do zaključka da prema broju djece u Boljunu (103 učenika) i Šušnjevići (162 učenika) te bi škole, trebale biti dvorazredne.⁷⁵⁹ Prema broju učenika još je 51 dijete prema registru školskih obveznika bilo izvan sustava školovanja.⁷⁶⁰

U Općini Labin postoje pokrajinske talijanske i hrvatske škole, zatim zasebne škole i to talijanske, hrvatske i jedna njemačka škola. Od pokrajinskih škola u samom gradu Labinu djeluju talijanska muška trorazredna škola s 3 učitelja i 161 učenikom i ženska pučka

⁷⁵³ Zakon 14. svibnja 1869. kojim se ustanovljuju načela nastave za pučke škole, čl. 11.; Bollettino delle Leggi dell'Impero 1869., n. 62.

⁷⁵⁴ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 68-70., HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien;

⁷⁵⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 68-70.

⁷⁵⁶ Isto.

⁷⁵⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 69-70.

⁷⁵⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 58-61.; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien

⁷⁵⁹ F. Barbalić, n. djelo, str. 57-58.; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 5, Dopis Mjesnog školskog vijeća Boljun br. 38., 25. 5. 1908.

⁷⁶⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 57-58

dvorazredna škola s 2 učitelja i 113 učenica (Tablica 34.).⁷⁶¹ U Nedešćini je djelovala mješovita talijanska jednorazredna škola s jednim učiteljem i 106 učenika.⁷⁶²

Od hrvatskih pokrajinskih škola do prosinca 1913. evidentirane su:⁷⁶³

- jednorazredna škola u Drenju sa 66 učenika,
- jednorazredna škola u Sv. Nedjelji sa 138 učenika,
- jednorazredna škola u Sv. Lovreču Labinskom sa 173 učenika,
- jednorazredna škola u Šumberu sa 164 učenika.

Također djeluju i zasebne škole kojima je osnivač Družba svetog Ćirila i Metoda za Istru. Na području Labinštine otvorene su 1913. godine tri takve škole: jedna u Rapcu jednorazredna s 41 učenikom, druga jednorazredna u Ripendi s 98 učenika i treća jednorazredna s 38 učenika u Sv. Marini. Sve su Družbine škole bile s jednim učiteljem i njih je pohađalo sveukupno 177 učenika.⁷⁶⁴

Kao zasebne talijanske škole (*Legine* škola) otvorene su jednorazredna škola u Rapcu s 20 učenika i jednorazredna u naselju Vinež sa 129 učenika, a postoji i jednorazredna njemačka škola u rudarskom naselju Krapan (Općina Raša) koju pohađa 52 učenika.⁷⁶⁵

Na području Labinštine prema popisu iz 1910. godine bilo je 11 970 stanovnika, od čega je prema registru školskih obveznika njih 1924 moralo pohađati školu.⁷⁶⁶ Međutim, statistički podatci govore kako je u svim školama na Labinštini bilo sveukupno 1289 djece.⁷⁶⁷ Nedostaje

⁷⁶¹ F. BARBALIĆ, n. djelo 58-61.; Popis hrvatsko- slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u Narodna prosvjeta , 1911., br. 11-12., str. 259.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, str. 398.

⁷⁶² F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 59.

⁷⁶³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 70-71.

⁷⁶⁴ „Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.“, Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija. <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁷⁶⁵ Za vrijeme druge austrijske uprave, rudnici na Labinštini doživljavaju procvat pa tako i okna u blizini Krapna koja se nalaze pod upravom austrijskog dioničarskog društva. Dovoljan je podatak da je među dioničarima i poznati bečki bankar Salomon M. Rotschild. Prema dostupnim podacima, 1879. tadašnji upravitelj rudnika Josef Hofman predlaže općini otvaranje pučke škole na njemačkom i hrvatskom jeziku, međutim, Općina Labin usprotivila se tome. Tako je zbog brojnih rukovodioca, inženjera, ali i rudara, koji su radili za rudnik, a došli su s obiteljima na Labinštinu, rudnik otvorio osnovnu školu na njemačkom i talijanskom jeziku. Tulio VORANO, Istarski ugljenokopi: četiri stoljeća rudarenja u Istri, Istarski ugljenokopi Tupljak, Labin, 1998., str. 36-37.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 58-60.

⁷⁶⁶ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 60.

⁷⁶⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 71.

još 635 djece koja vjerojatno ne pohađaju školu jer žive u brojnim zaselcima Labinštine i u njihovom mjestu škola nije ni otvorena, dok u gradu Labinu djeluju samo škole na talijanskom jeziku.

U Općini Plomin djeluju sveukupno 4 pokrajinske škole od toga jedna dvorazredna talijanska i 3 hrvatske škole i to dvorazredna u Kršanu s 216 učenika, jednorazredna u Kožljaku s 124 učenika i jednorazredna u Čepiću sa 165 učenika (Tablica 34.).⁷⁶⁸ Prema postojećem popisu cijela bi općina trebala imati 909 školskih obveznika koji polaze školu, a podatci govore kako nedostaje 232 školska obveznika koji ne pohađaju nikakve škole.⁷⁶⁹ Od tih 232 školska obveznika njih 141 pripadaju rumunjskom materinskom jeziku, a 91 hrvatskome. Radi se naime o općini gdje prema popisu stanovništva iz 1910. godine, gledajući popis prema govornom (materinskom) jeziku, od 5668 stanovnika njih 15 % pripada istrorumunjskom jeziku jer 882 stanovnika su Istrorumunji Čići, Vlasi ili Čiribirci.⁷⁷⁰ Radi se o dijalektu rumunjskoga jezika istrorumunjskom jeziku kojeg sve manje mještana danas govori stoga je uvršten na UNESCO-ov popis ugroženih jezika.⁷⁷¹

Pazinski kotar prema podacima popisa stanovništva 1910. godine brojao je 48 241 stanovnika.⁷⁷² U godini donošenja temeljnih školskih zakona 1870. godine kotar Pazin imao je 15 pučkih škola od toga 4 talijanske, 2 hrvatske i 9 utrakvističkih, a krajem 1913. godine statistički podatci pokrajinskog nadzornika Frane Barbalića govore kako u kotaru Pazin djeluje sveukupno 48 pučkih škola od čega 10 talijanskih, 37 hrvatskih i jedna njemačka škola.⁷⁷³ Evidentan je porast broja pučkih škola što je rezultat donošenja temeljnih školskih zakona, ali i porast hrvatskih pučkih škola što je posljedica višegodišnje borbe za otvaranjem hrvatskih škola.

⁷⁶⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 64-66.

⁷⁶⁹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 64.

⁷⁷⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 57.; Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁷⁷¹ Škola u Šušnjevići danas je područna škola Osnovne škole Ivan Goran Kovačić Čepić. Škola nastavlja tradiciju i njeguje istrorumunjski govor kojeg se još naziva vlaški ili žejanski. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske uvrstilo ga je na Listu zaštićene nematerijalne kulturne baštine krajem 2007. godine. Danas, prema zadnjem popisu svega nekoliko mještana govori istrorumunjskim. U mjestu djeluje i Interpretacijski centar "Vlaški puti". Više o centru na URL-16: <http://www.vlaskiputi.com/>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁷⁷² Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; Dostupno u ANNO <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 61.

⁷⁷³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 61-64.

Tablica 36. Broj učitelja u kotaru Pazin 31. 12. 1913.⁷⁷⁴

kotar Pazin	talijanskih	hrvatskih	njemačkih
pokrajinskih	15	52	-
zasebnih	2	3	1
pomoćnih	-	1	-
Ukupno	17	56	1

Prema zakonskim odredbama broj učitelja u razredima i broj razrednih odjela u kotaru Pazin mogao je biti i veći, a u omjeru prema talijanskim školama vidljivo je da su talijanske škole u Istri u boljem položaju (Tablica 36.). U pokrajinskim školama radi 24 % ukupno zaposlenog nastavničkog kadra u kotaru Pazin. Prema statističkim podacima vidljivo je da se povećanjem broja škola povećao i broj učitelja. U Pazinskom školskom kotaru služilo je sveukupno 74 učitelja od toga ih je 17 bilo u talijanskim školama, 56 u hrvatskim pučkim školama i 1 u njemačkoj pučkoj školi.⁷⁷⁵

Talijanske pokrajinske škole pohađa 884 učenika, a zasebne škole 149 učenika što govori kako na jednog talijanskog pokrajinskog učitelja dolazi 50 učenika.⁷⁷⁶ U hrvatskim pokrajinskim školama školuje se 4861 učenik, a u zasebnim hrvatskim školama 177 učenika što govori kako na 1 učitelja u hrvatskoj školi dolazi 91 dijete. Također Talijani nemaju otvorene pomoćne škole, dok u Pazinskom školskom kotaru 1913. još uvijek djeluje i jedna Pomoćna škola u Ceru, Općina Žminj.⁷⁷⁷ U kotaru Pazin u Općini Labin, naselju Krapan (danas u sastavu Općine Raša) djeluje i jedna jednorazredna škola na njemačkom jeziku s 52 učenika.

Pazinski kotar sastojao se od šest općina Pazin, Plomin, Labin, Žminj, Boljun, Tinjan, U kotaru je živjelo oko 48 241 stanovnik od čega ih se prema uporabnom jeziku 90 izjasnilo za njemački, a 4032 stanovnika za talijanski te 288 slovenski i 42 924 za hrvatski jezik.⁷⁷⁸ Iz navedenih je

⁷⁷⁴ Za izradu tablice usporedili su se podatci koje donosi nadzornik Barbalić i podatci Godišnjeg izvještaja o stanju škola u kotaru Pazin za 1913. godinu. F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 62-63. HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 5, Jahresbericht über der Landstand der Volksschulesens in Istrien pro 1913.

⁷⁷⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 70-73.

⁷⁷⁶ Isto.

⁷⁷⁷ Isto.

⁷⁷⁸ Uspoređujući statistiku o broju stanovnika za 1910. godinu, koju donosi u svom radu kotarski školski nadzornik za hrvatske škole Pulskoga i Porečkoga kotara Fran Barbalić, utvrđeno je da je ona istovjetna službenoj statistici Monarhije koja se koristi u ovom radu. F. BARBALIĆ, Pučke škole u Istri, str. 61.; Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

podataka jasno vidljivo da preko 90 % stanovništva Općine Pazin čine Hrvati (popis stanovništva 1910.) te od 48 postojećih škola njih 37 su hrvatske pučke škole, što zapravo znači da 77 % škola do prosinca 1913. godine jesu hrvatske pučke škole.

U kotaru Pazin prema vrstama djelovale su pokrajinske talijanske i hrvatske škole, jedna pomoćna pučka škole te zasebne škole. Prema broju škola govorimo o 37 hrvatskih škola, 10 talijanskih škola i 1 njemačkoj školi (Tablica 34.).⁷⁷⁹ Vidljivo je da od hrvatskih škola najviše ima jednorazrednih mješovitih škola njih ukupno 23, naspram 3 talijanske jednorazredne škole. Hrvatske škole bile su isključivo mješovite, nisu postojale odvojene muške i ženske, kao što je to bio slučaj s pokrajinskom talijanskom muškom i ženskom školom u samom Pazinu. U većim općinama djelovale su i petorazredne hrvatske škole i to u Pazinu, u Žminju jedna četverorazredna škola i 2 trokazredne u Tinjanu i Sv. Petru u Šumi u Općini Tinjan.⁷⁸⁰ Od šest dvorazrednih jedna se nalazi u Kringi (Općina Tinjan), jedna u Kršanu (tada u sastavu Općine Plomin) te četiri u Općini Pazin i to u mjestima Pićan, Sv. Katarina, Trviž i Beram.⁷⁸¹

Od pomoćnih škola u kotaru Pazin postojala je do prosinca 1913. godine samo jedna i to hrvatska pomoćna pučka škola u Općini Žminj, naselju Cere. U Ceru je djelovala jednorazredna škola s 52 učenika i jednim učiteljem.⁷⁸² Zasebnih odnosno privatnih škola bilo je sveukupno pet. Radi se o hrvatskim školama koje je otvarala Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru. Prema statističkim pokazateljima evidentirane su tri Družbine škole u Općini Labin i to jednorazredne škole u Rapcu, Ripendi i Sv. Marini.⁷⁸³ Također, na području Općine Labin u naseljima Rabac i Vinež, *Lega Nazionale* je otvorila zasebne jednorazredne talijanske škole. Na primjeru Općine Labin vidljivo je kako je Družba otvorila školu upravo tamo gdje je bilo najpotrebnije poput škole u Rapcu i tako odgovorila na otvorenu *Leginu* školu u Rapcu. Prema pisanju *Naše sloge* odmah je pri otvorenju škole u Rapcu 35 učenika prešlo u hrvatsku Družbinu školu.⁷⁸⁴

⁷⁷⁹ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 258-259.

⁷⁸⁰F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 61-64.

⁷⁸¹ Isto.

⁷⁸² Isto.

⁷⁸³ "Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnaknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁷⁸⁴ *Naša sloga*, 1910., br. 46. Družbina škola u Rapcu.

4.5. Kotar Poreč

Pučke škole koje ulaze pod kotar Poreč smještene su u sljedećim općinama:

- Općina Buje,
- Općina Crni Vrh (Verteneglio),
- Općina Grožnjan,
- Općina Motovun,
- Općina Novigrad,
- Općina Oprtalj,
- Općina Poreč,
- Općina Umag,
- Općina Višnjan,
- Općina Vižinada,
- Općina Vrsar.

U Općini Buje djelovale su do 1914. godine samo škole na talijanskom jeziku i to dvije pokrajinske pučke škole u Bujama, jedna trirazredna ženska škola s 259 učenika i druga četverorazredna muška škola s 241 učenikom (Tablica 37.).⁷⁸⁵ Od talijanskih pokrajinskih mješovitih škole bile su u Momjanu jedna trirazredna škola s 265 učenika i tri jednorazredne škole u Tribanu s 50 učenika, Krasici sa 105 učenika, Berdama sa 67 učenika i Karsetama sa 62 učenika.⁷⁸⁶

Sveukupno Općina Buje prema popisu stanovništva iz 1910. godine ima 7102 stanovnika od toga za talijanski uporabni jezik izjasnilo se 5520 stanovnika, dok hrvatski uporabni jezik koristi svega 579 stanovnika.⁷⁸⁷ Školskih bi obveznika trebalo biti 1137, a prema trenutnom stanju

⁷⁸⁵ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kut. 7 (1898. - 1905.), fasc. L/ 1, Rapporto sulle scuole popolari dal distretto politico di Parenzo.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 76.

⁷⁸⁶ Isto.

⁷⁸⁷ Uspoređujući statistiku o broju stanovnika za 1910. godinu donosi u svom radu kotarski školski nadzornik za hrvatske škole Pulskoga i Porečkoga kotara Fran Barbalić, utvrđeno je da je ona istovjetna službenoj statistici Monarhije koja se koristi u ovom radu. F. BARBALIĆ, Pučke škole u Istri, str. 76.; Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

školu pohađa sveukupno 1049 djece.⁷⁸⁸ Hrvatskih škola uopće nije bilo što je zapravo jedan od razloga da 92 hrvatska djeteta ne pohađa nikakvu školu.⁷⁸⁹

U Općini Crni Vrh prema postojećim statističkim podacima do 1914. godine djelovale su ukupno 2 talijanske pokrajinske pučke škole i to jedna četverorazredna u Crnom Vrhu s 308 učenika te jedna dvorazredna u Novoj Vasi sa 107 učenika (Tablica 37.).⁷⁹⁰ U Općini Grožnjan bilo je do 1914. godine otvoreno sveukupno 5 škola od toga 4 talijanske pokrajinske škole (Tablica 37.). U Grožnjanu dvorazredna talijanska škola sa 110 učenika, u Kostanjici (Castagna) jednorazredna škola s 54 učenika, u Završju jednorazredna škola sa 125 učenika i Šterni jednorazredna škola sa 162 učenika.⁷⁹¹ Jedna hrvatska škola bila je otvorena u naselju Martinčićima, jednorazredna škola koju pohađa 111 učenika a otvorila ju je Družba svetog Ćirila i Metoda za Istru.⁷⁹² Sveukupno je školu pohađalo 562 učenika, a prema školskom registru trebalo ih je biti 639 što zapravo svjedoči o 77 hrvatske djece koja nisu pohađala nikakvu školu.⁷⁹³ Obzirom na broj hrvatske djece, bilo je planirano otvoriti hrvatsku školu u naselju Šterna.⁷⁹⁴

U Općini Motovun do 1914. godine djelovale su hrvatske i talijanske škole (Tablica 37.). Od pokrajinskih pučkih škola bila je otvorena talijanska škola u Motovunu i to četverorazredna s 226 učenika te dvije hrvatske pokrajinske pučke škole, jednorazredna hrvatske škole u Novacima sa 122 učenika i jednorazredna u Močibobima sa 137 učenika.⁷⁹⁵

Od zasebnih škola radila je *Legina* talijanska škola u Brkaču jednorazredna sa 71 učenikom i dvije hrvatske Družbine škole. U Sovišćini jednorazredna s 91 učenikom i u Kaldiru

⁷⁸⁸ HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918, Consiglio scolastico locale Buie, 14. luglio, 1905.; F. BARBALIĆ, Pučke škole u Istri, str. 78.

⁷⁸⁹ Isto.

⁷⁹⁰ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko kotarsko školsko vijeće u Poreču, kutija 5, Consiglio scolastico locale di Montona, ragguaglio statistico., 1912.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 77-78.

⁷⁹¹ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kut. 7 (1898. - 1905.), fasc. L/ 1, Rapporto sulle scuole popolari dal distretto politico di Parenzo.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 78-79.

⁷⁹² Isto, str. 79.

⁷⁹³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 79.

⁷⁹⁴ Isto, str. 79.

⁷⁹⁵ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko kotarsko školsko vijeće u Poreču, kut. 5, Consiglio scolastico locale di Montona, ragguaglio statistico., 1912.

jednorazredna sa 73 učenika.⁷⁹⁶ Djelovala je i jedna hrvatska Pomoćna škola u Montrilju s ukupno 37 učenika. Radilo se o mješovitoj poludnevnoj školi.⁷⁹⁷

U Općini Motovun prema zadnjem popisu stanovništva iz 1910. bilo je sveukupno 6288 stanovnika od čega 1001 školski obveznik.⁷⁹⁸ Prema postojećoj statistici ne polaze sva djeca ni talijansku ni hrvatsku obaveznu školu. Tako je kod talijanskih škola nedostajalo 31 dijete koje nije bilo upisano u školu, dok je kod hrvatskih škola nedostajalo 210 učenika odnosno 31 % djece nije pohađalo nikakve škole.⁷⁹⁹

U Općini Novigrad prema statističkim podacima do prosinca 1914. godine nije bilo hrvatskih škola (Tablica 37.). Djelovale su samo talijanske škole i to dvije pokrajinske - muška i ženska škola koje je pohađalo 323 učenika. Radi se o Talijanskoj muškoj pokrajinskoj dvorazrednoj školi s dva učitelja i 169 učenika u samom naselju Novigrad te talijanskoj dvorazrednoj ženskoj pokrajinskoj pučkoj školi s 2 nastavnice i 154 učenice.⁸⁰⁰ U Općini Novigrad djelovale su i dvije zasebne škole, muška jednorazredna škola sa 30 učenika i ženski odjel s 23 učenice. Škole su bile pod skrbništvom benediktinca u mjestu Dajli.⁸⁰¹

U Općini Oprtalj do 1914. godine djelovale su talijanske i hrvatske škole (Tablica 37.). Prema vrstama bile su pokrajinske, utrakvističke i zasebne. Pokrajinska talijanska škola u Oprtlju bila je dvorazredna škola sa 128 učenika, a od hrvatskih škola djelovala je utrakvistička, mješovita hrvatsko-talijanska jednorazredna škola u Topolovcu s 35 učenika.⁸⁰² Zasebne škole otvarali su Talijani i Hrvati. Tako su do 1914. godine evidentirane 3 zasebne talijanske *Legine* škole i to jednorazredne u Zrenju sa 70 učenika, Livadama s 82 učenika i Kučibregu sa 48 učenika.⁸⁰³ Hrvatskih zasebnih škola također je bilo 3 i to su bile škole koje je otvorila Družba svetog Ćirila

⁷⁹⁶ „Izvjешće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.“, Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31.12.1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, 388-405.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.

⁷⁹⁷ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, Protokoli inspektora, 1909.

⁷⁹⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 82.

⁷⁹⁹ Isto.

⁸⁰⁰ HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. – 1918., Consilio scolastico locale Cittanova, 12. luglio 1905.

⁸⁰¹ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko kotarsko školsko vijeće u Poreču, kut. 5, Consiglio scolastico locale di Montona, ragguaglio statistico., 1912.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 85.

⁸⁰² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, Protokoli inspektora, 1909.

⁸⁰³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 88-89.

i Metoda za Istru. Radi se o dvorazrednoj školi s 2 učitelja i 129 učenika u mjestu Livade, jednorazrednoj školi s 93 učenika u mjestu Sv. Luciji te jednorazrednoj školi sa 65 učenika u Zrenju.⁸⁰⁴

Sveukupno je u općini bilo 925 djece školskih obveznika koji su bili dužni pohađati školu. Prema postojećim podacima školu je pohađalo sveukupno 650 učenika što kazuje kako nisu svi učenici pohađali obaveznu školu. Njih 275 ostalo je izvan školskog sustava te nije bilo upisano ni u talijansku ni u hrvatsku školu.⁸⁰⁵

U Općini Poreč su do 1914. godine djelovale i talijanske i hrvatske škole (Tablica 37.). Prema vrstama radilo se o pokrajinskim, utrakvističkim i zasebnim školama. Bilo je sveukupno 6 talijanskih škola i to:⁸⁰⁶

- u Poreču petorazredna pokrajinska muška škola s 301 učenikom i 6 učitelja,
- u Poreču četverorazredna talijanska ženska škola sa 6 učitelja i 274 učenice.

Zatim mješovita pokrajinska talijanska škola:

- dvorazredna škola u Taru sa 131 učenikom,
- dvorazredna škola u Novoj Vasi sa 134 učenika,
- jednorazredna škola u Maju s 81 učenikom.

Zasebnu talijansku školu otvorila je *Legia* u Vabrizi. Bila je to jednorazredna škola sa 75 učenika.⁸⁰⁷

U Općini Poreč bila je otvorena i jedna mješovita talijansko-hrvatska jednorazredna škola u Žbandaju. Bila je to utrakvistička škola koja se prema nadzorniku vodi pod hrvatsku školu zbog

⁸⁰⁴ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; "Izvjeste ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43.-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnaknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁸⁰⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 86.

⁸⁰⁶ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kutija 7, L/1, Rapporto sulle scuole popolari dal distretto politico di Parenzo, Parenzo, 1913.

⁸⁰⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 88.

većine hrvatske djece koja su je pohađala i komisije koja je odredila da to postane hrvatska škola.⁸⁰⁸ Školske godine 1912./1913. pohađalo je školu u Žbandaju 206 učenika.

Od hrvatskih zasebnih škola bile su otvorene još tri Družbine škole u Novoj Vasi, Vabrizi i Fuškulinu.⁸⁰⁹ U Novoj Vasi djelovala je jednorazredna škola sa 115 učenika, u Vabrizi jednorazredna škola s 39 učenika te u Fuškulinima jednorazredna škola sa 123 učenika.⁸¹⁰

Sveukupno je hrvatske škole pohađalo 483 učenika, dok je talijanske škole pohađalo 996 učenika. Prema registru školskih obveznika u općini je bilo ukupno 1952 djece koja su bila dužna pohađati školu, od čega školu nije pohađalo 149 hrvatske djece te 319 talijanske djece.⁸¹¹ U postojeći broj nisu uračunata djeca koja pohađaju škole u Baderni (186 školskih obveznika) i Monsaližu (103 školska obveznika). Naime u Baderni je bila otvorena Družbina škola, ali je 1913. godine zatvorena, dok se u Monsaližu škola nije otvorila zbog nedostatnog prostora.

U Općini Umag do 1914. godine djeluju talijanske i hrvatske škole, prema vrsti pokrajinske i zasebne (Tablica 37.). S obzirom da prema popisu prevladava talijansko stanovništvo, onda je i više talijanskih otvorenih škola. Od pokrajinskih talijanskih škola djeluje njih 4:⁸¹²

- u Umagu četverorazredna s 5 učitelja i 336 učenika,
- u Babićima jednorazredna s 1 učiteljem i 95 učenika,
- u Materadi dvorazredna s 2 učitelja i 73 učenika,
- u Petroviji jednorazredna s 2 učitelja i 119 učenika.

Od talijanskih škola djeluje i jedna zasebna jednorazredna *Legina* škola otvorena u Kmetima s ukupno 105 učenika.⁸¹³ Sveukupno u talijanskim školama školuje se 728 učenika.

⁸⁰⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 89.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana. str. 395.

⁸⁰⁹ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; "Izvjješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁸¹⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 89.

⁸¹¹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 89.

⁸¹² HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kutija 7, L/1, Rapporto sulle scuole popolari dal distretto politico di Parenzo, Parenzo, 1913.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.

⁸¹³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 90.

Hrvatske škole u Općini Umag sve su zasebne i pod pokroviteljstvom Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru. Bile su to škola u Babićima, jednorazredna škola sa 60 učenika i dvorazredna hrvatska škola u naselju Materadi sa 112 učenika.⁸¹⁴ Sveukupno hrvatsku školu polazi 172 učenika. U ovoj općini svi školski obveznici polaze školu.

U Općini Višnjan do 1914. godine djeluju dvije pokrajinske talijanske škole, muška trirazredna u Višnjanu s 209 učenika i ženska dvorazredna u Višnjanu s 203 učenice (Tablica 37.).⁸¹⁵ Od talijanskih škola djeluje još i zasebna *Legina* jednorazredna škola sa 70 učenika u naselju Cvitani.⁸¹⁶ Sveukupno talijanske škole pohađa 482 učenika.

Od hrvatskih škola otvorena je jedino Družbina jednorazredna škola u Fapcima koju pohađa 127 učenika. Sveukupno je u općini registrirano 800 djece, od toga njih 609 polazi hrvatsku ili talijansku školu što kazuje kako 191 dijete ne pohađa nikakvu školu.⁸¹⁷ Radi se zapravo o hrvatskoj djeci. Tijekom 1894. godine otvorena je hrvatska škola u Bačvi, a radilo se i na otvaranju škole u samom naselju Višnjan kao i mjestima Sv. Ivanu i Vranićima.

U Općini Vižinada do 1914. godine djelovale su dvije talijanske škole, pokrajinska pučka trirazredna mješovita škola s 223 učenika u samoj Vižinadi te zasebna talijanska *Legina* škola, trirazredna s 3 učitelja i 213 učenika u naselju Labinci (Tablica 37.).⁸¹⁸

Od hrvatskih škola djelovale su dvije Družbine škole otvorene u Kašteliru i to dvorazredna s dva učitelja i 143 učenika te u Ferencima jednorazredna s jednim učiteljem i 115 učenika.⁸¹⁹ Sveukupno je hrvatske škole pohađalo 258 učenika. Nakon 1913. godine utemeljene su nove

⁸¹⁴ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁸¹⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 95

⁸¹⁶ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 95.

⁸¹⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 96.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", str. 44-45.

⁸¹⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 97-99.

⁸¹⁹ Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 254-264.; "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 97-99.

škole, jedna talijanska u Labincima i po jedna hrvatska u Labincima i Ferencima. Prema broju školskih obveznika samo 16 hrvatske djece nije pohađalo školu.⁸²⁰

U Općini Vrsar bile su do 1914. godine otvorene škole na talijanskom i na hrvatskom jeziku, a prema vrstama bile su pokrajinske, zasebne i utrakvističke (Tablica 37.). Od talijanskih škola bile su otvorene pokrajinske mješovite škole u Vrsaru i to četverorazredna s 4 učitelja i 210 učenika te u Sv. Lovreću Pazenatičkom pokrajinska mješovita jednorazredna sa 65 učenika.⁸²¹

U Sv. Lovreću Pazenatičkom zbog velikog broja hrvatskih učenika bio je otvoren hrvatski odjel, jednorazredna škola sa 164 učenika i samo jednim učiteljem.⁸²² Djelovala je i jedna utrakvistična škola, mješovita talijansko-hrvatska jednorazredna pokrajinska škola u Funtanama, gdje od 91 učenika njih 40 bili su Hrvati.⁸²³ Na primjeru hrvatskih škola u Sv. Lovreću Pazenatičkom i utrakvističke škole u Funtanama možemo vidjeti da iako je većina školskih obveznika hrvatske nacionalnosti, odluka o nastavnom jeziku škole ostaje prema temeljnom pokrajinskom školskom zakonu na općinama koje su pripadale Talijanima.

Sveukupno je bilo upisano 340 učenika od čega njih 204 hrvatskih učenika, a ostali su bili učenici talijanskih škola.⁸²⁴ Također od 415 hrvatske djece, nedostaje još njih 211 koji nisu pohađali nikakve škole.⁸²⁵ Jedna nova hrvatska škola utemeljena je u Gradini 1914. godine.

Tablica 37. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Poreč⁸²⁶

kotar Poreč 1914.	talijanske škole		hrvatske škole	
	broj	učenici	broj	učenici
Buje	7	1049	-	-
Crni Vrh	2	415	-	-
Grožnjan	4	451	1	111
Motovun	2	297	5	460

⁸²⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 98.

⁸²¹ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kutija 7., L/1., Rapporto sulle scuole popolari dal distretto politico di Parenzo, Parenzo, 1913.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 9-101.

⁸²² HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kutija 7., L/1., Rapporto sulle scuole popolari dal distretto politico di Parenzo, Parenzo, 1913.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 9-101.

⁸²³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 101.

⁸²⁴ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 102-105.

⁸²⁵ Isto.

⁸²⁶ Tablica je sastavljena uz pomoć statističkih podataka, više u F. BARBALIĆ, 1918., Pučke škole u Istri: statistički prikaz, str. 75-102.; HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kut. 7, Godišnja izvješća za kotar Poreč 1913.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 259.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, str. 398.

Novigrad	2	376	-	-
Oprtalj	4	328	4	322
Poreč	6	996	2	483
Umag	5	728	2	172
Višnjan	3	482	1	127
Vižinada	2	436	2	258
Vrsar	3	300	1	204
Ukupno	40	5858	18	2137

U školskom kotaru Poreč u kojemu djeluje 11 općina sveukupno je otvoreno 40 talijanskih te 18 hrvatskih škola (Tablica 37.). Temeljem popisa stanovnika iz 1910. godine u toj je općini živjelo 60 366 stanovnika, od čega trećinu čine Hrvati i Slovenci, a većinu Talijani.⁸²⁷ Broj polaznika u školama iznosio je 8021 učenik (Tablica 38.). Prema vrstama škola postoje pokrajinske pučke škole koje mogu biti ženske, muške ili mješovite, zatim pomoćne škole i zasebne škole ženske, muške ili mješovite. Hrvatske pučke pokrajinske škole isključivo su mješovite.

Iz navedene statistike u Tablici 37. zaključuje se kako kotar Poreč ima sveukupno 53 škole, od toga 22 talijanske pokrajinske škole, 3 pokrajinske hrvatske škole, 3 utrakvističke pokrajinske škole, 1 pomoćnu hrvatsku školu, 10 talijanskih zasebnih škola i 14 hrvatskih zasebnih škola. Prema stanju prije donošenja temeljnih obrazovnih zakona vidljivo je poboljšanje jer se od jedne pučke hrvatske škole 1870. godine došlo na 18 hrvatskih pučkih škola i to 3 pokrajinske, 1 pomoćnu i 14 zasebnih škola. Na ovom je području najveće napore odradila upravo Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru koja je otvorila 11 zasebnih odnosno privatnih škola. Otvorene su samo tri pokrajinske pučke mješovite hrvatske škole i to dvije u Općini Motovun, jednorazredne u Novacima sa 122 učenika i u Močibobima sa 137 učenika. Treća pokrajinska jednorazredna škola bila je ona u Sv. Lovreću Pazenatičkom koju je pohađalo 164 učenika. Unutar školskog

⁸²⁷ Uspoređujući statistiku o broju stanovnika za 1910. godinu koju donosi u svom radu kotarski školski nadzornik za hrvatske škole Pulskoga i Porečkoga kotara Fran Barbalić, utvrđeno je da je ona istovjetna službenoj statistici Monarhije koja se koristi u ovom radu. F. BARBALIĆ, Pučke škole u Istri, str. 76.; Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; Dostupno u ANNO <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

kotar Poreč djelovala je i jedna pomoćna škola koja se nalazila u Muntrilju. Bila je to jednorazredna škola, mješovita i poludnevna.

Zasebne odnosno privatne škole pokazatelj su žustre borbe koja se vodila između Talijana i Hrvata. Kao odgovor na većinske talijanske škole, Družba je otvarala privatne hrvatske škole. Nakon otvaranja privatnih hrvatskih škola, radilo se na njihovom pretvaranju u pokrajinske javne pučke škole. Tako je evidentirano da je Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru u školskom kotaru Poreč otvorila ukupno 14 zasebnih škola, dok je *Leginih* škola bilo ukupno 8.⁸²⁸ U zasebne škole ubraja se i škola koju drže benediktinci i to ženski i muški odjel.

Prema popisu stanovništva iz 1910. godine 68 % koristi talijanski kao uporabni jezik, dok 31 % stanovništva koristi hrvatski jezik.⁸²⁹ Brojke pokazuju kako u Porečkom kotaru 1910. godine živi 1/3 hrvatskog stanovništva. Registar školskih obveznika pokazuje situaciju u pojedinim mjestima. Dobar primjer je Sv. Lovreč Pazenatički, gdje je zbog većinske talijanske vlasti u općini i većine hrvatskih školskih obveznika godinama trajala borba za otvaranje hrvatskoga odjela. Otvorila se jednorazredna hrvatska škola sa 164 učenika koja je prema zakonu trebala biti dvorazredna s najmanje dva učitelja.⁸³⁰ U općinama Novigrad, Buje i Crni Vrh krajem 1913. godine nije djelovala niti jedna hrvatska škola.

Tablica 38. Školski obveznici u kotaru Poreč, 31. 12. 1913.⁸³¹

kotar Poreč	Hrvatske škole	Talijanske škole	Utrakvističke škole	Ukupno
pokrajinske	423	5046	332	5801
zasebne	1396	787	-	2183
pomoćne	37	-	-	37
Ukupno	1856	5833	332	8021

⁸²⁸ Više o popisu škola u Viktor CAR EMIN, n. djelo, str. 110.

⁸²⁹ Österreichische statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁸³⁰ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. – 1918., kutija 1, Specifica della località componenti in circondario scolastico di s. Lorenzo di Pasenatico, 19. 2. 1908.

⁸³¹ Tablica je sastavljena uz pomoć statističkih podataka, više u F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 75-102.

Broj školskih obveznika u toj školi iznosio je 9643, od toga je školu polazilo 8021 što znači da 1622 učenika odnosno oko 17 % djece još uvijek ne polazi školu.⁸³² Radi se većinom o hrvatskoj djeci. Ali treba oduzeti od sveukupnog broja i strance, koji žive u Porečkom kotaru, njih je prema popisu ukupno 922, odnosno 147 djece koja nisu uračunata u postojeću školsku statistiku.⁸³³

Tablica 39. Broj učitelja u kotaru Poreč, 31. 12. 1913.⁸³⁴

kotar Poreč	talijanskih	hrvatskih	utrakvističkih
pokrajinskih	78	3	3
zasebnih	12	17	-
pomoćnih	-	3	-
Ukupno	90	23	3

Također u Porečkom kotaru u talijanskim i hrvatskim pokrajinskim školama radi sveukupno 84 učitelja, od toga ih je u talijanskim školama 78, a u hrvatskim pokrajinskim školama 3 (Tablica 39.). Kada bi se prema donesenom temeljnom državnom školskom zakonu, na 80 učenika zapošljavao jedan učitelj onda bi broj hrvatskih učitelja u Porečkom kotaru bio svakako veći.⁸³⁵ Prema podatku o broju učenika koji pohađaju školu, broj bi učitelja tada iznosio 38, a ne 6. Iz statistike je vidljivo kako u talijanskim pokrajinskim školama je bolja situacija vezana uz zapošljavanje učitelja s obzirom na broj učenika.

4.6. Kotar Pula

U pulskom kotaru su sljedeće općine:

- Općina Bale,
- Općina Barban,
- Općina Kanfanar,
- Općina Pula,

⁸³² F. BARBALIĆ, str. 75-102.

⁸³³ Isto.

⁸³⁴ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 103.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 259.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31.12.1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, str. 393-396.;

⁸³⁵ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 8.

- Općina Svetivinčenat,
- Općina Vodnjan,
- Grad Rovinj.

Tablica 40. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Pula, 31. prosinca 1913.⁸³⁶

kotar Pula/ škole	talijanske	hrvatske	njemačke
Bale	2	-	-
- broj učenika	(408)		
Barban	-	5	5
- broj učenika		(352)	
Kanfanar	3	3	-
- broj učenika	(301)	(261)	
Grad Pula	9	7	5
- broj učenika	(3235)	(695)	(966)
okolica Pule	4	11	1
- broj učenika	(652)	(1035)	(42)
Svetivinčenat	2	3	-
- broj učenika	(147)	(147)	
Vodnjan	2	5	-
- broj učenika	(751)	(773)	
Grad Rovinj	6	-	-
- broj učenika	(1489)		
Ukupno škola	27	34	11
Ukupno učenika	6983	3263	1008

⁸³⁶ Tablica je sastavljena uz pomoć statističkih podataka koje u svom djelu donosi nadzornik Fran Barbalić. Podaci su uspoređeni i s Godišnjim izvještajem o stanju škola koji se nalaze u Državnom arhivu u Pazinu. U statistikama koje daje Društvo sv. Ćirila i Metoda za Istru u svojim godišnjim izvještajima i statistikama pučkih škola koje donosi časopis učiteljskog društva Narodna prosvjeta. F. BARBALIĆ, 1918., n. djelo, str. 107-136.; HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, 2 kutije, Statistički prikaz pučkih škola u Istri, 1913.; *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12.; "Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnaknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

U Općini Bale prema popisu stanovništva iz 1910. godine živjelo je većinom talijansko stanovništvo - 92 %, a hrvatskog je bilo 7 %.⁸³⁷ Tako da u toj općini do konca 1913. nije postojala ni jedna otvorena hrvatska škola. Od škola tu je djelovala pokrajinska talijanska četverorazredna škola s 346 učenika i to u Balama te jedna zasebna *Legina* škola jednorazredna s jednim učiteljem u Krmedu koju je pohađalo 62 učenika.⁸³⁸

Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, naselja Krmed i Goleš bila su hrvatska sela, međutim u Krmedu je otvorena talijanska *Legina* škola u koju odlaze hrvatska djeca.⁸³⁹ U Općini Bale bilo je prema istom popisu sveukupno upisano 498 stanovnika Hrvata i to u Balama njih 62, u Golešu 134, a u Krmedu 302 hrvatska stanovnika.⁸⁴⁰ U Krmedu će se tijekom 1914. otvoriti hrvatska škola.

U Općini Barban popis iz 1910. godine svjedoči da tu živi 98 % hrvatskog stanovništva i djeluju samo hrvatske škole. U samom Barbanu bila je otvorena dvorazredna škola s ukupno 136 učenika (Tablica 40.). U Općini Barban do prosinca 1913. godine djelovale su još uvijek i 3 pomoćne škole, jedna u Pornjanu (Prnjani) sa 60 učenika, jedna u Šajinima s 36 te jedna u Hreljićima s ukupno 77 učenika.⁸⁴¹ Od zasebnih škola djelovala je Družbina jednorazredna s ukupno 43 učenika u Raklju.⁸⁴²

U Općini Kanfanar su djelovale do 1914. godine talijanske i hrvatske škole. Od pokrajinskih bile su otvorene dvije jednorazredna talijanske škole i to jedna u Kanfanaru s dva učitelja i 156 učenika te jedna u Rovinjskom Selu s jednim učiteljem i 60 učenika (Tablica 40.).⁸⁴³ Od hrvatskih pokrajinskih škola djelovale su 3 škole, u svakoj je radio po jedan učitelj. Tako postoji jednorazredna hrvatska pučka škola u Baratu sa 78 učenika, jednorazredna u Kanfanaru s 80 učenika te jednorazredna u Rovinjskom Selu sa 103 učenika, a od zasebnih škola radila je

⁸³⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 107-109.; Österreichische statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁸³⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 107-109.

⁸³⁹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 108.

⁸⁴⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 107-109.; Österreichische statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; Dostupno u ANNO <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.

⁸⁴¹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 109-110.

⁸⁴² "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomićić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25.6.2022.

⁸⁴³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 111-113.

jednorazredna *Legina* škola u Sošićima s 85 učenika.⁸⁴⁴ Cijela Općina Kanfanar imala je prema popisu iz 1910. godine ukupno 604 školskih obveznika, od kojih je 301 dijete pohađalo talijansku, a 261 dijete pohađa hrvatsku školu. Nedostaje još 42 djeteta koja nisu pohađala nikakvu školu.⁸⁴⁵

U samom gradu Puli prema popisu iz 1910. godine evidentiran je 38 141 stanovnik, a od toga 6102 školska obveznika koji su pohađali talijanske, njemačke i hrvatske škole.⁸⁴⁶ Njih 1206 prema statistici do prosinca 1913. godine pohađalo je pulske građanske škole, njemačke ili talijanske jer hrvatskih pokrajinskih škola uopće nije bilo.

Od pokrajinskih pučkih talijanskih škola do prosinca 1913. godine djelovala je građanska muška škola trirazredna sa 7 učitelja i ukupno 200 učenika, zatim 4 dječjačke pučke škole i to: petorazredna u Šijani s ukupno 6 učitelja i 276 učenika, petorazredna u Sv. Polikarpu s 5 učitelja i 262 učenika, šestorazredna u Sv. Martinu s 11 učitelja i 562 učenika te šetorazredna na Trgu Alighieri s 10 učitelja i 409 učenika.⁸⁴⁷ Od ženskih pučkih pokrajinskih škola djelovalo je 5 djevojačkih pučkih škola u Puli i to: petorazredna s 5 učitelja u Šijani i 256 učenica, šestorazredna s 12 učitelja u Sv. Martinu s 615 učenica, šetorazredna na Trgu Alighieri s 9 učitelja i 402 učenica, petorazredna Sv. Policarpo sa 7 učitelja i 306 učenica te Pripravni razred licej s 5 učitelja i 147 učenica.⁸⁴⁸ Hrvatskih pokrajinskih škola još uvijek nije bilo otvorenih. A djelovale su još pokrajinske njemačke državne škole i to ženska građanska škola jednorazredna sa 17 učenica, ženska pučka škola petorazredna sa 7 nastavnica i 278 učenica te muška pučka škola šestorazredna s 10 učitelja i 412 učenika.⁸⁴⁹

Od zasebnih škola do prosinca 1913. godine talijanskih uopće nije bilo, dok su hrvatske škole bile škole koje je otvorila Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru i to ženska pučka škola u Šijani trirazredna sa 179 učenica, muška pučka škola u Šijani trirazredna sa 159 učenika. Družbina škola u Šijani bila je prva hrvatska škola otvorena u Puli, a izgrađena je u gradskoj četvrti zvanj od lokalnog stanovništva Croazia.⁸⁵⁰

⁸⁴⁴ Isto.

⁸⁴⁵ F. BARBALIĆ, str. 112.

⁸⁴⁶ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 114-119.

⁸⁴⁷ Isto.

⁸⁴⁸ Isto.

⁸⁴⁹ Isto.

⁸⁵⁰ "Izvjješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija,

Škola u Vinkuranu bila je usporednica (odnosno područna škola) Družbine škole u Puli. Radi se o mješovitoj pučkoj školi koja je prema izvješću 10 godina ranije imala 67 učenika. Ravnatelj škole bio je Ernest Jelusić prvi predsjednik hrvatsko-slovenskog učiteljskoga društva Narodna prosvjeta sa sjedištem u Pazinu i autor tekstova i u *Narodnoj prosvjeti* i u *Našoj slozi*.⁸⁵¹

Mješovite pučke hrvatske zasebne škole djelovale su u:⁸⁵²

- Ulici Besenghi (Kaštanjer) četverorazredna s 4 učitelja i 222 učenika,
- Ulici Kastropola dvorazredna s 2 učitelja i 111 učenika,
- Ulici Verudela jednorazredna sa 64 učenika,
- Vinkuranu jednorazredna s 51 učenikom,
- Jadreškima jednorazredna škola sa 68 učenika.

Postojale su i njemačke zasebne škole i to:⁸⁵³

- ženska građanska škola dominikanki trirazredna s 30 učenica,
- škola Carske i kraljevske mornarice trirazredna sa 118 učenika,
- muška građanska škola Carske i kraljevske ratne mornarice s ukupno 99 učenika,
- ženska pučka škola dominikanska trirazredna s 33 učenice,
- Carska i kraljevska ženska pučka škola sa 144 učenice,
- muška pučka škola Carske i kraljevske ratne mornarice petorazredna sa 471 učenikom.

U okolici Pule djelovale su pokrajinske talijanske škole u Šišanu dvorazredna s dva učitelja i 125 učenika, u Fažani trirazredna s tri učitelja i 148 učenika te trirazredna s 5 učitelja u Galežani s 271 učenikom.⁸⁵⁴

Od hrvatskih pokrajinskih škola djelovale su:⁸⁵⁵

- dvorazredna s dva učitelja u Valturi sa 152 učenika,

<https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.; M. BELULLO, „Sto deset godina Osnovne škole Šijana u Puli“, *Povijest u nastavi*, 7/14, 2012., str. 179.;

⁸⁵¹ Ernest JELUŠIĆ; Adolf KÜRTE, Izvješće hrvatske trirazredne mješovite pučke škole u Puli sa usporednicom u Vinkuranu družbe Sv. Ćirila i Metoda za školsku godinu 1903. - 1904.,: Hrvatska trirazredna mješovita pučka škola, Pula, 1904.; Statistički prikaz pučkih škola u Istri, 1913.; *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12.

⁸⁵² F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 116-117.; *Naša sloga*, 1913., br. 37. Početak školske godine na hrvatskim školama u Puli.; Statistički prikaz pučkih škola u Istri, 1913.; *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12.

⁸⁵³ F. BARBALIĆ, n. djelo., str. 117.; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1913.

⁸⁵⁴ Isto.

⁸⁵⁵ Isto.

- dvorazredna s tri učitelja u Ližnjanu sa 177 učenika,
- trirazredna s četiri učitelja u Medulinu s ukupno 236 učenika,
- jednorazredna s jednim učiteljom u Premanturi s 84 učenika,
- jednorazredna s dva učitelja u Štinjanu i sa 114 učenika.

U okolici Pule djelovala je i utrakvistička, talijansko-hrvatska jednorazredna škola u Pomeru s 89 učenika, a od pomoćnih pučkih hrvatskih škola postojale su dvije jednorazredne u Kavranu s 37 učenika te jednorazredna u Peroju sa 46 učenika.⁸⁵⁶

Zasebna talijanska škola bila je u Banjolama. Bila je to jednorazredna *Legina* škola koju je pohađalo 108 učenika.⁸⁵⁷ Zasebna dvorazredna njemačka škola s dva učitelja bila je i na Brijunima sa 42 učenika.⁸⁵⁸

Od hrvatskih zasebnih škola djelovale su škole koje je otvorila Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru i to:⁸⁵⁹

- dvorazrednu u Velom Vrhcu s ukupno 135 učenika,
- jednorazrednu u Banjolama s 54 učenika,
- jednorazredna u Pomeru koja je imala samo 1 talijanskog učenika pa se ni ne ubraja pod mješovite.

U Općini Svetivinčenat djelovalo je prema postojećoj statistici do prosinca 1913. godine sveukupno 5 škola, od toga dvije talijanske škole, jedna pokrajinska pučka jednorazredna talijanska škola u Svetvinčentu s 92 učenika i jedna *Legina* škola jednorazredna s 55 učenika u naselju Bokordići.⁸⁶⁰ Također 147 učenika pohađalo je tri Družbine hrvatske jednorazredne

⁸⁵⁶ F. BARBALIĆ, n. djelo., str. 122-124.

⁸⁵⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo., str. 123.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, str. 399-401.

⁸⁵⁸ Isto.

⁸⁵⁹ Podatci o Družbinim školama dobiveni su usporedbom više izvora. V. CAR EMIN, n. djelo, str. 110-112.; „Izvjешće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.“, Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnaknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 124.

⁸⁶⁰ F. BARBALIĆ, n. djelo., str. 122-124.

škole i to u mjestima Svetivinčenat, Smoljanima i Štokovcima.⁸⁶¹ U toj je općini prema popisu iz 1910. godine 81 % bilo hrvatsko stanovništvo, a 19 % talijansko.⁸⁶²

U Općini Vodnjan bilo je do prosinca 1913. godine 7 otvorenih škola, dvije pokrajinske, muška i ženska talijanska škola u Vodnjanu te 5 mješovitih pučkih hrvatskih škola.⁸⁶³ Muška talijanska škola bila je petorazredna s ukupno 371 učenikom, dok je pokrajinsku žensku talijansku školu pohađalo 380 učenica. Hrvatske škole bile su u:⁸⁶⁴

- Krnici jednorazredna škola s 88 učenika,
- Divšićima dvorazredna škola sa 149 učenika,
- Juršićima dvorazredna škola sa 191 učenikom,
- Marčani dvorazredna škola sa 171 učenikom,
- Vareškima jednorazredna škola sa 174 učenika.

S obzirom na broj stanovnika (popis iz 1910.) u toj je općini trebalo biti 1668 školskih obveznika, a statistika kazuje kako nedostaje još 144 učenika koji nisu nigdje upisani.⁸⁶⁵

Grad Rovinj činio je zaseban školski kotar. U tom je gradu prema popisu stanovnika iz 1910. godine živjelo 96 % Talijana pa su stoga u samom gradu djelovale samo talijanske škole. U gradu Rovinju djelovala je prema podacima iz prosinca 1913. godine talijanska građanska ženska škola sa 75 učenika i 2 pučke ženske talijanske petorazredne škole s 618 učenika, te dvije muške talijanske pučke škole također petorazredne s ukupno 742 učenika.⁸⁶⁶ Od zasebnih škola djelovala je talijanska trirazredna pučka ženska škola s 54 učenice (*Suore della Previdenza*). Hrvatskih škola uopće nije bilo.

U školskom kotaru Pula do prosinca 1913. godine djelovale su njemačke, talijanske i hrvatske škole koje su po vrsti bile državne, pokrajinske, pomoćne i zasebne. Od javnih pučkih škola sve hrvatske škole bile su mješovite osim jedne zasebne pučke hrvatske škole koja je imala posebno razred za djevojke i mladiće. Radi se o školi koju je osnovala Družba sv. Ćirila i Metoda u Šijani i to je bila trirazredna ženska pučka škola za djevojčice u kojoj je radilo tri učitelja i u prosincu 1913. pohađa je 179 učenica i muška pučka trirazredna Družbina škola u Šijani s 3

⁸⁶¹ Isto.

⁸⁶² Isto, str. 130-135.

⁸⁶³ Isto.

⁸⁶⁴ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 133-134.

⁸⁶⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 135.

⁸⁶⁶ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 143-145.

učitelja i 159 učenika. Od zasebnih privatnih hrvatskih škola u kotaru Pula postojalo je 13 Družbinih škola.⁸⁶⁷ Iako nije bilo hrvatskih pokrajinskih škola u samom Gradu Puli, djelovalo je sveukupno u okolici Pule 15 pokrajinskih mješovitih hrvatskih pučkih škola.⁸⁶⁸

Pomoćne pučke škole bile su samo hrvatske i to dvije u okolici Pule u naseljima Kavran jednorazredna s jednim učiteljem i 37 učenika, u Peroju jednorazredna s jednim učiteljem i 46 učenika te u Općini Barban 3 pomoćne škole u mjestima Pornjanu (Prnjani) sa 60 učenika, Šajinima s 36 učenika te Hreljićima sa 77 učenika.⁸⁶⁹

Tablica 41. Broj učitelja u kotaru Pula, 31. 12. 1913.⁸⁷⁰

kotar Pula	talijanskih	hrvatskih	njemačkih
Pokrajinskih	116 +5 vjeroučitelja	26	-
Državnih			18+1 vjeroučitelj
Mornarice	-	-	27
Zasebnih	4	22	8
Pomoćnih	-	5	-
Ukupno	120	53	53

Sveukupno je bilo 226 učitelja koji su radili u hrvatskim, talijanskim i njemačkim školama i to u državnim, mornaričkim, pokrajinskim, zasebnim i pomoćnim školama. Prema jeziku na kojemu se nastava odvijala to bi značilo da u talijanskim školama je zaposleno 120 učitelja, u hrvatskim 53 te u njemačkim 53 učitelja (Tablica 41.). U Puli prema postojećim podacima u koje ubrajamo i okolice Pule i sam grad Pulu postoji 37 otvorenih škola koju pohađa 7979 školskih obveznika.⁸⁷¹ Do kraja 1913. godine, statistika kazuje da je u kotaru Pula upisano 11 083 školskih obveznika (Tablica 42.). Od toga njih 17 % pohađa njemačke škole, 51 %

⁸⁶⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 107-136.; HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, 2 kutije, Statistički prikaz pučkih škola u Istri, 1913.; *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12.; "Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.", Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18, str. 43-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <https://digitalnknjiznicapgz.hr/opatija/?pr=i&id=19613>, pristupljeno 25. 6. 2022.

⁸⁶⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 137.

⁸⁶⁹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 107-136.

⁸⁷⁰ Tablica je sastavljena uz pomoć statističkih podataka koje donosi nadzornik F. Barbalić. Podatci su uspoređeni s podacima Godišnjeg izvještaja za pučke škole Državnog arhiva u Pazinu. F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 136.; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1913.

⁸⁷¹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 114-118.

talijanske škole te 31 % hrvatske škole. Od 37 škola njih 13 su talijanske škole, 18 hrvatske škole i 6 njemačkih škola. Prema vrsti bile su pokrajinske, zasebne te pomoćne škole. Jedino hrvatska škola ima dvije pomoćne škole u Kavranu i Peroju. Iako prema popisu u školskom registru toj broju nedostajalo još 695 djece, odnosno radi se o 200-ak djece koja pohađaju srednju školu što opet dovodi do rezultata od približno 300 školskih obveznika koji nisu upisani u školu.⁸⁷²

Tablica 42. Broj školskih obveznika u kotaru Pula, 31.12.1913.⁸⁷³

kotar Pula	hrvatske	talijanske	njemačke	ukupno
pokrajinske	2022	5384	-	7406
državne	-	-	707	707
mornaričke	-	-	1102	1102
zasebne	1197	310	105	1612
pomoćne	256	-	-	256
Ukupno:	3475	5694	1914	11 083

4.7. Školstvo kao ključ preobrazbe feudalnog u građansko društvo u Istri

Posljedice donošenja državnog školskog zakona kao i njegove pokrajinske inačice rezultirale su stvaranjem hrvatske mreže pučkih škola u Istri koja je pružala obavezno školovanje svim školskim obveznicima. Školovanje i opismenjavanje stanovništva Istre dovelo je i do očuvanja hrvatskoga identiteta, ali i do rješavanja političkog pitanja odnosno postepenog preuzimanja vlasti. Oni, koji su hrvatsko stanovništvo pratili od rođenja do smrti, bili su svećenici koji su djelovali kao most između gradskih i seoskih sredina. I upravo na početku školske reforme ono malo učenih Hrvata u Istri činili su ili svećenici ili učitelji koji su i sami većinom dolazili iz redova svećenstva. Postepeno razvojem pučkog školstva razvijao se i građanski sloj Hrvata u Istri pa se osim svećenika javljaju trgovci, obrtnici, zemljoposjednici, ali i liječnici, odvjetnici, a nadasve kvantitativno i veći broj hrvatskih učitelja koji preuzimaju ulogu ne samo u opismenjavanju i razvoju školstva, već postaju aktivni dio građanske inteligencije u Istri.

⁸⁷² Prema podacima i statistici koju donosi nadzornik Barbalić, zaključuje se da nedostaje nešto manje od 300 školskih obveznika. F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 125.

⁸⁷³ Tablica je sastavljena prema statističkim podacima koje u svom djelu donosi nadzornik F. Barbalić. F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 105-136.

Novi školski zakoni postavili su temelj pri otvaranju novih pučkih škola. Iako se otvaranje pučkih hrvatskih škola suočilo s brojnim problemima o kojima se pisalo u ovom radu, prema postojećim podacima otvaranjem pučkih škola u Istri povećala se i pismenost (Tablica 43.). Povećanje pismenosti otvaranjem škola još je jedan pokazatelj tadašnjih nacionalno-integracijskih aktivnosti. Od donošenja školskih zakona trajala je cijelo vrijeme i na političkom planu borba za preuzimanjem vlasti u općinama kao i borba za dobivanjem pokrajinskih izbora. Borba za veći broj općina trajala je cijelo vrijeme jer su talijanski istarski gradovi, u kojima je bilo sjedište općine, na taj način držali vlast i u hrvatskim naseljima. Stoga je bilo potrebno razvijati nacionalnu svijest i ukazati na potrebu udruživanja snaga. Iako je sam izborni zakon onemogućio Hrvatima preuzimanje vlasti, ipak su novi izborni zakoni omogućili postizanje sve boljih rezultata. Koliko je bilo važno učiteljskom kadru sudjelovanje i izlazak na izbore svjedoči i dopis učitelja Kotarskom školskom vijeću u Pazin kojim ih obavještava da će na dan izbora škola biti zatvorena *jer će ravnatelj učitelj vršiti svoje državljansko pravo koje mu Državnim školskim zakonom pripada sudjelujući u radu na izborima.*⁸⁷⁴ Najbolji rezultati dogodili su se na izborima za Carevinsko vijeće 1907. godine. Oni se zbog pobjede koju su hrvatski kandidati ostvarili mogu smatrati povijesnim. Izbori za Carevinsko vijeće 1911. godine nisu dali loše rezultate, radilo se o 3 zastupnička mjesta, a omjer snaga u Istarskom saboru do njegova gašenja bit će, uključujući viriliste, 21 hrvatski zastupnik od 47 mandata u Istarskom saboru. Stoga borba na političkom planu direktno je utjecala na borbu za formiranje općinskih vlasti i otvaranje hrvatskih škola.

Tablica 43. Nepismenost u Istri⁸⁷⁵

Nepismenost izražena u postotcima	1880.		1890.		1900.		1910.	
	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene
Hrvatska i Slavonija	67,9	79,9	60,1	73,5	46,8	61,8	37,6	53,7
Dalmacija	82,0	92,6	75,7	89,9	64,8	80,6	52,6	72,7
Istra	69,1	78,5	60,5	69,9	48,8	58,8	33,7	44,6

⁸⁷⁴ HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Dopis Kotarskom školskom vijeću u Pazin br. 40, Čepić, 20. 3. 1908.

⁸⁷⁵ U tablici su doneseni podaci koje je analizom službenih austrijskih popisa dobila autorica Suzana Leček. Više u Suzana LEČEK, "Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 26, br. 1, 1993, str. 135 <https://hrcak.srce.hr/50069>., pristupljeno 2. 9. 2022.

U razdoblju od 1880. do 1910. godine nepismenost se smanjila kod muškaraca za 35,4 % i kod žena za 33,9 %. Vidljivo je kako je 1880. godine pismeno bilo samo 30,9 % muške populacije odnosno 21,5 % ženske populacije i kako u razdoblju od 30 godina taj postotak se povećao gotovo dvostruko na 66,3 % pismene muške populacije i 55,4 % ženske populacije. Primjetan je i udvostručen postotak opismenjavanja ženske djece. Razloge za ovakvo povećanje pismenosti zasigurno treba tražiti u temeljnim školskim zakonima kojima je propisana obavezna škola za dječake i za djevojčice. Tadašnje vrednovanje obrazovanja temeljilo se na kvantitativnoj mjeri, kao što je postotak pismenosti odnosno nepismenosti stanovništva na određenom području. Postojeći statistički podaci o postotcima pismenosti 1880. - 1910. godine zapravo govore i o razvijenosti društva koje svakako ovisi o obrazovnoj politici države koja planira i razvija nacionalni obrazovni sustav. Postojeći rezultati sugeriraju da kvaliteta obrazovanja s obzirom na pismenost stanovništva nije bila jednaka u svim hrvatskim područjima, ali od vremena donošenja temeljnih školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata vidljivo je koliko se pismenost povećala odnosno nepismenost u pojedinim hrvatskim područjima smanjila. Razlozi smanjenja nepismenosti svakako leže u uložnim naporima kod razvijanja nacionalne svijesti, kod organiziranja brojnih edukacija formalnih i neformalnih u cilju podizanje kulturne i obrazovne razine stanovništva, ali i na koncu u stalnoj borbi za otvaranjem pučkih hrvatskih škola. Kao odgovor na nepismenost pojačale su se aktivnosti Hrvata u Istri kod otvaranja hrvatskih pučkih škola.

Koristeći se i drugim sredstvima komunikacije poput časopisa *Naše sloge* stalno se poticala svijest kod puka o važnosti obrazovanja. Također se kroz članke educiralo stanovnike koliko se obrazovanjem može utjecati i na bolji društveni status.⁸⁷⁶ Kroz propisane obrazovne i odgojne sadržaje u školi te ine organizirane društvene događaje, kontinuiranom socijalizacijom društva stanovništvo u Istri polako se pretvaralo iz feudalnog u građansko društvo. Iako je temeljnim školskim zakonom dogodilo se suprotno, umjesto da se otvaraju nove hrvatske škole u prvom desetljeću, postojeće, koje su bile pod patronatom crkve, a nisu zadovoljavale minimalne zakonske uvjete, bile su zatvarane. Radi se najčešće o pomoćnim školama odnosno *školama za potrebu* koje su držali župnici u manjim mjestima.

⁸⁷⁶ *Naša sloga*, 1913., br. 36. Početak školske godine!

U godini donošenja temeljnih školskih zakona broj hrvatskih i slovenskih škola smanjuje se za 6 škola odnosno s 59 na 53 škole, dok se broj talijanskih pučkih škola povećava za 24 nove škole s 53 na 77.⁸⁷⁷ Ipak deset godina nakon donošenja temeljnih školskih zakona situacija se promijenila. U kvantitativnom smislu sa 138 škola, sada statistika ukazuje na 170 otvorenih pučkih škola. Prateći stanje pučkih škola po kotarima kroz jedno desetljeće (Tablica 44.) imamo situaciju koja zorno dočarava sve teškoće i dinamiku otvaranja i zatvaranja pučkih škola.

Tablica 44. Brojčano stanje pokrajinskih javnih pučkih škola prema godišnjem izvješću ⁸⁷⁸

Kotar/šk. g.	1880./81.	1882./83.	1884./85	1886./87.	1887./88.	1888./89.	1889/90	1890./91.
Kopar	32	34	35	37	35	35	36	37
Volosko	27	24	28	30	30	29	28	29
Pazin	20	17	16	15	19	14	19	25
Poreč	35	32	28	29	29	28	28	29
Pula	22	20	19	24	23	24	25	25
Lošinj	32	29	29	29	29	29	28	29
Rovinj	2	2	2	2	2	2	2	2
Ukupno	170	159	157	166	167	166	166	176

U školskoj godini 1880./1881. u Markgrofoviji Istri djelovalo je 170 javnih pokrajinskih pučkih škola da bi ih deset godina kasnije bilo 176, a prema statističkim podacima za 1893. godinu

⁸⁷⁷ Podatci su iz poglavlja Razvojni put istarskog školstva. Tone Peruško, *Knjiga o Istri*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., str. 173.

⁸⁷⁸ Podatci u tablici rađeni su na osnovu Godišnjeg izvješća za pokrajinskih javnih škola koji se nalaze u Državnom arhivu u Pazinu u fondu HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće Pazin; radi se o više dokumenata iz razdoblja 1880. - 1900. Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1880/1881; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1882/1883; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1884/1885; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1886/1887; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1888/1889; HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 1, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1890/1891.

broj se povećao na 187 pučkih škola.⁸⁷⁹ U školskoj godini 1880./1881. bilo je od 170 pučkih škola: 76 talijanskih, 29 slovenskih, 54 hrvatskih, 9 utrakvističkih talijansko-hrvatskih te 2 njemačke pučke škole. Zanimljivo je da je u kotaru Poreč djelovalo 35 pučkih škola, ali ni jedna čista hrvatska ili slovenska, već 26 talijanskih i 9 utrakvističkih talijansko-hrvatskih. U kotaru Pula zabilježene su 3 hrvatske pučke škole, a u kotaru Pazin 12 hrvatskih pučkih škola. Trend zatvaranja škola primjetan je 70-ih godina 19. stoljeća, da bi tijekom druge polovine 80-ih godina bio zabilježen rast. Također u školskoj godini 1890./1891. imamo vidljiv porast hrvatskih škola i to prema podacima postoji otvorenih 60 talijanskih, 70 hrvatskih pučkih škola, 17 talijansko-hrvatskih pučkih škola i 28 pomoćnih škola. Omjer škola je sad promijenjen i vidljivo je kako raste broj hrvatskih škola. U Porečkom školskom kotaru gdje 1880. godine nije postojala čista hrvatska pučka škola, sada ih je bilo otvoreno 3. Također je smanjen broj utrakvističkih miješanih talijansko-hrvatskih škola s 9 na 3, dok je talijanskih škola bilo 23. U Pulskom školskom kotaru brojčani podatci kazuju o 11 talijanskih, 13 hrvatskih (10 novih škola) i 1 talijansko-hrvatskoj pučkoj školi, dok u kotaru Pazin sada djeluje 5 talijanskih, 15 hrvatskih (5 novih hrvatskih škola) te 5 utrakvističkih talijansko-hrvatskih škola.⁸⁸⁰

Brojni su čimbenici rasta broja hrvatskih pučkih škola. Najviše su tome doprinijele političke borbe oko preuzimanja vlasti i povećanje hrvatskih vijećnika u općinama, ali i temeljni školski zakoni kojima se trebala ustrojiti škola svugdje gdje ima školskih obveznika. Preko izvještaja kotarskih školskih nadzornika može se pratiti stanje u pučkom školstvu i zaključiti kako su se zakoni, možda ne u svim školama i u svim dijelovima Istre istovremeno, ali postepeno implementirali i zaživjeli. Kako je prema zakonu popisivanje školskih obveznika u kotarskim registrima bilo obvezno, onda je u ovom analiziranom razdoblju primjetan i veći broj učenika koji pohađa obveznu pučku školu. Obavezan polazak u školu smanjio je i nepismenost te omogućio razvoj društva. Godine 1880. statistika bilježi da je školu pohađalo 48 % učenika, a u školskoj godini 1889./1890. njih 61 %. Za školsku 1913./1914. godinu, statistika kazuje kako u sva tri kotara (Pazin, Poreč, Pula), uključujući i grad Rovinj, bilo je registrirano sveukupno 49 386 učenika koji su pohađali školu. Što zapravo govori da je škole pohađalo više od 80 % školskih obveznika.⁸⁸¹ Ako usporedimo podatke sa stanjem na prijelazu stoljeća onda možemo zaključiti kako broj učenika koji pohađaju školu konstantno raste. Rezultat su svakako i porast

⁸⁷⁹ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien pro 1880.-1891.

⁸⁸⁰ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien pro 1880.-1891.

⁸⁸¹ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 168.

broja stanovništva, ali i porast broja hrvatskih škola i stvoreni uvjeti koji su omogućili učenicima pohađanje škole. Prema temeljnim školskim zakonima pučka je škola bila obvezna pa su i rezultati pokazatelj da se zakoni polako implementiraju na samom terenu.

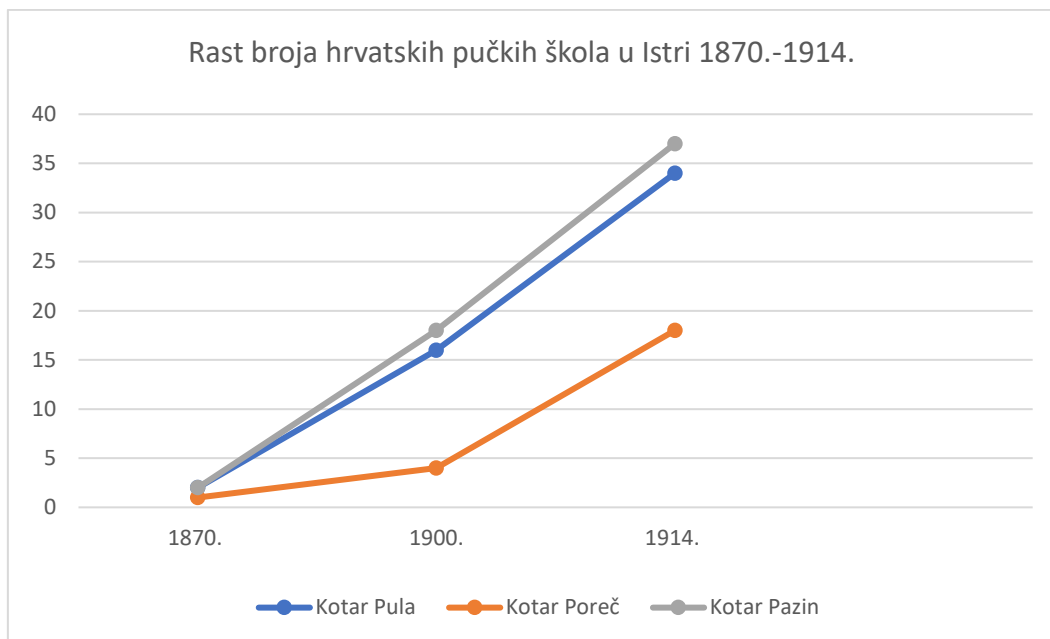
Usporedni podatci Grafikona 2. kazuju kako se stanje oko broja škola po nastavnom jeziku mijenjao po kotarima i to na bolje za hrvatske škole. Evidentno je da od početnih 15 škola u kotaru Pazin do 31. prosinca 1913. bilo je otvoreno 48 škola, odnosno od početne 2 hrvatske škole, sada je djelovalo 37 hrvatskih škola.⁸⁸² Također u kotaru Poreč od postojeće 22 pučke škole na kraju 1913. godine bilo je 58 otvorenih škola, odnosno od samo 1 hrvatske škole 1870. krajem 1913. otvoreno je 18 hrvatskih škola.⁸⁸³

U kotaru Puli je do kraja 1913. godine otvoreno 72 škole odnosno u školskoj godini 1913./1914. otvorilo se ukupno 34 hrvatske škole.⁸⁸⁴ Po broju škola najveći porast bilježi školski kotar Pula što i ne čudi jer nakon što je Pula postala glavna luka austro-ugarske ratne mornarice razvijala se postepeno u gospodarsko, kulturno i društveno središte koje bilježi i porast broja stanovnika. S porastom stanovništva javlja se i potreba za većim brojem škola. Osim toga u Puli djeluju i državne škole, ne samo pučke, već i srednje škole na njemačkom jeziku te zasebne ženske i muške građanske škole na njemačkom jeziku. U Puli su otvorene i pokrajinske pučke škole na talijanskom nastavnom jeziku, a zahvaljujući djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda u Istri neke njihove otvorene škole u Puli prijeći će do početka Prvog svjetskog rata u pokrajinske pučke škole.

⁸⁸² HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 2 kutija, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien pro 1913.; Popis hrvatsko- slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12.

⁸⁸³ HR-DAPA-442, Carsko-kraljevsko školsko vijeće u Poreču, kut. 7, Godišnja izvješća za kotar Poreč 1913.; Popis hrvatsko- slovenskih škola i učiteljstva Istre. Više u *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12., str. 259.; Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.; Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria, 31. 12. 1908. Izvor: De Rosa Diana, n. djelo, str. 398.;

⁸⁸⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 2 kutija, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien pro 1913.; *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 2., str. 35.



Grafikon 2. Rast broja hrvatskih pučkih škola u Istri 1870. - 1914.

U razdoblju 1870. - 1914. prema broju otvorenih škola vidljivo je kako je posljedica intenzivnog hrvatskog nacionalnog pokreta omogućila ne samo otvaranje škola, već i stvaranje mreže hrvatskih pučkih škola koja će omogućiti opismenjavanje na hrvatskome jeziku, ali i očuvanje kulturnog identiteta. Stoga je primjetno po školskim kotarima smanjenje broja utrakvističkih škola. Škole koje su bile talijansko-hrvatske, a koju pohađaju u većini hrvatski učenici, vremenom su postale čiste hrvatske škole. Tako u Pazinskom kotaru u godini donošenja temeljnih školskih zakona bilježimo 9 utrakvističkih škola. Godine 1900. broj se smanjio na 4 škole, a u prosincu 1913. više nije postojala ni jedna talijansko-hrvatska škola. I u kotaru Pula od početnih 5 utrakvističkih škola do početka 1914. više nije bilo ni jedne. U kotaru Poreč od početnih 6 utrakvističkih škola, 1900. godine statistika bilježi dvije takve škole, dok 1913. godine djeluje 3 utrakvističke talijansko-hrvatske pokrajinske pučke škole. Primjerice u Općini Vrsar djeluje u Funtanama utrakvistička jednorazredna škola koju pohađa ukupno 91 učenik od toga 40 hrvatskih učenika.⁸⁸⁵ Ili primjer je u Općini Poreč jednorazredna škola u Žbandaju s ukupno 206 učenika koja se vodila kao utrakvistička škola, a koju su u velikoj većini pohađali hrvatski učenici. I u samom naselju Žbandaj većinu stanovnika čine Hrvati. Prema popisu

⁸⁸⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 3, Inspektiones protokoll br. 879, 28 .6. 1911.

stanovništva za 1910. godinu u naselju živi 124 Talijana i 1293 Hrvata.⁸⁸⁶ U toj je školi u nižim razredima nastavni jezik bio hrvatski, a u višim razredima talijanski jezik, stoga je nakon inspekcijskog nadzora odlučeno da Pučka škola u Žbandaju postane hrvatska škola.⁸⁸⁷

Povećao se i broj učiteljskog kadra koji je podučavao i bio osposobljen podučavati u hrvatskim školama. Temeljem pokrajinskog školskog zakona broj učitelja u školama ravna se po broju učenika. Ako u školi koja radi cjelodnevno poučavanje učenika i tijekom tri uzastopne godine ima upisano više od 80 učenika potrebno je tada prema zakonskoj regulativi pobrinuti se i za novog učitelja koji bi u toj školi vršio podučavanje.⁸⁸⁸

Primjetno je prema dostupnim statističkim podacima kako u pokrajinskim hrvatskim pučkim školama učitelji podučavaju veći broj učenika nego je to propisano. U Općini Motovun gdje djeluje pokrajinska talijanska četverorazredna pučka škola i dvije pokrajinske hrvatske pučke škole u Novacima i Močibobu, na jednog talijanskog pokrajinskog učitelja dolazi 56 učenika, dok na jednog hrvatskog učitelja dolazi 139 učenika.⁸⁸⁹ Ako broj učenika naraste na njih 160 onda je potrebno otvaranje radnog mjesta i za trećeg učitelja u toj školi. Prema broju učenika potrebno je dalje umnožavati broj učiteljskih snaga prema ovome razmjeru. Primjerice u Općini Višnjan, kotar Poreč, u školskoj godini 1913./1914. postojale su samo talijanske pokrajinske pučke škole i to dvije u samom mjestu Višnjan te dvije privatne škole, jedna *Legina* u Cvitanima sa 70 učenika te jedna hrvatska Družbina u Fapcima sa 127 učenika. Školsko je mjesno vijeće Višnjana odlučilo tražiti i 5. učiteljsku silu pozivajući se na čl. 11. *Državnog zakona* jer njihova talijanska škola sveukupno broji 329 učenika što prema zakonu imaju i pravo.⁸⁹⁰

Prema statističkim podacima od 1871. do 1905. godine vidljivo je brojčano stanje učenika koji dolaze na jednog nastavnika i to na razini austrijskog dijela Monarhije (Tablica 45.).

⁸⁸⁶ Österreichische Statistik, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Wien, 1912.; <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ost&datum=0001&pos=3&size=45>, pristupljeno 2. 9. 2022.; F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 87.

⁸⁸⁷ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 87-90.

⁸⁸⁸ Bolletino delle Leggi dell' Impero, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20., čl. 8.

⁸⁸⁹ HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 8, Consiglio scolastico locale di Montona, 13. 1. 1913.

⁸⁹⁰ HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 2, br. 64., La divergenza scolastica Visignano, 18. 5. 1909.

Tablica 45. Prikaz broja učenika koji dolaze na jednog učitelja u pučkoj školi⁸⁹¹

	1871.	1880.	1890.	1900.	1905.
Istra	56.0	44.9	54.1	58.5	55.4
Dalmacija	33.9	25.7	32.5	43.1	43.6
Austrija	78.2	49.6	47.1	44.6	44.7

Iz tablice je vidljivo da na razini austrijskog dijela Monarhije broj učenika na jednog učitelja opada te je 1905. godine 44.7, dok se u Dalmaciji broj učenika na jednog učitelja kroz godine povećava i iznosi 43.6 učenika. U Istri ih je na jednog učenika kroz navedene godine, najmanje bilo 44.9 učenika 1880. do najviše 58.5 1900. godine. Naravno da statistika ubraja škole na talijanskom i njemačkom nastavnom jeziku, gdje je omjer učitelja naspram učenika znatno povoljniji. Međutim iz arhivskih statistika koje govore o stanju i broju učenika u hrvatski pučkim školama, znamo da na jednog učenika često bude i znatno veći broj učenika, nego je to zakonom propisano.

Situacija u Istri popravlja se na prijelazu stoljeća i zbog otvaranja hrvatske Gimnazije u Pazinu, zbog sve redovitijih pohađanja nastave školskih obveznika, zbog postojanja novootvorenih hrvatskih pučkih škola i na koncu zbog postojanja učiteljske škole na hrvatskome jeziku. Do konca 1913. godine u državnim, pokrajinskim, privatnim i pomoćnim školama podučava sveukupno 304 učitelja, a škole pohađa 19 602 polaznika, što u prosjeku znači da na jednog učitelja u pučkoj školi dolazi 64 učenika.⁸⁹²

Uzimajući u obzir statistike pokrajinskih školskih nadzornika i arhivske podatke, može se izvesti zaključak kako je pokrajinska uprava favorizirala talijansko školstvo u Istri jer na jednog talijanskog učitelja dolazi manje učenika, nego na jednog hrvatskog učitelja. Ako pratimo broj stanovnika prema popisu i uporabnom jeziku, omjer nam kazuje kako na manji broj Talijana dolazi jedan pokrajinski učitelj, dok na duplo veći broj Hrvata dolazi jedan pokrajinski učitelj. Isto je i kod broja otvorenih pokrajinskih škola jer ih je većina bila na nastavnom talijanskom jeziku. Do početka rata i tu će se situacija promijeniti u korist hrvatskih pokrajinskih škola kojih

⁸⁹¹ U Narodnoj prosvjeti objavljeni su statistički podatci o broju učenika na jednog učitelja u školi. Objavio ih je Školski pokrajinski nadzornik Antun Klodič- Sabladoski. *Narodna prosvjeta*, 1909., broj 8.

⁸⁹² V. CAR EMIN, n. djelo, str. 123.

će biti 52, a talijanskih 49. Razlog leži i u činjenici da su privatne Družbine škole dobile pravo javnosti i postale pokrajinske. Što zapravo znači da nije Družba otvarala hrvatske škole, situacija bi u broju škola bila daleko povoljnija za Talijane.

5. DJELATNOST „DRUŽBE SVETOG ĆIRILA I METODA ZA ISTRU“ I DJELATNOST „LEGA NAZIONALE“

Borba za narodni jezik i otvaranje škola nije se događala samo u Istri, već diljem Austro-Ugarske Monarhije. Kao multinacionalna država, Monarhija je zakonskom odredbom o ravnopravnosti svih zemaljskih jezika u školama, uredima i javnom životu omogućila školovanje na narodnom jeziku, ali ujedno otvorila i pitanje nastavnog jezika u školama i kod ostalih naroda u Monarhiji. Pitanje postavljanja nastavnog jezika u školama, na jednom višejezičnom i multietničkom prostoru poput Istre, bilo je ključno pitanje zbog samog razvoja školskog obrazovnog sustava svih naroda kojima je dano pravo na obvezno obrazovanje. S druge strane pitanje nastavnog jezika postalo je i glavno sredstvo kojim su se Hrvati u Istri borili protiv realizacije talijanskih iredentističkih ciljeva. Škole su bila središta u kojima se jezično, kulturno i ideološki formiraju mladi ljudi i zato u borbi za ravnopravnost jezika upravo škole postaju glavno sredstvo nacionalnih sukoba i predstavljaju temelj za afirmaciju nacionalnih ravnopravnosti. Pozivanje na pravo uporabe hrvatskog jezika i pravo uvođenja u škole hrvatskoga kao nastavnog jezika najznačajniji je argument istarskih Hrvata i Slovenaca koji su, pozivajući se na to pravo, krenuli u širenje mreže pučkih škola. S obzirom na političku situaciju i većinsku talijansku vlast, na terenu je bilo potrebno puno više od pozivanja na pravo. Stanje na terenu kazuje kako većinska talijanska vlast ne dozvoljava tako olako otvaranje hrvatskih pučkih škola. I donesena zakonska regulativa za pučko školstvo ulazi u zakonske okvire koje nadgleda Pokrajinski sabor i Pokrajinski odbor za školstvo čiji članovi su do početka 20. stoljeća Talijani. Najveći problem je u tome što istarsko hrvatsko školstvo ovisi od Talijana koji su držali vlast i imali većinu u sabornici, istarskim općinama i gradovima. Tome je pogodovao i izborni zakon jer se predstavnici sabora nisu birali općim i jednakim pravom glasa, već prema kurijalnom sustavu i imovinskom stanju. Stoga je borba za hrvatski jezik, a time i borba za hrvatske škole, bila od velike nacionalne važnosti za Hrvate u Istri. Materinski jezik postao je pokazatelj brojnosti hrvatskog stanovništva, ali i nemoći tadašnjeg stanovništva nad manjom, ali ekonomski jačom, stabilnijom i vladajućom skupinom Talijana.

U borbi za ostvarivanjem ravnopravnosti svih zemaljskih jezika u školama, uredima i javnom životu u Monarhiji započela su se osnivati razna školska društva. Cilj tih društava bio je njegovati materinski jezik i kulturnu baštinu radi povećanja svijesti o važnosti jezika za sve narode unutar Monarhije. I upravo to korištenje školskog sustava za širenje jezika u raznim

pokrajinama Monarhije i osnivanje školskih društava dovelo je do razgranate mreže podružnica i brojnih članova što je dodatno osnažilo nacionalne pokrete.

Prvo društvo bilo je osnovano u Beču 1880. godine, društvo *Deutscher Schulverein*. Društvo je širilo njemački jezik na rubnim područjima Monarhije, ali i među češkim stanovnicima Gornje Austrije. Glavna svrha školskog društva bilo je promicanje među stanovništvom ideje o potrebi osnivanja, ali i održavanja postojećih njemačkih škola, subvencioniranje plaća učitelja i troškova nastavnog materijala. Društvo se financiralo prikupljanjem novčanih sredstava od svih slojeva austrijskog i njemačkog društva, a glavni medij bile su njihove novine *Deutsche Zeitung*.⁸⁹³ Članak bečkog časopisa *Schulverein* iz 1908. godine daje podatak kako je društvo imalo 1572 podružnice te 1 300 000 članova.⁸⁹⁴ Kako je društvo brzim koracima germaniziralo područja Monarhije, kao odgovor Čeha osnovano je iste godine 1880. češko školsko društvo *Ústřední matice školská*. I Slovenci su osnovali svoje školsko društvo 1885. godine pod nazivom *Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani*.⁸⁹⁵

Talijani, također, osnivaju svoje školsko društvo kao sredstvo borbe protiv germanizacije, društvo nosi naziv *Pro Patria*, a osnivačka je skupština održana 1886. godine u Roveretu u Trentinu. Djelovanje *Pro Patrie* proširilo se i na stanovništvo Trsta, Gorice i Istre u sklopu njihovog iredentističkog cilja čime se društvo *Pro Patria* pretvorilo u društvo koje je pokušalo okupiti što više Talijana izvan granica Kraljevine Italije.⁸⁹⁶ Podružnice *Pro Patrie*, osnivane diljem Istre, imale su samo jedan cilj, sačuvati talijanski jezik i kulturu od slavenizacije koju potpomaže bečka vlada.⁸⁹⁷ Talijansko školsko društvo *Pro Patria* podržalo je u Istri talijansko političko društvo *Società politica istriana* (SPI, Istarsko političko društvo) osnovano 1884. godine u Pazinu s istim ciljem, a to je sprječavanje jačanja *slavenstva* te nastavak talijanizacije. Časopis koji je pomagao i pratio društvo bio je talijanski tjednik *L'Istria*, pokrenut u Poreču 1882. godine.⁸⁹⁸ Podrška društvu *Pro Patria* dogodila se i 1889. godine kada se osnovalo još jedno društvo pod nazivom *Dante Alighieri*, a imalo je cilj iredentistički djelovati na svim područjima izvan Kraljevine Italije za koje je društvo smatralo da su ugrožena. Razlika između

⁸⁹³ A. CUKROV, n. djelo, str. 114.

⁸⁹⁴ Isto.

⁸⁹⁵ Fedora Ferluga Petronio, „La Società dei Santi Cirillo e Metodio in Istria,“ *Istria Religiosa*, ur. Pietro Zovatto, Centro studi storico-religiosi Friuli, Trst -Venezia Giulia, 1989., str.159.; A. CUKROV, 2001, str. 115.

⁸⁹⁶ A. CUKROV, n. djelo, str. 117-120.

⁸⁹⁷ A. CUKROV, n. djelo, str. 118-119.; B. BENUSSI. *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Casa editrice g. Caprin, Trieste, 1924., 525, 538-539.

⁸⁹⁸ A. CETNAROWICZ, n. djelo, str. 115-116; M. DEMARIN, n. djelo, str. 47.

Pro Patrie i društva *Dante Alighieri* je što novoosnovano društvo nije imalo dozvolu bečke vlade za osnivanjem svojih podružnica.⁸⁹⁹ Zbog proturežimskog karaktera društvo *Pro Patria* je ukinuto 10. srpnja 1890. godine. Iako je društvo naglašavalo da svojim djelovanjem zapravo štiti talijanski jezik i kulturu, Namjesništvo u Trstu ukinulo je sve podružnice, škole, dječje vrtiće i druge ustanove. Ubrzo nakon raspuštanja *Pro Patrie* njezina je tršćanska podružnica pokušala osnovati novo talijansko školsko društvo registrirajući se kod vlasti s drugim imenom. Nakon nekog vremena to im je i uspjelo te je Vrhovni sud u Beču 28. listopada 1890. godine prihvatio osnivanje novog talijanskog školskog društva pod imenom *Lega Nazionale* (Nacionalni savez).

5.1. Djelovanje *Lega Nazionale*

Lega Nazionale imala je svoj osnivački kongres u Trstu 1891. godine i bila je kao društvo podijeljena u dvije sekcije: trentinsku (*Sezione Tridentina*) i jadransku (*Sezione Adriatica*). Sjedište Jadranske sekcije bilo je u Trstu, dok je za područje Dalmacije osnovana nova sekcija sa sjedištem u Zadru.⁹⁰⁰ Za sam rad i djelovanje društva prihvaćeni su i statuti na osnovu kojih je društvo djelovalo. Glavni je cilj društva bio prema riječima njihova višegodišnjeg predsjednika Riccarda Pitterija *podizati bedeme obrazovanja i civilizacije tamo gdje ih se pita*.⁹⁰¹ Zapravo društvo i dalje prihvaća iredentističke ideje, ali s oprezom. Uz bojazan da ih se ne zatvori, pridržavaju se zakonskih propisa te *u tišini surađuju s iredentizmom*.⁹⁰²

Prema donesenom statutu *Lega* je za cilj imala promicanje talijanskog jezika i kulture te uzdržavanje talijanskih škola posebno u područjima s etnički mješovitim stanovništvom i uz jezične granice.⁹⁰³ Društvo je organizacijski bilo podijeljeno i djelovalo pomoću svojih podružnica te su se jednom godišnje sastajali na kongresima. Financirali su se pomoću članarina, donacija i brojnih javnih svečanosti koje su u tu svrhu organizirali. Uoči Prvog svjetskog rata *Lega* je imala više od 45 000 članova i preko 70 obrazovnih ustanova.⁹⁰⁴ Ipak

⁸⁹⁹ A. CUKROV, n. djelo, str. 128-133.

⁹⁰⁰ A. CUKROV, n. djelo, str. 149.

⁹⁰¹ *Lega Nazionale*. Dostupno na URL-17: <https://leganazionale.it/index.php/chi-siamo/57-storia-della-lega-nazionale>, pristupljeno 2. 2. 2020.

⁹⁰² Isto.

⁹⁰³ HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Poreču (1868. – 1918.), kutija 88, I/3 Udruženja (1874). Capitanato distrettuale Pisino.; A. CUKROV, n. djelo, str. 148.; Statut- *Lega Nazionale*, čl. 1.

⁹⁰⁴ *Lega Nazionale*. Dostupno na URL-18: <https://leganazionale.it/index.php/chi-siamo/57-storia-della-lega-nazionale>, pristupljeno 2. 2. 2020.

ono na što se usredotočilo društvo *Lega Nazionale* svakako je davanje potpore već postojećim pokrajinskim talijanskim školama, stipendiranje učiteljskog kadra, izgradnji i otvaranju novih talijanskih škola.

Prema statističkim podacima do početka Prvog svjetskog rata bilo je 16 *Leginih* privatnih škola na području Istre. Neke su se u međuvremenu i zatvorile, a većina ih je postala pokrajinskim talijanskim školama, što je omogućavao i temeljni pokrajinski školski zakon (čl. 72.).⁹⁰⁵ Naime, ako su škole dvije godine djelovale kao zasebne privatne škole mogle su podnošenjem potrebne dokumentacije postati javne odnosno pokrajinske. Arhivska građa svjedoči kako su, zbog političke pozadine odnosno općina, čiju vlast drže Talijani, *Legine* škole puno brže prolazile proceduru pretvaranja iz privatnih u pučke javne škole.

Talijanske zasebne *Legine* škole do kraja 1913. godine bile su u sljedećim kotarima:⁹⁰⁶

1. kotar Kopar

- Općina Buzet, Hum, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 181 učenikom,
- Općina Milje, Božići, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 123 učenika.

2. kotar Pazin

Općina Labin:

- Rabac, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 20 učenika,
- Vinež, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 129 učenika.

3. kotar Poreč

Općina Motovun:

- Brkači, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 71 učenikom.

Općina Oprtalj:

- Zrenj, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 70 učenika,

⁹⁰⁵ Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico. Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62.

⁹⁰⁶ Statistika *Leginih* škola napravljena je obradom podataka koje u svom statističkom prikazu pučkih škola donosi nadzornik F. Barbalčić, Statistike pučkih škola Državnog arhiva u Pazinu i statistike učiteljskog društva u časopisu *Narodna prosvjeta*. F. BARBALIĆ, n. djelo, 1918.; HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., kutija 7, L/1. Statistički podatci. Odgojno-obrazovne škole i društva *Lega Nazionale* i Družba sv. Ćirila i Metoda., 1913.; HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien pro 1913.;

- Livade, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 82 učenika,
- Kučibreg, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 48 učenika.

Općina Poreč:

- Vabriga, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 75 učenika.

Općina Umag:

- Kmeti, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 105 učenika.

Općina Višnjan

- Cvitani, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 70 učenika.

Općina Vižinada:

- Labinci, trirazredna s tri učiteljske sile i 213 učenika.

4. kotar Pula

Općina Bale:

- Krmed, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 62 učenika.

Općina Kanfanar:

- Sošići, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 85 učenika.

Općina Svetvinčenat:

- Bokordići, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 55 učenika.

Okolica Pule:

- Banjole, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 108 učenika.

U samom gradu Puli, u Šijani djelovala je *Legina* škola, sagrađena 1905. godine.⁹⁰⁷ Radi se o muškoj i ženskoj *Leginoj* školi *Scuola Elementare Borgo Siana*, koja je prema postojećim podacima iz privatne *Legine* prešla u javnu talijansku pokrajinsku pučku školu.⁹⁰⁸

Prva *Legina* škola bila je otvorena u Labincima pokraj Vižinade, Kotaru Poreč i to 1892. godine. U lipnju 1894. godine i u Humu se otvorila *Legina* škola. Prema podacima školu je upisalo 70

⁹⁰⁷ M. BELULLO, „Sto deset godina Osnovne škole Šijana u Puli.“ *Povijest u nastavi* 7/14, 2012., 182.

⁹⁰⁸ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 116.; *Atti della Dieta provinciale per l'anno 1909/1910.*; *Stato del personale insegnante delle scuole popolari dell'Istria*, 31. 12. 1908., u D. DE ROSA, n. djelo, str. 399-400.

dječaka i 25 djevojčica, po nacionalnosti sve hrvatska djeca.⁹⁰⁹ Istovremeno u Humu je već postojala hrvatska pučka jednorazredna škola s 36 učenika. Razlozi zbog kojih roditelji Hrvati upisuju u talijansku školu svoju djecu leže u boljoj opremljenosti *Leginih* škola što je omogućavalo siromašnom istarskom Hrvatu da prema zakonskoj obvezi omogući školovanje djetetu. *Legine* su škole nudile roditeljima besplatne knjige, besplatnu opremu, obrok, odjeću.⁹¹⁰ U *Leginoj* pučkoj školi u Humu bio je krajem 1913. godine upisan 181 učenik, a prema popisu stanovništva u samom Humu bilo je samo 3 učenika, koji govore talijanskim jezikom, ostalih 178 polazilo je *Leginu* školu, iako im je materinski jezik bio hrvatski.⁹¹¹ Kako je te 1894. godine u veljači donesen i *Nacrt* zakona o uvođenju obvezne školarine, a škola je bila obvezna, mnogi su roditelji zbog neimaštine i stalne borbe za preživljavanjem upisivali djecu u školu koja je nudila bolje rješenje za roditelje. U časopisu *Narodna prosvjeta*, pod vijestima naziva *Lega u našim krajevima*, također se govori o razlozima zbog kojih roditelji upisuju svoju djecu u tu školu.⁹¹² Radi se boljoj financijskoj potpori koju imaju *Legine* škole. Kako dalje u članku piše, na taj *Legin novac lijepo se i naša djeca i ljudi*, posebice siromašni roditelji koji znaju da u talijanskim školama dobivaju i knjige i pribor te objed i odjeću ako je to potrebno.⁹¹³ Također se u članku navodi još jedan razlog zašto roditelji upisuju svoju djecu u talijanske privatne *Legine* škole. Ako dijete nije polazilo redovito školu, *Legine* škole ne kažnjavaju roditelje. Za tu djecu ne izriče se kazna globe, već su djeca slobodna i mogu pohađati školu kako žele. I kada neke *Legine* škole prijavljuju neredovit dolazak učenika mjesnom školskom odboru, koji prema zakonskoj proceduri prijavljuje kotarskom školskom vijeću, globe se rijetko naplaćuju roditeljima zbog neredovitog slanja djeteta u školu.

Lega je uz škole otvarala i dječja zabavišta odnosno vrtiće. Nerijetki je slučaj da su se vrtići otvarali u istoj zgradi gdje je djelovala pučka škola. *Legina* dječja zabavišta bila su u razdoblju 1892. - 1911. otvorena u naseljima Labinci pokraj Vižinade, Novoj Vasi i Vabrigi kraj Poreča, Šišanu, Nedešćini i Vinežu kraj Labina, Pazinu, Žminju i Humu.⁹¹⁴

Lega je kao organizacija imala dovoljno novaca za potpore koje je dijelila vrtićima, večernjim školama, pučkim školama, učiteljskim školama, gimnazijama i knjižnicama. *Lega* je dobivala i

⁹⁰⁹ *Naša sloga*, 1894., br. 23. Otvorenje *Legine* škole u Humu.

⁹¹⁰ *Naša sloga*, 1903. Početak školske godine!

⁹¹¹ Isto.

⁹¹² *Narodna prosvjeta*, 1913., broj 2-4, str. 29.

⁹¹³ *Narodna prosvjeta*, 1913., broj 2-4, str. 50.

⁹¹⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 4. Godišnji iskaz stanja u dječjim vrtićima za 1912. godinu, 31. 12. 1912.; A. CUKROV, n. djelo, str. 176.

novce iz pokrajinskog proračuna o čemu svjedoči i zapisnik sjednice Istarskog sabora. Na sjednici Istarskog sabora 16. listopada 1907. godine vidljivo je kako je talijanska strana predložila i prihvatila prijedlog da se društvu *Lege Nazionale* uplati potpora od 10 000 kruna.⁹¹⁵ Na istoj su sjednici talijanski zastupnici u Istarskom saboru odbili prijedlog da se isti iznos uplati i hrvatskoj Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru. Hrvatski su zastupnici u znak prosvjeda napustili Sabor te onemogućili daljnje glasanje jer nije bilo kvoruma. Kvorum je dobiven na način da je talijanska strana poslala po jednog zastupnika iz Izole te se sjednica nakon njegova dolaska nastavila i na njoj je prihvaćen proračun za 1908. godinu koji je uključivao i novac namijenje za *Legu Nazionale*.⁹¹⁶

Lega je svojim novcem stipendirala i buduće talijanske učitelje. Primjerice u Koparskoj učiteljskoj školi i gimnaziji studirali su budući gimnazijalci i budući talijanski učitelji koje je stipendirala *Lega*.⁹¹⁷ Godine 1899. bilo je upisano u Učiteljsku školu prema nacionalnosti na prvoj godini učiteljske škole 31 student: od toga je prema nacionalnosti 5 Hrvata, 15 Slovenaca i 11 Talijana. Na drugoj godini bilo je upisano 35 studenta: od toga 14 Slovenaca, 8 Hrvata i 13 Talijana. Na trećoj godini bilo je upisano 32 studenta: od toga 8 Slovenaca, 7 Hrvata i 17 Talijana, a na zadnjoj četvrtoj godini bilo je upisano 27 studenata: od toga 15 Slovenaca, 2 Hrvata i 10 Talijana.⁹¹⁸ Prema popisima studenata vidljivo je da je te godine upisano 22 % hrvatskih studenata budućih učitelja, naspram 36 % slovenskih i 42 % talijanskih studenata. Prema podacima iz 1898. godine 25 učenika na Učiteljskoj školi u Kopru stipendira *Lega*, a taj će se broj i povećati 1905. godine kada ih je već bilo trostruko više odnosno 63 talijanska studenta koja primaju stipendiju *Lege* u iznosu od 80 do 160 kruna godišnje.⁹¹⁹

5.2. Djelovanje Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru

Događanja u Istri u drugoj polovini 19. stoljeća, a posebice osamdesetih godina 19. stoljeća bila su presudna za osnivanje školskog društva u Istri. U tom razdoblju talijansko liberalno građanstvo na vlasti počinje ozbiljnije doživljavati sve jači nacionalni pokret Hrvata i Slovenaca u Istri svjesni činjenice da mogu izgubiti svoju dugogodišnju vlast u pokrajini. Tih se godina

⁹¹⁵ *Naša sloga*, 1907., br. 53. Istarski sabor.

⁹¹⁶ *Naša sloga*, 1907., br. 53. Istarski sabor.

⁹¹⁷ A. CUKROV, n. djelo, str. 158.

⁹¹⁸ Pokrajinski arhiv Koper, SI PK KP 100, Učiteljišće Koper 1872-1923.

⁹¹⁹ A. CUKROV, n. djelo, str. 158.

dogada smjena vodećih intelektualaca u nacionalnom pokretu Hrvata. S političke pozornice odlazi Juraj Dobrila, Matko Baštijan, a njih zamjenjuje nova generacija istarskih intelektualaca koja djeluje oštrije i borbenije među istarskim Hrvatima. Govorimo o Vjekoslavu Spinčiću, koji u Istarski sabor ulazi kao zastupnik 1882. godine, Matku Laginji, koji u Istarski sabor ulazi 1883. godine te Matku Mandiću koji 1883. postaje urednik najvažnijeg lista, nositelja nacionalnog pokreta, *Naše sloge*. Diljem Istre počele su se kao posljedica osnažene nacionalne svijesti otvarati i brojne gospodarsko-novčane institucije, kulturne ustanove, a u nacionalni pokret uključivalo se sve više pripadnika građanske inteligencije i seljaka.

Po uzoru na slovensko školsko društvo osnovano 1885. godine pod nazivom *Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani*, u Istri je 6. travnja 1893. osnovano školstvo društvo pod nazivom Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru. Članovi Družbe okupili su se pod geslom „Narod bez škola, jest narod bez budućnosti“. Družba je sastavila svoja pravila rada i djelovanja koja je poslala na potvrdu Carsko-kraljevskom namjesništvu u Trst 7. listopada 1892. godine. Pravila su ispravljana više mjeseci i na koncu potvrđena 24. veljače 1893. godine.⁹²⁰

Prema pravilima Družbe njihova je svrha bila podupirati hrvatsko ili slovensko školstvo u Istri na katoličko-narodnom temelju. Započeli su odmah po osnutku otvarati i uzdržavati trajne i povremene škole na hrvatskom i slovenskom jeziku, postavljati učitelje, davati potpore i nagrade, baviti se izdavačkom djelatnošću te održavati redovite skupštine i poučno-zabavne sastanke diljem Istre.⁹²¹ O uspješnosti otvaranja Družbinih zasebnih škola svjedoči i statistika koja kazuje kako je 1910. godine Družba skrbrila za 38 škola s ukupno 3200 učenika.⁹²² Do početka Prvog svjetskog rata djelovalo je 33 pučkih Družbinih škola, a škole je pohađalo sveukupno 3094 učenika.⁹²³ Bile su većinom mješovite škole, a jedino u Puli u Šijani postojali su trirazredni muški i ženski razredni odjeli.

⁹²⁰ *Naša sloga*, 3. svibnja 1894., br. 18;.

⁹²¹ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 110.

⁹²² A. VIVANTE, *Jadranski iredentizam*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 353.

⁹²³ Prikazane su samo Družbine škole koje teritorijalno bi danas ulazile pod područje Istarske županije. Radi se o četiri kotara: Kotar Pula, Poreč, Kopar i Pazin. HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., kutija 7, L/1. Statistički podatci. Odgojno-obrazovne škole i društva Lega Nazionale i Družba sv. Ćirila i Metoda., 1913.

Stanje Družbinih škola po kotarima do 1914. godine bilo je sljedeće:⁹²⁴

1. Kotar Kopar

Općina Buzet:

- u Račicama, jednorazredna s 1 učiteljskom silom i 148 upisanih učenika.

Općina Pomjan:

- u Sv. Luciji, dvorazredna Družbina škola s 2 učiteljske sile i 93 učenika.

Grad Kopar:

- mješovita Družbina škola jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 44 učenika.

2. Kotar Pazin

U Općini Labin, djeluju sljedeće škole:

- Rabac, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 41 učenikom,
- Ripenda, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 98 učenika,
- Sv. Marina, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 38 učenika.

3. Kotar Poreč

Općina Grožnjan:

- Martinčići, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 111 učenika.

Općina Motovun:

- Soviščina, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 91 učenikom,
- Kaldir, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 73 učenika.

⁹²⁴ HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 2, Jahrebezirk über den Zustand des Volksschulen in Istrien pro 1913.; HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., kutija 7, L/1. Statistički podatci. Odgojno- obrazovne škole i društva (Lega Nazionale i Družba sv. Ćirila i Metoda., 1913.; „Izvešće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.“, str. 44-45., Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1197.>, pristupljeno 2. 2. 2020.; Popis hrvatsko-slovenskih škola i učiteljstva Istre, *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 11-12; F. BARBALIĆ, n. djelo, V. CAR EMIN, n. djelo, str. 124.;

Općina Oprtalj:

- Zren, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 65 učenika,
- Sv. Lucija, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 93 učenika,
- Livade, dvorazredna s dvije učiteljske sile i 129 učenika.

Općina Poreč:

- Nova Vas, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 115 učenika,
- Vabriga, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 39 učenik,
- Fuškulini, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 123 učenika.

Općina Umag:

- Babići, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 60 učenika (porezna općina Lovrečica),
- Materada, dvorazredna s dvije učiteljske sile i 112 učenika.

Općina Višnjan:

- Fapci, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 127 učenika.

Općina Vižinada:

- Kaštelir, dvorazredna s dvije učiteljske sile i 143 učenika,
- Ferenci, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 115 učenika.

4. Kotar Pula

Općina Barban:

- Rakalj, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 43 učenika.

Grad Pula:

- Šijana, trirazredna ženska Družbina škola s tri učiteljske sile i 179 učenika te trirazredna muška Družbina škola s tri učiteljske sile i 159 učenika.
- Ulica Besenghi, četverorazredna sa četiri učiteljske sile i 222 učenika,
- Ulica Kastropola, dvorazredna s dvije učiteljske sile i 111 učenika,
- Ulica Verudela, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 64 učenika,
- Vinkuran, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 51 učenikom,
- Jadreški, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 68 učenika.

Okolica Pule:

- Veli Vrh, dvorazredna škola s dvije učiteljske sile i 135 učenika,
- Banjole, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 54 učenika.

Općina Svetvinčenat:

- Svetvinčenat, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 91 učenikom,
- Smoljani, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 32 učenika,
- Štokovci, jednorazredna s jednom učiteljskom silom i 24 učenika.

Društvo je Pravilnikom uredilo i status njezinih članova.⁹²⁵ Družba postoji dok ima najmanje dvadesetak članova koji se dijele prema statusu na članove utemeljitelje i godišnje članove. Status je definiran članarinom. Oni koji uplaćuju godišnje 100 forinti imaju status utemeljitelja, a oni koji uplaćuju barem 1 forint godišnje su godišnji članovi. Svi članovi prema Pravilniku imaju pravo dolaziti na skupštine, predlagati, izabirati i biti izabrani u Odbor. Glavna skupština Družbe sastajala se jednom godišnje, a ako je bila potrebno, sazivala se i izvanredna skupština. Pozivi za glavnu skupštinu bili su objavljeni u *Našoj slozi* ili *Edinosti*. Iz priloga, koji se nalaze u *Našoj slozi*, može se očitati atmosfera skupa. Naime, godišnje skupštine Družbe bile su uvijek u velikom broju posjećene. Bili su to politički intonirani skupovi s jasnom porukom i pozivom narodu na poduzimanje svih potrebnih mjera kako bi se otežao i suzbio rad Talijana i *Lege Nazionale* u širenju talijanskog utjecaja, ali i širenju s druge strane njemačkog utjecaja, posebice na polju školstva. Skupovi su osim informacija o poslovanju i izvješćima o djelovanju same Družbe bili jedan od nositelja jačanja nacionalne svijesti među Istarskim Hrvatima i Slovencima.

Društvom upravlja Odbor kojeg čini tri osobe – predsjednik, tajnik i blagajnik. Do prve redovite skupštine 1894. godine Odbor Družbe činio je predsjednik odvjetnik sa Krka dr. Dinko Vitezić. Dinko Vitezić bio je u razdoblju od 1871. do 1891. jedini predstavnik istarskih Hrvata i Slovenaca u Carevinskom vijeću. Za njegova zamjenika izabran je iz Voloskog brodovlasnik Viktor Tomičić. Tajnik Družbe bio je pulski odvjetnik dr. Matko Laginja, njegov zamjenik iz

⁹²⁵ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 110-113.; HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Poreču (1868. - 1918.), kutija 24, Udruženja (1894), Pravila Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru; Odborniki in članstvo, Volosko.

Voloskog odvjetnik dr. Konrad Janežić. Blagajnik odvjetnik u Voloskom dr. Andrija Stanger, a njegov zamjenik odvjetnik iz Buzeta dr. Matko Trinajstić.

U početku je sjedište Družbe bilo u Puli, gdje je hrvatska i slovenska inteligencija činila važan faktor u razvoju same ideje oko osnivanja Družbe. Zapravo sjedište je bio ured odvjetnika Laginje koji je bio jedan od vodećih nositelja nacionalnog pokreta tog razdoblja. Osim toga u Puli je vodio i tiskaru *Laginja i drugovi*. U toj je tiskari tiskan i glavni promotor i najvažniji glas nacionalnog pokreta list *Naša sloga*. Odvjetnici M. Laginja i K. Janežić su već krajem 1892. pripremali osnivanje školskog društva i podnijeli Carsko-kraljevskom namjesništvu u Trstu Pravila koja su bila vraćena zbog nekih nedostatnosti.⁹²⁶ Laginja je osnovao u Puli 1891. godine i najveći novčani zavod u Istri – Istarsku posujilnicu. Kasnije se sjedište Družbe mijenja jer se već u počecima djelovanja pokazao problem u organizaciji i održavanju sjednica. Naime, fizička razjedinjenost članova Družbe i nemogućnost organiziranja i održavanja sjednica rezultirala je nadopunom Družbina pravilnika. To se dogodilo na godišnjoj sjednici koja se održala u Opatiji, 4. travnja 1894. godine. Nova pravila Družbe odnosila su se na pitanje članova, to su odsad mogli biti i muškarci i žene, a definirani su i novi statusi članova.⁹²⁷ Uz članove utemeljitelje i redovite članove, uvedeni su još podupirajući i izvanredni članovi. Podupirajući članovi trebali su uplatiti barem 25 forinti jednokratno, dok su izvanredni članovi svake godine plaćali minimalno 20 novčića. Također se i sam Središnji odbor razgranao. Dosadašnji tročlani Odbor s njihovim zamjenicima zamijenilo je Ravnateljstvo sastavljeno od predsjednika, potpredsjednika i još sedam članova koji su među sobom birali tajnika i blagajnika te njihove zamjenike. Na taj su način razgranali organizacijsku mrežu članova te otvorili vrata za otvaranje podružnica gdje god se za to ukaže potreba. Novo Ravnateljstvo činili su sljedeći članovi: predsjednik Družbe Dinko Vitezić, potpredsjednik Viktor Tomičić, tajnik Andrija Stanger, blagajnik Nikola Peršić. Ostatak Odbora činili su župnik Vinko Zamlić, Rajmund Jelušić, posjednik Ivan Fiamin, Matko Laginja i Matko Trinajstić.⁹²⁸

Novi je Pravilnik nalagao i da od devetorice članova Ravnateljstva njih četvorica moraju živjeti u sjedištu Družbe ili u okružju kotarskog suda. Kako su petorica članova u ravnateljstvu živjela u Opatiji i Voloskom donesena je i odluka o preseljenju sjedišta iz Pule u Opatiju. Osim

⁹²⁶ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 27.

⁹²⁷ HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Poreču (1868. - 1918.), kutija 24, Udruženja (1894), Pravila Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru; Odborniki in članstvo, Volosko.

⁹²⁸ *Naša sloga*, 1894., br. 31. Glavna skupština Ćirila i Metoda za Istru.

Ravnateljstva, prema novom Družbinom statutu tijelu Ravnateljstva pridružilo se Nadzorno vijeće koje nadzire rad Ravnateljstva i sastoji se od tri izabrana člana. Oni su zapravo preneseni iz prvog pravilnika Družbe te su sada zamijenili dvojicu članova zaduženih za pregled financijskog poslovanja. Uz njih uspostavljen je i tročlani Obranički sud koji je imao zadatak rješavati nesuglasice unutar Družbe.

Iz korespondencije između predsjednika slovenskog školskog društva *Družbe sv. Cirila i Metoda v Ljubljani*, Tome Župana i Konrada Janežića saznajemo da je Janežić u pismu tražio Župana primjer njihovih Pravila.⁹²⁹ O traženju pomoći slovenskog školskog društva svjedoči i govor održan na slovenskoj Družbinjoj skupštini u Postojni 28. srpnja 1892. godine na kojoj Matko Mandić otvoreno poziva slovensku Družbu za pomoć.⁹³⁰ Družbi u Istri javio se pismom u kolovozu 1893. i đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer kao član Družbe u kojem odobrava i preporuča školsko društvo te mu šalje dobrovoljni novčani prilog od tisuću forinti.⁹³¹

Družba se, kako je navedeno i u Pravilima, financirala pomoću prikupljanja novčanih sredstva i donacija iz cijele Monarhije, ali i iz ostalih europskih zemalja te Amerike, Afrike i Australije.⁹³² Sve što se prikupilo bilo je javno izneseno u novinama. Listajući *Našu slogu* može se pratiti i sam rad Družbe kao i njihova financijska izvješća. Osim toga novine su se koristile i u propagandne svrhe, pa se često unutar *Naše sloge* može vidjeti kratka reklama „Sjetite se Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru.“ Također su se redovito objavljivala imena svih koji su novčanim sredstvima darivali Družbu. Takve reklame i informacije nailaze se i u drugim hrvatskim časopisima poput zagrebačkog *Obzora* ili riječkog *Novog lista*.⁹³³ Svake godine u određenom razdoblju Družba bi tražila potporu od svih gradova i sela ne samo Istre već i diljem Hrvatske. U izvješću Družbe iz 1896. godine vidimo da su pojedinci i oporučno nakon smrti ostavljali novčana sredstva Družbi. Tako je primjerice doktor Ante Starčević ostavio 1000 forinti, Mile Matešić iz Karlovca 500 forinti, Stjepan Srkulj, župnik iz Županje, 100 forinti. Zanimljiv je i primjer industrijalca iz Sarajeva Mije Babića, koji je često dolazio na liječenje u

⁹²⁹ A. CETNAROWICZ, n. djelo, str. 165.

⁹³⁰ Ernest RADETIĆ, *Istarski zapisi*, str. 175.; A. CETNAROWICZ, n. djelo, str. 165; *Naša sloga*, 1892., br. 31. Glavna skupština Ćirila i Metoda za Istru.

⁹³¹ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 29., *Naša sloga*, 1894., br. 18. Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru, Izvješće M. Laginje.

⁹³² V. CAR EMIN, n. djelo, str. 39.

⁹³³ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 39-41.

Opatiju te je oporučno Družbi ostavio 25 000 forinti kako i sam piše u oporuci *mojem milom hrvatskomu narodu*.⁹³⁴

I na priredbama organiziranim u čast Družbe u Zagrebu, Karlovcu, Splitu i Dubrovniku prikupljao se novac. Novac su prikupljali i klubovi poput riječke *Akademije*, zagrebačkog kluba *Istra* ili *Kluba Ćirilometodskih zidara* u Zagrebu. *Bratovština hrvatskih ljudi u Istri* donirala je Družbi 1000 kruna, a Matica Hrvatska 20 000 kruna. Prikupljao se novac od bogatijih građana, ali i onih siromašnijih. Primjerice kod obiteljskih prigoda: na vjenčanjima, krštenjima, srebrnom ili zlatnom piru pa čak i na pogrebima davala su se novčana dobrovoljna sredstva za Družbu. Nije bilo mjesta gdje se nije sakupljalo za Družbu, od političkih ili trgovačkih sajmova do škola, priredaba, udruga, obiteljskih prigoda. Družba je, osim korištenja novina u propagandne svrhe, započela i s izradom propagandnih materijala. Godine 1899. sklopila je ugovor s bečkom tvornicom šibica za raspačavanje kutija s reklamom. Tvornica je na kutijama šibica tiskala reklamu za Družbu. Da su šibice imale odličan uspjeh svjedoči i sama zarada koja je 1900. godine iznosila 2 716 kruna, a 2 godine kasnije 20 000 kruna.⁹³⁵ Na kutiji šibica stajalo je sljedeće: *Zora puca bit će dana! Društvo sv. Ćirila i Metoda za Istru. Narod bez škola jest narod bez budućnosti*.⁹³⁶ Tiskale su se kutije šibica i s drugačijim natpisima.

Godine 1903. tajnik Družbe, Viktor Car Emin, napisao je dramu *Zimsko sunce*, zapravo radi se o slikama iz istarskog života u četiri čina koje govore o odnarođivanju i talijanskim pretenzijama na hrvatske teritorije, što se moglo povezati s mađarizacijom u Banskoj Hrvatskoj pa je drama bila svugdje izvrsno prihvaćena. Prihodi od prikazivanja drame poslužili su punjenju Družbine blagajne. U Banskoj Hrvatskoj tinjala je ideja, o kojoj je još Dinko Vitezić govorio na skupštini Družbe 1899. godine. Vitezić je predložio da ako se Družbine podružnice ne budu mogle otvarati po Banskoj Hrvatskoj onda bi se moglo osnovati jedno društvo koje bi podupiralo razvoj i otvaranje hrvatskih škola u Istri. Godine 1903. osnovan je *Klub Ćirilo-Metodskih zidara* koji se aktivno priključio u promicanju djelatnosti Družbe i aktivnom prikupljanju novčanih sredstava diljem Banske Hrvatske.

⁹³⁴ Isto, str. 41.

⁹³⁵ Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1901. Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija. <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1202>., pristupljeno 2. 6. 2022.

⁹³⁶ *Naša sloga*, 1910., br. 18. Sjetite se Družbe.

Godine 1909. odlučilo se uvesti 5. srpnja, na dan kada Katolička crkva u nas slavi sv. Ćirila i Metoda, narodni blagdan za proslavu i okupljanje, ali i prikupljanje pomoći za Družbu. U početku se to događalo samo u pojedinim mjestima Istre, a kasnije se proširilo po cijeloj Hrvatskoj. Prvi slavljeni blagdan prema izvješću Družbe donio je novčana sredstva u iznosu od 40 000 kruna. Slavilo se i prikupljalo u Zagrebu, Opatiji, Karlovcu, Zadru, Sisku i brojnim drugim hrvatskim gradovima. Arhivski podatci govore da se blagdan obilježavao i u pučkim hrvatskim školama. Tako je Mjesno školsko vijeće Pazina obavijestilo Kotarsko vijeće Pazina da je odredilo 5. srpnja 1910. godine kao *ferijalni dan* u svim hrvatskim pučkim školama.⁹³⁷

Osim šibica s vremenom u promet ulazi i cigaretni papir, cikorija, pojedini likeri, kišobrani, sapuni, olovke, laštilo, „Mastin“ i drugi.⁹³⁸ Sve je to donijelo 5000 do 6000 kruna novčanih sredstava Družbi na godišnjoj razini. Taj se iznos povećao uvođenjem „narodnog biljega“ kojeg se izradilo godine 1913. godine. Oko 200 000 komada „narodnog biljega“ se raspačalo po istarskim mjestima, a donacije su se primale u škrabicama koje su bile obješene na svim javnim mjestima. Natpis biljega bio je „Mal priloži dar, domu na oltar!“⁹³⁹ Također je Družba u potrazi za novčanim prihodima uputila zamolbu Zemaljskoj vladi i to 1910. i 1911. godine. Potpora je 1910. godine iznosila 5 tisuća kruna, a 1911. godine Zemaljskoj vladi u Zagrebu pridružio se i Dalmatinski zemaljski odbor.⁹⁴⁰

Družbine škole u početku su bile kategorizirane kao zasebne škole pa je jedan od ciljeva Družbe bio pretvoriti škole u pokrajinske javne pučke škole. To je značilo da se postojeće škole financiraju iz pokrajinskog školskog budžeta. Jedna od glavnih zadaća Družbe bilo je osnivanje i uzdržavanje hrvatskih škola. Arhivska građa daje nam podatke na koji način je tekla procedura prilikom otvaranja privatnih pučkih škola na hrvatskom jeziku. Potrebna dokumentacija slala se Pokrajinskom školskom namjesništvu u Trst pa zatim u Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beč kako bi se ishodile sve dozvole i konačna odluka o otvaranju škole. Najprije je trebalo naći prostor, u koji će se smjestiti škola, a zatim dobiti od kotarskog školskog vijeća i Pokrajinskog školskog vijeća dozvole za otvaranje škola. Često puta je već komisija za pregled budućih

⁹³⁷ HR-DAPA-439, C. kr. Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. - 1918., kutija 5, Dopis mjesnog školskog vijeća Pazin Kotarskom vijeću Pazin br. 114, Pazin, 2. 7. 1910.

⁹³⁸ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 43.; *Naša sloga*, 1905., br. 26.

⁹³⁹ Isto.

⁹⁴⁰ „Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911.“, Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, [http://dk-opatija.loccloudhosting.net/items/show/1210.](http://dk-opatija.loccloudhosting.net/items/show/1210), pristupljeno 25. 6. 2022.; HR-HDA-819, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, kutija 51 i kutija 52., Izvješće Ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru 1910.

školskih prostorija odbacivala postojeće zamolbe i tražila da se prema školskim zakonima i standardima omogući adekvatan školski prostor. Družba je prostor za školu nalazila na svakojake načine. Negdje su gradili novu zgradu, negdje su se smještali u postojeće objekte, a u nekim mjestima su kupovali kuće koje su prenamijenili u škole. Družbina škola u Fuškulinu, Općina Poreč, trebala se prema planiranoj dokumentaciji smjestiti u zgradu „Zadružnog doma“.⁹⁴¹ U ožujku 1912. godine Družba je podnijela zahtjev Kotarskom školskom vijeću u Poreču za pregledom prostorija u kojima bi se smjestila buduća škola. Sastanku tijekom pregleda komisije nazočio je u ime Družbe, kao njezin zastupnik predsjednik Zemaljskog odbora u Poreču, velečasni Ante Andrijić. U nastavku prateći dokumentaciju vidljivo je da je u srpnju komisija Porečkog školskog vijeća odobrila prostorije za buduću mješovitu jednorazrednu školu na hrvatskome jeziku u kojoj će ravnajući učitelj biti Jakov Vojnić, učitelj iz Ližnjana, Vjeronauk će podučavati velečasni Antun Gerolami, župnik u samom mjestu, a Ručni rad podučavat će djevojčice učiteljica Ana Brnobić iz Kaštelira.⁹⁴²

Arhivska građa donosi i dopise prema kojima je vidljivo i otvaranje još jedne Družbine škole. Prema Rješenju Kotarskog školskog vijeća za Poreč vidljivo je kako je odobren Družbin zahtjev za otvaranjem mješovite jednorazredne Pučke škole u Babićima (Općina Umag).⁹⁴³ Družba je još u rujnu 1912. slala dopis Kotarskom vijeću za pregled prostorija, ali komisija za pregled odužila je otvaranje škole. Razlozi ne otvaranja hrvatske škole u Babićima doneseni su u napatku komisije. U tom se dokumentu nalažu Družbi sljedeći prepravci: u školskoj sobi potrebno je prozore namjestiti da se otvaraju horizontalno prema unutra, u prostorijama učeničkog toaleta potrebno je obojati zidove s uljnom bojom 1,5 metara od tla te je također potrebno otvoriti prostor i dodati prozore zbog prozračnosti prostorije.⁹⁴⁴

Nakon što je komisija dala pozitivnu odluku za prostor u kojemu će djelovati škola trebalo je pripremiti i ostalu potrebnu dokumentaciju za otvaranje škole. Tu se radilo o pedagoškoj i didaktičkoj dokumentaciju, statutu škole, godišnjem planu i programu, metodičko-didaktičkim pomagalima te postavljanju nastavnčkog kadra. Kod nastavnčkog kadra tražilo se odobrenje za postavljanje učitelja, zatim vjeroučitelja te učiteljice koja bi držala predmet Ženski ručni rad. U listopadu 1912. godine, 9 godina od otvorenja škole, Družba svetog Ćirila i Metoda za Istru

⁹⁴¹ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 8, Dopis škola u Fuškulinu, 1913.

⁹⁴² HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 7, Dopis, 1912.

⁹⁴³ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 7, Rješenje Kotarskog školskog vijeća za Poreč, 1912.

⁹⁴⁴ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 8, Dopis Družbinoj školi u Babićima, 1913.

dobila je odluku Ministarstva bogoštovlja i nastave da jednorazredna zasebna Pučka škola u Novoj Vasi kraj Poreča dobiva status prava javnosti.⁹⁴⁵ Vidljivo je kako se Ministarstvo bogoštovlja i nastave pozvalo na čl. 72. *Državnog školskog zakona* od svibnja 1869. i odobrilo školi pravo javnosti za školsku godinu 1912./1913. Kako bi postojeća škola dobila pravo javnosti, Ravnateljstvo Družbe poslalo je niz dokumenata Kotarskom školskom vijeću u Poreč još u studenom 1911. godine. Prateći vremenski slijed procesa pretvaranja privatne škole u javnu pokrajinsku bilo je u konačnici potrebno gotovo godinu dana za dobivanjem odluke Ministarstva i Kotarskog školskog vijeća. Za dobivanje konačne suglasnosti Ministarstva bila je potrebna sljedeća dokumentacija: Odluka Kotarskog školskog vijeća u Poreču po kojoj je odobreno otvaranje jednorazredne mješovite Družbine škole, svjedodžba učitelja, kojom je vidljivo da je učiteljski kadar osposobljen i ima pravo vršiti učiteljsku službu u školi na hrvatskom jeziku, dokument kojim se potvrđuje da će mjesni župnik vršiti poduku iz Vjeronauka, dokument kojim se dokazuje osposobljenost učiteljice koja će predavati Ručni rad za djevojke, plan i program podučavanja koji je jedinstven za sve Družbine škole, dokaz o postojanju školske knjižnice za učenike i učitelje, popis didaktičko-metodičkih pomagala i na koncu važeću odluku komisije da su prostorije u kojima se smješta škola u redu.⁹⁴⁶ O učiteljskom kadru trebala se dostaviti sva dokumentacija koja svjedoči o njihovom osposobljenju. Kotarskom školskom vijeću u Poreč podnesene su svjedodžbe i dokumentacija koja svjedoči o osposobljenosti učitelja Ivana Depola, koji je sada postao i upravitelj škole, a poduku Vjeronauka preuzeo je mjesni župnik Nove Vasi velečasni Anton Toso.⁹⁴⁷ Družba je tražila i potvrdu za postavljanje u istoj školi Antuna Anzulovića i učiteljice Antice Ružić. Kotarski školski nadzornik Ivan Bunac u dokumentaciji o pregledu stanja u školi u lipnju 1912. donosi podatke koji govore da je u školi tada bilo upisano 137 učenika, a još 103 učenika trebalo se upisati tekuće školske godine.⁹⁴⁸ Škola je imala i školsku knjižnicu, dio vezan za učenike imao je fond od 45 knjiga, dok je učiteljski fond posjedovao 21 knjigu - priručne literature.⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, br. 2254, kutija 4, Dopis ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda iz Opatije Školskom kotarskom vijeću u Poreč, 26.9.1911. Više Prilog 10.

⁹⁴⁶ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Odluka komisije Poreč, 1912.

⁹⁴⁷ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Dopis Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru Kotarskom školskom vijeću u Poreč br. 407, Poreč, 7. 3. 1912.

⁹⁴⁸ HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Dopis, 1912.

⁹⁴⁹ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, 1 kutija, Iskaz knjiga knjižnice škole „ Družbe sv. Ćirila i Metoda“ u Novoj Vasi kod Poreča, 26. 9. 1911.

Prema odredbama školskog zakona, školske su vlasti imale zadaću nadzirati da pučke škole koje su potrebne (čl. 6.) budu osnovane bez prekomjerne odgode tamo gdje još ne postoje i da budu osigurani svi uvjeti za njihov siguran i povoljan opstanak. Međutim, postoje podatci koji kazuju da je 1910. godine Družba uputila Zemaljskom školskom odboru više od 60 zamolbi radi otvaranja škola u manjim istarskim mjestima. Kao posrednik između Talijanske liberalne stranke i Hrvatsko-slovenske narodne stranke u Istri, postavila se bečka vlada i pokušala riješiti problematiku vezanu uz otvaranje škola. Rezultat posredništva bio je novi sporazum iz travnja 1911. potpisan u Beču. Jedan dio sporazuma odnosio se i na važne odredbe o hrvatskom školstvu u Istri.⁹⁵⁰ Nakon žustrih rasprava i pritisaka postignut je sporazumni dogovor da će se sve pristigle zamolbe za otvaranje hrvatskih škola postupno rješavati i to u dinamici svake godine po 5 zamolbi. Dogovor je trebao stupiti na snagu 1. siječnja 1912. godine prema kojemu se Zemaljski odbor Markgrofovije Istre obvezao kroz razdoblje od pet godina otvoriti 60 javnih pokrajinskih hrvatskih škola u Istri. Upravo je toliko zamolbi za otvaranjem hrvatskih škola čekalo na stolu Zemaljskog školskog odbora. Sporazumom je određeno da troškovi održavanja Družbinih škola u Cresu, Lošinj i Puli budu na teret vlade u Beču, što uključuje održavanje školskih prostorija i nabavke školske opreme, te da će se vlada u Beču obvezati na podmirivanje školskih troškova sljedećih 5 godina, zaključno s 1916. godinom.⁹⁵¹ Vlada je stoga odobrila 70 000 kruna godišnje za uzdržavanje Družbinih škola u Cresu, Lošinj i Puli od sljedeće kalendarske godine, 1. siječnja 1912.⁹⁵² Prema postojećoj statistici na Cresu su pod zasebne škole bile evidentirane dvije Družbine hrvatske škole. Jedna u samom gradu Cresu, trirazredna škola sa 150 upisanih učenika te jedna jednorazredna škola u Ustrinama s 24 upisana učenika.⁹⁵³ Na Malom Lošinj djelovala je Družbina trirazredna škola sa 113 upisanih učenika, dok je na Velom Lošinj djelovala trirazredna Družbina škola sa 117 učenika.⁹⁵⁴ U gradu Puli djelovale su dvije Družbine škole u Šijani. Radi se o ženskoj pučkoj školi trirazrednoj s upisanih sveukupno 179 učenika te muška pučka škola trirazredna s upisanih 159 učenika. U Puli su također djelovale i Družbine mješovite pučke škole u Ulici Beseneghi četverorazredna s 222 učenika, u Ulici Kastropola dvorazredna sa 111 učenika te Ulici Verudela sa 64 učenika.⁹⁵⁵

⁹⁵⁰ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 44.

⁹⁵¹ *Naša sloga*, 1911., br. 15. Dogovori radi sporazumljenja obiju stranaka u Istri.; *Naša sloga*, 1911., br. 16. Dogovori između predstavnika Hrvata i Slovenaca te Talijana u Istri.

⁹⁵² V. CAR EMIN, n. djelo, str. 44.

⁹⁵³ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 42.

⁹⁵⁴ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 44-47.

⁹⁵⁵ F. BARBALIĆ, n. djelo, str. 117.

Sporazumni zaključak u trajanju od pet godina trebao je zapravo omogućiti da svih 60 škola koje su od 1910. godine bile na čekanju budu otvorene i prenesene pod pokrajinsku upravu te prijeđu iz statusa zasebnih škola u pokrajinske javne pučke škole.

Za vrijeme trajanja Prvog svjetskog rata Družbine aktivnosti nisu zamrle, već su u tom razdoblju uspjeli iz statusa privatnih pučkih škola prebaciti 21 Družbinu školu u status javne pokrajinske pučke škole na hrvatskom jeziku. U Lošinjskom kotaru Družbina Pučka škola u Cresu prešla je u javnu hrvatsku pučku školu, u kotaru Pazin u javnu pučku hrvatsku školu prešla je Pučka škola u Ripendi naselju kraj Labina, u kotaru Poreč prešlo je u javne 9 škola i to u naseljima - Kaldir, Fuškulin, Nova Vas, Materada, Fapci, Kaštelir, Ferenci, Livade, Sv. Lucija, u kotaru Pula javne škole su postale muška i ženska pučka škola u Šijani, zatim škola na Velom Vrhu, u Vinkuranu, Svetivinčentu, Smoljancima i Štokovcima te u Koparskom kotaru škole u naselju Račice, Sv. Barbara i Kaštel.⁹⁵⁶

Prije početka Prvog svjetskog rata djelovalo je 16 *Leginih* naspram 33 Družbine pučke privatne škole. I statistika pokazuje koliko je bio uspješan rad Družbe u otvaranju škola. Zapravo rezultati ovakvog stanja leže u razlozima što su *Legine* škole puno brže pretvarane u javne pokrajinske škole, a Družbine su čekale u procesu pretvorbe i do 10 godina. Također *Legine* škole osnivale su se upravo u manjim mjestima gdje živi većinsko hrvatsko stanovništvo koje u krugu od 5 kilometara nema hrvatsku pučku školu u koju može slati svoju djecu. U takvom naselju hrvatsko stanovništvo može upisati svoje dijete u *Leginu* školu, s kojom je zadovoljilo zakonsku odredbu za obveznim školovanjem, a uz to dobilo puno veće blagodati jer je troškove školovanja pokrivala *Lega Nazionale*. Zsigurno je uloga Družbe tim veća jer i statistika pred početak rata o broju pokrajinskih javnih škola svjedoči o postojanju 52 pokrajinske hrvatske škole, naspram 49 pokrajinskih talijanskih pučkih škola.

Novim Pravilnikom uvedena je i nova svrha Družbe. Uz otvaranje i brigu za hrvatske školi u Istri, prema članku 2. uvodi se osnivanje dječjih zabavišta s hrvatskim ili slovenskim nastavnim jezikom i knjižnica.⁹⁵⁷ Otvaranje dječjih zabavišta također je imalo određenu proceduru. Nakon dobivene dozvole komisije za otvaranje hrvatskog dječjeg zabavišta u Općini Oprtalj, mjestu Kaštelir otvorilo se dječje zabavište. Dokumentacija svjedoči kako je dječje zabavište imalo

⁹⁵⁶ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 127.

⁹⁵⁷ HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Poreču (1868. – 1918.), kutija 24, Udruženja (1894), Pravila Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru; Odborniki in članstvo, Volosko.

svoj statut, program rada i adekvatne prostorije.⁹⁵⁸ Zabavište je poučavalo djecu od 3 do 6 godina kroz 25 sati tjedno i to kroz tri glavne razrađene aktivnosti. Prva aktivnost planirana je kroz 10 sati tjedno i vezana je za motoričke vježbe kroz pletenje, šivanje, gradnju i polaganje štapićima te razne igre prstima. Druga je aktivnost planirana kroz 8 sati tjedno i odnosi se na vježbe u govoru, pripovijedanje, učenje pjesmica. Treća je aktivnost planirana kroz 7 sati tjedno, a posvećena je raznim igrama i tjelesnim vježbama.⁹⁵⁹ Novootvoreno Družbino zabavište bilo je spojeno pod upravu tamošnje dvorazredne hrvatske Družbine pučke škole. Odgojiteljica u zabavištu bila je Marija Kozulić koja je dobila i pisanu odluku Ministarstva za bogoštovlje i nastavu u Beču da može raditi u zabavištu. Odgojiteljica je školu završila u Zagrebu. Zabavište je također imalo potrebna učila i pomagala za poduku. Među pomagalima na popisu su bili i slike domaćih životinja te slike određenih zanimanja poput limara, kovača, bačvara, lončara, stolara. Zabavište je bilo ustrojeno u dvije skupine te je radilo dvokratno. Praznici su bili propisani u isto vrijeme kao i oni propisani za pučku školu. Dječja zabavišta uz školu bila su priprema djece za pučku školu.

Kao glavno sredstvo djelovanja i širenja ideja Družbe, Pravilnikom je bilo uređeno i otvaranje novih podružnica. *Naša sloga*, kao glavni medij vršila je pozive, objavljivala natječaje za otvaranje podružnica te postala desna ruka Družbi u osvješćivanju Hrvata i Slovenca u Istri o nužnosti i potrebi osnivanja podružnica.⁹⁶⁰ Svoje djelovanje, rezultate, dopise i edukativne članke Družba je redovito objavljivala u listu *Naša sloga*. Tako da se djelovanje Družbe može pratiti i kroz objave u časopisu *Naša sloga*. Cilj Družbe bio je otvoriti što više aktivnih podružnica. Drugi je cilj bio stalno pozivanje i slanje zahtjeva pokrajinskim vlastima o potrebi osnivanja javnih pučkih škola s hrvatskim i slovenskim jezikom nasuprot postojećih talijanskih škola. Preko *Naše sloge* vršila se i edukacija stanovništva o procedurama koje je trebalo izvršiti kako bi se osnovala Družbina podružnica. Prijava za osnivanjem podružnice slala se Namjesništvu u Trst. Mnogi zahtjevi naišli su na proceduralne prepreke i Namjesništvo ih nije prihvaćalo pod izlikom da zahtjevi sadrže nepravilnosti. Stoga je ravnateljstvo Družbe preko

⁹⁵⁸ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, br. 1864., Dopis Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, 10. 9. 1912.

⁹⁵⁹ HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, Statut i poslovni nacrt privatnog dječjeg zabavišta Družbe, 1912.

⁹⁶⁰ *Naša sloga*, 1894., br. 32. Hrvatski narode!

Naše sloge poručilo da se prijave za otvaranje podružnica šalju najprije Viteziću na Krk, koji će srediti i nadopuniti sve zahtjeve, a tek će se onda slati takvi zahtjevi Namjesništvu u Trst.⁹⁶¹

Prema godišnjem izvješću rada Družbe do kraja 1899. godine osnovano je ukupno 41 podružnica, a 1911. godine bilo ih je 74.⁹⁶² Prva je podružnica osnovana u Pazinu na čelu koje je izabran odvjetnik i političar Dinko Trinajstić, kasnije načelnik Općine Pazin, aktivan i u vođenju pazinske podružnice Istarske posujilnice. Godine 1898. Družba je dobila dopuštenje osnivati podružnice u austrijskom dijelu Monarhije odnosno u svim zemljama koje svoje predstavnike imaju u Carevinskom vijeću.⁹⁶³ Tako su se započele otvarati Družbine podružnice po Dalmaciji. Prva dalmatinska podružnica Družbe osnovana je u Metkoviću. Prema Izvješću rada Družbe za 1911. godinu u Dalmaciji su djelovale podružnice u Dubrovniku, Jelsi, Komizi, Drnišu, Kotoru, Milni, Splitu, Starigradu, Šibeniku, Trogiru.⁹⁶⁴

Podružnice su također osnovane u Pragu i Trstu. U planu je bilo osnovati i podružnice po Banskoj Hrvatskoj, ali samo osnivanje naišlo je na problem jer se to područje nalazilo u ugarskom djelu Monarhije. Međutim iz izvješća i korespondencije s Družbom vidljiva je potpora koja Družbi stiže iz Banske Hrvatske. Razlozi potpore mogu se tražiti i u sličnim političkim okolnostima. Borba istarskih Hrvata i Slovenaca protiv Talijana u Istri mogla se poistovjetiti s otporom mađarizaciji u Banskoj Hrvatskoj. Godine 1902. godine Spinčić je postao ravnateljem još jednog društva osnovanog na skupštini u Pazinu 7. svibnja u prostorijama Hrvatske čitaonice. Radi se o podružnici tršćanske *Edinosti*, političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri koje je trebalo omogućiti samostalnije djelovanje istarskih Hrvata i Slovenaca.⁹⁶⁵

Na prijelazu stoljeća dolazi i do promjena u samom rukovodstvu Družbe. Održana je Glavna skupština u Opatiji 31. svibnja 1900. godine kada je dugogodišnjeg predsjednika Dinka

⁹⁶¹ *Naša sloga*, 23. kolovoza 1894., br. 34. Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru.

⁹⁶² HR-HDA-819, kut. 51, Izvješće Ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1899. "Izvješće o djelovanju ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1896.", Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1197>., pristupljeno 2. 2. 2020.

⁹⁶³ Izvješće o djelovanju ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1898., Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija, 1898. Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija. <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1199>., pristupljeno 25. 6. 2023.

⁹⁶⁴ Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1911. Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18. Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija. (<http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1210>., pristupljeno 25. 6. 2022.)

⁹⁶⁵ A. CETNAROWICZ, n. djelo, str. 218.

Vitezića zamijenio Vjekoslav Spinčić koji je tada vršio i dužnosti zastupnika u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću.⁹⁶⁶ Osim Vjekoslava Spinčića na Generalnoj skupštini odabrani su i Konrad Janežić, Niko Fabijanić, Ivan Poščić, Matko Laginja, Rajmund Jelušić, Viktor Tomičić, Ante Šimunić i Vinko Zamlić.⁹⁶⁷ U Nadzorničko vijeće birani su Mirko Jelušić, Slavoj Jenko i Dinko Trinajstić, dok su za Obranički sud odabrani Matko Laginja, Matko Trinajstić i Andrija Stanger.⁹⁶⁸ I u ovom razdoblju članovi Družbe nastavili su aktivno djelovati u svrhu osnivanja hrvatskih škola, organiziranja raznih svečanosti i priredbi radi prikupljanja financijskih sredstava. Uspjeh na izborima 1907. bio je ujedno prekretnica i dokaz moći i trijumfa nacionalnog pokreta u Istri kada su od 6 mandata, hrvatski i slovenski kandidati Hrvatsko-slovenske narodne stranke osvojili tri mandata i osvojili dvostruko više glasova.⁹⁶⁹ Takvom je rezultatu pridonijelo i to što je Talijanska liberalna stranka bila oslabljena nastankom Talijanske kršćansko-socijalne stranke i Talijanske socijaldemokratske stranke.⁹⁷⁰ Reforma izbornog sustava 1907. godine i uspjeh na izborima pokazali su koliko je učvršćena i snažna nacionalna svijest istarskih Hrvata. To je rezultiralo i dolaskom više od 10 000 ljudi na Glavnu skupštinu Družbe održanu u Pazinu 9. lipnja 1907. godine.⁹⁷¹ O važnosti izborne pobjede, o razvijenoj nacionalnoj svijesti istarskih Hrvata te intenzivnoj borbi u otvaranju hrvatskih škola jasno govore i riječi Šime Kurelića koji kaže kako je *naš narod pokazao na izborima, da nije više 'šćavo', kako bijaše nekoć, da nije nesvijestan, da više ne spava, nego da je postao zrio, da je postao faktor, s kojim mora svak da računa i sada i u budućnosti.*⁹⁷²

Na prijelazu stoljeća, 30 godina nakon donošenja temeljnih školskih zakona, vidljivo je i povećanje broja hrvatskih škola koje je osnivala i za koje se brinula Družba. Taj je broj rastao postupno u skladu s društvenim i političkim prilikama. Najteža i najugroženija slika oko otvaranja i postojanja hrvatskih škola još uvijek bila je u porečkom i pulskom kotaru, dok je u kotaru Pazin najlošija bila situacija na području Labinštine. U kotaru Pazin uvjerljivo najzapuštenije područje po pitanju hrvatskog školstva bila je Labinština. Stoga je na Općini

⁹⁶⁶ Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1900., Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1900. Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija. <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1201>., pristupljeno 25. 6. 2022.

⁹⁶⁷ V. CAR EMIN, n. djelo, str. 35.

⁹⁶⁸ Isto.

⁹⁶⁹ M. TROGRLIĆ; N. ŠETIĆ, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015., str. 199.

⁹⁷⁰ D. ŠEPIĆ, n. djelo, str. 47.

⁹⁷¹ *Naša sloga*, 1907., br. 36. Glavna skupština sv. Ćirila i Metoda za Istru.

⁹⁷² V. CAR EMIN, n. djelo, str. 86.

Labin Družba svoja sredstva usmjerila upravo tamo gdje je stanovništvo bilo izloženo stalnoj talijanizaciji. Vlast je bila isključivo talijanska i širila je svoj utjecaj na okolna područja. Na popisima 1910. godine 85 % stanovništva izjasnilo se da im je uporabni jezik hrvatski ili slovenski jezik, a škola na hrvatskome jeziku u samom gradu Labinu uopće nije bilo.⁹⁷³

Prema nadzorniku A. Klodiću-Sabladoskom, 1899. godine u cijeloj Markgrofoviji Istri registrirano je 52 767 školskih obveznika što uključuje djecu od 6. do 14. godine. No statistika, također, kazuje kako ne pohađaju svi školski obveznici školu. Ukupno njih 16 290 nije ju pohađalo. Radi se o 31 % učenika, djevojčica i dječaka istarskih Hrvata i Slovenaca, koji zbog različitih razloga nisu pohađala škole.⁹⁷⁴ Jedan od razloga svakako je i nepostojanje hrvatske škole u njihovom naselju. Stoga je misija Družbe u otvaranju hrvatskih škola imala još veću važnost.

Nakon 1908. godine izvješća Družbe govore o stvorenoj mreži hrvatskih Družbinih škola.⁹⁷⁵ Osim škola, počinju se otvarati i dječja zabavišta te nastavni tečajevi za učiteljice i učitelje. Godine 1910. prema izvješću Godišnje skupštine Družbe bile su otvorene 34 Družbine škole, zaposlena 51 učiteljica/učitelj, postojala su 2 nastavna tečaja i 5 dječjih zabavišta.⁹⁷⁶ Družba je bila aktivna i u godinama Velikog rata iako se suočila s novim izazovima i strahom da će zbog rata vlada u Beču ukinuti društvo. Prikupljanje novčanih sredstava zbog rata bilo je otežano. Veliki broj istarskog stanovništva mobiliziran je i jedan od važan izvora postao je časopis *Hrvatski list* koji je izlazio u Puli od srpnja 1915. godine. *Hrvatski list* nastavio je ulogu *Naše sloge* vezanu uz pružanje potpore Družbi i pozivanja stanovništva na donacije. Kada je Italija 1915. godine prešla na stranu Antante, dogodila se za Družbu važna prekretnica. Tada je prestala postojati *Legia Nazionale* koja je raspuštena zajedno sa svim njezinim podružnicama. Zatvorile su se i sve *Legine* škole, a postupno su se ukidala i talijanska društva.⁹⁷⁷

⁹⁷³ F. BARBALIĆ, *Pučke škole u Istri*, str. 59.

⁹⁷⁴ A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom Primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 9-10, str. 195-199; A. KLODIĆ-SABLADOSKI, Povijest školstva u Austrijskom Primorju, *Narodna prosvjeta*, 1910., br. 11-12, str. 239-245.

⁹⁷⁵ Izvješće ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1909., Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija, 1909. Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija. <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1208>., pristupljeno 26. 6. 2022.

⁹⁷⁶ Izvješće o djelovanju ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1910., Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija, 1910. Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija, <http://dk-opatija.locloudhosting.net/items/show/1197>., pristupljeno 26. 6. 2022.

⁹⁷⁷ A. CUKROV, n. djelo, str.188-192.; E. RADETIĆ, *Istarski zapisi*, str. 240; M. DEMARIN, *Hrvatsko školstvo u Istri*, str.108.

Tijekom rata dogodila se još jedna važna politička promjena koja se odrazila i na školstvo. Naime, Carskim patentom 3. travnja 1916. godine raspušten je Istarski sabor, a pokrajinsku upravu preuzima Zemaljska upravna komisija na čelu s dvorskim savjetnikom Aloisom Lasciacom. Nakon Prvog svjetskog rata Družba neće biti u mogućnosti nastaviti svoj rad na otvaranju hrvatskih škola. Dolaskom fašizma na vlast 1922. započinje prodaja Družbinih nekretnina kako bi se vratili dugovi novčano-gospodarskim zavodima. Neke su zgrade pod prisilom bile prodane Talijanima, neke su uspjeli kupiti Hrvati i Slovenci. Dio nekretnina uništili su fašisti kao i Družbin arhiv koji je bio u Trstu.⁹⁷⁸ Fašisti su imenovali i povjerenika koji je imao zadatak konfiscirati svu preostalu Družbinu imovinu. Tim je činom Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru prestala postojati.⁹⁷⁹

U društvenim i političkim okolnostima u kojima je Družba nastala i povrh svega zbog velike angažiranosti istaknutih članova, Družba se pokazala kao jedan od vodećih nositelja nacionalno-integracijskog i modernizacijskog pokreta. Kao što je prikazano Družba je osnovala mrežu hrvatskih pučkih škola upravo tamo gdje su bile najpotrebnije i kao odgovor na sve veći pritisak Talijana i njihovo društvo *Legu Nazionale*. Iz prikazanih primjera vidljivo je da upravo u manjim općinama, gdje je već postojala talijanska pučka škola ili je bila otvorena u manjim naseljima privatna talijanska *Legina*, Družba je otvarala hrvatske škole kako bi se osiguralo većinskom hrvatskom stanovništvu pohađanje škole na hrvatskome jeziku. Opismenjavanje stanovništva i redoviti polazak u školu bila je potreba kojom se krenulo u modernizaciju istarskog hrvatskog društva i to njegovih širih slojeva. Modernizacija države vezana je uz modernizaciju samog društva. Samu razvijenost društva, posebice nakon prelaska iz feudalnog u kapitalističko, mjerilo se i pismenošću, stoga je bilo vrlo važno opismeniti narod i dati mu potrebno znanje. Otvaranje škola na hrvatskom jeziku bio je korak kojim se pokušala smanjiti nepismenost stanovništva. Otvaranje škola bila je i polazna točka daljnjem razvoju društva. Osim toga škole su trebale prebroditi taj jaz i razlike među Hrvatima između sela i grada te stvoriti društvo koje će se uhvatiti u koštac s novonastalim političkim i društvenim prilikama.

Družbine škole nisu se otvarale nasumično bilo gdje po Istri, već je taj proces otvaranja škola bio pomno isplaniran i škole su se otvarale tamo gdje su bile najpotrebnije. Posebice u općinama

⁹⁷⁸ M. DEMARIN, *Hrvatsko školstvo između dva svjetska rata*, str. 63; M. DEMARIN, *Hrvatsko školstvo u Istri*, str. 157; E. RADETIĆ, n. djelo, str. 179-180.

⁹⁷⁹ Mate DEMARIN, *Hrvatsko školstvo između dva svjetska rata*, str. 63; M. DEMARIN, *Hrvatsko školstvo u Istri*, str. 157; E. RADETIĆ, n. djelo, str. 179-180.

u kojima pored postojećih talijanskih pučkih škola postoje i privatne *Legine* škole. Nakon otvaranja škola sljedeći korak bio je pretvaranje privatnih Družbinih škola u javne pokrajinske škole. U suradnji i povezanosti sa Slovincima, s Dalmacijom i Banskom Hrvatskom, koje su djelovanjem brojnih društava, novčanih zavoda, hrvatskog novinstva pomagali novčano djelovanje Družbe, vidljivo je da se tijekom godina Družba profilirala u školsko društvo u Istri koje je svojim djelovanjem odigralo važnu ulogu u jačanju narodnog pokreta i međusobnom povezivanju istarskih Hrvata i Slovenaca u gradovima i ruralnim područjima. Djelatnost Družbe, koju možemo pratiti kroz godišnje izvještaje, pokazuju kako je Družba utjecala na razvoj hrvatske nacije u Istri te je ojačala veze među Hrvatima u cijeloj Hrvatskoj, ali i u emigraciji. Od 1893. do 1918. godine Družba je otvorila sveukupno 54 privatne ili zasebne pučke škole i 10 dječjih zabavišta. Uloga Družbe ne mjeri se samo u velikom broju otvorenih škola, već i kvalitetom pučkog školstva. Prije otvaranja pučke škole bilo je potrebno ispuniti svu potrebnu zakonsku proceduru. Škole su trebale imati dovoljan broj prostorija, u kojima se održava nastava, morale su registrirati školsku knjižnicu, imati sva potrebna didaktičko-metodička sredstva i pomagala, učiteljski kadar morao je zadovoljavati sve uvjete. Osim toga Družba je aktivno radila i na otvaranju srednjih škola i učilišta za nastavnički kadar. Sve je to činila kako bi se suprotstavila širenju talijanizacije, a u nekim kotarima i germanizacije.

Osim borbe pri otvaranju hrvatskih škola i pretvaranju istih iz privatnih u javne pokrajinske škole, Družba se koristila i ostalim mehanizmima neformalnog podučavanja istarskog stanovništva te je svojim djelovanjem radila na nizu kulturnih aktivnosti od otvaranja različitih institucija do brojnih manifestacija koje su se pod Družbinim pokroviteljstvom upriličile u brojnim istarskim mjestima. Cilj takvih kulturnih događaja bio je podučiti, opismeniti i pokazati istarskom stanovništvu kakav je njihov položaj i koje su njegove mogućnosti za daljnji razvoj. Jačanje i razvoj hrvatskog društva kroz brojne socijalizacijske sadržaje koje su provodili članovi Družbe doveli su do jačanja svijesti kod istarskog puka kako obrazovanje može promijeniti ne samo svakodnevni život već i političku situaciju. Implementacija kulturnih sadržaja među pukom sastavni su dio nacionalne orijentacije i identiteta, a samim time određuju i političku orijentaciju.

6. PROBLEMATIKA ŠKOLSTVA I POPRAĆENOST TEME U ČASOPISIMA

Važno komunikacijsko sredstvo u kulturnom i društvenom djelovanju među istarskim Hrvatima svakako je bilo i postojanje istarskog tiska koje je pokrenulo novu fazu preporodnog i nacionalno integracijskog procesa za istarske Hrvate. Problematiku školstva u Istri može se pratiti i analizirati kroz časopise tog vremena. Među njima svakako prednjači prvi časopis u Istri na hrvatskom jeziku *Nаша sloga*, ali i časopisi koji su nastali kao glasilo učiteljskih društava osnovanih u Istri. Radi se o Hrvatskom učiteljskom društvu za Istru Narodna prosvjeta i Katoličkom učiteljskom društvu za Istru Hrvatska škola. Istaknuta učiteljska društva tiskala su istoimene časopise. Iz članaka je vidljivo kako su hrvatski učitelji u Istri s vremenom postajali sve aktivniji i angažiraniji u nacionalnoj borbi. Također su se povezivali s učiteljima Banske Hrvatske i Dalmacije.

Osim časopisa *Narodna prosvjeta* i *Hrvatska škola* izlazili su još i časopisi *Pučki Prijatelj*, *Mladi Istran* i *Narodni list*. *Pučki Prijatelj* je počeo izlaziti 23. prosinca 1899., u početku dva puta mjesečno do 1907. godine, a zatim tri puta mjesečno. List je pokrenuo krčki biskup Antun Mahnić, a izlazio je od 1899. do 1929. godine.⁹⁸⁰ U podnaslovu lista objašnjeno je kako se radi o poučno-gospodarskom listu koji se obraća seljaku zbog poboljšanja gospodarskih prilika i životnih uvjeta educirajući u svojim člancima seljake o poslovanju kreditnih zadruga. Od 1907. godine to se mijenja pa u podnaslovu stoji da je to list hrvatskom seljaku za pouku i zabavu. Godine 1909. list se tiskao u 1400 primjeraka, od kojih se oko 1300 distribuiralo izvan otoka Krka, sve do Dalmacije.⁹⁸¹ U prvom broju lista navedeni su i razlozi tiskanja koji objašnjavaju kako u *gospodarskom pogledu Hrvatom po Istri i u opće po Primorju ne cvjetaju ruže: pritišće ih bijeda i nevolja sa više strana. Kako se po svijetu sve natječe i traži, kako bi se bolje pomoglo osobito seljaku i malom obrtniku... donášat ću članke o domaćem gospodarstvu, poljodjelstvu, vinarstvu, ribarstvu i o svem, što može bilo kako poučit puk, kako će si poboljšat svoje materijalno stanje.*⁹⁸² Od 1911. do 1920. izdavaštvo lista preselilo se u Pazin, koji je postao na početku 20. stoljeća pravi kulturni centar i prosvjetno žarište s obzirom da su iz Pazina djelovala učiteljska društva i tiskali se drugi pedagoški časopisi. Nakon dolaska fašista, zatvara se

⁹⁸⁰ *Pučki Prijatelj*. Dostupno na URL-19: <http://virtualna.nsk.hr/1914/pucki-prijatelj/>, pristupljeno 2. 2. 2020.

⁹⁸¹ Tvrтко Božić, „Krčke kreditne zadruge i gospodarski list Pučki Prijatelj u prvom desetljeću 20. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 37, 2005., str. 129-154.

⁹⁸²Isto.

pazinska tiskara pa se tiskanje časopisa seli u Trst gdje uredništvo dobiva podršku od političkog društva Edinost. List je prestao izlaziti 1928. godine nakon dekreta talijanske vlasti o zabrani slavenskog tiska u Italiji.⁹⁸³

Mladi Istran započinje izlaziti na Malom Lošinju 15. siječnja 1906. godine. Bio je to književni časopis namijenjen hrvatskoj istarskoj mladeži. Časopis je pokrenuo učitelj i dječji pisac Josip A. Kraljić. Godine 1908. mijenja ime u *Mladi Hrvat* i pod tim imenom izlazi od 1909. do 1914. godine kada zabranom austrijskih vlasti prestaje izlaziti. Urednici lista Viktor Car Emin i Rikard Katalinić Jeretov u posljednjem broju prvog godišta najavljujući promjenu imena, među ostalim, pišu: „*Kolikogod nam je bio mio i drag uži kraj, gdje smo se rodili, mi ne smijemo ni sebe ni svoj jezik po njemu da nazivljemo. Jedno ime neka nam svima bude sveto i nada sve uzvišeno – ime: Hrvat. Za to ne 'Mladi Istranin', već 'Mladi Hrvat'*.“⁹⁸⁴

Narodni list bio je hrvatski časopis koji je izlazio jednom tjedno, a tiskao se u Voloskom u razdoblju od 1900. do 1904. godine. List je pokrenut kao odgovor na list koji je uređivao Ivan Krstić pod nazivom *Prava naša sloga* s ciljem unošenja razdora u redove hrvatskoga narodnoga pokreta. Osim političkih članaka kojim se potvrđuje snaga hrvatskog nacionalnog pokreta, list donosi i književne članke. List su uređivali Ivan Pošćić i Viktor Car Emin.⁹⁸⁵

Uoči prestanka izlaženja u *Našoj slozi* je objavljen članak koji objašnjava svrhu samog lista te kaže kako *taj list ne bijaše pokrenut ni iz prkosa ni iz objesti, već iz prave nužde, da otkriva tamošnjem našem narodu, razne krive proroke, narodne odpadnike i njegove izdajice, koji posijaše tamo sjeme nesloge i razdora i koji su nastojali kao dušmanski plaćenici raztrovati sav narodni i društveni život. Njegovo djelovanje bijaše vrlo uspješno, ali svoje zadaće nije mogao do konca riješiti i radi toga žalimo iskreno i dvostruko, što ga nestaje sa narodnog poprišta.*⁹⁸⁶

I zaista iz potrebe, koju su tada imali Hrvati i Slovenci u Istri, za modernizacijom tadašnjeg društva, za nacionalnim osvješćivanjem i osnaživanjem, *Naša sloga* djelovala je kao mobilizator novih promjena i razvoja društva.

⁹⁸³ Isto.

⁹⁸⁴ Časopis *Mladi Hrvat*. Dostupno na URL-20: <https://www.hsmuzej.hr/hr/aktualnosti/casopis-mladi-hrvat/>, pristupljeno 2. 2. 2020.

⁹⁸⁵ Mirjana STRČIĆ, Vološćansko-opatijski "Narodni list" 1900.-1904. // Rijeka, IV (1999), 1-2; 53-66.

⁹⁸⁶ *Naša Sloga*, br. 43 od 27. 10. 1904., 2., „Narodni List“ prestao izlaziti!

6.1. Naša sloga

Naša sloga je neiscrpan svjedok prošlosti, izvor koji oslikava istarsku svakodnevicu. Već u samom nazivu prvih hrvatskih novina u Istri određena je tematika kojom se bavi *Naša sloga*, bio je to poučni, gospodarski i politički list koji je izlazio u razdoblju 1870. - 1915. godine. Od prvog tiskanog broja do konca 1883. godine list je izlazio dva puta mjesečno, a od 1884. do 1915. godine jednom tjedno. Tiskanje se preselilo iz Trsta u Pulu, a od 1900. do 1902. list je tiskan i dvaput tjedno. Na početku izlaženja naklada lista bila je 500 primjeraka, a krajem 1870-ih godina više od 2000 primjeraka. *Naša sloga* bila je nositelj političke, gospodarske i društvene svakodnevice, obraćala se izravno narodu, poučavala ga je i informirala brojnim člancima i tako radila na podizanju i jačanju nacionalne svijesti.⁹⁸⁷ Za pokretanje lista najzaslužniji je biskup Juraj Dobrila koji je kroz list podučavao široke narodne slojeve o političkim pravima i vlastitim vrijednostima. U uredništvu su bila dva istaknuta istarska svećenika Matko Baštijan i Antun Karabaić, a nakon smrti biskupa Dobrile, značajnu ulogu preuzima Matko Mandić koji postaje urednik lista do smrti 1915. godine.

Naša sloga je također pratila i političku situaciju ne samo u Austro-Ugarskoj Monarhiji, već i po cijeloj Europi i svijetu. Godine 1871. možemo pronaći članak koji govori kako *živimo u vrijeme, u koje se iz stare Evrope očevidno nova radja*.⁹⁸⁸ Vrijeme druge polovine 19. stoljeća je vrijeme rađanja novih država poput Italije i Njemačke. *Naša sloga* je svojim člancima i podukom, nakon raspada feudalnog sustava, doprla idejama tržišnog gospodarstva gotovo do najzabitijih istarskih sela. Cilj joj je bio da se svi društveni slojevi potaknu na učenje. Od seljaka, obrtnika i trgovaca do gradskih radnika i intelektualaca, a kako je u vrijeme početaka *Naše sloge* većina Hrvata živjela u ruralnom području, list je prvenstveno služio istarskom seljaku. *Naša sloga* je imala veliku ulogu u edukaciji istarskog stanovništva koje se mijenjalo iz feudalnog u građansko društvo. Ona se izravno obraća istarskom seljaku i detaljno ga podučava o svakodnevnim gospodarskim izazovima, od problematike kada i kako rezati vinovu lozu, kako unaprijediti procesa dobivanja maslinovog ulja do savjeta za formiranjem cijene proizvoda i plasmana istih na tržište. Uz edukaciju kroz list, veliku ulogu imat će i osnivanje brojnih gospodarskih udruga i društava. Ovakvi edukacijski sadržaji služe i socijalizaciji te

⁹⁸⁷ Radi se o novinama koje su digitalizirane i nalaze se na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Puli. Pristupom otvorenoj digitaliziranoj baštini omogućeno je njihovo korištenje i dostupnost. Dostupno na URL-21: http://www.ino.com.hr/digitalizirana-gradja/info/nasa_sloga, pristupljeno 2. 2. 2020.

⁹⁸⁸ *Naša sloga*, 1871., br. 1. Pogled po svijetu.

pretvaranju feudalnog društva u moderno. Kroz članke *Naše sloge* tijekom 45-ogodišnjeg izlaženja jasno se razabire politička koncepcija lista koju odabiru njezini predvodnici kroz hrvatsko preporodni i nacionalno-integracijski proces. Koncepciju tog političkog modela definiraju tri načela. Prvo je načelo vezano za političko jedinstvo svih hrvatskih i slovenskih slojeva društva, drugo za političku slogu i zajedništvo Hrvata i Slovenca u borbi s Talijanima u pokrajini i treće načelo vezano je za usku povezanost i oslanjanje na Bansku Hrvatsku i Dalmaciju, kao i povezanost istarskih Slovenaca sa slovenskim zemljama.⁹⁸⁹

Kroz članke u *Našoj slozi* možemo pratiti stanje hrvatskoga školstva u Istri kroz političke, gospodarske, društvene i kulturne uvjete u kojima se razvijao hrvatski preporod i nacionalno-integracijski proces u Istri. List je redovno izvještavao o radu Istarskog sabora, o radu Carevinskog sabora koji su u svojim izvještajima često raspravljali i donosili odluke o školstvu. Osim toga list donosi informacije o problemima s kojima se suočavaju učitelji i roditelji i s ciljem edukacije iznosi brojne primjere iz svakodnevnog života te nudi i rješenje problema.

Već početkom srpnja, par mjeseci nakon donošenja temeljnih državnih školskih zakona, u trećem broju *Naše sloge* čitateljstvo je informirano o novom donesenom zakonu. Izdvajaju se najvažnije odredbe, a posebice one koje ukazuju na obavezno pohađanje škole za djecu od 6. do 12. godine.⁹⁹⁰ Zakonom je određeno kada se vrše upisi u školu i kada na početku školske godine djeca započinju s obaveznom nastavom. Izuzetci su ako su roditelji promijenili prebivalište ili postoji neki drugi razlog zašto se upisuje dijete tijekom nastavne godine. Mjesno školsko vijeće zaduženo je za zaprimanje i odlučivanje o takvim slučajevima.⁹⁹¹ Nakon toga definira se značenje opetovnica i večernjih predavanja koja se organiziraju od lipnja do ožujka. Novine donose i obavijest na koji će se način ustrojiti rad opetovnica s obzirom na *Odluku* Ministarstva bogoštovlja i nastave od 13. listopada 1870. godine. Djeca, koja su završila pučku školu, pohađat će opetovnicu (*scuola di ripetizione*) tri puta tjedno od početka nastave do ožujka i to svakog ponedjeljka, srijede i subote po dva sata popodne.⁹⁹² Određeno je i da učitelji, koji rade u pučkoj školi, budu zaduženi i za rad u opetovnicama. Ako podučavanje bude održano

⁹⁸⁹ N. ŠETIĆ, „Naša sloga poticatelj hrvatskog preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u Istri i na kvarnerskim otocima od 1870. do 1915.“, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Naša sloga (1870. - 2020.)*, Pula Filozofski fakultet, 3. - 5. rujna 2020., str. 25.

⁹⁹⁰ *Naša sloga* 1870., br. 3. Zakon o polazku pučkih školah u Istriji.

⁹⁹¹ *Naša sloga* 1870., br. 3. Zakon o polazku pučkih školah u Istriji; *Naša sloga*, 1870., br. 13. Škole opetovnice za Istru.

⁹⁹² Bollettino delle Leggi dell'Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'13 ottobre 1870, colla viene emanato un Regolamento scolastico e didattico per le scuole popolari generali nel Margraviato d'Istria, n 123.

više od 30 sati, onda učitelj ima pravo i na dodatnu naknadu.⁹⁹³ Od ovog pohađanja izuzeta su samo ona djeca, kojim su roditelji zbog opravdanih razloga dobili izuzeće. Prema odredbi bilo je potrebno ustrojiti kod neovisnih ženskih škola nedjeljne škole za djevojčice od 12. do 14. godine kroz cijelo školsko ljeto. Svrha ovih škola bila je nadopuna i usavršavanje stečenog znanja iz pučke škole. Odmah se jasno ističe činjenica da su političke promjene u Istri bile daleko složenije nego u drugim hrvatskim područjima. Ako na taj način gledamo problematiku školstva, jasno je da se djecu nije slalo na daljnje školovanje zbog nedovoljnog broja hrvatskih pučkih škola i teškog gospodarskog položaja istarskih Hrvata i Slovenaca naspram Talijana u Istri.

Već prvi članci na zanimljiv i poučan način, u obliku dijaloga između Marka i Luke, navode početne probleme koji se javljaju kod hrvatskih škola primjenom zakona.⁹⁹⁴ Razgovor započinje kako se u školama, koje pohađaju hrvatski učenici, drži nastava na talijanskom jeziku kao što je to bio slučaj na otocima Krku i Cresu. Razlozi tome leže u novom zakonu jer *do predlane je vlada sama odredjivala, kakve da budu gdje škole; za nas je u Istri već od godinah i godinah bila odredila, da budu hrvatske, i bjehu hrvatske. Predlani je pak pustila pojedinim obćinam ili komunom, neka oni sami izaberu, u kojem jeziku žele, da im se djetcu u školi uče.* A problem je nastao jer su vlasti u općinama bile talijanske pa su one odlučivale i o nastavnom jeziku. Nadalje u članku se spominju i prava, koja imaju Hrvati, pa se poziva na ustavno pravo i *devetnaesti paragraf koji daje svakomu u Austriji narodu pravo, da svoju djetcu u svojem materinskom jeziku odgaja, kao takodjer da mu se u svih pisarnicah piše i govori u njegovom jeziku.* Osim ustavnog prava pozvalo se i na problem financiranja škole, jer se škole financiraju iz općinskih poreza, koje opet plaćaju Hrvati koji čine većinu u tim općinama. Stoga je zaključak ovog dijaloga bio kako se trebaju dogovoriti *svi naši kmetski gospodari, pa neka učine i podpišu svi dvie prošnje, jednu svaki na svoje obćinsko zastupstvo, a drugu na zemaljski sabor, ili saborski odbor (gjuntu) u Poreču, i neka traže, da im se polag XIX. §. temeljnih carevine pravah uvede hrvatski jezik u školu i viećnicu.*⁹⁹⁵

Vraćanjem stranačkog života u Istru, Talijani su u potpunosti kontrolirali Zemaljski odbor u Poreču te su odlučili iskoristiti novi školski zakon. Posljedica toga bilo je postavljanje

⁹⁹³ Bollettino delle Leggi dell'Impero, Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'13 ottobre 1870, colla viene emanato un Regolamento scoalastico e didattico per le suole popolari generali nel Margraviato d'Istria, n 123., čl. 1. - 5.

⁹⁹⁴ *Naša sloga*, 1970. br. 7. Naše obćine i škola.

⁹⁹⁵ Isto.

talijanskog jezika u mnoge hrvatske škole. Borba za uvođenje hrvatskog jezika u općine i škole, obilježila je cijelo razdoblje od donošenja školskih zakona do početka rata. Bilo da se radi o borbi za otvaranje škola na hrvatskom nastavnom jeziku, borbi za postavljanje učitelja koji govore hrvatski jezik ili svećenika koji drže Vjeronauk na hrvatskom jeziku. Prateći članke iz *Naše sloge* možemo utvrditi i kako se ta borba odvijala i što je sve bilo potrebno za otvaranje škole na hrvatskom jeziku i postavljanje hrvatskog učiteljskog kadra. U prvih pet godina izlaženja *Naše sloge* često nailazimo na članke koji govore o potiskivanju hrvatskog jezika u školama i uvođenju talijanskoga jezika. Stanovništvo se žali na novonastalu situaciju, jer se uvodi talijanski jezik u škole i to u mjestima gdje nitko ne govori talijanski.⁹⁹⁶ Primjerice u kotaru Pazin mještani nemaju ništa protiv učenja talijanskog jezika u školama, no žele uz talijanski učiti i svoj materinji jezik.⁹⁹⁷ Već sljedeće godine vidljivo je i dalje veliko nezadovoljstvo učenjem talijanskog jezika u školama koje se reflektira sljedećom izjavom: *Tko je gospodin? Čiji je jezik u uredih i školah? Talijanski. Novcem žuljevah tvojih, narode, odgajaju se tvoje pijavice.*⁹⁹⁸ Da se je stanje u školama pogoršalo od kada su pod skrbi općina, svjedoči nam i izjava jednog mještanina iznad Matulja koja kaže da *škola je već toliko vremena brez učiteljah, a nitko se ne brini, da se prazna mjesta opet popune.*⁹⁹⁹ Što zapravo svjedoči i o još jednom problemu, a to je nedostatak hrvatskog učiteljskog kadra. O nedostatku učiteljskog kadra koje bi držalo nastavu na hrvatskom jeziku govori i Dopis iz 1872. godine koji govori o žalbi stanovnika Pazina koja se temelji na činjenici da od četiri zaposlena učitelja samo dva znaju hrvatski jezik, ali ne podučavaju na hrvatskom jeziku, već se nastava održava na talijanskom jeziku.¹⁰⁰⁰ U istom dopisu iznosi se podatak kako financijski trošak za pazinske pučke škole iznosi 2000 forinti godišnje, a školu pohađa samo 114 učenika u 4 razredna odjela. Na prevelik broj učitelja reagiralo je i Zemaljsko školsko vijeće u Poreču te donijelo uredbu u kojoj predlaže da u toj školi podučavaju samo dva učitelja, međutim Općina Pazin odlučila je da ostanu zaposlena sva četiri učitelja. Razlozi iz dopisa objašnjavaju da je razlog i to što osim Pazina, nakon spajanja općina, financije za školu izdvajaju i okolna naselja Beram, Kašćerga, Grdoselo, Zarečje, Kršikla i Stari Pazin. Dodatni problem je i slabi odaziv u školu jer iz okolnih naselja samo dva učenika polaze školu u Pazinu. Razlog tome je što su naselja različito udaljena, negdje je potrebno 10 minuta hoda, a negdje i do sat hoda do škole. Tako da je

⁹⁹⁶ *Naša sloga*, 1870., br. 5. Dopisi.

⁹⁹⁷ *Naša sloga*, 1872., br. 23., Iz Pazinščine.

⁹⁹⁸ *Naša sloga*, 1871., br. 9., Iz južne Istre.

⁹⁹⁹ *Naša sloga*, 1873., br. 16., Odkud otud, u kolovozu.

¹⁰⁰⁰ *Naša sloga*, 1872., br. 3., Iz Pazinščine.

zaključak kako su novi zakoni i spajanje općina donijeli samo dodatne poteškoće istarskom seljaku *koji plaća općini namete, a učenici škole ne pohađaju.*¹⁰⁰¹

Ni godinu dana od donošenja novih školskih zakona, situacija se ne mijenja. *Potle su, po novom zakonu, došle u ruke, u kojima se sada nahode, od onda kao da je prokletstvo na nje palo. Jer mjesto da se množe, to ih je svaki dan manje; a mjesto da su bolje, to su svaki dan gore.*¹⁰⁰²

Radi se zapravo o tome da su se postojeće škole, koje nisu ispunjavale minimalne uvjete prema novom zakonu, morale zatvoriti. Najveći su problem sada općine koje moraju uzdržavati škole. Jer dok su škole *bile crkvi u rukama, nešto bi dala crkva, a nešto puk, ili obćina; pa gdje je bio pop, tu je pod moraš bila i škola.*¹⁰⁰³ Nadalje članak zaključuje kako u Istri nije sve kako treba posloženo po pitanju škola. Umjesto *da mu škola krozanj omili, to mu se radi troškovah samo zamrazi.*¹⁰⁰⁴ Naša sloga donosi i različite podatke o broju hrvatskih škola koje su se zatvorile.

U jednom članku govori se o zatvorenih 40-ak škola.¹⁰⁰⁵ Ako statistika kazuje da su 1864. godine bile otvorene 64 hrvatske pučke škole, a 1871. godine samo 33, može se utvrditi kako je zatvoreno više od polovice postojećih škola.¹⁰⁰⁶ Godine 1864. bilo je i 58 talijanskih pučkih škola, a 1871. godine statistika kazuje da ih je otvoreno 71, što zapravo govori o povećanju talijanskih pučkih škola za 20 %. Veliki je postotak otvorenih utrakvističkih škola. Godine 1864. bilo je svega 3 takve škole, a 1871. godine otvoreno ih je 20, što je povećanje za 85 %. U kotaru Kopar djelovale su 3 slovensko-talijanske škole, a sve ostale bile su na talijansko-hrvatskim nastavnim jezikom u Poreču, Pazinu i Puli. Slovenskih i njemačkih škola je ostao isti broj. Dvije njemačke škole djeluju i 1871., godine kao i 20 slovenskih škola. Problematika otvaranja i zatvaranja pučkih hrvatskih škola može se pratiti kroz svaki broj *Naše sloge*. U rubrici „Različite vijesti“ iz 1873. doznajemo kako su se škole po Istri koje su držali svećenici u svojim župama zatvorile jer nije bilo učiteljskog kadra koji bi podučavao u školama. Tako je škola u Mošćanicama od 1871. godine zatvorena jer svećenici više ne predaju u školama te *stoga svećenici mogu gorke suze roniti nad propadanjem školah, al nemogu pomoći.*¹⁰⁰⁷ Najteže su zapravo prošle takozvane pomoćne škole koje su držali po župama svećenici. Kako svjedoči

¹⁰⁰¹ *Naša sloga*, 1872., br. 3., Iz Pazinščine.

¹⁰⁰² *Naša sloga*, 1871., br. 6. Dopisi iz Istre.

¹⁰⁰³ Isto.

¹⁰⁰⁴ Isto.

¹⁰⁰⁵ Isto.

¹⁰⁰⁶ Vjekoslav BRATULIĆ, Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom, Jadranski Institut Rijeka, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1955., str. 12.

¹⁰⁰⁷ *Naša sloga*, 1873., br. 4., Različite viesti, Doznajemo iz Mošćenicah.

dopis iz iste godine u mjestih gdje neima škole, sveta je i kršćanska dužnost svećeniku, da uči mladež ne samo nauk božji nego još koliko može čitati i pisati, dok se u onom mjestu nepodigne uredna škola.¹⁰⁰⁸ I to je i bila svrha pomoćnih škola, držati poduke u čitanju, pisanju i zbrajanju.

Prema Dopisu iz Tinjana nakon izbora novog načelnika i vijećnika krenulo se u otvaranje škole u Tinjanu. Obzirom da su vlast u Općini držali Talijani, otvorila se pučka škola opet na talijanskom nastavnom jeziku. Reakcija mještana bila je u tom trenutku pozitivna jer je na mjesto učitelja došao učitelj iz Dalmacije koji je tražio od djece da pročitano gradivo na talijanskom jeziku znaju objasniti na svom materinskom jeziku.¹⁰⁰⁹ Situacija će se promijeniti tri godine kasnije kada dolazi do promjene u vlasti te kad nakon općinskih izbora pobjedi hrvatska stranka. Tada će se omogućiti i rad škole na hrvatskom nastavnom jeziku. Godine 1875. uz talijanski kao nastavni jezik i njemački kao službeni, Hrvati i Slovenci uspjeli su izboriti djelomično uvođenje hrvatskoga i slovenskoga jezika u Učiteljsku školu u Koprnu, što je omogućilo budućim učiteljima podučavanje na hrvatskom jeziku nakon polaganja završnog ispita.

Slična situacija događat će se i u drugim općinama postupno pobjedom hrvatske stranke kada u općinama vlast preuzimaju Hrvati, čime će biti omogućeno otvaranje razrednih odjela na hrvatskom nastavnom jeziku. Do kraja 19. stoljeća statistika će pokazati puno bolju situaciju. Zakoni će se implementirati u istarske općine i bit će sve više otvorenih hrvatskih pučkih škola. Tome će naravno pridonijeti i djelovanje Družbe koja će u početku otvarati privatne škole koje će u procesu pretvorbe postajati i javne pokrajinske pučke škole. Još je jedan faktor bio odlučujući u implementaciji školskih zakona i otvaranju hrvatskih škola. To je svakako probuđena nacionalna svijest Hrvata u Istri. Iz različitih dopisa *Naše sloge*, posebice u prvih par godina od izlaženja i zakona i časopisa vidljiva je kako kažu sami autori članaka indiferentnost i nemarnost hrvatskog seljaka po pitanju škole. U objašnjenju zašto su Talijani na vlasti pored većine Hrvata navodi se *da smo sami za to krivi*, jer ako se zapita *seljaka neznačicu* na kojem jeziku želi da mu se dijete u školi poučava, seljak će odgovoriti kako *hrvatski jezik već zna, sad nek uči talijanski*. I tu kako navodi članak dolazi do problema jer Talijan neće učiti hrvatski jezik jer poštuje svoju narodnost, a hrvatskom djetetu za učenje talijanskog jezika treba puno više vremena, pa onda roditelji ne žele da dijete gubi toliko

¹⁰⁰⁸ *Naša sloga*, 1873., br. 4., Dopisi. U Trstu.

¹⁰⁰⁹ *Naša sloga*, 1873., br. 11., Različite viesti. Iz Tinjana u Istri.

vremena u školi pa ga onda ni ne šalju u školu, već odlučuju da je za dijete bolje da pomaže roditeljima radom na zemlji.¹⁰¹⁰ Iz ovog članka možemo vidjeti koja je bila uloga *Naše sloge* u svakodnevnom životu Hrvata i Slovenaca u Istri. Časopis kroz svoje članke, u kojima se opisuje, objašnjava, podučava i stalno potiče seljake na gospodarski i prosvjetni razvoj, ali i nacionalno osvješćivanje. Stoga *Naša sloga* aktivno sudjeluje u razvitku procesa nacionalne integracije istarskih Hrvata. Časopis nudi znanje i informacije te se iz pisanja može jasno definirati stav autora članaka, a to je veliko nezadovoljstvo položajem Hrvata u odnosu na Talijane. Nezadovoljstvo se očitavalo najviše zbog nejednakih prava u svim aspektima života. Na ta su prava autori članaka stalno i pozivali, prvenstveno na zaštitu ljudskih i nacionalnih prava. Iz članaka se može iščitati namjera Talijana koji žele preuzeti upravljanje nad javnim životom u svoje ruke iako su u manjini. Članci u *Našoj slozi* bili su upućeni i samim roditeljima. Njih se pokušalo informirati i educirati, pa se često mogu naći članci koji donose vijesti o održanim roditeljskim sastancima i važnosti takvih okupljanja.¹⁰¹¹ Aktivno se pozivalo roditelje neka se djeca upišu u hrvatsku ili slovensku školu te neka ih ne zavede boljestojeća ponuda talijanskih pučkih škola.¹⁰¹²

Nakon donošenja temeljnih školskih zakona bilo je potrebno ustrojiti mrežu škola i nadzor nad školama kroz mjesna, općinska i kotarska vijeća pa je o tome *Naša sloga* uredno informirala svoje čitatelje. Godine 1873. pratimo obavijest iz *Naše sloge* po kojoj se Uredbom ministarstva za bogoštovlje i nastavu preselilo Pokrajinsko školsko vijeće iz Poreča u Trst te će umjesto dotadašnjeg školskog pokrajinskog nadzornika Stefana Zaricha, koji se vraća u Dalmaciju, nadzorništvo preuzeti gospodin Anton Klodič-Sabladoski za kojeg vjeruju da će riješiti problem učiteljskog kadra i postavljanja čak i talijanskih učiteljica u muške pučke talijanske škole koje pohađa većinsko hrvatsko stanovništvo.¹⁰¹³

U člancima može se pratiti i rad različitih gradskih Odbora za prosvjetu. Tako Odbor za prosvjetu iz Pazina redovito šalje svoja izvješća u kojima upoznaje čitatelje s predavanjima koja su organizirana. Sva su predavanja imala za cilj educirati lokalno stanovništvo o raznim temama

¹⁰¹⁰ *Naša sloga*, 1873., br. 3. Dopis iz Istre.

¹⁰¹¹ *Naša sloga*, 1912., br. 14. Roditeljski sastanak u Moščaničkoj Dragi.; *Naša sloga* 1912., br. 2. Roditeljima u Puli.

¹⁰¹² *Naša sloga*, 1912., br. 36. Poziv roditeljima za upis.; br. 37. Hrvatskim i slovenskim roditeljima.; br. 28. Sjajna manifestacija u Rapcu.

¹⁰¹³ *Naša sloga*, 1873., br. 23. Dopis.

iz svakodnevnog života.¹⁰¹⁴ Svake je subote Odbor za prosvjetu organizirao i tečaj opismenjavanja naroda.¹⁰¹⁵

Naša sloga redovito obavještava i o učiteljskim usavršavanjima koja su se održavala po kotarima. Tako je u svibnju 1871. godine održana Učiteljska skupština u Pazinu gdje su se okupili učitelji Školskog kotara Pazin pod predsjedništvom A. Niederkorna.¹⁰¹⁶ U članku se objašnjava kako se na kotarskim konferencijama lijepo objašnjavalo i govorilo, ali se istovremeno propituje je li u redu učiti djecu na talijanskom jeziku kada je praksa pokazala da im teško ide pohađanje škole na talijanskom jeziku jer im je materinski hrvatski. Objavljena je i vijest kako je Ljubljansko pokrajinsko školsko vijeće donijelo odluku da će se u svim pučkim školama u Kranjskoj učiti slovenski jezik, a ne talijanski. Postavlja se pitanje kada će se ta situacija omogućiti djeci u Istri. Na učiteljskoj skupštinu u Ljubljani sudjelovali su i hrvatski učitelji što zapravo govori o otvorenosti učitelja iz Istre za međusobnim povezivanjem i stručnim usavršavanjem.¹⁰¹⁷ Istovremeno se u kolovozu 1871. održala u Zagrebu Prva obća hrvatska učiteljska skupština o kojoj govori duži članak u *Našoj slozi*. Na učiteljsku skupštinu prijavilo se više od 750 učitelja iz svih krajeva Hrvatske, Dalmacije, Slavonije, Češke, Kranjske, a prijavili su svoj dolazak i učitelji iz Švicarske, Njemačke. Raspravljalo se o važnim pitanjima od kojih se navode problemi i svrha pučkih škola u ovom stoljeću, obaveze i prava učitelja u pučkim školama te na koji način prema pučkim školama urediti učiteljske škole.¹⁰¹⁸

Za buduće učitelje postojala je mogućnost dobivanja stipendije, pa i o tome saznajemo iz članka *Naše sloge*. Tako je *Naša sloga* u nekoliko navrata pisala kako se natječaji za stipendije objavljuju u listu *L'Osservatore Triestino* i kako se o stipendijama može informirati i u Saborskom godišnjem izvješću. Ono što se doznaje iz članka je da su Hrvati tražili da popis dodijeljenih stipendija bude javan da se može vidjeti tko je sve prema natječaju dobio stipendiju.¹⁰¹⁹ Odlukom Istarskog sabora u Poreču popisi stipendiranih postali su javni o čemu svjedoči i članak *Naše sloge* koji donosi popis učenika stipendista s istarskog područja koji uživaju pokrajinsku financijsku potporu.¹⁰²⁰ Stipendije su bile podijeljene u nekoliko kategorija, a za svaku je bio određen iznos u forintima. Dvanaest stipendija od 200 forinti

¹⁰¹⁴ *Naša sloga*, 1912., br. 41. Izvještaj Odbora za prosvjetu iz Pazina.

¹⁰¹⁵ *Naša sloga*, 1912., br. 8. Odbor za prosvjetu u Pazinu.

¹⁰¹⁶ *Naša sloga*, 1871., br. 12. Različite viesti. Učiteljska skupština.

¹⁰¹⁷ *Naša sloga*, 1871., br. 16. Prva hrvatska učiteljska skupština.

¹⁰¹⁸ *Naša sloga*, 1871., br. 15. Hrvatska učiteljska skupština.

¹⁰¹⁹ *Naša sloga*, 1871., br. 23. Dopisi. Iz Istre.

¹⁰²⁰ *Naša sloga*, 1871., br. 5. Stipendie.

Istarski sabor je za godinu 1871. podijelio studentima iz Istre, Talijanima, Hrvatima i Slovencima koji studiraju na mudroslovlju, ljekarstvu ili pravu u Beču. Zatim dvanaest učenika koji se nalaze na visokim učiteljskim školama, njima se nastavlja davati novčana potpora, a od novih potpora dodijeljene su dvije za mudroslovlje i dvije za ljekarstvo u Beču, tri za pravoslovlje u Grazu, po jednu za pravoslovlje u Zagrebu i Pragu, jednu za politehniku u Beču i jednu u Grazu. Sveukupno je u ovoj kategoriji podijeljeno novčanih potpora u iznosu od 1145 forinti. Zatim 225 forinti dobili su 2 kandidata za latinske i realne škole i 3 kandidata laureata za ljekarstvo. Po 100 forinti dobilo je još 24 učenika, njih sedam potporu od 230 forinti i na koncu dva studenta koji studiraju glazbu u Milanu, svakome po 150 forinti stipendije.

Prema vijestima iz *Naše sloge*, a koje su bile objavljene u listu *L'Osservatore Triestino*, saznajemo kako je najmanje potpora dijeljeno upravo hrvatskim učenicima. Zemaljski je odbor odbio zamolbe hrvatskih studenata u Grazu za novčanom potporom, dok je istovremeno podijelio po 40 forinti bečkom Đačkom društvu za bolesne i siromašne učenike bez obzira na narodnost.¹⁰²¹ Tako je *Djačko društvo za podporu siromašnih djakah* koji studiraju na pravoslovnom studiju u Zagrebu, a nastalo je po uzoru na talijansko đačko društvo, koje financira svoje učenike u Beču i Grazu, tražilo istarski Zemaljski odbor da za studente iz Istre, koji studiraju u Zagrebu, a siromašnog su imovinskog stanja, daje novčanu potporu kao što se dodjeljuje talijanskim studentima iz Istre koji studiraju u Grazu ili Beču. Međutim Zemaljski je odbor pod izlikom da nema novaca odbio zahtjev društva.¹⁰²²

Početnih godina od donesenih školskih zakona bilo je jako teško održati postojeće škole na hrvatskom jeziku, a još teže osnovati nove. Međutim, promjene su se ipak dogodile. Hrvatskih je škola bilo sve više i više i već krajem 19. stoljeća vidljiv je veliki pomak, ne samo u postojanju hrvatskih škola naspram talijanskih u Istri, već i u postojanju sve brojnijeg učiteljskog kadra. Zasluga je to svakako i jednog od najvažnijih društava u okviru narodnog pokreta istarskih Hrvata i Slovenaca. Radi se o Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru pod čijim su se djelovanjem, usmjerenim prvenstveno na područje pučkog školstva, otvarale brojne hrvatske pučke škole. Pod vodstvom istaknutih pojedinaca, koji su se zalagali za napredak većinskog hrvatskog i slovenskog stanovništva Istre u svim aspektima, naglasak Družbe bio je omogućiti istarskom narodu kvalitetnu naobrazbu i to na njegovom hrvatskom materinskom jeziku. Kroz

¹⁰²¹ *Naša sloga*, 1874., br. 4. Djačke podpore.

¹⁰²² *Naša sloga* 1873., br. 5. Djačko društvo za podporu siromašnih djakah.

članke *Naše sloge*, koja je bila i službeno glasilo i glasnogovornik Družbina djelovanja, možemo pratiti kako se razvijalo društvo. *Naša sloga* obavještava tko su bili članovi, kako su se financirali i od koga su sve primali novčanu potporu, kada su i uz koje poteškoće otvarane Družbine škole te o čemu se raspravljalo na godišnjim sjednicama Društva. Družba je kroz svoje manifestacije i borbu postala čuvar kulturne baštine istarskih Hrvata. Stoga su istarski Talijani, shvaćajući opasnost i važnost razgranate mreže hrvatskih pučkih škola i uloge škola u očuvanju hrvatskog identiteta, pokušali na sve načine to onemogućiti. Vođeni idejama iredentizma i težnjom da se Istra preobrazi u talijansku zemlju, a s obzirom na vlast, koju su imali na pokrajinskoj i općinskoj razini, nastojali su onemogućiti i razbiti mrežu hrvatskih škola i djelovanje svih mobilizatora nacionalne svijesti kod Hrvata. Tako su kroz talijanska školska društva *Pro Patriju* i *Legu Nazionale* Talijani isprovocirali još jače djelovanje istarskih Hrvata i Slovenaca. Hrvatsko društvo Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru pronašlo je brojne mehanizme kojima se vješto odupiralo talijanizaciji Istre. *Naša Sloga* objavljivala je tijekom 1906. godine „Vjesnik Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru“ čija je svrha bila davanje izvještaja s glavne godišnje skupštine i ostalih vijesti koje su svjedočile o radu Družbe.¹⁰²³ *Naša sloga* reagirala je i na osnivanje društva *Pro Patria* te je u dužem članku objasnila svrhu ovog talijanskog društva apelirajući i pozivajući hrvatski narod na kritičko promišljanje: *Svaki Hrvat u Istri neka drži uvijek na pameti, da će naši protivnici odsada novcem, t. j. milostinjom, koja im bude izvana stigla, nastojati, da kupe, čuj narode! – da kupe od tebe djecu tvoju, da silom novca iz djece tvoje stvaraju nove Talijane, nove neprijatelje tvoje, da novcem kupuju srca tvoja, tvojo poštenje i čast!*¹⁰²⁴ S druge strane radom druge organizacije *Lege Nazionale*, koja je zamijenila ukinutu *Pro Patriju*, financirali su istarski Talijani brojne iredentističke organizacije, ali i sama pokrajinska vlast. *Legu* je osnivala dječje vrtiće i škole s ciljem širenja talijanskog jezika i kulture. *Naša sloga* je o svemu obavještavala stanovništvo Istre te ih pozivala na aktivno sudjelovanje. U svakom izdanju postojali su članci koji su pozivali stanovnike na sudjelovanje u brojnim kulturnim i inim događanjima. Primjerice u Narodnom domu u Puli održao se Ples za hrvatske škole na kojemu su se skupljale novčane donacije za Družbine škole.¹⁰²⁵ Hrvati i Slovenci u Istri sami su u početku financirali privatne Družbine škole. *Naša sloga* oglašavala je i popis potrebnog školskog pribora za učenike i gdje se on može nabaviti.¹⁰²⁶ Ili pak

¹⁰²³ *Naša sloga*, 1906., br. 34. Vjestnik družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru.

¹⁰²⁴ *Naša sloga*, 1886., br. 51. Pro Patria u Istri.

¹⁰²⁵ *Naša sloga*, 1913., br. 4. Ples za hrvatske škole.

¹⁰²⁶ *Naša sloga*, 1913., br. 39. Oglas za knjige.

informacije za učitelje kada će se i gdje održati ispiti osposobljenja te što je potrebno učiniti prije polaganja ispita.¹⁰²⁷

Iz svega navedenoga možemo zaključiti kako je *Naša sloga* list koji je imao mobilizatorsku ulogu u nacionalno-integracijskom procesu Hrvata u Istri. Svojim je člancima svakodnevno educirao stanovništvo, a kroz članke, koji govore o problematici školstva, vidljiva je sva kompleksnost razvoja hrvatskog pučkog školstva. Vrijednost *Naše sloge* leži upravo u važnosti i utjecaju koju je taj list imao na stanovništvo Istre.

6.2. Narodna prosvjeta

Narodna prosvjeta: mjesečnik za školstvo, prosvjetu i umjetnost bilo je glasilo istoimenog učiteljskog društva koje se od 1906. godine nazivalo Hrvatskim učiteljskim društvom za Istru. Počela je izlaziti u Puli 1. siječnja 1906. godine, a urednik do 1908. godine bio je Ernest Jelušić. Nakon Jelušića uredništvo preuzima Josip Bačić. Tijekom izlaženja lista do početka Prvog svjetskog rata urednici su bili još i nadučitelj Gašo Licul (Roč), nadučitelj Niko Magašić (Pula) i Josip Kuhar (Kastav). Izlazila je svakog prvog u mjesecu po godišnjoj cijeni od 4 krune. Prvi broj *Narodne prosvjete* tiskan je u 450 primjeraka, a podatak iz 1906. godine govori kako se ustalio broj pretplatnika te je za svaki broj otpremeno 322 primjerka. S godišnje sjednice društva jasno je specificirano tko su pretplatnici. Pretplatnici časopisa 1906. godine bili su 165 učitelja, 54 svećenika, 20 društava, 8 škola, 4 nadzornika, učenici preparandije i sveučilišta, kavane, dječja zabavišta, knjižnice, trgovci, odvjetnici.¹⁰²⁸ U časopisu je u nastavcima tijekom 1909. - 1910. pokrajinski nadzornik Anton Klodič-Sabladoski pisao o *Povijesti školstva u Austrijskom primorju* gdje je iznosio brojne statistike i opisao stanje u pučkom školstvu.

U svom prvom obraćanju čitateljima najavljuju svoj cilj, a to je da će ove novine biti *ognjište oko kojega će se skupljati hrvatski učitelji Istre*.¹⁰²⁹ Svojim će člancima poticati stručni i metodički rad učitelja, osnažiti učitelje i povećati im ugled; dati prostora za teme gdje će učitelji prikazati svoje primjere iz prakse te davati prijedloge kako kreativno i primjenjivo osmisliti nastavu. Svrha časopisa nije samo objavljivanje stručnih članaka, već će se u časopisu naći i

¹⁰²⁷ *Naša sloga*, 1913., br. 39. Ispit osposobljenja za učiteljsku službu.

¹⁰²⁸ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 1. Naš program.

¹⁰²⁹ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 7.-8. Glavna skupština učiteljskog društva „Narodna Prosvjeta“ u Puli.

članci vezani za lijepu književnost pa će se objavljivati pjesme, crtice i pripovijesti, ocjenjivati i preporučiti nova književna i literarna djela. Stoga *Narodna prosvjeta*, osim funkcije stručnog usavršavanja i informiranja učitelja, ima i socijalizacijsku ulogu promičući kulturne sadržaje kao dio nacionalnog identiteta. Osim toga časopis je obavještavao učitelje i one koje zanima tema obrazovanja o najnovijim vijestima iz države. *Narodna prosvjeta* u prvom broju navodi podatak kako u Hrvatskoj ima *600 učiteljica bez službe, a u Istri 16 000 djece bez škole i učitelja*.¹⁰³⁰ Navedenim informacijama želi se afirmirati hrvatsko učiteljstvo u Istri. Člancima pod naslovom *Smiju li se djeca hrvatske narodnosti primati u talijanske škole?* željelo se potaknuti nacionalnu svijest hrvatskih učitelja i dodatno ih se osnažiti u cilju razvoja hrvatskog pučkog školstva.¹⁰³¹

Odbor Učiteljskog društva činili su predsjednik Josip Bačić, podpredsjednik Vinko Šepić, tajnik Fran Barbalić, blagajnik Franjo Baf te odbornik Ivan Medvedić. Istarsko učiteljsko društvo imalo je i svoj Statut (pravila) kojih su se pridržavali, a sam Statut potvrdilo je i odobrilo Carsko-kraljevsko namjesništva u Trstu 7. siječnja 1907. godine.¹⁰³²

Narodna prosvjeta izvještavala je redovito o godišnjoj skupštini samog društva, prvi je izvještaj iz 1906. godine kada je započelo tiskanje istoimenih novina. Na skupštinama su se iznosile informacije o radu samog društva, broju članova, tekućoj problematici. Jedna od točaka bila je izjednačenje plaća učitelja i učiteljica, kako u gradu tako i na selu. Ono na čemu se inzistiralo i pisalo bila je potreba za uređenjem iznosa koji dobivaju ravnajući učitelji i učiteljice u pučkim školama. Na istoj skupštini podnesene su zamolbe Pokrajinskom školskom vijeću oko definiranja broj učitelja i učiteljica koji mogu službeno otputovati na stručna usavršavanja te uređenja vremena trajanja školskih praznika.¹⁰³³ Sljedeća glavna skupština u trajanju od dva dana održala se u Puli u dvorani „Prvog istarskog sokola“. Prvi dan sjednice učiteljskog društva bila je planirana službena skupština samo za članove društva, a drugi dan sastanak je bio otvoren za javnost. Prvi dan sjednice dnevni red bio je sastavljen od deset točaka. Izvještaj s prvog dana kazuje kako društvo sveukupno broji 114 članova, a 1906. godinu društvu se pridružilo još 36 pravih i 5 podupirućih članova. Na sjednici su osim članova društva Narodne prosvjete prisustvovali učitelji i učiteljice učiteljskog društva iz Voloskog, učiteljice iz Hrvatske, koje

¹⁰³⁰ Isto.

¹⁰³¹ *Narodna prosvjeta*, 1911., čl. 3 - 4. Kotarska učiteljska konferencija u Pazinu.

¹⁰³² *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 2. Potvrđena pravila.

¹⁰³³ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 4. O ustrojstvu i preustrojstvu učiteljstva Istre.

rade u Družbinim školama u Istri, voditelj Pulske sokola, društva koje je ustupilo dvoranu, te predstavnici časopisa *Omnibus* i lista *Nаша sloga*.¹⁰³⁴ Pod točkom razno raspravljalo se o donesenom zakonskom okviru i koliko je on primjenjiv u školskom sustavu. Predloženo je da se na sljedećoj skupštini iznese koje bi odredbe školskih zakona bilo dobro mijenjati, a da odgovaraju današnjoj situaciji i stanju u školama s obzirom da su temeljni zakoni doneseni 1870. godine, a od toga je prošlo više od 35 godina. Najviše je govora bilo o zapošljavanju učitelja i odredbama pomoću kojih mjesni školski odbori zapošljavaju učitelje. Problem se javlja što učitelji mogu napredovati po kategorijama, pa se mladi učitelji zaposle u zvanje učitelja I. reda, a oni koji su pred mirovinu još uvijek se nalaze u statusu učitelja III. reda. Problem su i nedostatne plaće učitelja. Na sastanku je bilo riječi i o opetovnicama, večernjim školama koje upisuju učenici nakon pučke škole od 12. do 16. godine života. To su škole koje su se u Istri održavale tri puta po dva sata na tjedan. Međutim, problem je u tome što za takve škole ne postoji ni tjednika, ni programa, ni ikakvog propisa o samom sadržaju koji bi se trebao podučavati. Dan je prijedlog da se i o ovom pitanju uputi upit Pokrajinskom školskom vijeću. Nakon glasanja donesen je zaključak da se Ministarstvu bogoštovlja i nastave na osnovu donesenih *Pokrajinskih školskih zakona* (1875. čl. 37.; 1899. čl. 13.) uputi prijedlog Pokrajinskom školskom vijeću da jedan član bude i učitelj iz pučke škole u Istri koji bi zastupao učitelje pučkih škola. Dosadašnji predstavnik za pučke učitelje je član Pokrajinskog školskog vijeća i ravnatelj njemačke gimnazije iz Pule, koji po riječima učitelja Augustina Rajčića slabo može zastupati potrebe pučkih učitelja.¹⁰³⁵ Drugi dan godišnje sjednice bio je organiziran za javnost te je usvojen dnevni red sa sljedećim točkama:

1. Učitelj Frano Barbalić govorio je o *Školskim izletima*,
2. Učitelj Josip Bačić o *Tjelovježbi u pučkim školama u Istri*,
3. Učiteljica Mara Wricher o *Ženskom hrvatskom učiteljištu za Istru*,
4. Učitelj August Rajčić o *Ženskoj hrvatskoj građanskoj školi u Kastvu*.

Iz dnevnog reda može se vidjeti da se radilo o stručnim temama na kojima su se trebali stručno usavršavati učitelji. Također je vidljiva i potreba za uspostavljanjem ženske učiteljske škole u Istri. Za školske izlete dana su dva prijedloga, jedan je da školskih izleta bude što je više moguće uvršteno u nastavni plan i program, a drugi da mjesna školska vijeća i financijski budu potpora

¹⁰³⁴ Isto.

¹⁰³⁵ Isto.

prilikom organiziranja višednevnih izleta te da u svom proračunu postave i ovaj dio vezan za realizaciju izleta i novčanu potporu.

Druga točka dnevnog reda objašnjavala je važnost uvođenja Tjelesnog odgoja u škole pa se prema uredbi Ministarstva od 29. 9. 1905. ima u raspored uvesti gombanje (vježbanje) i igre jedan sat na dan. Također je dan prijedlog ako školska zgrada nema prostora za vježbalište i dvoranu, neka se ono uredi na vanjskom igralištu, a za buduće nove škole neka dvorana za vježbanje bude predviđena uz školu. Treća točka, koja je također jednoglasno prihvaćena, vezana je uz prijedlog koji se šalje Carsko-kraljevskom pokrajinskom školskom vijeću da se osim muškog učiteljišta otvori i učiteljište za žene u Istri i ako nije moguće svake godine otvarati, onda neka se otvori svake druge školske godine iznova tečaj za učiteljice. Zadnja točka bila je vezana uz zamolbu, koja će se poslati Pokrajinskom školskom vijeću, a vezana je za otvaranje ženske građanske škole u Voloskom-Opatiji temeljem *Pokrajinskog školskog zakona* čl. 5. iz 1870. koji kaže da će se u svakoj školskoj oblasti osnovati po mogućnosti barem jedna gradska škola, samostalna ili povezana s narodnom školom.

Narodna prosvjeta često je stručno usavršavala učiteljski kadar pišući i držeći predavanja o temama koje su bile potrebne učiteljima kako bi usavršili svoj rad. Tako se primjerice nekoliko puta u člancima moglo naći izlaganje o važnosti Ženskog ručnog rada. Još se na sjednicama društva, 1906. godine raspravljalo o potrebi da se u svakom školskom kotaru imenuje osobu koja bi nadzirala učiteljice koje podučavaju predmet Ženski ručni rad.¹⁰³⁶ Godine 1911. na kotarskoj učiteljskoj skupštini u Pazinu učiteljica Mara Wricher održala je predavanje o važnosti i implementaciji predmeta *Ženski ručni rad u pučkim školama* te je predavanje objavljeno i u časopisu.¹⁰³⁷ Redovito su se održana predavanja, vezana za stručno usavršavanje učitelja, objavljivala u obliku kraćih referata u časopisu, posebice po pitanju hrvatskoga jezika. Tako je objavljena i stručna tema *Nešto o tvorbi množine muških imenica u štokavskom narječju*.¹⁰³⁸ Učitelj i nadzornik Fran Barbalić održao je predavanje na temu *Nova nastojanja o reformiranju risanja u pučkoj školi*.¹⁰³⁹ Teme stručnog osposobljavanja vezane za razvoj jezičnih kompetencija svjedoče da se hrvatski učitelji nisu usredotočili samo na opismenjavanje

¹⁰³⁶ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 4. Kotarska učiteljska konferencija u Pazinu.

¹⁰³⁷ *Narodna prosvjeta*, 1911., br. 3-4. Ženski ručni rad u pučkim školama.

¹⁰³⁸ *Narodna prosvjeta*, 1906., br.1. str. 3-4. Nešto o tvorbi množine muških imenica u štokavskom narječju.

¹⁰³⁹ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 4., str. 13-16. Nova nastojanja o reformiranju risanja u pučkoj školi.

hrvatskoga naroda, već uz promicanje razvoja jezičnih vještina materinskoga jezika, ujedno šire i poruke o važnosti očuvanja jezika i kulture kao dio nacionalnog identiteta.

Na skupštini hrvatskih učitelja raspravljalo se i o pitanju *Jesu li djeca sa šest godina dovoljno razvijena za polazak školu?*¹⁰⁴⁰ Kako je škola postala obvezna od 6. do 12. godine, učitelji su raspravljali je li 6. godina djetetova života pravo vrijeme za početak pohađanja nastave. Zaključci konferencije navode kako su djeca sa 6 godina možda fizički još slaba, posebice ona koja žive na selu i udaljena su od škola. Raspravljalo se i o tome koliko to može ugroziti tjelesni razvoj i zdravlje djece koja svakodnevno pješače do škole. Prijedlog je bio da prva godina bude samo odgojna, kao prilagodba za školu. Kako to nije tada bilo moguće realizirati, zaključak je skupštine da će se poslati zamolba kotarskim nadzornicima kojom će se tražiti razumijevanje za učiteljski rad. Ako u prvoj školskoj godini ne bude vidljiv napredak kod učenika, on svakako nije zbog nemara učitelja, već zbog prije navedenih okolnosti.

Za učitelje je još uvijek vrijedila *Nastavna osnova* kojom se propisuju predmeti, ciljevi i sadržaji koji se podučavaju. Ono što doznajemo iz članka Augustina Rajčića je informacija kako Talijani u Istri imaju nove *Nastavne osnove* odobrene 1911. br. 187, koje je sastavio kotarski školski nadzornik u Koprju Josip Parentin i o kojima se raspravljalo na kotarskim konferencijama i na pokrajinskoj konferenciji talijanskog učiteljstva Istre.¹⁰⁴¹ Također, doznajemo kako se hrvatski učitelji koriste starim *Nastavnim osnovama* koje su nastale još 70-ih godina te je vrijeme da ih se malo osvježi s obzirom da se i pučko školstvo razvija i mijenja. Učitelj Augustin Rajčić učestalo se kroz svoj rad i putem učiteljskog društva zalagao za poboljšanje statusa učitelja i unapređenje nastave. U svom članku o *Nastavnim osnovama* izdvojio je nekoliko problema koji se javljaju tijekom rada u školi. Prvi problem je pitanje drugog nastavnog jezika za koji smatra da se treba uvoditi tamo gdje se dijete susreće s tim jezikom i izvan škole. Smatra da se drugi nastavni jezik ne bi trebalo uvoditi prije četvrte školske godine, dok učenici ne savladaju osnove svog materinskog jezika. Vezano uz propisane predmete smatra da se predmeti kao što su Pouka u poljodjelstvu i kućanstvu te Pouka u praktičnom kuhanju ne bi trebali uvoditi u pučke škole, već se ti predmeti mogu učiti na strukovnim tečajima i školama, gdje su učenici zreliji i puno lakše mogu to i savladati. *Nastavne osnove* određuju i broj tjednih sati za svaki pojedini nastavni predmet. Iako je moguće da učitelj

¹⁰⁴⁰ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 1, str. 11-12. Jesu li djeca sa 6 godina dovoljno razvita za školu?

¹⁰⁴¹ *Narodna prosvjeta*, 1914., br.1, str. 13-15. Nešto o nastavnim osnovama za naše pučke škole.

tjedno bude zadužen i do 30 sati, optimalno je da učitelj u pučkoj školi ima 22 - 23 sata tjednog zaduženja.¹⁰⁴²

U časopisu se još ukazuje i na potrebu uključivanja učitelja u rad mjesnih školskih vijeća jer su ona zapravo posrednici između škola i općina, odnosno škola i kotarskih školskih vijeća. Tako u članku učitelj Ivan Šepić objašnjava kako je od velike važnosti da učitelji budu članovi mjesnih školskih vijeća jer oni najbolje poznaju problematiku škole, naravno da bi ova funkcija u mnogočemu popravila odnos općine prema školi, a kako stoji u završnom dijelu članka, neki su učitelji po hrvatskim pučkim školama u Istri uspjeli postati i izvjestitelji mjesnog školskog vijeća.¹⁰⁴³ Rubrika *Vijesti u Narodnoj prosvjeti* donosila je redovito vijesti vezane uz obrazovanje iz cijele Europe, vijesti o novim školskim zakonima i odredbama Ministarstva u Beču, vijesti o radu Pokrajinskog školskog vijeća za Istru, preporuke za čitanje i prijedlog školskih listova koji mogu poslužiti za stručno usavršavanje. Učitelji Istre povezivali su se s učiteljima Banske Hrvatske i Dalmacije te su sudjelovali na zajedničkim stručnim skupovima, a za stručno usavršavanje pratila se i stručna literatura. Donosila su se izvješća o održanim učiteljskim konferencijama, gdje se već pomoću dnevnog reda može pratiti problematika tadašnjeg školstva. Tako se na učiteljskim konferencijama raspravljalo o stručnim temama, problemima s kojima se suočavaju učitelji i učenici, o stanju u školama općenito, o potrebi nabavke metodičko-didaktičkog materijala i ostalim važnim temama. Često je tema u časopisu bila upravo status i položaj učitelja u Istri. Tako je primjerice jedna od tema bila *Nešto o pravnim odnošajima učiteljskih sila na pučkim školama u Istri*.¹⁰⁴⁴ Uspoređujući zakonodavni okvir o pravnim odnošajima učitelja, autor Augustin Rajčić daje i prijedloge kako poboljšati status učitelja. Objasnjena je i razlika između učitelja i podučitelja. Podučitelji su učiteljske sile s ispitom zrelosti, a učitelji su učiteljske sile s ispitom osposobljenja. Na sjednicama školskog društva bilo je dosta prigovora oko naziva podučitelj i nadučitelj. Zaključak je kako su nazivi određeni zakonom te Zemaljski školski zakon može samo odrediti koje su učiteljske sile podučitelji. U članku se predlaže neka podučitelji budu učiteljske sile koje imaju samo ispit zrelosti. S ostalim se odredbama autor slaže i navodi da ne postoji razlog zašto se ne bi kao takvi i prihvatili. U časopisu se pratio i rad Carevinskog vijeća u Beču, pa je tako objavljen

¹⁰⁴² Isto.

¹⁰⁴³ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 9., str. 155. Izvjestitelji mjesnih školskih vijeća.

¹⁰⁴⁴ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 2, str. 13-15. Nešto o pravnim odnošajima učiteljskih sila na pučkim školama u Istri.

članak vezan uz učiteljske plaće o kojima se raspravljalo u parlamentu.¹⁰⁴⁵ Zaključak je rasprave da su učiteljske plaće bile različite diljem Monarhije i da Carevinsko vijeće tu najmanje može pomoći jer ustav nalaže da o povećanju učiteljskih plaća odlučuju pokrajinski sabori.

Učitelji su polagali ispit osposobljenja na Učiteljskoj školi u Kastvu, pa prema informacijama iz lista možemo utvrditi kako je ispit sastavljen. Ispit osposobljenja sastojao se od pismenih zadataka. Iz pedagogije i hrvatskoga jezika tema je bila *Na što se proteže školska stega i koja ćemo sredstva upotrijebiti da ju se održi*.¹⁰⁴⁶ Održavanje discipline u razredu i urednost jedna je od važnih tema o kojoj su promišljali učitelji Narodne prosvjete. Na jednoj konferenciji dotakli su se i teme polaska u školu bez prisile. Objavljen je članak, autora Josipa Sirotića, nadučitelja u pučkoj školi u Slumu (Roč) *Kako ćemo postići bolji polazak škole bez prisilnih sredstava?*.¹⁰⁴⁷ Prema zakonskoj odredbi temeljnog pokrajinskog školskog zakona roditelji koji redovito ne šalju svoju djecu u školu bit će kažnjeni s novčanom globom od 2 do 10 krune za svaki mjesec. Ako roditelji to ne mogu platiti onda će kaznu odslužiti u zatvoru u razmjeru od 6 sati za svake 2 krune. U članku autor objašnjava kako utjerivanje kazne kod roditelja, koji zaista to ne mogu platiti, vodi do dvostrukog negativnog efekta. Prije svega će roditelji smatrati krivim učitelja zbog stanja u kojemu su se našli, a s druge strane svoju nevolju prebacit će na svoje dijete pa, osim što će ga kazniti, neće mu dopustiti odlazak u školu. Tako je prijedlog autora pronalazjenje rješenja koje će zadovoljiti učenike i roditelje. Potrebno je raditi na dobrim odnosima i dobroj komunikaciji s roditeljima te im ukazivati na važnost pohađanja škole. Predlaže se da učitelji ne upisuju neopravdani izostanak stalno, već neka procjene o karakteru izostanka pojedinih učenika.

U časopisu se također naglašava kolika je važnost rada i s roditeljima učenika. Često se objavljuju članci koji naglašavaju potrebu za redovitim roditeljskim sastancima na kojima će se objašnjavati uloga učitelja i važnost školovanja te uspostaviti dvosmjerna komunikacija. Cilj je bio na organiziranim roditeljskim večerima upoznati se s problemima roditelja i odgovarati na njihova pitanja i nedoumice. Kako su učitelji dobro pripremljeni po pitanju struke, potrebno im je malo prakse i pedagoških vještina pa se u jednom članku predlaže i dodatna literatura za usavršavanje poput knjige Adolfa Mathiasa *Kako odgajamo našeg sina Benjamina? (Wie*

¹⁰⁴⁵ Narodna prosvjeta, 1912., br.1, str. 25. Učiteljske plaće u parlamentu.

¹⁰⁴⁶ Narodna prosvjeta, 1912., br. 11-12., str. 255. Ispiti usposobljenja na učitelj, školi u Kastvu.

¹⁰⁴⁷ Narodna prosvjeta, 1912., br. 11-12., str. 223-225. Kako ćemo postići bolji polazak škole bez prisilnih sredstava.

erziehen wir unseren Sohn Benjamin?, 1899.) ili dr. Hermanna Weimera *Putovi do srca učenika* (*Der Weg zum Herzen des Schülers*, 1907.).¹⁰⁴⁸ Osim podučavanja u školi, preporuka je Ministarstva bila da učitelji drže i predavanja roditeljima i ostalim stanovnicima u večernjim satima ili nedjeljama. Teme za predavanja bile su raznolike, od poljodjelstva do hrane, pića, obitelji, a neka predavanja odnosila su se i na povijesne teme.¹⁰⁴⁹

Članci redovito donose vijesti o stanju u pučkim školama u cijeloj Monarhiji i statističke podatke prema kojima se uspoređuje stanje pučkih škola u Istri i Dalmaciji sa stanjem u ostatku austrijskih pokrajina i to po pitanju broja učenika, broja otvorenih škola, broja zaposlenih učitelja, a još češće mogu se naći članci koji govore o usklađenosti i povećanju učiteljskih plaća. O pitanju plaća raspravljalo se i na kotarskim učiteljskim konferencijama, a časopis donosi i članak koji izvješćuje o visini plaće francuskih učiteljica i učitelja kojih je 1906. godine bilo sveukupno 144 000. Početna plaća učitelja iznosila je 1100 franaka, dok plaća učitelja u Njemačkoj iznosila je 2200 njemačkih maraka.¹⁰⁵⁰ U istom broju objavljena je i informacija kako učitelji u Štajerskoj na svojim sastancima stalno potražuju bolje plaće sukladno zakonskim aktima koji plaću reguliraju. Uređenje učiteljskih plaća problematika je koja se učestalo javlja u svim časopisima koji prate problematiku školstva. Po pitanju plaća udružili su se i svi učitelji, hrvatski, slovenski i talijanski u Puli u ožujku 1907. godine na sjednici na kojoj se raspravljalo o učiteljskim plaćama.¹⁰⁵¹ Zaključak sjednice bio je da se zahtjevi o boljem statusu i plaćama učitelja prosljede preko Carsko-kraljevskog namjesnika Istarskom saboru, gdje bi se o toj temi raspravilo.¹⁰⁵²

Narodna prosvjeta redovito donosi vijesti o zaključcima rada Carsko-kraljevskog kotarskog školskog vijeća. Vijeće je raspravljalo i odobravalo razne zahtjeve koje su uputili učitelji. O zahtjevima učitelja za premještaj u druge škole, o odobrenim novčanim potporama za izgradnju škola, financijskim potporama za stipendije ili nagrade učiteljima, o odlukama vezanim za dopuste učiteljima radi bolesti ili nesreće u obitelji ili o odlukama vezanim za disciplinarne postupke koji su se vodili prema učiteljima.¹⁰⁵³ Zadnji podatci koje časopis donosi o broju

¹⁰⁴⁸ *Narodna prosvjeta*, 1912., br. 7., str. 180-181., Škola i roditelji.

¹⁰⁴⁹ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 4. Vjesnik.

¹⁰⁵⁰ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 2. *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 6.

¹⁰⁵¹ *Narodna prosvjeta*, 1907. br. 3. Još nešto o pravnim odnošajima učiteljskih sila na pučkim školama u Istri

¹⁰⁵² *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 3. Uređenje učiteljskih plaća.

¹⁰⁵³ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 4. Carsko-kraljevsko kotarsko vijeće u Pazinu.

učitelja u Istri 1914. kazuje da ima 234 učitelja/ica u hrvatskim pučkim školama te 65 učitelja/ica u privatnim Družbinim školama.¹⁰⁵⁴

Prema podacima koliko se iz državnog proračuna izdvaja za obrazovanje, navedene informacije iz 1907. godine daju usporedne podatke prema kojima je uspoređen proračun za vojsku i proračun za obrazovanje. Prema navedenim podacima Engleska troši 25 % proračuna na vojsku, a 6 % na prosvjetu, Francuska 24 % na vojsku, 5 % na prosvjetu, Njemačka 18 % na vojsku, 7 % na prosvjetu, Danska 11 % na vojsku, 3 % na prosvjetu, Italija 9 % na vojsku i svega 1 % na prosvjetu, Austro-Ugarska 9 % na vojsku, a 2 % na prosvjetu te Švicarska 8 % na vojsku i 14 % na prosvjetu. Iz podataka je vidljivo kako na prosvjetu iz državnog proračuna najviše izdvaja Švicarska, a Italija i Austro-Ugarska najmanje.¹⁰⁵⁵

Zanimljivo je kako se u časopisu namijenjenom učiteljima često javljaju članci koji uspoređuju austrijski školski sustav sa sustavima drugih zemalja. U *Narodnoj prosvjeti* učitelji su mogli informirati se o školskom sustavu Osmanskog Carstva.¹⁰⁵⁶ Tako doznajemo da se pučke škole u Osmanskom Carstvu dijele u dvije kategorije: na opće državne, jer je država njihov osnivač, i općinske pučke škole jer im je općina osnivač. Školski sustav temelji se na donesenim zakonima kojima su uređene škole, obveze učitelja, učenika i roditelja i sam program rada pučkih škola.

U *Narodnoj prosvjeti* daje se preporuka i za druge školske listove. Preporučuje se list za učiteljstvo i prijatelje škole pod nazivom *Škola*. List je izlazio jednom mjesečno u Zagrebu po cijeni od 4 krune godišnje, a urednik lista bio je Stjepan Širola.¹⁰⁵⁷ Isto tako list *Preporod* - pedagoška smotra za roditelje, učitelje i sve prijatelje mladeži. List je izlazio u Zagrebu, cijena mu je bila 4 krune godišnje, a urednik Vjekoslav Košćević.¹⁰⁵⁸ Treći list koji se preporučio učiteljskom istarskom društvu bio je *Učiteljski glas*, glasilo Saveza Dalmatinskih učitelja. List je izlazio u Šibeniku, a urednik lista bio je Dinko Sirovica.¹⁰⁵⁹

Časopis *Narodna prosvjeta* svojim je radom afirmirao hrvatske učitelje diljem Istre i time doprinio razvoju hrvatskog pučkog školstva. Istoimeno učiteljsko društvo bilo je vrlo aktivno

¹⁰⁵⁴ *Narodna prosvjeta*, 1914., br., 1, str. 35. Broj hrvatsko-slovenskoga učiteljskoga osoblja u Istri.

¹⁰⁵⁵ *Narodna prosvjeta*, 1907., br. 3. Prosvjeta i vojništvo.

¹⁰⁵⁶ *Narodna prosvjeta*, 1908., br. 7-8., str. 102. Turske pučke škole u carevini Turskoj.

¹⁰⁵⁷ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 2., str. 28. Književnost i umjetnost.

¹⁰⁵⁸ *Narodna prosvjeta*, 1906. br. 2., str. 28. Školska glasila.

¹⁰⁵⁹ *Narodna prosvjeta*, 1906., br. 2., str. 28. Književnost i umjetnost.

i djelovalo na osvješćivanju svojih učitelja te im omogućilo stručno i pedagoško usavršavanje. Časopis i društvo pomogli su u stvaranju građanske inteligencije koja se kroz škole borila za nacionalni identitet. Kod učiteljskih društava i kod njihovih časopisa vidljivo je da su doneseni školski zakoni dobro prihvaćeni i da se škola uredila po njima bez obzira što su zakoni prouzročili i probleme učiteljima, roditeljima i učenicima. Zakoni su s vremenom zaživjeli i doprinijeli razvoju hrvatskog pučkog školstva u Istri.

6.3. Hrvatska škola

Hrvatska škola je list za školstvo, prosvjetu i književnost, glasilo oko kojega se okuplja Katoličko učiteljsko društvo za Istru u Pazinu. List je izlazio mjesečno u Pazinu od siječnja 1912. do početka Prvog svjetskog rata, 1914. godine. Tiskalo ga je Tiskovno društvo iz Pazina. Radi se o udruzi koju su osnovali svećenici u Pazinu na poticaj krčkoga biskupa Antuna Mahnića u kolovozu 1910. godine. Kasnije je katolički pedagoški list *Hrvatska škola* izlazio kao godišnjak u Ljubljani do 1916. godine. Najviše pristaša okupljao je među klerikalno opredijeljenim čitateljima u Sloveniji i Hrvatskoj.¹⁰⁶⁰ O tome svjedoče i podatci sa skupštine društva održane povodom prve godišnjice djelovanja na Košljunu (otok Krk).

Hrvatska škola tiskala se u 400 primjeraka, a raspačalo se pretplatnicima ukupno 361 primjerak. Od toga na tisak je bilo pretplaćeno 117 učitelja i 158 svećenika. Od ostalih institucija na list je bilo pretplaćeno 5 čitaonica, 17 društava, samostana, zavoda i knjižnica, 29 novina, 27 trgovaca, seljaka i drugih, 2 mjesnih školskih vijeća, 6 đaka.¹⁰⁶¹ Najviše primjeraka časopisa odlazi u Istru. Samo društvo na jednom sastanku zaključuje kako je to premali broj pretplatnika. Glavni urednik časopisa do 1913. godine bio je Josip Bačić koji je učiteljsku školu završio u Kopru pa službovao u pučkim školama u Sovinjaku, Buzetu, Draguču, bio je ravnatelj Učiteljske pripravne škole u Pazinu, a do kraja Prvog svjetskog rata radio je u Pazinu i na hrvatskoj Ženskoj učiteljskoj školi. Bio je predsjednik Učiteljskog društva 1908. - 1911. Narodna prosvjeta za Istru i objavljivao je članke u *Novom listu*, *Pučkom Prijatelju*, *Domaćem ognjištu* i *Katoličkom listu*.

¹⁰⁶⁰ Dostupno na URL-22: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1139/hrvatska-skola-casopis>, pristupljeno 2. 2. 2022.

¹⁰⁶¹ *Hrvatska Škola*, rujan 1912., br. 8. Prva godišnjica Hrvatske Škole, zapisnici., str. 146.

List se bavio, kao što u samom nazivu i piše, prosvjetnim i književnim temama. Kao što je najavljeno u prvom siječanjskom broju časopisa, svrha je lista okupiti *učiteljstvo pod zastavu, na kojoj je napisano „Uzgoj za Boga i narod“*, a zapravo list okuplja učitelje i roditelje, svećenike, profesore i vjeroučitelje.¹⁰⁶² U prvom broju objavljena je nastavna jedinica u obliku razgovora učitelja i učenika na temu *Života i rada biskupa Jurja Dobrile*. Nastavna jedinica razrađuje se u podteme te izlazi do 4. broja pod naslovom *Biskup Dr. Juraj Dobrila - Metodička jedinica povijesne obuke, tema: Dobrilin rad*.¹⁰⁶³

U listu se pod rubrikom *Lične i školske vijesti* redovito donose informacije iz školskog života. Tako se mogu naći vijesti o imenovanjima carsko-kraljevskih namjesnika, brojne odluke koje donosi Ministarstvo bogoštovlja i nastave ili pak informacije o ispitima osposobljenja za pučke škole koje provodi Učiteljska škola u Kastvu. U časopisu se navodi kada će se ispit održati, ali i što sve treba pripremiti i koje će se teme vrednovati na samom ispitu.¹⁰⁶⁴ Ispit se sastoji od polaganja stručnih pedagoških tema, hrvatskog, talijanskog i njemačkog jezika, matematike i fizike. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu imenovalo je 1911. godine članove ispitnog povjerenstva za opće pučke i građanske škole s hrvatskim nastavnim jezikom u Kastvu za sljedeće tri školske godine. Ravnatelj povjerenstva bio je ravnatelj Učiteljske škole u Kastvu Vladimir Nazor, dok su ostali članovi bili zamjenik ravnatelja profesora Učiteljske škole u Kastvu Jakov Jakac i profesori iz iste škole Matija Sepić, dr. Matija Tentor, Antun Mučalo, Ivan Sprachmann, Rudolf Saršon, Antun Ryšlavy te kotarski nadzornik Karlo Pribilo i ravnatelj Pučke škole u Opatiji Augustin Rajčić.

Časopis donosi informacije o otvorenju novih hrvatskih pučkih škola, o raspisanim natjecajima za učiteljska mjesta u Istri, o novim imenovanjima učitelja i učiteljica i njihovim napredovanjima. Tako časopis donosi vijest kako je u VIII. čin napredovao i upravitelj C. kr. pripravnice na državnoj gimnaziji u Puli g. Berno Bekar.¹⁰⁶⁵ Časopis donosi i vijesti o problemima s kojima se suočavaju učitelji, posebice o neravnopravnom statusu i nejednakim plaćama između učiteljica i učitelja. Tako se iz novina doznaje kako u novije doba u pojedinim dijelovima Austrije zakonodavna tijela pokušavaju popraviti nepravdu prema statusu kojeg u školama imaju učiteljice. U kraljevini Češkoj u listopadu 1912. godine izglasana je jednakopravnost učiteljica s učiteljima.¹⁰⁶⁶ Jedna od učestalih tema bili su tečajevi

¹⁰⁶² *Hrvatska škola*, siječanj 1912., br.1. Uzgoj pojedinca i mnoštva.

¹⁰⁶³ *Hrvatska škola*, 1912., br. 4., str. 69-71. Lične i školske vijesti.

¹⁰⁶⁴ *Hrvatska škola*, 1912., br. 1., str. 18. Osposobljenje za učitelje pučkih škola u Kastvu.

¹⁰⁶⁵ *Hrvatska škola*, 1912., br.1., str. 18. Promaknuća.

¹⁰⁶⁶ *Hrvatska škola*, 1912., br. 1, str. 18. Jednakopravnost učiteljica s učiteljima.

osposobljavanja za učitelje i učiteljice. Zakonska regulativa omogućava daljnju naobrazbu učitelja za građanske škole. Tečajeve je odobrilo Ministarstvo bogoštovlja i nastave pa su se održavali u Puli za učitelje njemačkoga i talijanskog jezika.¹⁰⁶⁷ Takvi tečajevi nisu upriličeni i za učitelje hrvatskog i slovenskog jezika jer nisu postojale građanske škole. Učiteljsko društvo u novinama apelira da bi u Istri bilo potrebno otvoriti barem jednu mušku i jednu žensku građansku školu na hrvatskom jeziku. U Istri tada nema ni jedne učiteljice s ispitom za građanske škole, a od učitelja je samo jedan pokrajinski učitelj i jedan državni učitelj vježbaonice s tim ispitom. Postoje škole gdje bi se ti tečajevi mogli održavati, Gimnazija u Pazinu, Učiteljska škola u Kastvu i Realna gimnazija u Volosku-Opatiji. Ipak postoji druga vrsta tečaja za daljnje usavršavanje i napredovanje učitelja, a to je Tečaj za risanje po naravi u Pazinu i u Kastvu, Tečaj za gimnastiku u Medulinu i Tečaj za poljodjelstvo na Državnom uzor-gospodarstvu u Pazinu. Neki su hrvatski učitelji dobili priliku stručno se usavršavati na gospodarskom tečaju u Splitu i na obrtnom tečaju u Ljubljani.¹⁰⁶⁸ Časopis stalno objavljuje i literaturu koja može poslužiti učiteljima za stručno usavršavanje. Tako primjerice obavještava svoje članove da je izašla u Zagrebu 1911. godine knjiga, ispravljeno i nadopunjeno izdanje, koja govori o povijesti školstva autora Antuna Cuvaja, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*.¹⁰⁶⁹ Iz Cuvajeve knjige doznaje se da 1911. godine u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji djeluje 7 učiteljskih škola i to 3 zemaljske muške učiteljske škole u Zagrebu, Petrinji i Osijeku, 3 konfesionalne u Zagrebu, Pakracu i Karlovcu i 1 privremeni Ženski licej za učiteljice u Zagrebu.¹⁰⁷⁰ Osim toga, časopis pod rubriku *Knjige i novine* promovira i potiče na usavršavanje čitanjem i sljedećih časopisa: *Luč*, glasilo hrvatskog katoličkog đaštva koje izlazi u Zagrebu tri puta na mjesec te predstavlja primjer hrvatskog kulturnog života. *Svećenička Zajednica*, novine svećeničkih organizacija koje na hrvatskom, slovenskom i latinskom, izlazi u Krku. U Zadru izlazi pod uredništvom profesora s otoka Krka Ivana Butkovića *Mladost*, list za mladenačka društva. Zatim zagrebački list namijenjen hrvatskom katoličkom ženskom obrazovnom svijetu *Sve za vjeru i za dom*.¹⁰⁷¹ Osim spomenutih, još se preporučuju i zagrebački *Glas Naroda*, kršćansko-socijalno glasilo *Dan* i *Pučke Novine*, časopisi iz Splita, *Hrvatska Rieč* iz Šibenika. U Rijeci na hrvatskom i

¹⁰⁶⁷ *Hrvatska škola*, 1912., br. 1, str. 14. Daljnja izobrazba učitelja.

¹⁰⁶⁸ Isto.

¹⁰⁶⁹ *Hrvatska škola*, 1912., br.1., str. 20. Gradja za povijest školstva.

¹⁰⁷⁰ Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. Svezak X. Od 31. listopada 1888. do danas, Zagreb, 1913., str. 161.

¹⁰⁷¹ *Hrvatska škola*, 1912., br. 8., *Knjige i novine*., str. 170-171.

talijanskom jeziku izlazio je pod uredništvom kapucina *Il Quamero*. U Rijeci još izlazi i *Kuća dobre štampe* i *Obitelj*. A preporuka je i za čitanje mostarskog časopisa *Kršćanska Obitelj*. *Naša Gospa Lurdska* časopis je u Hrvatskoj koji ima najviše pretplatnika i čitatelja, te svakako časopis iz Istre *Pučki Prijatelj*.¹⁰⁷²

Kao i u prethodnim časopisima i u ovom se raspravlja i osvještava važnost roditeljskih sastanaka i dobrih odnosa učitelja i roditelja.¹⁰⁷³ Naglašava se važnost učitelja u dijeljenju informacija o upisima i obveznom polasku u školu. Komunikacija s roditeljima trebala je prema članku uključivati teme vezane za aktivnosti u učionici, postignuća učenika i način na koji se roditelji mogu uključiti u rad s djetetom. Nadalje se u članku objašnjava na koji način treba pristupiti roditeljima, kako s njima razgovarati, na koji način rješavati probleme i što je cilj roditeljskih sastanaka. Obveza je školskog upravitelja organizirati roditeljski sastanak na kojemu će tumačiti zakonske odredbe i obveze roditelja te rješavati tekuću školsku problematiku. U članku su navedeni obrasci ponašanja učitelja i kako se roditeljski sastanak može održati. Cilj je ovog članka bio podučiti učitelja kako da uspostavi s roditeljima dobar odnos i dvosmjernu komunikaciju. Jedna od glavnih preokupacija onodobnog učitelja bio je i moralni odgoj, odnosno razvoj vrlina, cjeloživotnih vrijednosti i vještina kod mladih. Tako o toj temi u časopisu piše Ivan Mahulja i objašnjava kako *naš seljak, a i mnogi učeni ljudi, dapače i neki učitelji, smatraju glavnom zadaćom pučke škole, da djeci utuže u glavu razna znanja, a zanemaruju pritom posvema uzgoj duše i srca*.¹⁰⁷⁴ Učiteljica Marija Pavačić u časopisu objavljuje članak pod naslovom *Koja ćemo sredstva upotrebiti, da djeca i kad dovrše pučku školu ostanu dobra i nepokvarena* kojim objašnjava kako su vjera i obrazovanje osnova kulture i budućnosti mladih.¹⁰⁷⁵ *Hrvatska škola* je časopis hrvatskog učiteljskog društva u Istri koji, također, svjedoči o njihovom predanome i plodnome radu. Društvo je kroz tematiku vezanu uz obrazovanje, školstvo, vjeru i kulturu njegovalo svoj hrvatski nacionalni identitet. Na žalost, nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata 1914. godine ugasilo se učiteljsko društvo i časopis oko kojega su se okupljali.

¹⁰⁷² Isto.

¹⁰⁷³ *Hrvatska škola*, 1912., br. 4, str. 80., Roditeljski sastanci.

¹⁰⁷⁴ *Hrvatska škola*, 1912., br. 5-7., str. 120-122., Upliv škole na vanjsko ponašanje djece.

¹⁰⁷⁵ *Hrvatska škola*, 1912., br. 5-7., str. 130-133., *Koja ćemo sredstva upotrebiti, da djeca i kad dovrše pučku školu ostanu dobra i nepokvarena*.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dosadašnja znanstvena istraživanja vezana uz problematiku školstva u Istri daju općenitu sliku stanja hrvatskog pučkog školstva. Neznatna je literatura koja cjelovito prati razvoj pučkog školstva u Istri kroz implementaciju zakonskih akata i temeljnih školskih zakona. Ni jedno dosadašnje istraživanje ne analizira i uspoređuje stanje na terenu u školama koje su otvarane ili zatvarane, zavisno od političkih, gospodarskih ili društvenih uvjeta sredine u kojoj su pučke škole djelovale. Stoga se ovim radom istražilo na koji se način razvijalo školstvo u Istri i kako su se primjenjivale zakonske odredbe na samom terenu odnosno u pučkim školama.

Školski zakoni doneseni 1868. i 1869. kao i njihove inačice u austrijskim i ugarskim zemljama odredit će temelje obrazovanju i dovesti do sustavnog unapređenja školstva. Upravo je uspostavljanje obaveznog osnovnoškolskog sustava označilo prekretnicu u razvoju europskog društva. Uvođenje obaveznog obrazovanja za sve skupine stanovništva odrazit će se na pojavu nacionalnog identiteta i kulturnu integraciju novih nacionalnih država nastalih u 18. i 19. stoljeću, posebice država koje su nastale u 2. polovini 19. stoljeća. Uspostava nacionalnih obrazovnih sustava koji su zakonski definirani diljem Europe nizom donesenih akata odvojit će obrazovanje od crkvenog patronata. Obzirom da se radi o Monarhiji, koja nije u svim svojim područjima jednako razvijena, paketom školskih zakona htjelo se implementirati i ujednačiti u svim dijelovima Monarhije novi školski sustav. Novi školski sustav trebao je održati kontrolu rada svih školskih ustanova kroz mrežu školskih nadzornih vijeća, propisati i ujednačiti nastavne planove te postaviti adekvatni učiteljski kadar.

Nekoliko je ključnih i temeljnih državnih zakona Austro-Ugarske. *Zakon o odnosu škole i crkve* objavljen je 25. 5. 1868. i donosi temeljne odredbe o prelasku škola iz crkvenog u državni nadzor. Zatim je tu *Državni zakon o pučkim školama* objavljen 14. 5. 1869. Njime se utvrđuju temeljna načela odgojne ustanove u odnosu prema javnim školama. Pokrajinska inačica Državnog zakona o pučkim školama je *Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama za Markgrofoviju Istru* objavljen 30. 3. 1870. On govori o utemeljenju, uzdržavanju i pohađanju javnih pučkih škola. Istog je datuma i *Zakon kojim se reguliraju prava učitelja u javnim pučkim školama Markgrofovije Istre*. Uz navedene zakone donesen je cijeli niz zakonskih uredbi kojima se definirao i razvijao obrazovni sustav. Pokrajinskom zakonodavstvu prepušteno je donošenje detaljnijih odredaba vezanih za odabir nastavnog jezika u pučkim školama, za definiranje učiteljskog kadra, za određivanje učiteljskih plaća te kod predlaganja nastavnog

plana i programa. Iako je školstvo u Istri u trenutku donošenja zakona opterećeno problemima, tadašnja spora primjena zakonske regulative ipak čini temelj hrvatskog sustava i to onaj koji je zaživio 1870-ih, razvijao se i postao temelj današnjem hrvatskom školskom sustavu. Zakonima se stvorila mreža škola i školskih institucija koje su imale za cilj implementaciju donesenih temeljnih školskih zakona. Kotarski nadzor nad školstvom i njegova uloga u implementiranju državnih obrazovnih zakona bit će od velike važnosti u razvoju školstva u Istri.

Sama implementacija zakonskih akata pokazala je način i smjer kojim se razvijalo pučko školstvo u Istri. Kako razvoj školstva nije samom sebi svrha, zapravo je pokazatelj razvoja i stvaranja građanskog društva u Istri koje se i kroz obrazovanje oduprlo talijanizaciji te očuvalo svoj nacionalni identitet. U tom razdoblju školstvo postaje dostupno svima, ali i obvezno za sve, neovisno o društvenom statusu i financijskoj moći pojedinca. Stvaranje pučkog školskog sustava u Istri pratili su mnogobrojni problemi, političke, financijske i nacionalne prirode, što je dodatno kompliciralo oživotvorenje propisanih zakonskih rješenja. Modernizacija školstva dovela je do modernizacije društva. Primjeri u radu su pokazali kako je stvorena hrvatska građanska inteligencija u Istri, dovoljno borbena, osnažena i uspješna u afirmaciji temeljnih prava poput građanskih sloboda koje čine temelj modernih država. Upravo je ta novostvorena hrvatska inteligencija građanskog podrijetla (svećenici, učitelji, odvjetnici) pokrenula kulturne i političke programe koji su se počeli oblikovati kao preporodne ideje i ciljevi.

Za Austro-Ugarsku Monarhiju bilo je obrazovanje političko pitanje, a svi doneseni zakoni stvorili su brojne mogućnosti na terenu gdje su vertikalno od državne do lokalne razine takve politike po pitanju školstva pridonijele ne samo opismenjavanju stanovništva, već i stvaranju građanskog sloja i razvoju otvorenosti obrazovnog sustava. Donošenjem državnih školskih zakona postavljena su osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu i utvrđene osnovne postavke kasnijem razvoju državnoga školstva i moderne države. Današnje školstvo svjedoči kako su odredbe donesenih zakona i danas utkane u suvremene obrazovne sustave i čine njihov temelj. Dostupna arhivska građa i njezina analiza pokazala je kako se u sve hrvatske pučke škole u Istri postupno uvode i primjenjuju doneseni temeljni državni zakoni. Govorimo o istarskom području gdje se doslovno trebalo boriti za svoj osnovni nacionalni identitet, u zajedničkom suživotu triju nacionalnosti, jezika i kultura. Međutim, bez obzira na teškoće i probleme u kojima su se hrvatske pučke škole našle, možemo govoriti o postupnom kvalitativnom i kvantitativnom razvoju hrvatskog pučkog školstva u Istri.

Pokrajinskim školskim zakonom o javnim pučkim školama od 30. 3. 1870. započinje novo razdoblje u razvoju i modernizaciji istarskog školstva. Zakon propisuje obavezno školovanje, ali i ugrožava postojanje hrvatskih škola. Rješenje je pronađeno kroz snažni nacionalni osjećaj kojim se krenulo u realizaciju prava na nacionalnu ravnopravnost i korištenje hrvatskog jezika u upravi, školstvu, kulturnim i ostalim javnim institucijama. *Državni zakon o školama* od 1869. definira je u dva članka očuvanje vlastite nacionalnosti i pravo poučavanja na vlastitom jeziku te da o jeziku poučavanja, odlučuje Zemaljsko školsko vijeće. Opismenjavanje i socijalizacija većinskog hrvatskog stanovništva u Istri kroz vlastiti jezik i vlastite škole dio je nacionalno-integracijskog procesa i pokazatelj razvoja pučkog školstva, ali i razvijenosti društva koje se paralelno iz feudalnog pretvaralo u građansko. Taj proces nije tekao glatko jer u Istri paralelno pratimo razvoj triju nacionalno-integracijskih procesa, među Talijanima, Hrvatima i Slovencima. Upravo stalno sukobljavanje između Talijana s jedne strane te Hrvata i Slovenaca s druge strane u Istri doprinijelo je otežanom razvoju hrvatskog i slovenskog školstva u pučkim školama.

U očuvanju nacionalnog identiteta jedan od problema bili su popisi stanovništva koji se vrše kroz metodologiju uporabnog jezika i ne prikazuju realnu etničku sliku stanovništva Istre. Tijekom popisivanja stanovništva utvrđene su brojne nepravilnosti. Ipak službene državne statistike nisu mogle previše odstupati od stvarnog stanja, pa su pokazale kako Hrvata i Slovenaca u Istri ima tri puta više nego Talijana. Iz tablica službenog popisa stanovništva može se očitati kako u Istri postoji i porast broja stanovnika što je rezultat prirodnog prirasta. Osim pitanja uporabnog jezika, u Istri je bio izražen i problem pismenosti. U Istri je 1890. bilo pismeno svega 27 % stanovništva. U Istri su gradska središta još uvijek manje sredine koje bilježe mali broj gradskog stanovništva, većinom gradove nastanjuju Talijani, a Hrvati čine ruralno stanovništvo. Istarski Hrvat većinom je vezan za svoju zemlju, a buđenje i stvaranje nacionalne svijesti bilo je moguće kod šireg građanskog sloja. Hrvatski građanski sloj u vrijeme donošenja školskih temeljnih zakona bio je tek u povojima i nakon ukinuća kmetstva započinje svoj razvoj. U teškim gospodarskim uvjetima nastat će hrvatski građanski sloj. Hrvatski je seljak trebao postati nositelj nacionalne svijesti u Istri i morao se izvući iz stalne talijanske gospodarske podvlastenosti. Sve se to događalo paralelno s razvojem hrvatskog pučkog školstva u Istri. Širenje i stjecanje obrazovanja bio je preduvjet za političko sudjelovanje i integraciju građana. Ostvarivanje prava na građanske slobode zajamčene zakonima jedan je od osnovnih temelja za formiranje modernih demokracija. Ta se borba u Istri istodobno vodila u

obliku procesa socijalizacije s nacionalnim predznakom. Socijalizacija društva kroz obrazovnu komponentu na temelju prava na vlastiti jezik bila je ključan čimbenik razvoja društva i očuvanja nacionalnog identiteta. Ritam svih promjena istarskog stanovništva možemo pratiti kroz demografsku strukturu, političku borbu, borbu za otvaranjem hrvatskih škola, razvijanjem građanske kulture do uključivanja istarskog društva u postojeće kulturne tokove i gospodarske grane koje će hrvatskog seljaka uključiti u razvijeno društvo u građansko društvo. Do kraja Prvog svjetskog rata Hrvati u Istri otvorili su više od 400 različitih institucija, od kulturnih, obrazovnih do gospodarskih, novčarskih, zadružnih, proizvodnih, športskih i drugih društava i organizacija. Sva ta društva imala su za cilj afirmaciju nacionalnog i kulturnog identiteta Hrvata u Istri.

Prema novom školskom zakonu općine postaju uzdržateljice škola i imaju veliki utjecaj na razvoj pučkih škola. Mjesne su općine postale osnivačima svim pučkih školama koje su se financirale iz općinskih izvora. Općine su tako vodile brigu o izgradnji, održavanju i izdržavanju pučkih škola. Kako su Talijani bili na vlasti u većini istarskih općina to je onda direktno utjecalo i na sam razvoj školstva. Do školskih državnih zakona škole su u manjim mjestima držali župnici i bile su pod patronatom crkve, a prelaskom u državno vlasništvo brigu su preuzele općine. Umjesto da se otvaraju i grade nove hrvatske pučke škole, kako je određeno i novodonesenim zakonskim aktima, općine u kojima su na vlasti Talijani zatvaraju pomoćne hrvatske škole o kojima su se skrbili župnici. Pučke utrakvističke škole, koje su polazili i Hrvati i Talijani, često su pretvarane u čiste talijanske pučke škole. Talijani žele očuvati svoj povlašten položaj pretvaranjem istarskog područja u etnički talijansku zemlju i talijanizaciju provode upravo kroz školstvo. Talijanski jezik i kulturu šire putem mreže pučkih škola. Talijanizacija započinje od najranijeg doba pa tako uz škole otvaraju i zabavišta gdje omogućuju roditeljima mogućnost školovanja u zabavištima i školama koji nude puno bolje uvjete od hrvatskih pučkih škola. Stoga je ključni cilj bio omogućiti razvoj pučkog školstva temeljem novih zakonskih okvira. Uvođenjem obveznog školovanja otvorio se pristup osnovnom obrazovanju za djecu iz svih društvenih slojeva. Školska zakonska regulativa je sustavno organizirala i regulirala socijalizaciju, obrazovne procese i procese učenja sljedeće generacije, a istarski je seljak stavljen pred gotov čin imao obvezu slati svoje potomstvo u školu. Iz postojećih podataka vidljivo je da od razdoblja donošenja temeljnih školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata ipak se povećao broj roditelja koji su svoju djecu slali u školu. Korištene su različite mjere i na sve se načine pokušalo razviti svijest kod stanovništva o potrebi školovanja i

opismenjavanja djece. Višestruki su razlozi zbog kojih roditelji nisu slali svoju djecu u školu koja je prema zakonu postala obavezna. Među najčešćim su svakako siromaštvo stanovnika i nepostojanje hrvatskih pučkih škola u područjima gdje žive obavezni školski polaznici.

Drugi problem nemogućnosti političkog djelovanja vidljiv je kroz rad zastupnika u Istarskom saboru. Istarski je sabor postao mjesto za borbu nacionalne integracije Hrvata, posebice za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika. Tadašnji izborni sustav temeljio se na kurijalnom pravu i imovinskom cenzusu što je direktno onemogućilo tadašnjem siromašnom većinskom hrvatskom stanovništvu sudjelovanje u izborima. Izmjene u izbornim zakonima omogućit će Hrvatima i Slovencima u Istri veću aktivnost u političkom životu i bolje izborne rezultate, posebice 1907. godine kada je zabilježen najbolji rezultat u korist hrvatskih zastupnika. Odnosi talijanskih zastupnika spram hrvatskih i slovenskih i sam rad Istarskog sabora bili su sve samo ne demokratični. Tadašnji hrvatski i slovenski zastupnici nisu imali zastupnički imunitet i osim borbe za prava hrvatskog naroda često su se borili i za svoj vlastiti život. Zapisnici rada Istarskog sabora, kao i članci u novinama, svjedoče o brojnim situacijama u kojima su hrvatski zastupnici bili uskraćeni za temeljna građanska prava, od nedopuštanja izlaganja u sabornici, iako su po Pravilniku rada sabora imali pravo i bili na dnevnom redu, do neprihvatanja dopisa pisanih hrvatskim jezikom, brojnih psovki pa na koncu i fizičkih napada talijanskih zastupnika na hrvatske i slovenske zastupnike. Obraćanje na hrvatskom jeziku, koje je zajamčeno austrijskim ustavom, završavalo je i na sudu. U borbi za ostvarivanje svojih prava i prava na obvezno školovanje, pronašli su se mehanizmi pomoću kojih su se otvarale pučke hrvatske škole. Borba hrvatskih zastupnika za ustavom zajamčenim pravom na uporabu hrvatskog jezika bila je i borba za demokratsko građansko pravo koje se na žalost nije primjenjivalo u sabornici. U Istarskom saboru prava hrvatskih i slovenskih zastupnika kršila su se stalno i onemogućavao se njihov rad, o čemu svjedoče i zapisnici sjednica. Onemogućavana je podjednaka afirmacija svih naroda u Istri, a favorizirani su vladajući Talijani, što je usporavalo modernizaciju hrvatskog stanovništva u Istri. Intenzivan rad na socijalizaciji većinskog hrvatskog stanovništva u Istri s nacionalnim predznakom, na izvjestan način direktno je utjecao na otvaranje hrvatskih pučkih škola.

U početku je primjetno smanjenje hrvatskih pučkih škola. Jedan dio njih bile su takozvane *škole za potrebu* ili *pomoćne škole* koje drže župnici u manjim istarskim mjestima u kojima učenike uče pisanju, čitanju i zbrajanju. U školskoj godini donošenja *Pokrajinskog školskog zakona* bilo je evidentirano gotovo 21 % takvih škola od ukupnog broja pučkih škola. *Državnim školskim*

zakonom uređeno je da se sve pomoćne škole kroz dvije godine moraju urediti kao javne pučke škole ili se moraju ugasiti ako njihovo postojanje više nije potrebno. Odluku o tome donose lokalne vlasti. U početku je vlast po općinama u većini talijanska, nezainteresirana za otvaranje hrvatskih pučkih škola.

Sljedeći problem nakon donošenja temeljnih školskih zakona javio se zbog nedostatka učiteljskog kadra koji bi preuzeo podučavanje u hrvatskim pučkim školama. Prema zakonskim odredbama svećenicima, tada u najvećem broju i jedinim učiteljima, nije dozvoljeno poučavanje u državnim školama. Novi školski zakon zahtjeva proširivanje i sustavnije obrazovanje učitelja. Zakoni su omogućili nastavnicima i sustavno stručno usavršavanje, razvijanje pedagoško-metodičkih vještina te mogućnost održavanja kvalitetnije nastave. Bilo je potrebno određeno vrijeme kako bi se stvorio hrvatski učiteljski kadar dostatan za rad u istarskim pučkim školama jer na području Istre nije postojala učiteljska škola na hrvatskome jeziku. Nije postojala ni srednja hrvatska škola. Poražavajuća je činjenica da će prva hrvatska srednja škola u Istri otvoriti svoja vrata tek 1899. godine. Bila je to hrvatska Carsko-kraljevska gimnazija u Pazinu. Osim borbe za pučke hrvatske škole u Istri, paralelno u sabornici i na terenu možemo pratiti i borbu za hrvatske srednje škole. Borba za srednje škole bila je direktno vezana uz stvaranje hrvatskog građanskog sloja koji bi bio gospodarski i tržišno konkurentan te nastavio nacionalno-integracijske procese u Istri. Prvi pazinski gimnazijalci zasigurno nisu pokrili tadašnje potrebe traženih kadrova u Istri, ali Gimnazija u Pazinu, kao jedina hrvatska u Istri, odigrala je zajedno sa svojim učiteljskim kadrom važnu ulogu u socijalizaciji ljudi i stvaranju intelektualaca koji će svojim djelovanjem pokrenuti i voditi integracijsko-nacionalne procese tadašnje Istre.

U stvaranju hrvatskog školskog sustava u Istri ključnu je ulogu imalo školsko društvo Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru. U društvenim i političkim okolnostima u kojima je Družba nastala, zahvaljujući angažiranosti istaknutih članova, Družba se pokazala kao jedan od vodećih nositelja nacionalno-integracijskog i modernizacijskog pokreta. Kao odgovor na sve veći pritisak Talijana i njihova društva *Legu Nazionale*, Družba je osnovala mrežu hrvatskih pučkih škola upravo tamo gdje su bile najpotrebnije. Osim borbe za otvaranjem hrvatskih škola i njihova prelaska iz privatnih u javne pokrajinske škole Družba se koristila i ostalim mehanizmima neformalnog podučavanja istarskog stanovništva. Svojim je djelovanjem radila na nizu kulturnih aktivnosti od otvaranja različitih institucija do brojnih manifestacija koje su se pod Družbinim pokroviteljstvom upriličile u brojnim istarskim mjestima. Implementacija

kulturnih sadržaja među pukom sastavni su dio nacionalne orijentacije i identiteta, a samim time određuju i političku orijentaciju. Djelovanje Družbe redovito je bilo popraćeno u člancima *Naše sloge*, prvim glasilom na hrvatskome jeziku u Istri i na kvarnerskim otocima, što je imalo ključnu ulogu u vrijeme preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u afirmaciji i razvoju hrvatskog društva u Istri koje se oduprlo talijanizaciji. *Naša sloga* izlazila je u razdoblju kojim se bavi i ova disertacija (1870. - 1915.). List je bio nositelj političke, gospodarske i društvene svakodnevice, obraćao se izravno narodu, poučavao ga je i informirao brojnim člancima i tako aktivno pridonosio podizanju i jačanju nacionalne svijesti.

Posljedica temeljnih školskih zakona je uspostavljanje obveznog školovanja za sve učenike od 6. do 12. godine. Zakoni su omogućili razvoj pučkog školstva u Istri. Nakon prve školske godine od uvedene zakonske regulative u pučke škole, pokrajinski nadzornik u svom izvješću navodi kako je jedan od problema slabo pohađanje škole. Brojni su razlozi tome: udaljenost od škola, siromaštvo, koje ne pruža mogućnost slanja djece u školu, ali i neosvijestjenost roditelja o važnosti školovanja. Radi se o roditeljima prisiljenim uposliti i svoju djecu da bi osigurali osnovnu egzistenciju svojoj obitelji. Tako djeca ostaju kući obavljajući razne poslove i ne idu u školu. Ipak je intenzivan rad na osvješćivanju i važnosti školovanja polučio rezultate. U godini donošenja školskih zakona pohađalo je školu ukupno 54 % učenika odnosno 46 % školskih obveznika nije ju pohađalo. U školskoj godini 1913./1914. ta brojka smanjena je i podaci govori o 20 % učenika koji još uvijek ne pohađaju nastavu odnosno nastavu pohađa 80 % školskih obveznika. Kotari Poreč, Pula i Pazin imaju najmanje pučkih škola, pa samim time i najmanje djece pohađa te škole. U razdoblju 1870. - 1914. dogodio se znatan kvantitativni skok u broju polaznika pučkih škola, broju hrvatskih pučkih škola i broju hrvatskih učitelja. Implementacija školskih zakona u vrijeme intenzivnog hrvatskog nacionalnog pokreta omogućila je ne samo otvaranje škola, već i stvaranje mreže hrvatskih pučkih škola koja će omogućiti opismenjavanje na hrvatskome jeziku, kao i očuvanje kulturnog identiteta. Od početnih 59 hrvatskih pučkih škola, od kojih je 30 bilo pomoćnih i 26 utrakvističkih škola, situacija se u školskoj godini 1913./1914. kvantitativno promijenila. Sada djeluje u Markgrofoviji Istri 132 pučke hrvatske škole, 10 pomoćnih te 4 utrakvističke. Primjetno je po školskim kotarima smanjenje broja pomoćnih i utrakvističkih škola, što je pokazatelj i kvalitete škola. Sve su škole morale zadovoljavati minimalne zakonske propisane regulative. Poboľjšala se kvaliteta školskih prostora, učionice su bile opremljene nastavnim sredstvima i pomagalicama potrebnim za rad, a podučavanje su vršili kvalificirani učitelji.

Ovim istraživačkim radom pokušalo se dublje i jasnije proširiti temeljne znanstvene spoznaje o razvoju hrvatskog školstva u Istri u razdoblju od 1870. do 1914. godine i obraniti ključni argument kako u navedenom istraženom razdoblju donošenjem modernih državnih zakona školstvo doživljava primjetnu kvalitativnu promjenu. Donošenjem državnih školskih zakona postavljena su osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu i utvrđene osnovne postavke kasnijem razvoju državnoga školstva i moderne države. Sve to dovest će do postupne modernizacija društva na svim razinama i stvoriti temelje za sustavno unapređenje pučkog školstva u Istri.

8. IZVORI I LITERATURA

8.1. IZVORI

8.1.1. Nepublicirani izvori, arhivska građa

Arhivio di stato di Trieste, Le Rappresentanze Municipali e Provinciali leggi fondamentali di stato, Trieste, 1869. Legge fondamentale dello Stato del 21 Dicembre 1867, sui diritti generali dei cittadini nei Regni e Paesi rappresentati nel Consiglio dell' Impero.

Arhivio di stato di Trieste, Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo. Volume primo. Antonio Coana. Rovigno, 1863.;1865., 1867., 1887., 1888.

Arhivio di stato di Trieste, l. R. Luogotenenza del Litorale (1850 -1918), Atti Generali (1906 - 1918). Consiglio scolastico provinciale dell'Istria.

Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., 9 kutija.

Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in Parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Parenzo), 1869. - 1918., kutija 7, L/1. Statistički podatci. Odgojno-obrazovne škole i društva, *Lega Nazionale* i Družba sv. Ćirila i Metoda., 1913.

Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-27, Carsko-kraljevsko kotarsko poglavarstvo u Pazinu (1868 - 1918), kutija 88, I/3 Udruženja (1874); kutija 24, I/4 Udruženja (1894); kutija 74, I/3 Udruženja (1899); kutija 58, I/3 Udruženja (1913).

Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, 2 kutije.

Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 5 kutija.

Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-439, C. kr. kotarsko školsko vijeće u Pazinu, 1869. – 1918., kutija 5, Jahresbericht über der Landstand der volksschulesens in Istrien pro 1880/1881.; 1882/1883., 1884/1885., 1886/1887., 1888/1889., 1888/1889., 1890/1891., 1892/1893, 1913./1914.

Državni arhiv Rijeka, HR-DARI-1, Zemaljski sabor Markgrofovije Istre. Protocollo della sedute della Dieta provinciale del Istria., sv. 3.; sv. 4.

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, HR-HDA-819, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, kutije 51 i 52., Izvešće Ravnateljstva o djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. siječnja 1904. godine.

Pokrajinski arhiv Kopar, SI PAK KP 355. Zbirka dokumentov s područja šolstva.

Pokrajinski arhiv Kopar, SI PAK KP 100. Učiteljišče Koper 1872-1923.

Relazione della presidenza sull'attività del Consiglio agrario provinciale del Margraviato d'Istria negli anni 1909, 1910 e 1911., Tipografia Gaetano Coana, Parenzo, 1913.

8.1.2. Publicirani izvori

Atti della I.R. ginnasio superiore di Capodistria. 1866. Anno scolastico 1865./66., Tipografia di Giuseppe Tondelli, Capodistria. (https://archive.org/details/bub_gb_TdXWX2DE-YwC/page/n65/mode/2up?view=theater, pristupljeno 2. 2. 2022.)

BECKER, Rolf. *Entwicklung des deutschen Bildungssystems im Überblick.* (<https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/zukunft-bildung/194145/ueberblick> ; 31. 10. 2014.)

BRATULIĆ, Vjekoslav. 1968. Zapisnici sjednica "Hrvatsko-slovenskog kluba" zastupnika u Istarskom saboru (1884-1901). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, vol. 11-12, br. (1966 - 1968). 121-199.

Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico:

Legge dei Comuni locali per il Margravio d'Istria, 10.7.1863., n. 13.

Legge del 25 Maggio 1868, colla quale vengono emanate le disposizioni di massima sui rapporti della scuola colla Chiesa, 1868., n. 46.

Legge dell'8 Febbraio 1869 valevole pel Margraviato d'Istria pel la sorveglianza sulle scuole, n. 10.

Legge del 14 maggio 1869 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 62.

Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, konzervazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 20.

Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n. 19.

Legge del 4 aprile 1870, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870 N. 20 sull' istituzione, konzervazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n. 23.

Legge dell'11 Febbraio 1873 valevole pel Margraviato d'Istria colla quale vengono completate alcune norme della legge provinciale 8 febbraio 1869 concentrate la sorveglianza sulle scuole, n. 11.

Legge del 8 febbraio 1873, volevole per Margraviato d'Istria concernente le scuole reali, n. 3.

Legge dell'3 novembre 1874 valevole pel Margraviato d'Istria, ed abrogato il 9 čl, della legge provinciale, n. 29.

Legge del 2 maggio 1883 nella quale si stabiliscono le massime fondamentali dell'azienda d'istruzione rispetto alle scuole popolari, n. 53.

Legge del 31 luglio 1895, volevole per Margraviato d'Istria, colla quale vengono mutate alcune disposizioni della legge provinciale 30 marzo 1870 N. 20, sull' istituzione, konzervazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari e di sostituirvi le seguenti disposizioni, n. 18.

Legge dei 14 Dicembre 1888 valevole Margravia d'Istria sulla regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante nelle scuole popolari pubbliche colla quale vengono modificati, n. 1.

Legge provinciale del 7 agosto 1896 volevole pel Markgraviato d'Istria, colla quale viene introdotta la tassa scolastica nelle scuole popolari pubbliche, n. 25.

Legge del 9 ottobre 1901 volevole pel Markgraviato d'Istria, colla quale vengono modificate alcune disposizioni delle vigenti leggi sui rapporti di diritto del personale insegnante nelle scuole popolari pubbliche dell'Istria, n. 35.

Zakon z dne 5. junija 1908 veljavaven za mejno grofovino istarsko s katerim se izdajajo nova določila, n. 31.

Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico:

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'10 febbraio 1869. colla quale vengono emanate disposizioni provvisorie sulla sorveglianza delle scuole, n. 15.

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'11 luglio 1869. colla quale emanata una Istruzione per gli I.R. Ispettori provinciali delle scuole, n. 130.

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'12 luglio 1869., quale vengono disposizioni transitorie per l'esecuzione della legge sulla scuole popolari, n. 131.

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'23 novembre 1869, sull ammissione di libri di testo e di lettura per la Scuole popolare, n. 158.

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'13 ottobre 1870, colla viene emanato un Regolamento scolastico e didattico per le scuole popolari generali nel Margraviato d'Istria, n. 123.

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'9 maggio 1872. colla quale emanata la prescrizione per la tenuta degli esami di maturità presso le scuole reali dei regni e paesi rappresentati nel Consiglio dell 'Impero., n. 16.

Ordinanza del Ministro del culto ed istruzione dell'27 gennaio 1875, colla quale vengono emesse disposizioni concernenti la costruzione di Edifici scolastici per scuole popolari e civiche, e la misure igieniche da attivarsi in tali scuole per L'Istria, n. 13.

CURIĆ, Sanja; SELMANI, Nikša. 2012. Učiteljska škola Dubrovnik (1874 - 1965), Državni arhiv u Dubrovniku. Dubrovnik. (<https://dad.hr/wp-content/uploads/2021/07/HR-DADU-175-UCITELJSKA-SKOLA-DUBROVNIK.pdf>, pristupljeno 2. 9. 2023.)

Državni zavod za statistiku. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. (<https://data.gov.hr/ckan/dataset/naselja-i-stanovni-tvo-republike-hrvatske-1857-2001>; pristupljeno 10. 10. 2021.)

Erlaß des Ministeriums des Cultus und Unterrichts, womit in Folge Allerhöchster Entschließung vom 2. September 1849 probeweise Begünstigungen bezüglich der Oberärzte, Oberwundärzte und Unterwundärzte auf die Dauer eines Jahres festgesetzt werden, 393/1848,

16. 9. 1849.(<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18490005&seite=00000711>, pristupljeno 26. 8. 2023.)

FICKER, Adolf (ur.). 1873. *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*. In Commission bei Alfred Hölder. Wien.

Izvešće o djelovanju ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. siječnja do 31. prosinca 1896. Naklada Družbe, Knjigotiskara V. Tomičić i dr., Opatija 1912. Fascikl XI, omot D18.; 1898., 1901., 1900., 1909., 1910., 1911.

Digitalna knjižnica Gradske knjižnice i čitaonice "Viktor Car Emin" Opatija.; (<https://dk-opatija.locloudhosting.net/collections/show/5>; pristupljeno 25. 6. 2022.)

Jahresbericht K.u.k. Marine-Unterrealschule. 1907. Jahresbericht über die k.u.k. Marine-Unterrealschule in Pola; Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahr 1906/1907. -. Pola: Verlag der k.u.k. Marine-Unterrealschule.

JELUŠIĆ, Ernest; KÜRTI, Adolf. 1904. Izvešće hrvatske trirazredne mješovite pučke škole u Puli sa usporednicom u Vinkuranu Družbe Sv. Ćirila i metoda za Istru za školsku godinu 1903-1904. Hrv. trirazredna mješovita pučka škola. Pula.

Kaiserliche Verordnung, womit das Unterrichtsministerium ermächtigt wird, bei der Leitung der Gymnasien und Realschulen einstweilen nach den in dem Entwurfe zu deren Organisation enthaltenen Grundsätzen vorzugehen, 393/1848., 16. 9. 1849. Rechtsinformationssystem des Bundes (RIS). Staats- und Bundesgesetzblatt 1848 - 1940. (<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18490005&seite=00000711>, pristupljeno 26. 8. 2023.)

KLODIČ-SABLADOSKI, Anton. 1909 - 1910. Povijest školstva u Austrijskom primorju. *Narodna prosvjeta : Mjesečnik za školstvo, prosvjetu i umjetnost*. Glasilo istoimenog učiteljskog društva. Pula.

KROTA, Ines. 1998. Sumarni inventar Zemaljskog sabora Markgrofovije Istre (1861. - 1918.), Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-1, Rijeka. Arhinet - Nacionalni arhivski informacijski sustav (<http://www.arhinet.arhiv.hr>; pristupljeno 22. 7. 2019.).

Le Rappresentanze Municipali e Provinciali leggi fondamentali di stato, Trieste, 1869. Legge fondamentale dello Stato del 21 Dicembre 1867, sui diritti generali dei cittadini nei Regni e Paesi rappresentati nel Consiglio dell' Impero. Arhivio di stato di Trieste.

MIKECIN, V.; ŠTIGLIĆ, M., 1956. Izvještaj srednje poljoprivredne škole i stanice Poreč, Poreč: Srednja poljoprivredna škola Poreč. Poreč.

MARKELJ, Johan. 1899 - 1900. *Bericht der K.K. Lehrerbildungs-Austalt in Capodistria veröffentlicht am schlusse des schuljahres*. Capodistria.

Österreichische statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central Commission. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Wien. 1892.; 1895., 1902., 1912.

Österreichische statistik. 1894. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, XXXIII. BAND,

Wien.(<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0033&pos=1273>; pristupljeno 5. 2. 2020.)

Patente imperiale colla quale viene promulgata la Legge sulla rappresentanza dell'Impero. 1861. Patente Sovrana, colla quale vengono convocate le Diete provinciali ed il consiglio dell'Impero: Estratti dal Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico, No 226, Trieste.

Programm des k.k. Staats- Gymnasium in Pola (1891). programm des k.k. staats-gymnasium in pola veröffentlicht am schlusse des schuljahres 1891.: i. jahrgang. -. Pola: verlag des k.k staats-gymnasiums; 1900.

Relazione annuale del Liceo provinciale femminile in Pola. (1910). pubblicata alla fine dell'anno scolastico 1909 - 1910 anno ottavo. Boccasini & C.o dei fratelli Niccolini. Pola.

Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji. 1913. Dizdar Ilija (ur.). Hrvatska knjižarnica. Zadar.

8.1.3. Mrežni izvori

URL-01:<https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/736/pomorski-arsenal-u-puli>, pristupljeno 10. 2. 2020.

URL-02: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1253/istarski-sabor>, pristupljeno 2. 2. 2022.

URL-03: <https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/788742>, pristupljeno 2. 3. 2022.

URL-04: <https://hrcak.srce.hr/222098>, pristupljeno 2. 2. 2020.

<https://www.bpb.de/gesellschaft/bildung/zukunft-bildung/194145/ueberblick>, pristupljeno 31. 10. 2020.

URL-05: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/school/overview/1870educationact/>, pristupljeno 4. 2. 2022.

URL-06: <https://www.archives.norfolk.gov.uk/help-with-your-research/education/education-in-norfolk/the-elementary-education-act-1870-and-school-board-records>, pristupljeno 2. 2. 2020.

URL-07: URL-7: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19166>, pristupljeno 25. 8. 2023.

URL-08: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/728/solesini-de>, pristupljeno 12. 3. 2021.

URL-09: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/516/partito-liberale-italiano>, pristupljeno 2. 2. 2022.

URL-10: URL-10: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1200/institut-za-poljoprivredu-i-turizam-porec>, pristupljeno 2. 2. 2022

URL-11: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_09_102_2319.html, pristupljeno 10. 3. 2020.

URL-12: <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29006>, pristupljeno 10. 2. 2023.

URL-13: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2579>, pristupljeno 20. 1. 2020.

URL-14: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/731/poljoprivredna-skola-u-pazinu>, pristupljeno 24. 8. 2023.

URL-15: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3201/uciteljiste-u-kopru>, pristupljeno 24. 8. 2023.

URL-16: <http://www.vlaskiputi.com/>, pristupljeno 2. 9. 2022.

URL-17: <https://leganazionale.it/index.php/chi-siamo/57-storia-della-lega-nazionale>, pristupljeno 2. 2. 2020.

URL-18: <https://leganazionale.it/index.php/chi-siamo/57-storia-della-lega-nazionale>, pristupljeno 2. 2. 2020.

URL-19: <http://virtualna.nsk.hr/1914/pucki-prijatelj/>, pristupljeno 2. 2. 2020.

URL-20: <https://www.hsmuzej.hr/hr/aktualnosti/casopis-mladi-hrvat/>, pristupljeno 2. 2. 2020.

URL-21: http://www.ino.com.hr/digitalizirana-gradja/info/nasa_sloga, pristupljeno 2. 2. 2020.

URL-22: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1139/hrvatska-skola-casopis>, pristupljeno 2. 2. 2022.

8.1.4. Periodičke publikacije

Hrvatski list (1915). Urednici: HAIM, J.; KRMPOTIĆ, M.; MARKON, I. Hrvatski list. Pula: Josip Krmpotić.

Hrvatska škola (1912. - 1914.). Hrvatska Škola: list za školstvo prosvjete i književnost. Glasilo "Kat. učiteljskog društva za Istru Hrvatska škola u Pazinu". Pazin, Kat. učiteljsko društvo za Istru.

Narodna prosvjeta (1906. - 1914.). Narodna prosvjeta: Mjesečnik za školstvo, prosvjetu i umjetnost. Glasilo istoimenog učiteljskog društva. Pula: Narodna prosvjeta.

Naša sloga (1870. - 1915.). Urednici: KARABAIĆ, A.; BASTIAN, M.; MANDIĆ, M.; LAGINJA, M. Naša sloga: poučni, gospodarski i politični list. Trst. Pula.

Osservatore Triestino, L', Anno CXXVI, br. 60., 15. 3. 1910., Trieste.

Osservatore Triestino, L', Anno CXXV, br. 273., 1. 12. 1909., Trieste.

8.2. LITERATURA

8.2.1. Knjige, monografije, zbornici

BARBALIĆ, Fran. 1918. Pučke škole u Istri: statistički prikaz prema stanju neposredno pred početkom svjetskoga rata. Tisak i naklada Josipa Krmpotića. Pula.

BARBALIĆ, Fran. 1952. Narodna borba u Istri: od 1870. do 1915. godine: (prema bilješkama iz *Naše sloge*). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

BARBALIĆ, Fran. 1954. Prvi istarski sabori 1861. - 1877., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

BARBALIĆ, Radojica Fran. 1971. Istre u doba propadanja jedrenjaka i stvaranja parobrodarstva, Naučna biblioteka Pula. Pula.

BANKO SIROTIĆ, Sanja; BRENCE, Dunja; DEKOVIĆ Andrea (ur.). 2023. Zašto Mate, a ne Carlo? 140 godina poljoprivredne škole u Poreču, Srednja škola Mate Balote, Poreč.

BENUSSI, Bernardo. 1924. *L'Istria nei suoi due millenni di storia*. Casa editrice g. Caprin. Trieste.

BEUC, Ivan. 1969. *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527 - 1945)*. Arhiv Hrvatske, Zagreb.

BRATULIĆ, Vjekoslav. 1955. *Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom*. Jadranski Institut Rijeka. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

BUDAK, Neven. 2011. *Istarski sabor/La Dieta istriana*. Zavičajni muzej Poreštine i Humaniora, Poreč.

CAR EMIN, Viktor. 1953. *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*. Pedagoško-književni zbor. Zagreb.

CETNAROWITZ, Antoni. 2014. *Narodni preporod u Istri (1860-1907)*. Srednja Europa. Zagreb.

CIPOLLA, Carlo Maria. 1969. *Literacy and development in the West*. Harmondsworth. Pelican. Baltimore.

CUKROV, Ante. 2001. *Između obrazovanja i denacionalizacije: Lega Nazionale i njezine škole u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća*. C.A.S.H. Pula.

DEMARIN, Mate. 1978. Hrvatsko školstvo u Istri: pregled razvoja 1818. - 1918. Hrvatski školski muzej. Zagreb.

- DE ROSA, Diana. 1998. *Maestri, scolari e bandiere. La scuola elementare in Istria dal 1814 al 1918*. Del Bianco editore. Udine.
- DUFFOUR, Barry; CURTIS, Will (ur.). 2012. *Studij odgojno-obrazovnih znanosti*. Educa, Zagreb.
- DUBROVIĆ, Ervin. 2008. *Merika: iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880. - 1914*. Muzej grada Rijeke. Zambelli. Rijeka.
- DUMBOVIĆ, Ivan. 1999. Razvoj pedagoške misli u Hrvatskoj. Mijatović, Antun. (ur.): *Osnove suvremene pedagogije*.: Hrvatsko pedagoško književni zbor, Zagreb.
- FRANKOVIĆ, Dragutin (ur.). 1958. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Književno pedagoški zbor. Zagreb.
- GREEN, Andy. 1991. *Education and State Formation: The Rise of Education Systems in England, France and the USA*. Macmillan. London.
- GRUBER, Dane; SPINČIĆ, Vjekoslav. 2005. *Povijest Istre*, Zagreb – Žminj.
- HORBEC, Ivana ; MATASOVIĆ, Maja ; ŠVOGER, Vlasta (ur.). 2017. *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- JAKOVLJEVIĆ, Božo. 2006. *Iz prošlosti hrvatskog školstava u Istri*, Račice-Buzet.
- KRMAC, Dean; POROPAT, Elena (ur.). 2011. *Zemaljski sabor Markgrofovije Istre (1861.-1916.): redoslijed sjednica - popis zastupnika*. Histria Editiones, Kopar-Pula.
- MANIN, Marino. 2005. Istra tijekom 50-tih i 60-tih godina 19. stoljeća. Povijest Hrvata. Druga knjiga. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata. Valentić, Mirko; Čoralić, Lovorka (ur.). Školska knjiga. Zagreb. 519-522.
- MANIN, Marino. 2005. Istra 1870.-1880. Povijest Hrvata. Druga knjiga. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata. Valentić, Mirko; Čoralić, Lovorka (ur.).Školska knjiga. Zagreb. 522-525.
- MANIN, Marino. 2005. Istra 80-ih i 90-ih godina 19. stoljeća. Povijest Hrvata. Druga knjiga. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata. Valentić, Mirko; Čoralić, Lovorka (ur.). Školska knjiga. Zagreb. 526-529.

- MANIN, Marino. 2005. Hrvatski nacionalni pokret u Istri na početku 20. stoljeća. Povijest Hrvata : Druga knjiga. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata. Valentić, Mirko; Čoralić, Lovorka (ur.). Školska knjiga. Zagreb. 578-583.
- MICULLIAN, Antonio. 1998. *Cinque secoli di istruzione in lingua italiana in Istria : con riferimenti particolari all'istruzione e agli istituti scolastici della citta di Rovigno a cura di Libero Benussi*. Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume. Rovigno.
- MILANOVIĆ, Božo. 1967. *Hrvatski narodni preporod u Istri*. Knjiga 1 (1797-1882). Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda. Pazin.
- MILANOVIĆ, Božo. 1973. *Hrvatski narodni preporod u Istri*. Knjiga 2 (1883-1947). Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda. Pazin.
- MILANOVIĆ, Božo. 1970. *Preporoditelj Istre biskup dr Juraj Dobrila:povodom stogodišnjice ustanovljenja Naše sloge*. Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda. Pazin.
- MUNJIZA, Emerik. 2009. *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*, Filozofski fakultet Osijek i HPKZ Slavonski Brod, Osijek.
- PERKO, Alida. 2018. *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskoga gospodarstva-početci od 1850. do 1918.*, Grafomark Zagreb, Pazin-Pula.
- RADETIĆ, Ernest. 1969. *Istarski zapisi*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb.
- STRČIĆ, Mirjana; STRČIĆ, Petar. 1996. *Hrvatski istarski trolist: Laginja, Mandić, Spinčić*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- SCHÜSSEL, Therese; ZÖLLNER Erich. 1997. *Povijest Austrije*. Barbat, Zagreb.
- ŠEPIĆ, Dragovan. 2004. *Hrvatski pokret u Istri XIX. i na početku XX. stoljeća*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Izdavačko poduzeće Reprezent d.o.o. Račice (Buzet) -Zagreb.
- ŠETIĆ, Nevio. 2005. *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša sloga 1870. - 1915*. Dom i svijet. Zagreb.
- ŠETIĆ, Nevio. 2010. *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891. - 1914*. Hrvatski književno-pedagoški zbor-Profil International. Zagreb.

ŠIKLIĆ, Josip (ur.). 1999. *Hrvatska gimnazija u Pazinu: 1899. - 1999.* Pazin. Zbornik [radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri. Zagreb. Pazin, 28. - 30. listopada 1998. Gimnazija i strukovna škola „Jurja Dobrile“. Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije. Pazin.

ŠIDAK, Jaroslav i dr. 1990. *Hrvatski narodni preporod Ilirski pokret, drugo izdanje.* Školska knjiga i Stvarnost, Zagreb.

ŠIŠIĆ, Ferdo (ur.). 1931. *Korespondencija Rački – Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga.* Knjiga 4 (od 2. srpnja 1888. do 15. veljače 1894). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

TAYLOR, Percivale Alan John. 2001. *The Course of German History, a survey of the development of Germany since 1815.* Psychology Press. Milton Park.

TODD, Allan. 2006. *Revolutions: 1789. - 1917.* Cambridge University Press. Cambridge.

TROGRLIĆ, Marko; ŠETIĆ, Nevio. 2015. *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću.* Leykam international. Zagreb.

VARELIJA, Zlatan. 2011. *Narodnjačka krv u temeljima hrvatske škole: sto godina hrvatskog školstva 1911.-2011.* Ogranak Matice hrvatske Umag. Umag.

VINKOVIĆ, Mario. 2008. *Dječji rad u međunarodnom, europskom i poredbenom radnom pravu.* TIM press. Zagreb.

VIVANTE, Angelo. 2002. *Jadranski iredentizam.* Preveo Milan Rakovac. Dom i svijet. Zagreb.

VORANO, Tulio. 1998. *Istarski ugljenokopi: četiri stoljeća rudarenja u Istri,* Istarski ugljenokopi Tupljak d.d. Labin.

8.2.2. Članci i studije

BATINIĆ, Štefka. 2007. Počeci reformne pedagogije u Hrvatskoj. *Anali za povijest odgoja.* Vol. 6. 7-19.

BELLULO, Marija. 2012. Sto deset godina Osnovne škole Šijana u Puli. *Povijest u nastavi.* Vol. VII, br. 14 (2). 177-191.

- BERTOŠA, Miroslav. 1974. Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 6, br. 3. 25-36.
- BRAJKOVIĆ, Antun. 1992. Institucije državne vlasti u Istri (1848. - 1918.). *Arhivski vjesnik*, br. 34-35. Zagreb. 65-88.
- BRATULIĆ, Vjekoslav. 1969. Političke stranke u Istri za narodnog preporoda. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Ravlić, Jakša (ur.). Matica hrvatska, Zagreb, 290-334.
- CAR EMIN, Viktor. 1949. Hrvatske i slovenske škole u Istri uoči talijanske okupacije godine 1918. *Pedagoški rad*. Vol. 4, br. 6. 346-353.
- CRNOBORI, Tone. 1986. Matko Laginja i Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru. *Prilozi o zavičajju*. Sv. 4. Percan, Josip (ur.). Čakavski sabor -Katedra Pula.Pula. 339-354.
- CRLJENKO, Branimir. 1997. Čitaonička sastavnica preporodnog pokreta Istre i Hrvatska čitaonica u Svetvinčentu, *VIA*, Vol. 6-7, br. 6-7.159-172.
- CUKROV, Ante. 1997. Osnovno školstvo Svetvinčenštine. *VIA Vol. 6-7*, br. 6-7 (1996 - 1997). 173-211.
- CUPPO, Oreste. (1937. Le scuole nelle provincie illiriche con speciale riguardo a quelle di Trieste. *La Porta Orientale*. Vol.VII, 7-8. 275-318.
- ČOP, Milivoj. 1999. Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899. do 1918. godine. Šiklič, Josip (ur.). Hrvatska gimnazija u Pazinu:1899 - 1999. Zbornik [radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri. Zagreb. Pazin, 28.-30. listopada 1998. Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile. Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije. Pazin. 79-145.
- DUMBOVIĆ, Ivan. 1991. Razvoj školstva u Hrvatskoj, *Zbornik radova Instituta za pedagojska istraživanja*. Filozofski fakultet. Zagreb.
- FERLUGA, Petronio Fedora. 1989. La Società dei Santi Cirillo e Metodio in Istria. *Istria Religiosa*. Pietro Zovatto (ur.). Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia. Trst.
- GRAH, Ivan. 1993. Arhivska građa o djelovanju župnih škola na području središnje Istre (1815-1869). *VIA*, God. 2-3 (1992 - 1993), sv. 2-3. 93-104.

- GRGURINA, Ines; Luka TIDIĆ. 2013. Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije. *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol. 3, br. 3. Pula. 168-206.
- GROSS, Mirjana. 1971. Značaj prvih deset godišta „Naše Sloge“ kao preporodnog lista“. *Pazinski memorijal 1970*. Jeličić, Matej (ur.). Katedra čakavskog sabora za noviju povijest istarskih Hrvata. Pazin. 39-59.
- GROSS, Mirjana, 1981. O integraciji hrvatske nacije“, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. Gross, Mirjana (ur.). Zagreb. 175-176.
- HORBEC, Ivana; ŠVOGER, Vlasta. 2010. Školstvo kao politicum: Opći školski red iz 1774., *Anali za povijest odgoja*. Br. 9. 5-47.
- HROCH, Miroslav. 1979. Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća. *Časopis za suvremenu povijest*. Br. 11. 24-40.
- JAKOVLJEVIĆ, Andrea; MUŠKARDIN Dijana; PAVLINOVIĆ, Luka. 2010. Josip Belušić i Velocimetar“, *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875-1909:slovenski oddelek*. Rovis Kontestabile, Mirjana; Čebren, Jasna (ur.). Kopar. 129-137.
- JAKOVLJEVIĆ, Božo. 1996. Učiteljska škola u Kopru i školovanje hrvatskih učitelja. *Annales. Series historia et sociologia*. Godina 6, broj 8. 214-216.
- JELINČIĆ, Jakov. 1999. Borba Talijana i Talijanaša protiv osnivanja hrvatske gimnazije u Pazinu, *Zborniku Hrvatska gimnazija u Pazinu: 1899. - 1999*. Zbornik [radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri, Zagreb, Pazin, 28. - 30. listopada 1998., Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile : Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije, Pazin, 63-77.
- KEZIĆ, Valentina. 2018. Razvoj talijanskog nacionalizma i iredentizma u Istri. *Essehist*, Vol. 9, br. 9. 22-30. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/222098> (2. 2. 2022.)
- KORUNIĆ, Petar. 2003. Nacija i nacionalni identitet. *Zgodovinski časopis*. Br. 57. Ljubljana. 1-19.
- KREMENIĆ, Ivan. 1973. Kao pazinski đak stanovao sam od 1912. do 1918. u stanu Keršovanijevih roditelja“, *Spomen knjiga: 70 godina Pazinske gimnazije 1899.-1969.*, Pazin, 85-90.

- LEČEK, Suzana. 1993. Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26 (1), 123-150. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/50069>(2. 2. 2022.)
- LUKEŽIĆ, Irvin. 2016. Viktor Car Emin - svjedok burnog vremena. *Viktor Car Emin (1870. - 1963.): zbornik radova: povodom 145. obljetnice rođenja*, 2016 (15-41). B. Franković, M. Polić (ur.), Mošćenička Draga: Katedra Čakavskoga sabora Općine Mošćenička Draga; Brseč: Udruga Jenio Sisolski.
- MANIN, Marino. 1996. Nevio Šetić, Istra između tradicionalnog i modernog ili o procesu integracije suvremene hrvatske nacije u Istri, *Naša Sloga*, Pazin 1995. *Časopis za suvremenu povijest*. Vol. 28, br. 1-2. 243-245.
- MANIN, Marino; ŠETIĆ, Nevio. 2007. Prilike u Istri uoči i tijekom objavljivanja *Naše sloge*. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol 39, br. 3. Zagreb. 705-730.
- MIRKOVIĆ, Mijo. 1961. O sadržaju i smislu narodnog preporoda u Istri 1861.-1914., *Jadranski zbornik*. Br. 5. 5-35.
- MUŠKARDIN, Dijana. 2020. Josip Belušić, učitelj učiteljske škole u Koprju, 2. *Labinski kulturno-povijesni susreti*. Bertoša, Slaven (ur.). Grad Labin. Labin. 329-348.
- PERUŠKO, Tone. 1969. Borba za osnovno školstvo. Borba za nacionalni opstanak. *Narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, ur. Jakša Ravlić. Matica hrvatska. Zagreb.
- POSAVEC, Koraljka. 2012. Razvoj hrvatske povijesti pedagogije do 1918. godine. *Anali za povijest odgoja*. Vol. 11. 25-50.
- ROVIS, Kontestabile Mirjana. 2010. Istarsko školstvo v avstrijskem obdobju in C.-K. moško učiteljišče v Koprju. *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Koprju 1875-1909: slovenski oddelek*. Rovis Kontestabile, Mirjana; Čebren, Jasna (ur.). Kopar. 17-33.
- STRČIĆ, Petar. 1970. Dopisivanje Dinko Vitezić – Josip Juraj Strossmayer (1874 - 1904). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*. Br. 14. 172-264.
- STRČIĆ, Petar. 1997. Djelo Matka Laginje. (1996. - 1997). *Zbornik Ivan Matetić Ronjgov*. Sv. 5. 25-56.
- STRČIĆ, Petar. Oko pokretanja *Naše sloge*. *Pazinski memorijal 1970.*, Čakavski sabor, Pazin, sv. 2. 17-29.

ŠETIĆ, Nevio. 2014. Hrvatska kulturna i politička stvarnost s kraja 19. i početka 20. stoljeća u poeziji Rikarda Katalinića Jeretova“. *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*. Vol. 18, br.1-2. 143-153.

ŠETIĆ, Nevio. 1993. O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri – skica za buduća istraživanja. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. Vol. 2, br. 6-7. 587-605.

ŠETIĆ, Nevio. 2005. Razmatranje tijekova hrvatske nacionalne integracije u Istri, *Časopis za suvremenu povijest*. God. 37, br.3. 807-817.

ŠETIĆ, Nevio. 2020. Naša sloga poticatelj hrvatskog preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u Istri i na kvarnerskim otocima od 1870. do 1915., *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Naša sloga (1870.-2020.)*. Pula Filozofski fakultet Pula, 3.-5. rujna 2020., Pula. 25-35.

TIDIĆ, Luka. 2012. Problematika hrvatskog školstva u Istri na stranicama *Naše sloge* (1870. - 1880.). *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol. 2, br. 2. Pula. 147-171.

TROGRLIĆ, Stipan. 2016. Hrvatske škole na području Mjesne općine Motovun 1869.-1918. *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*. Vol. 6, br. 6. Pula. 35-58.

TROGRLIĆ, Stipan. 2009. Nacionalno-preporodni rad biskupa Jurja Dobrile fra Didaka Buntića-sličnosti i razlike, ur.: Tadić, Stipe; Šakota, Marinko. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb. 404-405.

UGLEŠIĆ, Sanda. 2010. Prvi zakoni o pučkim školama u Dalmaciji. *Zbornik Stijepa Obada*. ur.: Trogrlić, Marko; Vrandečić, Josip; Bralić, Ante; Lukšić, Mislav Elvis. Sveučilište u Zadru- Odjel za povijest, Zadar-Split-Zagreb. 487-500.

ZUPANC, Ivan. 2004. Metodološke značajke demografskog istraživanja Istre. *Buzetski zbornik*, br. 30. 357-369.

ZRILIĆ, Smiljana; Dejan NEKIĆ. 2010. Borba za hrvatsko školstvo na cresko-lošinjskom području od 1870. do 1918. godine. *Školski vjesnik*, 59/2. 241-260.

9. POPIS TABLICA, GRAFOVA I SLIKA

9.1. Popis tablica

Tablica 1. Službeni popis stanovništva s obzirom na uporabni jezik

Tablica 2. Broj škola u Monarhiji 1847.

Tablica 3. Broj škola u cijeloj Monarhiji

Tablica 4. Broj učenika i učitelja

Tablica 5. Pregled III. Zasjedanja sabora po kurijama i izabranim zastupnicima

Tablica 6. Tjedno zaduženje učitelja

Tablica 7. Nastavni plan i program za trirazrednu pučku školu

Tablica 8. Tjedni broj nastavnih sati za obvezne predmete po razredima u cijeloj Monarhiji

Tablica 9. Ženski ručni rad u istarskim pučkim školama

Tablica 10. Tjedni broj nastavnih sati za obvezne nastavne predmete po razredima, 2021.

Tablica 11. Statistika otvorenih škola 1870. po kotarima

Tablica 12. Vrste škola 1870.

Tablica 13. Vrste pučkih škola 1900. godine

Tablica 14. Učiteljski kadar

Tablica 15. Poučavanje gimnastike

Tablica 16. Školski vrtovi

Tablica 17. Školske knjižnice

Tablica 18. Stanje pučkih škola 1869. obzirom na nastavni jezik

Tablica 19. Statistika izrečenih kazni

Tablica 20. Usporedba kažnjavanja

Tablica 21. Naplata kazni, školska godina 1893./1894.

Tablica 22. Usporedba broja djece koja nisu polazila u školu s brojem izrečenih kazni

Tablica 23. Stanje školskih zgrada 1868.

Tablica 24. Stanje školskih zgrada 1899./1900.

Tablica 25. Broj učitelja po pučkim školama

Tablica 26. Broj učitelja u školskoj godini 1899./1900.

- Tablica 27. broj učiteljica u školskoj godini 1899./1900.
- Tablica 28. Broj učitelja po europskim zemljama
- Tablica 29. Broj učenika Pazinske gimnazije od 1899. - 1914.
- Tablica 30. brojčano stanje pučkih škola u kotaru Kopar
- Tablica 31. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Volosko
- Tablica 32. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Krk
- Tablica 33. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Lošinj
- Tablica 34. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Pazin
- Tablica 35. Broj učenika koji pohađaju školu, 31. 12. 1913.
- Tablica 36. Broj učitelja u kotaru Pazin 31. 12. 1913.
- Tablica 37. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Poreč
- Tablica 38. Školski obveznici u kotaru Poreč, 31. 12. 1913.
- Tablica 39. Broj učitelja u kotaru Poreč, 31. 12. 1913.
- Tablica 40. Brojčano stanje pučkih škola u kotaru Pula, 31. prosinca 1913.
- Tablica 41. Broj učitelja u kotaru Pula, 31. 12. 1913.
- Tablica 42. Broj školskih obveznika u kotaru Pula, 31. 12. 1913.
- Tablica 43. Nepismenost u Istri
- Tablica 44. Brojčano stanje pokrajinskih javnih pučkih škola prema godišnjem izvješću
- Tablica 45. Prikaz broja učenika koji dolaze na jednog učitelja u pučkoj školi

9.2. Popis grafikona

Grafikon 1. Pohađanje pučkih škola u Istri.

Grafikon 2. Rast broja hrvatskih pučkih škola u Istri 1870. - 1914.

10. SAŽETAK

Novi školski zakoni doneseni na razini države omogućili su reformu dotadašnjeg školstva, a pokrajinske inačice temeljnih školskih zakona nakon 1870. godine najavile su novo razdoblje u razvoju i modernizaciji pučkog školstva u Istri. Donošenjem državnih školskih zakona 1868. i 1869. godine postavljena su osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu te utvrđeni temelji kasnijem razvoju državnoga školstva. Školska zakonska regulativa je tako sustavno organizirala i regulirala socijalizaciju, kao i obrazovne procese i procese učenja sljedećih generacija, a istarski je seljak stavljen pred gotov čin imao obvezu slati svoje potomstvo u školu. Posljedica donesenih sustavnih zakonskih akata bit će postupna modernizacija društva te stvaranje temelja sustavnog unapređenja pučkog školstva u Istri.

Cilj je ovoga rada istražiti, analizirati i utvrditi ulogu državnih zakona u stvaranju modernog hrvatskog školstva u Istri od donošenja „temeljnih“ školskih zakona do početka Prvog svjetskog rata. Pokušat će se odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri i je li donesena zakonska regulativa zaživjela te na koji se način ostvarivala u istarskim školama. Pretpostavka je da nakon donošenja državnih zakona u istarsko je školstvo postupno prodirala zakonska regulativa te su i nakon donošenja državnih zakona postojale zapreke koje su onemogućavale njihovu cjelovitu primjenu. Neki od problema s kojima se suočava istarsko školstvo bit će financijsko upravljanje koje prelazi na općine, nedostatak školovanog kadra, problem uvođenja hrvatskoga jezika, a sve to u vrijeme kad se sukobljavaju interesi hrvatskog i slovenskog narodnog preporoda i talijanskog iredentizma.

Pitanje nastavnog jezika, na jednom višejezičnom i multietničkom prostoru poput Istre, bilo je ključno pitanje ne samo zbog razvoja školskog obrazovnog sustava svih naroda kojima je dano pravo na obvezno obrazovanje, već je postalo i glavno sredstvo u borbi protiv talijanizacije Istre. Materinski jezik je postao pokazatelj brojnosti hrvatskog stanovništva, ali i nemoći tadašnjeg stanovništva nad manjom, ali ekonomski jačom i stabilnijom i na koncu vladajućom skupinom Talijana. Borba za hrvatski jezik u javnoj upravi i školama kroz doneseni državni zakonski okvir vodila se u Istri u obliku procesa socijalizacije većinskog hrvatskog stanovništva u Istri s nacionalnim predznakom te na izvjestan način direktno utjecala na stvaranje hrvatskih pučkih škola.

Rezultati hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa dopiru do hrvatskog stanovništva kroz političke, društvene i kulturne djelatnosti. Iako sporijim ritmom, ipak mijenjaju postojeće stanje. Stvorena hrvatska građanska inteligencija sve se uspješnije nosila s postojećim problemima, a škole, koje formiraju mlade ljude u jezičnom, kulturnom i ideološkom smislu, postale su ključ u borbi za afirmaciju ravnopravnosti. U stvaranju hrvatskog školskog sustava u Istri ključnu je ulogu imalo i školsko društvo Družbe svetog Ćirila i Metoda za Istru. Družba se pokazala kao jedna od vodećih nositelja nacionalno-integracijskog i modernizacijskog pokreta te je kao odgovor na sve veći pritisak Talijana i njihovo društvo *Legu Nazionale*, osnovala mrežu hrvatskih pučkih škola upravo tamo gdje su bile najpotrebnije. Od 1893. do 1918. godine Družba je otvorila sveukupno 54 privatne pučke škole i 10 dječjih zabavišta. Osim toga osnovala su se i druga učiteljska društva koja su se okupljala oko svojih časopisa. Cilj je bio osnažiti, stručno obrazovati i usavršavati hrvatski kadar učitelja. Također, neizostavni je doprinos *Naše sloge*, koja je kao prve novine koje su izlazile na hrvatskome jeziku u Istri i na kvarnerskim otocima, imala ključnu ulogu u vrijeme preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u afirmaciji i razvoju hrvatskog društva u Istri koje se oduprlo talijanizaciji.

Posljedica temeljnih školskih zakona je uspostavljanje obveznog školovanja za sve učenike od 6. do 12. godine. Stvoren je hrvatski sustav pučkih škola u Istri kojim se povećao broj hrvatskih pučkih škola u Istri, a time i broj školovanog učiteljskog kadra. Također, implementacijom školskih zakonima postavljena su osnovna načela uloge školstva i obrazovanja u društvu i utvrđene osnovne postavke kasnijem razvoju državnoga školstva.

Ključne riječi: hrvatsko školstvo, školski zakoni, pučke škole, Družba svetog Ćirila i Metoda za Istru, *Naša sloga*, *Hrvatska škola*, *Narodna prosvjeta*

10.1. Summary

New school laws at the state level enabled the reform of the existing educational system, and the provincial versions of the primary school laws after 1870 heralded a new period in the development and modernisation of primary education in Istria. The adoption of the state school laws in 1868 and 1869 established the basic principles for the role of education in society and laid the foundation for the later development of the state education system. The school laws

systematically organised and regulated socialisation, educational processes, and the learning processes of the next generation. The Istrian peasant, presented with a *fait accompli*, was obliged to send his offspring to school. The consequence of these systematic legislative acts was the gradual modernisation of society and the laying of the foundations for the systematic improvement of primary education in Istria.

The aim of this thesis is to examine, analyse and determine the role of state legislation in the creation of modern Croatian education in Istria from the enactment of the "basic" school laws until the beginning of the First World War. The work will attempt to answer the question of the extent to which the legal regulations were implemented and how they were realised in Istrian schools. It is assumed that the legal regulations gradually penetrated the Istrian school system after the enactment of the state laws and that even after the enactment of the state laws there were obstacles that prevented their full implementation. The problems faced by Istrian education included the shift of financial management to the municipalities, the lack of trained staff and the challenge of introducing the Croatian language. All this happened at a time when there were conflicts of interest between the Croatian and Slovenian national revival movements and Italian irredentism.

The issue of the language of instruction was crucial in a multilingual and multiethnic region like Istria not only for the realisation of the irredentist goals of the Italians, but also for the development of the educational system for all communities entitled to compulsory education. The mother tongue became an indicator of the number of Croatian people, but also of the powerlessness of the population of the time in the face of the smaller but economically stronger and more stable ruling Italian group. The struggle for the Croatian language in public administration and in schools took the form of socialisation processes for the Croatian majority population in Istria, which had a national focus within the framework of the enacted state laws. In a way, this directly contributed to the creation of Croatian primary schools.

The results of the Croatian national integration process reached the Croatian population through political, social and cultural activities. Despite its slow pace, it led to changes in the existing conditions and gave rise to a Croatian civic intelligentsia that addressed the existing problems. Schools played a key role in the linguistic, cultural and ideological education of young people and became a decisive factor in the struggle for equality. In the creation of the Croatian educational system in Istria, the School Society of the Society of Saints Cyril and Methodius

for Istria played a decisive role. The Society emerged as one of the leading proponents of the national integration and modernisation movement, resisting increasing pressure from the Italians and their Lega Nazionale. It built a network of Croatian primary schools where they were most needed. From 1893 to 1918, the Society opened a total of 54 private primary schools and 10 kindergartens. Teachers' associations were also founded around its journals. Their aim was to strengthen and professionally train Croatian teachers. The contribution of "Naša sloga", the first Croatian newspaper in Istria and the Kvarner Islands, was also indispensable. It played a key role during the process of revival and national integration in affirming and developing Croatian society in Istria, which resisted Italianisation.

The result of the fundamental school laws was the introduction of compulsory education for all students between the ages of 6 and 12. A Croatian primary school system was created in Istria, which increased the number of Croatian primary schools and thus the number of trained teachers. Furthermore, the implementation of these school laws established the basic principles for the role of education in society and thus laid the foundation for the later development of the state education system.

Keywords: Croatian education, school laws, Istria, primary schools, Society of Saints Cyril and Methodius for Istria, Naša sloga, Hrvatska škola, Narodna prosvjeta

11. PRILOZI

Prilog 1. *Pokrajinski školski zakon o javnim pučkim školama* koji vrijedi za Markgrofoviju Istru, 30. ožujka 1870. s nadopunama istog zakona kojima se preinačuju neke odredbe *Državnog školskog zakona* od 14. svibnja 1869.

Izvor: Državni arhiv u Pazinu, Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico, Legge del 30 marzo 1870, volevole per Margraviato d'Istria, sull' istituzione, conservazione e frequentazione delle scuole pubbliche popolari, n 20.

ZAKON OD 30. 3. 1870. koji se odnosi na Markgrofoviju Istru, o osnivanju, očuvanju i pohađanju javnih pučkih škola.

Prvi dio

Osnivanje i održavanje javnih pučkih škola

Čl. 1. Javna pučka škola mora se utemeljiti svugdje gdje se u okruženju od 1 sata nalazi 40 djece u prosjeku od pet godina, koji su školski obveznici i moraju pohađati školu udaljenu više od pola lege* (čl. 59. *Zakona* Carstva od 14. 5. 1869.) neovisno obuhvaća li okrug više mjesta, pojedinačne razasute kuće ili one združene.

* lega = mjera za dužinu, više od 4 kilometara.

Čl. 2. Ako unutar gore navedene udaljenosti pristup školi bude povremeno ili trajno osjetno otežan, bit će, barem u najgorem razdoblju, osiguran na pogodnom mjestu podučitelj ili u ekstremnom slučaju poslan barem tri puta tjedno u to područje kako bi poučavao. Neka odredište na koje će podučitelj biti upućen, kako bi poučavao, bude područje škole kojoj je dodijeljen sam podučitelj.

Čl. 3. Čim financijska sredstva onog tko je odgovoran za osnivanje i održavanje škole to budu omogućavala, gore navedeno odredište treba se pretvoriti u samostalnu školu.

Čl. 4. Koliko to raspoloživa sredstva budu dopuštala trebat će, također, posebno u naseljenijim područjima, osigurati odvajanje postojećih mješovitih škola i uvesti posebne ženske škole. Takvo odvajanje treba slijediti, sukladno zakonu (čl. 11. *Zakona* Carstva od 14. 5. 1869.) i broj nastavnika koji je veći od 3.

Čl. 5. U svakoj školskoj oblasti osnovat će se po mogućnosti barem jedna gradska škola ili samostalna ili povezana s pučkom školom.

Čl. 6. Školske vlasti nadzirat će osnivanje potrebnih pučkih škola (čl. 1., 5., 12.) bez suvišne odgode tamo gdje još ne postoje i osigurat će se svi uvjeti za siguran i povoljan opstanak istih.

Čl. 7. Sve presudne okolnosti za osnivanje i upravljanje školom bit će utvrđene rješenjem posebne komisije, uz sudjelovanje svih zainteresiranih strana, i ako treba, uz inspekciju na licu mjesta. Protokol komisije činit će temelj daljnjih odredbi.

Čl. 8. Nikada neće biti moguće ugovoriti povećanje broja pučkih škola na štetu opstanka potrebnih škola. (čl. 1., 5., 12.).

Čl. 9. Svakoj javnoj pučkoj školi dodijeljen je okrug sastavljen od mjesta, mjesnih odjeljaka ili kuća pridruženih školi. Po pravilu granice općina determiniraju one školskog okruga, osim ako zbog olakšanog pohađanja škole nije primjerenije pripajanje pojedinih dijelova jedne općine školi susjedne općine.

Čl. 10. Pripajanje jednoj školi ima za cilj pružiti svoj djeci, školskim obveznicima, koja žive unutar školskog okruga, mogućnost da budu primljeni u školu i redovno sudjeluju u nastavi.

Čl. 11. Djeca, koja žive izvan školskog okruga, neće moći biti primljena, kako učionice ne bi bile prenatrpane. To vrijedi i za djecu koja nisu navršila 6 godina, već su dobila dozvolu lokalnih školskih vlasti za primanje u pučku školu.

Čl. 12. Škola u kojoj se već kroz 5 godina trebalo odijeliti u paralelne razredne odjele veći broj godišnjih tečajeva ili razrednih odjela, trebat će nakon isteka tog roka biti podijeljena na dvije škole.

Čl. 13. Zgrada škole mora biti smještena na suho mjesto i po mogućnosti u središte školskog okruga. Zemljište, na kojem će se izgraditi zgrada, mora biti udaljeno od trgova i bučnih ulica, od tvornica, koje smetaju bukom i šire ispuste neugodne i opasne za zdravlje, od močvara ili drugih voda itd. Prizemne školske zgrade trebaju biti podignute barem iznad razine ceste i njihovi prozori moraju biti postavljeni tako da djecu ne dekoncentrira ono što se događa vani. Po pravilu zgrada škole neće moći biti istovremeno i kuća za najam.

Čl. 14. Broj prostorija za poučavanje određuje se prema broju zatraženih učiteljskih sila za školu (čl. 11. *Zakona* Carstva od 14. 5. 1869). Učionice moraju imati visinu od barem 12 stopa i za svakog učenika 6 stopa prostora, također, dostatni prostor za katedru, jedan ormar, ploču i slobodan prolaz do stolica, a mora se voditi računa i o eventualnom povećanju učenika. U školskim zgradama, koje su smještene na uzvišenjima, a pogotovo na onim izoliranim, bit će dopušteno smanjenje visine do 10 stopa. Sve učionice moraju imati dovoljno svjetlosti i ventilacije te ne smiju biti direktno povezane sa stanom učitelja.

*1 stopa vrijedi 30,48 cm, što znači da je najmanja propisana visina učionice 3,65 metara.

Čl. 15. Školske klupe moraju biti izrađene tako da tijelo može imati normalan položaj koji nije štetan za zdravlje, u svakoj učionici treba se voditi računa o dobi i rastu djece. Sve klupe moraju biti s nagnutim naslonom i izgrađene tako da djeca naslanjaju noge ili na pod ili na uske daske postavljene na klupe. Klupe moraju biti smještene tako da sva glavna svjetlost dolazi s lijeve i stražnje strane, da učenici sjede s licem prema zidu bez prozora, ispred kojeg su smještene katedra i ploča.

Čl. 16. Stubišta i hodnici moraju biti prozračni i svijetli, stube i hodnici široki barem 6 stopa i stube ne smiju biti oštrog kuta. Zahodi moraju biti smješteni tako da stubišta, hodnici i prostorije škole ne pate od neugodnosti. Svaka školska zgrada mora imati u svom ograđenom prostoru ili

u blizini natkriveni prostor za gimnastiku i biti opskrbljena potrebnom pitkom i uporabnom vodom.

Čl. 17. Preciznije upute vezane za adaptaciju školskih zgrada i njezinih dijelova, te za potreban namještaj utvrdit će se pravilnikom Ministarstva bogoštovlja i nastave nakon savjetovanja s Zemaljskim školskim poglavarstvom. Istim će se pravilnikom odrediti i sudjelovanje tehničkih tijela političke vlasti ili Zemaljskog predstavništva u odobravanju i izvođenju građevinskih projekata, u nabavi namještaja, u nadzoru stanja istih zgrada.

Čl. 18. Područna školska uprava odredit će minimalni izdatak potreban za grijanje, rasvjetu i čišćenje prostorija škole uzimajući kao osnovu područje, kubičan prostor i situacije.

Čl. 19. Ženske učiteljske snage se ne smiju zapošljavati za poučavanje muške djece, neovisno jesu li oni u prva četiri razreda odvojeni u muške razrede ili pak spojeni s djevojčicama.

Čl. 20. Javna pučka škola ne može biti zatvorena, osim uz odobrenje Ministarstva bogoštovlja i nastave, i to samo u slučaju da ne pripada školama koje su prijeko potrebne (čl. 1., 5., 12.).

Drugi dio

Pohađanje javne pučke škole

Čl. 21. Neposredno prije početka školske godine, lokalna školska uprava će formirati registar sve djece datog okruga, koji su školski obveznici i to bez obzira na vjeru ili pripadnost. Tko ne prijavi dijete ili bude dao krive podatke o djetetu bit će kažnjen novčanom kaznom od 1 do 20 fiorina, ili u slučaju nemogućnosti plaćanja, sa zatvorskom kaznom od 1 do 4 dana.

* Pohađati pučku učionu iliti školu dužno je svako dijete, koje je navršilo šestu godinu, te mora u njoj ostati dok ne napuni 12. godinu. No i poslije i nakon završetka škole, moraju još kroz 2 godine pohađati večernju školu, opetovnicu, i ta dužnost počinje početkom školske godine i traje do konca ožujka.

Čl. 22. Djeca koja nisu u mogućnosti pohađati javne pučke škole zbog moralnih ili fizičkih poteškoća, ili koja se školuju kod kuće ili u nekoj privatnoj ustanovi, ili koji već pohađaju neku srednju školu, moraju se navesti u posebnom registru koji će bez odgađanja biti predodan Pokrajinskom školskom vijeću.

Čl. 23. To vrijedi i za djecu koja su zaposlena u tvornicama, industriji, rudnicima i dr., i koja se školuju u školi koja pripada tvornici.

Čl. 24. Pokrajinsko školsko vijeće može zatražiti dodatne potvrde o okolnostima zašto su djeca iz čl. 22. i čl. 23. oslobođena pohađanja javne pučke škole.

Čl. 25. U slučaju da djeca, koja nemaju nikakva prava na oslobađanje od pohađanja javne pučke škole (čl. 22. i 23.), ne dođu u pučku školu u prvih 14 dana školske godine, dužnost je lokalne školske vlasti podsjetiti roditelje ili njihove skrbnike na njihovu dužnost. Ako se ne jave u roku

od sljedeća tri dana bit će kažnjeni novčanom kaznom od 1 do 5 fiorina koja se može promijeniti u slučaju nemogućnosti plaćanja u zatvorski pritvor od 24 sata na više.

Čl. 26. Ako lokalna školska vlast dobije tijekom školske godine saznanje o premještanju nekog djeteta, koji je školski obveznik njenog okruga, u školu neke druge lokalne školske uprave, dat će to na znanje ovoj potonjoj. Dođe li do saznanja o premještanju nekog djeteta, koji je školski obveznik iz nekog drugog okruga u njezin školski okrug, ista će navesti ime djeteta u registar o onima koji su obavezni pohađati školu i postupat će prema člancima 22. - 15. ovog zakona.

Čl. 27. Lokalna školska vlast pregledat će dva puta na mjesec registre odsutnih iz škole, i na osnovu njih poduzet će mjere protiv roditelja ili njihovih zamjenika zanemarivatelja. Postupak je jednak onom za slučaj nedolaska djeteta školskog obveznika koji nije oslobođen po *Zakonu* (čl. 25.). Zanemarivanje, koje nije uvjerljivo opravdano, bit će tretirano kao ono lišeno bilo kakve osnove.

Čl. 28. Kazna može biti određena do 10 fiorini ili pritvor od 2 dana ako su roditelji prouzročili nepohađanje u svrhu dobitka.

Čl. 30. Vlasnici tvornica, industrijskih postrojenja, rudnika itd., koji ne obvezuju djecu koja su zaposlena kod njih na redovito pohađanje škole, podliježu kaznama iz čl. 25. i 27. - 29.

Čl. 31. Brisanje s popisa djece, koja su školski obveznici, moguće je samo ako se stjecanje najpotrebnijeg znanja dokaže javnom školskom svjedodžbom.

Čl. 32. Oslobođena su od podnošenja takve svjedodžbe ona djeca koja su u tom vremenu upisana u srednju školu ili se nalaze u takvom fizičkom i psihičkom stanju koje ne ostavlja nadu u postizanja svrhe pučke škole.

Čl. 33. Roditelji ili osobe koje ih zamjenjuju, izuzeti su roditelji iz navedena dva slučaja iz čl. 32., koji drže djecu podalje od škole prije nego li su dobila spomenutu svjedodžbu, podliježu opomenama i kaznama propisanim za zanemarivanje pohađanja škole. To vrijedi i za vlasnike tvornica, industrijskih postrojenja, rudnika i dr. koji ne dopuštaju da djeca koja su zaposlena kod njih pohađaju školu.

Čl. 34. Kazne propisane u čl. 21., 25., 27. - 29., 30. bit će izrečene u prvom stupnju od Pokrajinskog školskog vijeća. Slijedit će se postupak prema napucima onih propisa koji reguliraju istragu i odluke koje nisu predviđene Općim kaznenim zakonom.

Čl. 35. Žalbe protiv odluka za nepohađanje nastave, zanemarivanja iste ili pohađanja, koje je prekinuto, ne odgađaju primjenu kazne ako nisu usmjerene prema nekoj kazni.

Čl. 36. Protiv roditelja koji, unatoč ponovljenim kaznama, ustraju u zanemarivanju svojih dužnosti u pogledu pohađanja škole njihove djece, bit će aktiviran postupak po pravilima iz čl. 176. i čl. 177. Općeg civilnog zakona. Vlasnicima tvornica i dr. može već kod prvog ponavljanja biti oduzeto pravo na zapošljavanje djece koja su školski obveznici.

Treći dio

Izdaci za pučke škole i sredstva za njihovo podmirenje

Čl. 37. Osnivanje i održavanje nužnih pučkih škola stvar je lokalnih vlasti, stoga će općina morati podmiriti sve materijalne potrebe pučkih škola te potrebe kompetencija učiteljskog osoblja (čl. 62. *Zakona* Carstva od 14. 5. 1869.).

Čl. 38. Ako su, po zakonu ili nekom ugovoru, osim lokalne općine, još neke osobe ili udruženja obavezni davati novčane priloge ili neke usluge za materijalne potrebe ili za dodatke na plaće učiteljskog osoblja neke pučke škole, te obaveze moraju biti zadržane u njihovom punom opsegu. To vrijedi i za fondove i zaklade.

Čl. 39. Ako su određeni prihodi donirani određenim školama putem fondova ili privatno, sredstva moraju biti zadržana uzimajući u obzir njihovu specifičnu namjenu.

Čl. 40. Samo one obaveze, koje su povezane sa školskim pokroviteljstvom, koje su još uvijek na snazi, dobit će onaj koji ima pravo odluke odričući se pokroviteljstva nad školama; prava povezana s pokroviteljstvom prijeći će na lokalnu općinu.

Čl. 41. U slučaju da Pokrajinsko školsko vijeće smatra primjerenim ukidanje nekog postojećeg školskog pokrovitelja, stavljajući na teret općine sva pripadajuća prava, i ako nije moguće postići sporazumno rješenje, može se ukidanje pokroviteljstva nad školom izreći pokrajinskim zakonom.

Čl. 42. Donacije i ostavštine u korist školskih svrha općenito, moraju biti prenesene u Pokrajinski školski fond, a školski porezi i drugi specifični prihodi za školske svrhe lokalnoj općini.

Čl. 43. Što se tiče školskih pristojbi, škole se dijele u tri razreda ovisno o prilikama u općinama u kojima se one nalaze, i same pristojbe su određene po razredu na 15, 12 ili 9 šolda na tjedan za svako dijete koje pohađa školu.

Čl. 44. Sve školske pristojbe prikuplja svaki tjedan ili mjesečno općina bez intervencije učitelja. Zaostaci se trebaju tretirati prema pravilima za oslobađanje od zaostalih općinskih davanja.

Čl. 45. U nadležnosti je lokalne školske uprave da djelomično ili u potpunosti oslobodi od plaćanja školarine djecu siromašnih roditelja, bez obzira na njihov napredak ili da dogovore smanjenje onim roditeljima koji trebaju plaćati porez za troje ili više djece koja pohađaju javne pučke škole.

Čl. 46. Općinsko predstavništvo može također odlučiti o djelomičnom ili potpunosti oprostima dugovanja školarine za svu djecu koja pohađaju pučke škole, stavljajući na teret općine dotični iznos.

Čl. 47. Osim školskih pristojbi ne može se tražiti ni upisnina, ni posebna naknada za korištenje nastavnih pomagala za poduku u obaveznom predmetu. Školske knjige i druga nastavna sredstva i pomagala moraju kupiti roditelji ili njihovi zamjenici, a u slučaju njihovog dokazanog siromaštva, lokalna općina.

Čl. 48. Ako djeca polaznici škole kojima su osigurana sredstva i potrepštine za školovanje (čl. 47.) nemaju prebivališno pravo na području škole, moći će općina, gdje se nalazi škola, potraživati nadoknadu tih troškova od općine prebivališta.

Čl. 49. Školsko kotarsko vijeće je tada odgovorno za nastale sljedeće troškove:

a. donacije za učiteljsku knjižnicu, za koju može biti priman doprinos od pola postotka na godišnju učiteljsku plaću;

b. troškove za učiteljske konferencije, uključujući i putne troškove svim sudionicima konferencije;

c. nadoknade putnih troškova i dnevnice za izaslanike kotarskih konferencija na provincijskim konferencijama.

Ako se nastali troškovi ne pokrivaju drugim prihodima, podupirat će ih lokalne općine, a među njima će ih raspodijeliti kotarsko školsko vijeće temeljem godišnjeg propisa izravnih davanja.

Čl. 50. Ako prihodi škole (čl. 39. i 42.) nisu dovoljni za predviđene troškove za sljedeću školsku godinu, iznos, koji nedostaje, pokrivat će se pomoću prireza koji će se ubirati kao i ostali općinski prirezi. Ako takav prirez premašuje 15 % redovno propisanih prireza u lokalnoj općini, manjak će biti pokriven iz pokrajinskih fondova. Pokrajinska vlast moći će dati privremene subvencije onim općinama koje, iako nisu prešle tu granicu, mogu dokazati trenutnu nemogućnost da same podnose sve izdatke za školu.

Prijelazne odredbe

Čl. 51. Postojeće pomoćne škole moraju unutar 2 godine od stupanja na snagu ovog zakona bit uređene kao i ostale javne pučke škole ili se ugasiti ako njihovo postojanje više nije potrebno.

Čl. 52. Sadašnja podjela školskih okruga bit će s početkom primjene ovog zakona podvrgnuta reviziji kotarskih školskih vlasti.

Čl. 53. Ako sredstva i druge lokalne okolnosti omogućuju, godinu dana nakon provođenja ovog zakona sva mjesta i kuće trebat će biti pripojene pripadajućoj školi.

Završne odredbe

Čl. 54. Ovaj zakon stupa na snagu početkom školske godine od dana objave.

Čl. 55. Početkom primjene ovog zakona prestaju važiti svi zakoni i pravilnici koji se odnose na predmete istog, u dijelu u kojem su u suprotnosti s odredbama ovog zakona ili se njima zamjenjuju.

Čl. 56. Za izvršenje ovog zakona i davanja svih potrebnih uputa ostaje zadužen ministar bogoštovlja i nastave.

Prilog 2. Pokrajinski zakon donesen 30. ožujka 1870. kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre.

Izvor: Državni arhiv u Pazinu, Bollettino delle Leggi dell'Impero per il Litorale austro-illirico, Legge del 30 marzo 1870, per la regolazione dei rapporti di diritto del personale insegnante presso le scuole popolari pubbliche del Margraviato d'Istria, n 19.

Zakon od 30. 3. 1870. kojim se reguliraju prava učitelja u javnim školama Markgrofovije Istre.

Prvi dio

O raspodjeli poslova nastavnog osoblja

Čl. 1. O svakom nepopunjenom mjestu učitelja mjesna školska uprava obavijestit će kotarsko školsko vijeće koje će raspisati natječaj.

Čl. 2. Svaki raspisani natječaj mora sadržavati, osim kategorije radnog mjesta i mjesta obavljanja istog, iznos minimalne godišnje plaće te načine njenog eventualnog povećavanja, koje dokumente kandidati moraju priložiti, te napomenu da kandidati moraju predati zamolbu kotarskom školskom vijeću.

Čl. 3. Natječaj se mora objaviti u službenim pokrajinskim novinama i eventualno u jednim ili dvjema javnim novinama, preferirajući one vezane uz obrazovanje.

Čl. 4. Rok za podnošenje zahtjeva mora biti najmanje četiri tjedna. Zamolbe kandidata, koji već rade u obrazovanju, trebaju biti predane kao prijedlog kotarskom školskom vijeću, a vijeće tada prilaže svoje mišljenje. Zamolbe pristigle nakon roka ili koje nisu potpune ne mogu biti uzete u razmatranje.

Čl. 5. Kotarska školska vijeća dostavljaju svoje mišljenje unutar 4 tjedna mjesnoj školskoj upravi, koja će unutar 14 dana iznijeti, općini ili onome koji ima pravo imenovanja, svoj prijedlog za popunjavanje slobodnog radnog mjesta.

Čl. 6. Pravo imenovanja, koje pripada mjesnoj općini, izvršava njezino mjesno školsko vijeće. Pripada li škola u nadležnost više općina ili njihovih dijelova, pravo imenovanja pripast će vijeću one općine koja snosi većinu troškova škole. U slučaju ravnopravnosti dviju općina po pitanju financiranja škole, dva predstavništva naizmjenice koriste pravo imenovanja.

Čl. 7. Pravo imenovanja učitelja građanske škole ili gradske škole spojene s pučkom školom financiranom u potpunosti ili djelomično iz pokrajinskog školskog fonda, pripada kotarskoj školskoj upravi. U ovom slučaju školsko vijeće mjesne općine zadržava samo pravo prijedloga

za popunjavanje praznog mjesta. U svim ostalim slučajevima pravo imenovanja pripada nositelju istog.

Čl. 8. Pravo imenovanja, koje pripada župniku i koji nema obvezu podmirivanja troškova pokroviteljstva, prestaje stupanjem na snagu ovog zakona.

Čl. 9. Osoba ovlaštena za imenovanja odabire unutar 4 tjedna kandidata za kojeg smatra da je najprikladniji. Ovlaštenu osobu za imenovanje ne obavezuju prijedlozi mjesne ili kotarske školske vlasti ili progresivni redosljed kojim su kandidati postavljeni prema mišljenju kotarskog školskog vijeća (čl. 5.). Odluku priopćava Pokrajinsko školsko vijeće pridružujući objavi dokumente koji se odnose na odabranog kandidata.

Čl. 10. Imenovanja se ne mogu uvjetovati; svaka obveza koju kandidat preuzme, a suprotna je ovoj odredbi bit će ništavna i nezakonita.

Čl. 11. Ako Pokrajinsko školsko vijeće napravi neke iznimke (čl. 30. *Zakona* od 1869.) protiv imenovanja, odluka o izboru kandidata može se promijeniti uz navođenje pravnih razloga prema zakonu. Kandidat ima pravo žalbe ministru bogoštovlja i nastave u roku od 14 dana.

Čl. 12. Ako Pokrajinsko školsko vijeće odobri odluku imenovanja, tada izdaje svoju odluku imenovanja i doznačuje službenu plaću novoimenovanom kandidatu. Pokrajinsko školsko vijeće nalaže kotarskom školskom vijeću kako kandidat mora još položiti prisegu i treba ga se uvesti u službu.

Čl. 13. Ovlaštena osoba za imenovanja sudjelovat će prisezi novoimenovanog i uvođenju istoga u školu i službu.

Čl. 14. Ako ovlaštena osoba za imenovanja ne bude djelovala unutar zakonskog termina čl. 9. i čl. 11., Pokrajinsko školsko vijeće preuzet će njegova prava.

Čl. 15. Konačno je svako imenovanje učitelja ili podučitelja koji posjeduje svjedodžbu o osposobljenosti u skladu s odredbama. Svaka osoba zaposlena u školi, ako joj se ne bi smanjivala plaća, može se zbog potreba službe Pokrajinsko školsko vijeće premjestiti na drugo radno mjesto.

Čl. 16. I u sličnim premještajima treba voditi računa o postojećim pravima prijedloga i imenovanja.

Čl. 17. O povećanju plaće učitelja ili dodatku na radni staž odlučuje kotarsko školsko vijeće bez raspisivanja natječaja.

Čl. 18. Ako dođe do povećanja plaće, a ne radi se o običnoj povišici prema stupnju službe, mora se poštovati postupak utvrđen za dodjelu slobodnog mjesta (čl. 1. - 14).

Čl. 19. Imenovanje učitelja izbornih predmeta kao i učiteljica koje poučavaju predmet Ženski ručni rad, u slučajevima predviđenima u čl. 15. drugi i treći stavak *Zakona* Carstva od 14. 5.

1869. imenovanje se izvršava preko ovlaštene osobe za imenovanja na isti način kao i za ostale članove učiteljskog osoblja, ali bez otvaranja natječaja i prema potvrdi kotarske školske uprave.

2. dio

Plaća učitelja

Čl. 20. Kako bi mjesno školsko vijeće utvrdilo iznos na koji ima pravo učitelj na radnom mjestu, iznos će biti podijeljen u tri kategorije i to na temelju prosječne cijene glavnih životnih potreba i lokalnih prilika. Ovakvu raspodjelu provodi Pokrajinsko školsko vijeće koje će je morati preispitivati svakih 10 godina, ali ne isključujući prilagodbe u međuvremenu.

Čl. 21. Minimalni iznos stalne godišnje plaće učitelja u školskoj općini prve kategorije iznosi 500 fiorina, u onoj druge kategorije 400 fiorina i 300 fiorina u onoj treće kategorije.

Čl. 22. Minimalni iznos stalne godišnje plaće učitelja na građanskim školama, bez podjele na kategorije (čl. 21.), iznosi 600 fiorina. Međutim, ostaje sloboda Pokrajinskom školskom vijeću odrediti veći iznos za navedenu plaću.

Čl. 23. Sva novčana davanja koje dolaze učitelju od obveza pojedinaca, fondacija i sl. skupljat će ih općina, osim ako se ne koriste za posebne namjene.

Čl. 24. Različite novčane naknade pretvorit će se u stalni prihod na račun lokalne općine u iznosu koji odgovara proporcionalnom prosječnom dohotku u posljednje tri godine. Više se neće moći vršiti prikupljanje među stanovnicima mjesta, prikupljanje novčanih darova za Novu godinu i tome slično.

Čl. 25. Sve dok se doprinosi u naturi isplate, oni će se pretvarati u stalni novčani iznos na račun mjesne općine na osnovu proporcionalnih prosječnih tržišnih cijena od 1834. do 1863. (ne računajući godinu najnižih i godinu najviših cijena), a tamo gdje se ne mogu ustanoviti te cijene, utvrdit će se pomoću procjene stručnjaka (uzimajući u obzir prethodno naveden termin).

Čl. 26. Dobit od polja, vrtova, vinograda, livada i šuma, čije je posjedovanje vezano za mjesto učitelja, obračunat će se u novcu, oduzimajući od čistog katastarskog prihoda poreze i dodatke kojima su terećeni.

Čl. 27. Manjak minimalne godišnje stalne plaće koji bi se mogao pojaviti nakon izračuna tih dobitaka (čl. 26.) mora mjesna školska vlast unaprijed isplatiti učitelju u gotovini i u mjesečnim obrocima (čl. 55. *Zakona* od 14. 5. 1869.). Ako radno mjesto učitelja trenutno zahtjeva veći prihod, to se mora prepustiti primatelju bez ikakvih ograničenja.

Čl. 28. Neće se moći oduzeti od stalne minimalne godišnje plaće prihodi od dopuštene pomoćne djelatnosti učitelja, najamnina za stan ili subvencija za stanarinu koja se dobiva ako ne postoji stan u naturi, nagrade (naknade) u naturi, potpore, dodaci u novcu i sl.

Čl. 29. Učitelji, koji su deset uzastopnih godina s dobrim uspjehom služili u pučkoj ili građanskoj školi Monarhije, dobit će novčani dodatak od 6 % najniže godišnje plaće (čl. 21. - 22.) one općine u kojoj su zaposleni u trenutku navršavanja 10 godina službe. Pod istim uvjetima pripast će im dodatak za svakih narednih 5 godina službe, sve do navršavanja 30 godina službe, u iznosu od 8 % najniže godišnje plaće u općini u kojoj rade na dan navršavanja nove pete godine službe. Razlika između sadašnje plaće učitelja i minimalne zakonske godišnje plaće (čl. 27.) ne može biti uračunata u novčani dodatak za godine službe.

Čl. 30. Oni, koji održavaju školu imaju slobodu odobriti učiteljima, ako smatraju da je to u redu, umjesto novčanih dodataka za godine službe, pravo na veću plaću, ali pod uvjetima kojima je pomoću raspodjele na pojedine novčane stupnjeve, osigurano povećanje stalne godišnje plaće od 10 % minimalnog iznosa (čl. 21.) nakon barem svakog desetljeća pa sve do navršavanja 30 godina.

Čl. 31. Ravnatelju ili višem učitelju pripada funkcijski dodatak koji će iznositi u općinama I. i II. kategorije, za prvog 200 fiorina, a za drugog 100 fiorina. U općinama III. kategorije za prvog 100 fiorina, a za drugog 50 fiorina i moći će se dobivati u istim ratama kao onima za stalnu godišnju plaću. Ako postoje gradacije plaće, ravnatelj ili viši učitelj bit će već kod imenovanja stavljen u viši stupanj.

Čl. 32. Svaki upravitelj škole ima pravo na dvosobni stan sa svim potrebnim prostorijama koji će mu biti dodijeljen, po mogućnosti u zgradi škole. Ako to nije moguće ostvariti, pripada mu naknada za smještaj koja za Pulu iznosi 40 %, u školama I. i II. kategorije 20 %, a III. kategorije 15 % minimalne godišnje plaće.

Čl. 33. Učitelji koji u trenutku stupanja na snagu ovog zakona već posjeduju smještaj i naknadu za njega, zadržavaju pravo na smještaj i naknadu. Svim ostalima pripada smještaj u naturi ili naknada od 10 % na minimalnu godišnju plaću od općine, a za grad Pulu naknada iznosi 25 %.

Čl. 34. Mjesto učitelja, koje je opskrbljeno sa zemljištem (čl. 25.) donosi pravo na posjedovanje i korištenje prostorija potrebnih za gospodarstvo.

Čl. 35. Godišnja plaća podučitelja u općinskim školama prve kategorije iznosi 260 fiorina, u onima druge kategorije 240 fiorina, a u onima treće kategorije 200 fiorina.

Čl. 36. Što se tiče smještaja i naknade za podučitelje vrijede odredbe čl. 33., a ovo posljednje bit će izjednačeno njihovoj godišnjoj plaći.

Čl. 37. Podučitelji se ne mogu oženiti bez suglasnosti kotarske školske uprave, sve dok se ne zaposle na neodređeno.

Čl. 38. Plaća učiteljica regulirana je na osnovi načela određenih za učitelje (čl. 21. - 37.); ali sve obaveze su određene na 75 % iznosa koji bi pripadao, pod istim uvjetima, učiteljima. To se odnosi i na smještaj ili njegovu naknadu.

Čl. 39. Učitelji izbornih predmeta i učiteljice Ženskog ručnog rada u slučajevima predviđenima čl. 15. stavak 2. i 3. *Zakona* Carstva od 14. 5. 1869. dobivaju fiksnu naknadu koju određuje osoba ovlaštena za imenovanja na temelju tjednih sati poučavanja.

Čl. 40. Sve osobe zaposlene, privremeno ili stalno u obrazovanju u javnim pučkim školama moraju se suzdržati od svakog sporednog posla koji bi bio protivan s ugledom i časti njihove države ili iziskuje ulaganje vremena koje bi bilo na štetu izvršavanja njihovih dužnosti ili bi dalo razlog pretpostavkama da je ugrožena neovisnost njihovog ureda.

Čl. 41. Svaki član učiteljskog osoblja morat će se suzdržati od davanja instrukcija i rada kao poslužitelj u sakristiji od trenutka kada se sprovede uredba o njegovim nadležnostima prema čl. 21. - 31. ovoga *Zakona*.

Čl. 42. Kotarska školska vlast kaznit će bez ustručavanja prekršitelje po zabrani iz čl. 40. Ako primijeti kršenje zabrani iz čl. 41. odredit će rok od 4 tjedna unutar kojeg će osoba čija je odgovornost, morati napustiti službu u školi ili dodatni posao kojeg obavlja. Protiv odluke moguće je podnijeti žalbu kotarskoj školskoj upravi, koja se mora predati u roku od 8 dana i riješiti odmah.

3. dio

Disciplinski postupci i otkazi nastavničkom osoblju

Čl. 43. Učitelji zaposleni na određeno ili neodređeno, koji se terete za neprimjereno ponašanje suprotno njihovim dužnostima, bit će ukoreni pismeno ili usmeno od upravitelja škole ili kotarske školske uprave i upozoreni na zakonske posljedice daljnjeg kršenja svojih dužnosti, ili će biti disciplinski kažnjeni od kotarske školske uprave.

Čl. 44. Disciplinske mjere su:

1. ukor;
2. ukidanje prava na napredovanje ili prava na dodatak na staž;
3. premještaj.

Čl. 45. Ukori uvijek slijedi u pisanom obliku i treba sadržavati prijetnju strožeg postupka u slučaju ponovne povrede dužnosti. Nakon 3 godine besprijekornog vladanja ova kazna se više neće stavljati na teret kažnjenoj osobi.

Čl. 46. Napredovanje na višu plaću (čl. 30.) ili dopuštenje za određeno novčano stupnjevanje za godine staža (čl. 29.) može biti ukinuto na jednu ili više godina, ili potpuno povučeno.

Čl. 47. Radno mjesto višeg učitelja ili ravnatelja može se kazneno povući, što dovodi do premještanja tih osoba u kategoriju učitelja, a do njega može doći sa ili bez mijenjanja mjesta službe.

Čl. 48. U slučaju kada se učitelj kazni premještajem na drugo radno mjesto u istom području, disciplinska presuda odredit će koji mu se rang treba dodijeliti unutar nastavničkog osoblja novog mjesta njegove službe.

Čl. 49. Prije izricanja disciplinske kazne članu učiteljskog osoblja, potrebno je utvrditi na temelju akta propust i utvrđeni propust priopćiti optuženom radi opravdanja. Ako se opravdanje (usmeno ili pismeno) pokaže dostatnim, to se trebati dati na znanje okrivljeniku u pisanom obliku.

Čl. 50. Kotarska školska uprava, kod izricanja disciplinskih kazni, predviđenih čl. 44., nije se dužna držati progresivnog redoslijeda kazni.

Čl. 51. Međutim, otkaz se može izreći, po pravilu, samo onda kada, unatoč prije izrečenoj barem jednoj disciplinskoj kazni, ponavljaju se povrede dužnosti službe. Odmah će se moći otpustiti onaj tko bude kriv za teško iskorištavanje prava na kažnjavanje, teške povrede vjere, ili dobrog vladanja, ili na kraju, ako se ponaša na način neprihvatljiv njegovom položaju učitelja.

Čl. 52. Otpust iz službe odredit će kotarsko školsko vijeće bez disciplinske presude, u slučaju kaznene osude koja donosi kao posljedicu isključenje iz imenovanja u općinsko predstavništvo (3. odlomak čl. 48. *Zakona Carstva* od 14. 5. 1869.).

Čl. 53. O svakom otpustu iz službe trebat će se obavijestiti Ministarstvo bogoštovlja i nastave koje će to proslijediti svim pokrajinskim školskim vijećima ostalih zemalja Monarhije koja su zastupljena u Vijeću Carstva.

Čl. 54. Kotarska školska uprava izreći će suspenziju iz službe i plaće s njom povezanom za vrijeme trajanja sudske ili disciplinske istrage u slučaju, ako ugled učiteljskog statusa iziskuje trenutno udaljavanje osumnjičenika iz službe pod istragom. Žalba protiv ove odredbe ne odlaže izvršenje.

Čl. 55. Ako uzdržavanje okrivljenika ili njegove obitelji dođe u pitanje, kotarsko školsko vijeće odredit će istovremeno iznos alimentacije koja mu pripada. Taj iznos može iznositi najviše 2/3 plaće koju je primao u trenutku suspenzije (čl. 21., 29., 30., 31.). Ako bude proglašen nevinim pripada mu pravo na naknadu privremenog gubitka zarade.

4. dio

Umirovljenje učitelja i zbrinjavanje njihovih preživjelih

Čl. 56. Član učiteljskog osoblja se umirovljuje ako se nakon besprijeorne službe pokaže nesposobnim za izvršavanje svojih dužnosti zbog starosti, fizičkih ili moralnih nedostataka ili zbog drugih razloga koje moraju biti uzete u obzir. Do toga može doći na zahtjev same osobe ili bez takvog zahtjeva po službenoj dužnosti.

Čl. 57. Ako osoba dobrovoljno odustane od zaposlenja ili ako ga napusti bez odobrenja, to posljedično dovodi do gubitka prava na mirovinu. Samovoljnim napuštanjem radnog mjesta

smatra se ako se učiteljica ili viša učiteljica uda bez dopuštenja kotarske školske uprave, isto tako i ako se bez dopuštenja oženi podučitelj bez stalnog zaposlenja (čl. 37.).

Čl. 58. Služba se može napustiti dragovoljno ili zbog umirovljenja samo na kraju školske godine, osim ako kotarska školska uprava ne izda svoje dopuštenje. Na kraju školske godine bit će ispražnjena kuća koja pripada učiteljskom mjestu i uslijedit će predaja posjedovane zemlje koje ide uz radno mjesto te će se odlučiti i o dobitima po čl. 77.

Čl. 59. Iznos novca za odmor (povremeni dodatak ili mirovina) ovisi djelomice o visini plaće i godinama službe.

Čl. 60. Godišnja plaća koja se obračunava jest ona dobivena neposredno prije umirovljenja. Novčani dodaci za godine službe (čl. 29.) koji su pripojeni najmanjoj godišnjoj plaći tamo gdje ne postoji napredovanje po zaslugi (po redu) i dodaci za funkciju (čl. 31.) za ravnatelje i više učitelje trebaju se smatrati kao dijelovi godišnje plaće.

Čl. 61. Godine staža, koje se računaju, one su koje je učitelj proveo u pučkoj školi od polaganja ispita za dobivanja svjedodžbe o osposobljenosti za učiteljsku službu (čl. 56. *Zakona Carstva* od 14. 5. 1869.). Prekid službe ne isključuje izračun vremena odrađene službe, ako do prekida nije došlo zbog krivnje dotične osobe.

Čl. 62. Onima koji u trenutku umirovljenja još nisu napunili godine staža od 10 godina koje se izračunavanju (čl. 61.), pripada jednokratna naknada u visini jedne i pol godišnje plaće koja se utvrđuje.

Čl. 63. Oni koji se umirovljuju između početka jedanaeste i kraja četrnaeste godine službe dobit će mirovinu u iznosu trećine godišnje plaće koja se utvrđuje. S navršenom petnaestom godinom službe, stječu pravo na mirovinu od tri osmine, a s navršenim svakim novim petogodišnjem stažem na još dodatnu osminu, a s navršavanjem 40 godinom službe na cijeli iznos obračunate godišnje plaće.

Čl. 64. Upućivanje na mirovanje može biti konačno ili privremeno. U ovom zadnjem slučaju, ako više ne postoji razlog zbog kojeg je došlo do nesposobnosti za rad, zbog koje je došlo do upućivanja na mirovanje, dotična osoba morat će ponovno stupiti u službu prema dispozicijama Pokrajinskog školskog vijeća ili odustati od naknade. I u prvom slučaju uživanje mirovine prestaje ako se osoba koja je trajno umirovljena zaposli i dobiva plaću.

Čl. 65. Udovicama ili siročadi članova učiteljskog osoblja pripadaju mjere samo ako je preminuli suprug ili otac imao pravo na postupak odmora.

Čl. 66. Udovice ili siročad podučitelja, koji posjeduju svjedodžbu o osposobljenosti za nastavničku službu i onih koji su se oženili bez propisane dozvole (čl. 37.) nemaju pravo na nikakvi postupak.

Čl. 67. Udovica člana nastavničkog osoblja, koji u trenutku smrti nije napunio 10 godina službe (čl. 61.) dobiva jednokratni iznos četvrtine posljednje godišnje plaće pokojnika (čl. 60.).

Čl. 68. Ako je pokojnik već napunio 10 godina službe (čl. 61.) udovici pripada mirovina u iznosu trećine posljednje godišnje plaće pokojnika (čl. 60.).

Čl. 69. Ako je brak tek okončan ili ako je bračna zajednica završena sudskom presudom bez krivice supruga prije njegove smrti, udovica nema nikakvo pravo na dodjelu iznosa.

Čl. 70. Ako se udovica ponovno uda, može staviti mirovinu na čekanje u slučaju da ponovno postane udovica ili pak prihvati dvogodišnji iznos mirovine kao jednokratnu pomoć.

Čl. 71. Udovici koja ima pravo na mirovinu, pripast će pravo na subvenciju za svako dijete koje ima s pokojnikom i kojeg mora uzdržavati, dodatak za školovanje odredit će se na način da mirovina zajedno sa svim subvencijama (čl. 60.) ne prelazi polovicu zadnje obračunate plaće preminulog supruga ili oca.

Čl. 72. Dodatak za školovanje za dijete prestaje kad ono navrší 20 godina života ili i prije ako stekne sredstva za život ili namještenje.

Čl. 73. Ako pokojnik ne ostavlja udovicu ili u slučaju da udovica nema pravo na naknadu (čl. 69.), djeci koja nisu zbrinuta i koja nemaju više od 20 godina zajedno, pripada naknada na koju bi imala pravo majka. U slučaju čl. 68. to je mirovina u visini jedne šestine posljednje godišnje plaće pokojnika.

Čl. 74. Ova konkretna mirovina se ukida tek na dan kada više nema nezbrinutog pokojnikovog djeteta ispod 20 godina starosti.

Čl. 75. Ako se udovica ponovno uda, pokojnikova će djeca kao dodatak za školovanje (čl. 71.) dobiti mirovinu (čl. 73.) umjesto subvencije za školovanje; obzirom na isto pravo na prvu mirovinu u slučaju opetovanog udovištva, ovo će vrijediti i za subvencije za školovanje, tako da će, ako do toga dođe, konkretna mirovina djece odmah prestati.

Čl. 76. Udovica i djeca člana učiteljskog osoblja, koji je poginuo dok je još bio u službi, imaju pravo živjeti u kući još jedno tromjesečje te dobiti sljedeću ratu stambenog dodatka.

Čl. 77. Dobit fonda koji pripada prihodu učiteljskog mjesta (čl. 26.) pripadaju nasljednicima člana učiteljskog osoblja koji je preminuo, dok je još bio u službi, samo u slučaju ako je do smrti došlo u razdoblju od 1. lipnja do 31. listopada. Izvan toga nasljednici imat će pravo samo na nadoknadu troškova utrošenih za dobivanje te dobiti.

Čl. 78. Ako posljednja obračunata godišnja plaća, koju je dobivao član učiteljskog osoblja ne iznosi 600 fiorina i nasljedstvo nije dovoljno za pokrivanje troškova bolesti i pokopa, nasljednici imaju pravo na četvrtinu godišnje plaće u ime pogrebnog tromjesečja.

Čl. 79. Kako bi se pokrilo mirovinsko osiguranje članova učiteljskog osoblja, koji su postali nesposobni za rad, kao i za pokriće opskrbe njihovih preživjelih, osniva se fond za mirovine kojim će upravljati kotarska školska vijeća (čl. 57. *Zakona* Carstva od 14. 5. 1869.).

Čl. 80. Svi članovi učiteljskog osoblja, koji su položili učiteljski ispit i zaposlili se, bit će dužni uplaćivati u mirovinski fond, u 10 mjesečnih rata, 10 % te godišnje plaće za mirovinu, koju su prvu primili nakon što je uslijedila uredba. A zatim isto tako i od iznosa svakog sljedećeg povećanja plaće, svakog dodatka za staž i svakog dodatka na funkciju. Osim toga, zatim, kroz mjesečne odbitke, godišnje 2 % njihove godišnje plaće za mirovinu.

Čl. 81. Posebni prihodi koji se dodjeljuju mirovinskim fondom:

1. zakonski doprinosi nasljedstva koji su do sada uplaćivana u fond škola;
2. oni viškovi od zarade administracije fonda za školske knjige, koji idu u korist Provincije;
3. privremene isplate za slobodna učiteljska mjesta, budući ne idu u korist nasljednika ravnatelja, višeg učitelja ili preminulog učitelja (čl. 77. - 78.), ili nisu potraživani za naknadu učitelja koji je na zamjeni;
4. kazne koje se naplaćuju nakon presuda kotarskog školskog vijeća.

Čl. 82. Iznos koji je još potreban za podmirenje godišnjih troškova mirovinskog fonda snosit će Provincija.

Čl. 83. Viškovi do kojih će eventualno doći u godišnjim dohodcima mirovinskog fonda (čl. 80. - 82.) moraju se kapitalizirati, a samo će se njihove kamate uzeti u obzir u sljedećem godišnjem obračunu.

Čl. 84. Mirovine, koje već sada pripadaju članovima učiteljskog osoblja ili njihovim nasljednicima, naknadno će isplaćivati oni koji su to i ranije bili obvezni.

Prijelazne odredbe

Čl. 85. Provincijsko školsko vijeće odmah će pristupiti izvršavanju odredbi ovoga *Zakona*, točnije s razdiobom svih školskih općina kako predviđa čl. 20.

Čl. 86. Na temelju ove razdiobe, svako mjesno školsko vijeće ispunit će obrasce s imenima svih učitelja okruga te će odrediti prihode koji svakom pripadaju prema članku 21. - 39.

Čl. 87. U navedenom obrascu dodijelit će se dodatak na staž (čl. 29.) samo onim učiteljima koji su zaposleni na neodređeno koji već 15 godina rade bez prekida i koji su postigli dobre rezultate u javnoj pučkoj školi. Ostali će dobiti dodatak na staž tek kad navrš 15 godina službe.

Čl. 88. Reguliranje dohodaka svih članova učiteljskog osoblja na osnovi obrasca (čl. 86.) morat će biti u potpunosti ostvarena najkasnije godinu dana nakon stupanja na snagu ovog *Zakona*.

Prilog 3. Karta Markgrofovije Istre iz 1897.



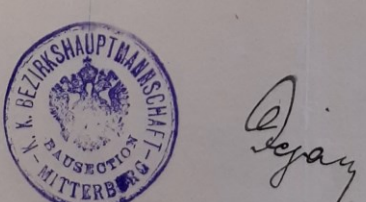
Izvor: Rand, McNally & Company's indexed atlas of the world map of Austria-Hungary. Copyright 1891, by Rand, McNally & Co. (Chicago, 1897.).

Prilog 4. Udaljenost mjesta na području Općine Sveti Lovreč Pazenatički.

S p e c i f i c a
.....

della località componenti il circondario scolastico di S. Lorenzo del
Pasenatico colla sede in San Lorenzo.

Nome d'ogni località	Distanza in chilometri d'ogni località dal cen- tro S. Lorenzo del Pasa- natico	O s s e r v a z i o n i
S. Lorenzo del Pas.		
(Cechich	2'6	
(Cheriach	2'2	
(Dodich	2'0	
(Iechich	3'0	
(Iurzani	2'4	
(Grisich	3'	<i>non contenuto nella carta spec'ale</i>
(Lacovich	2'0	
(Medivich	2'4	
(Orbani	?	
(Perini	2'0	
(Raichi	3'0	
(Radini	2'8	
(Matossovich	1'2	
(Sgrablich	3'1	
(Villanova di S. Lor.	3'3	
(Pertinazzi	3'8	
(Napich	3'8	
(Voschioni	2'8	



Izvor: HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Specifica della località componenti in circondario scolastico di S. Lorenzo di Pasenatico colla sede in S. Lorenzo, 19. 2. 1908.

Prilog 5. Prilog 5. Raspored sati pučke škole u Portolama (Oprtalj),

(n. 55)

Orario


della Scuola popolare mista indivisa di due Classi in Portole.

Classe II^a

Giorni	Venerdì.		Martedì.		Mercoledì.		Giovedì.		Venerdì.		Sabato.	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
Ore antimeridiane	1.	Arismet. aritmetica	Religione		Lettura disegno		Arismet. lingua		Religione.		Lingua ¹ scrittura ²	scrittura ¹ Lettura ²
	2.	scrittura Lingua	Lingua lingua		Geografia. Storia		Lettura e apprendimento Lingua (a mente) (scrittura)		Scienze naturali (Scienza)		Geografia. Storia	
	3.	Lettura ¹ Lettura ² Ginnastica ¹ Savori femminili	aritmetica Arismet. Geometria		Lingua Lingua		Scrittura ¹ Scrittura ² Canto		Disegno Savori femminili.		Lingua	Aritmetica Canto
Ore pomeridiane	1.	lingua Arismet.	Scienze naturali		—		aritmetica Lettura		Lingua	aritmetica scrittura	—	
	2.	Geografia. Storia	Disegno.		—		Scrittura componi disegno scrittura		Lingua	—		—

Le materie segnate in rosso sono d'istruzione immediata; le altre, d'esercizio
 Approvato dall'ill. Consiglio scol. distrettuale
 Pavenza 11 ottobre 1902
 Il Preside
 F. Pavenza

Portole 7 Ottobre 1902



Gustav Niederhorn
 Mantova 1902

Izvor: Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč (Bezirksschulrath in parenzo, Consiglio scolastico distrettuale di Pavenza), 1869. - 1918., kutija 1. Orario della Scuola popolare mista indivisa di due Classi in Portole, br. 55.,7. 10. 1902.

Prilog 6. Izvješće o realizaciji školskih izleta

Br: 10.

Baderna 28. julyja 1905.

Slavno c. k. kot. školsko vijeće u
Poreču.

Na ovaj dopis od dne 5. julyja 1905
časti se podpisani odgovoriti na zadana pitanja
kako slijedi:

ad 1) Školu je polazilo u god. 1904/1905
od 6-12 god. 57 dječ. i 8 djevoj, a od 12-14 m. školo.

ad 2) Podučaje se prije i poslije podne.

ad 3) Od polaznika pripada:

1. škols. god.:	16 dječ.	5 djev.
2. " "	7 " "	" "
3. " "	4 " "	2 " "
4. " "	11 " "	1 " "
5. " "	7 " "	" "
6. " "	6 " "	" "

Ukupno : 57 dječ. 8 djev.

ad 4) Škola posjeduje ova neovna sredstva:

- 1) Pomocna knjiga za zornu tablicu u školskoj.
- 2) Zidne table zornu tablicu i prirodopis.
- 3) Zemljovid Evrope, Austro-Ugarske, poluškole, Palestine, zemaljska knjiga i telurium.
- 4) Fizikalne sprave,
- 5) Sve potrebite školske posolje.

ad 5) Sa školskom djecom nije se poduzetom
niti izleta.

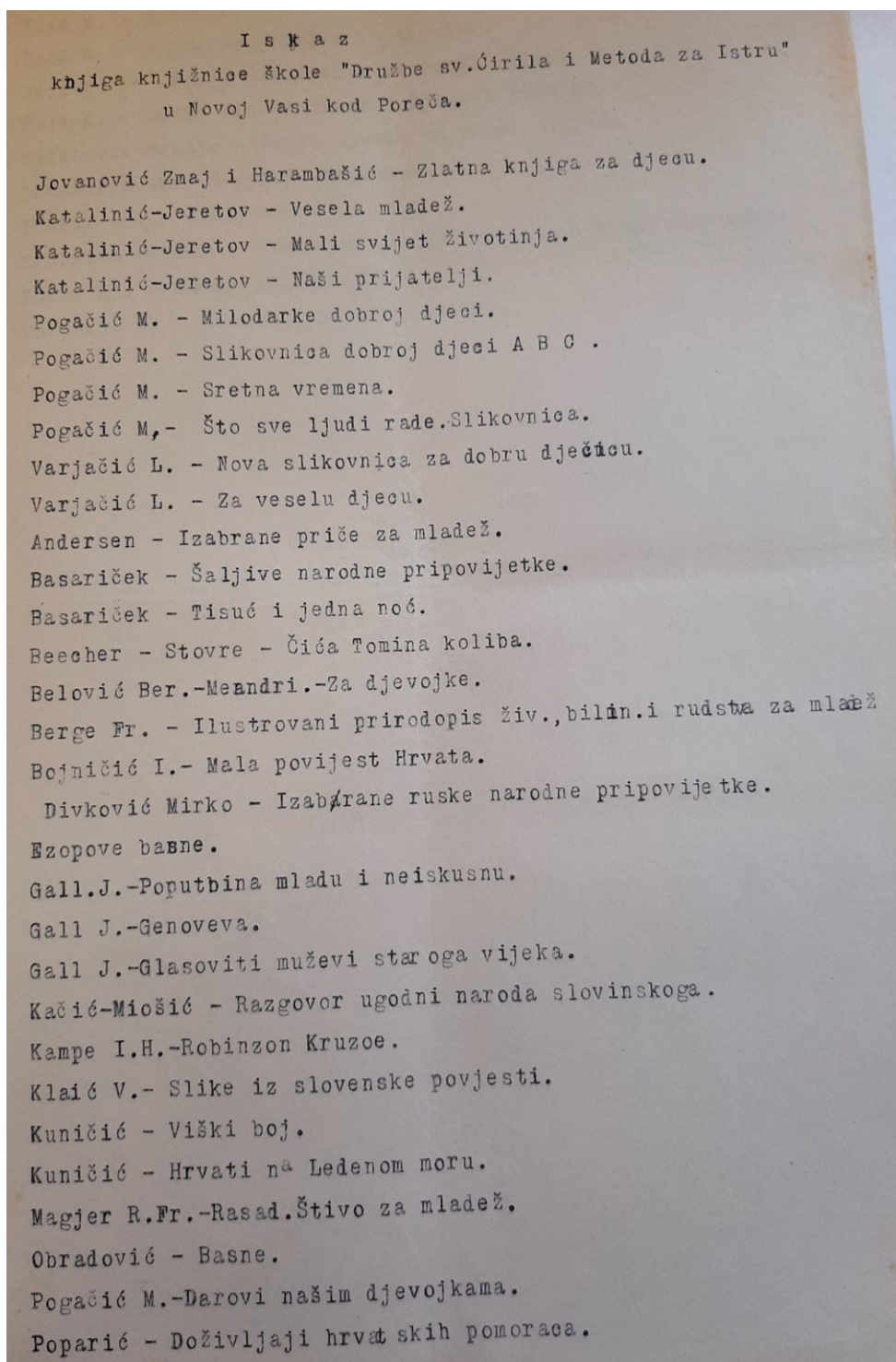
Ja potpisao škole, službo c. k. i m. u Baderni

500-9-05

učitelj

Izvor: Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869. - 1918., kutija 1, Dopis pučke škole Baderna br. 10, 28. 7. 1905.

Prilog 7. Popis knjiga školske knjižnice



Izvor: Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-56, Pokrajinsko školsko nadzorništvo za Istru u Puli, kutija 1, Iskaz knjiga knjižnice škole „Družbe sv. Ćirila i Metoda“ u Novoj Vasi kod Poreča, 26. 9. 1911.

Prilog 8. Zamolba roditelja za poduku na njemačkom jeziku

Ravnateljstvo pučke škole Lindar dne 16. travnja 1908.

Broj 48

C. k. kotarskom školskom vijeću
u Pazinu.

Opunovlašten dekretom c. k. zemaljskog šk. vijeća od 9. Novembra 1897 broj 1552 podučavao je ravnajući učitelj Leopold Stihović njemački jezik kao neobvezatni predmet uz remuneraciju u pučkoj školi u Premanturi od 1. decembra 1897 do njegova dolaska u Lindar. Postoje neki Lindarci žele da njihova djeca nauče nešto njemački moli se Tu c. k. vijeće, da privoli da imenovani ravn. učitelj i ovde uz remuneraciju taj jezik kao neobvezatni predmet podučava.

Ravn. učitelj
Leop. Stihović

K. K. Bezirksschulrat
Pazin, am 17/4. 1908 J. 251

Bekannt: Stihovic Leopold,
Lehrer in Lindar, um für
möglichst zur Forderung
des deutschen Sprachunterrichts,
sich selbst als Hauptlehrer.

Wird ihm
K. K. Landeskönnigliche für Österreich
in Triest

zur Aufpreisigung befürwortet und angetragen.
K. K. Bezirksschulrat
Pazin, am 22. April 1908
Der Hauptlehrer

268


Izvor: Državni arhiv Pazin, HR-DAPA-439, Kotarsko školsko vijeće u Pazinu, kutija 1, Dopis Ravnateljstvo pučke škole Lindar br. 48, 16. 4. 1908.

Prilog 9. Izvadak iz matične knjige o broju stanovnika po nacionalnoj pripadnosti

Estratto
.....

dell' operato anagrafico del 1900 circa popolazione e nazionalità delle località formanti il circondario della scuola in S. Lorenzo del Pasenatico.

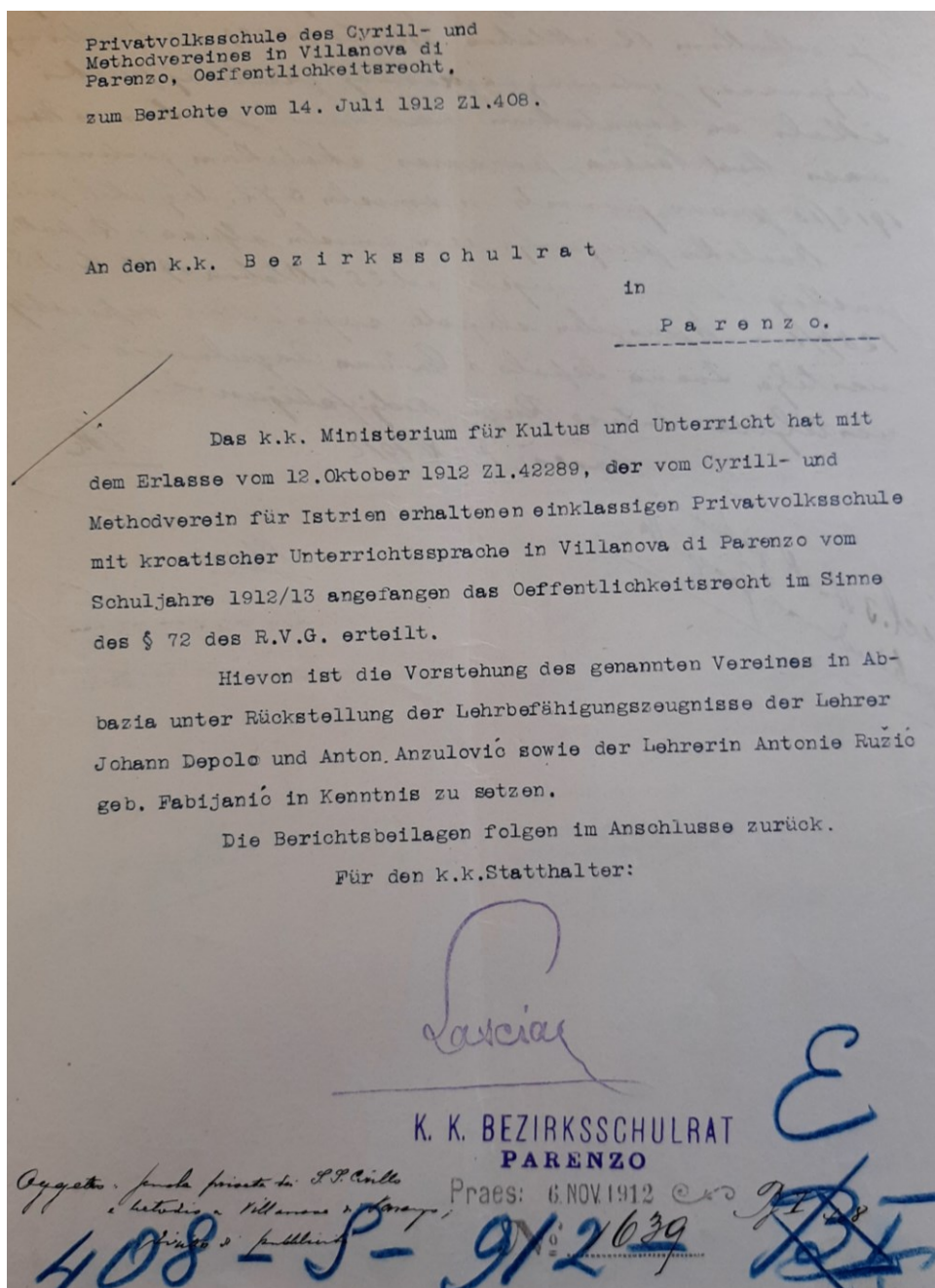
Località	Popolazione	Nazionalità		Osservazioni
		Italiana	Croata	
Busletti	10	10		
Cheriachi	125	51	74	
Chersola(Cechich)	10		10	
Dodich	109	61	48	
Radoucich	14		14	
Ianchi	63	22	41	
Iurzani	128	22	106	
Grisich	6	6		
Lacovich	30	8	22	
S. Lorenzo d. Pas.	381	143	238	
Mattossovich Perini	84	11	73	
Medachi	34	21	13	
Medivich	15		15	
Napich	25	9	16	
Paiari	18	18		
Mattossovich (Cruncich)	211	166	45	
Pertinazzi	50		50	
Radini	37	21	16	
Raichi	24	22	2	
Sgrablich	43		43	
Villanova di S. Lor.	221	47	174	
Voschioni	85	8	77	
Assieme:	1723	646	1077	



Si conferma l' esattezza dell' estratto qui sopra
Dall' i. r. Capitanato distrett. in Parenzo
19 febbraio 1908.

Izvor: Državni arhiv Pazin, HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. - 1918., kutija 1, Estratto del operato anagrafico dell 1900 circa popolazione e nazionalità delle località formanti il circondario della scuola in S. Lorenzo Pasenatico, 19. 2. 1908.

Prilog 10. Odluka o pravu javnosti Družbinoj školi u Novoj Vasi (Poreč)



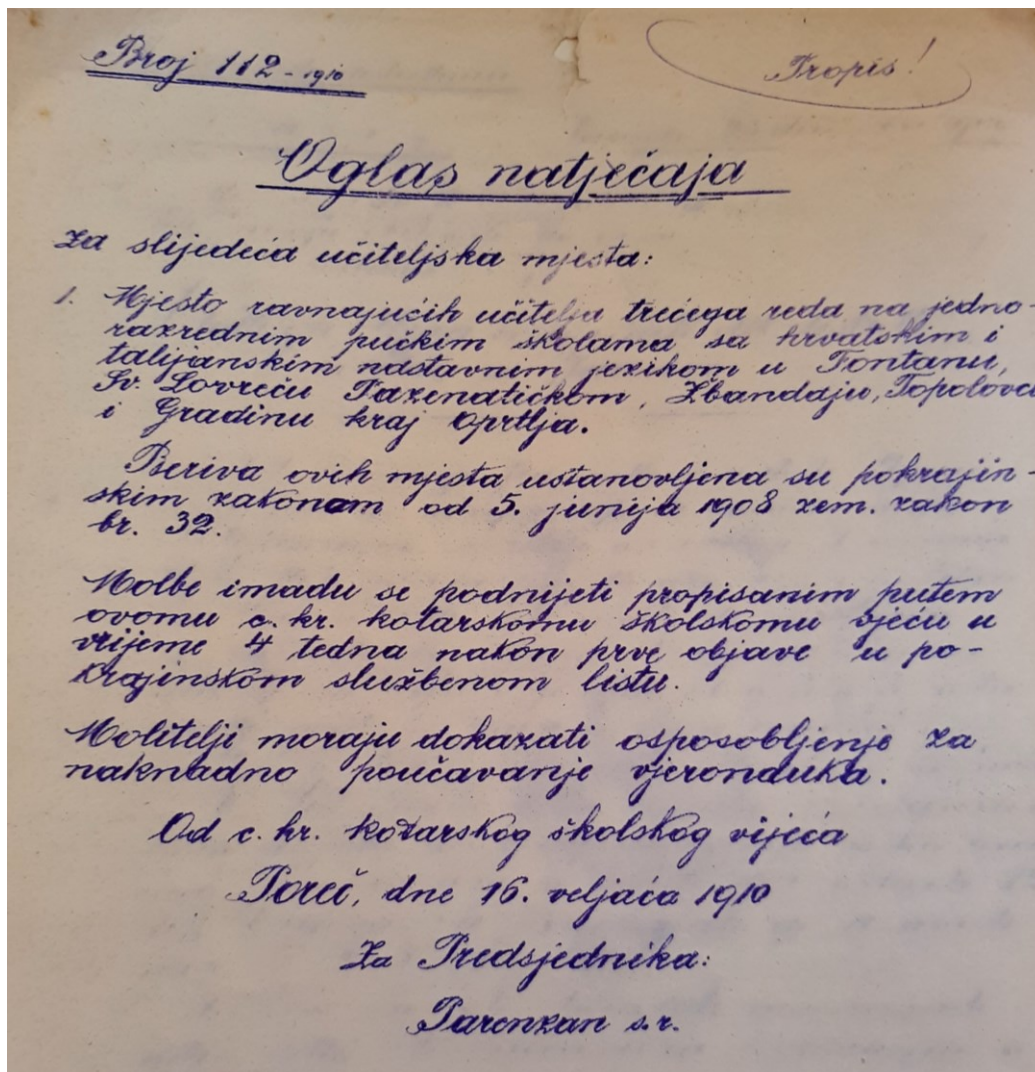
Izvor: Državni arhiv Pazin, HR- DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, kutija 4, Dopis ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda iz Opatije Školskom kotarskom vijeću u Poreč br. 2254, 14. 7. 1912.

Prilog 11. Družbina škola u Šijani



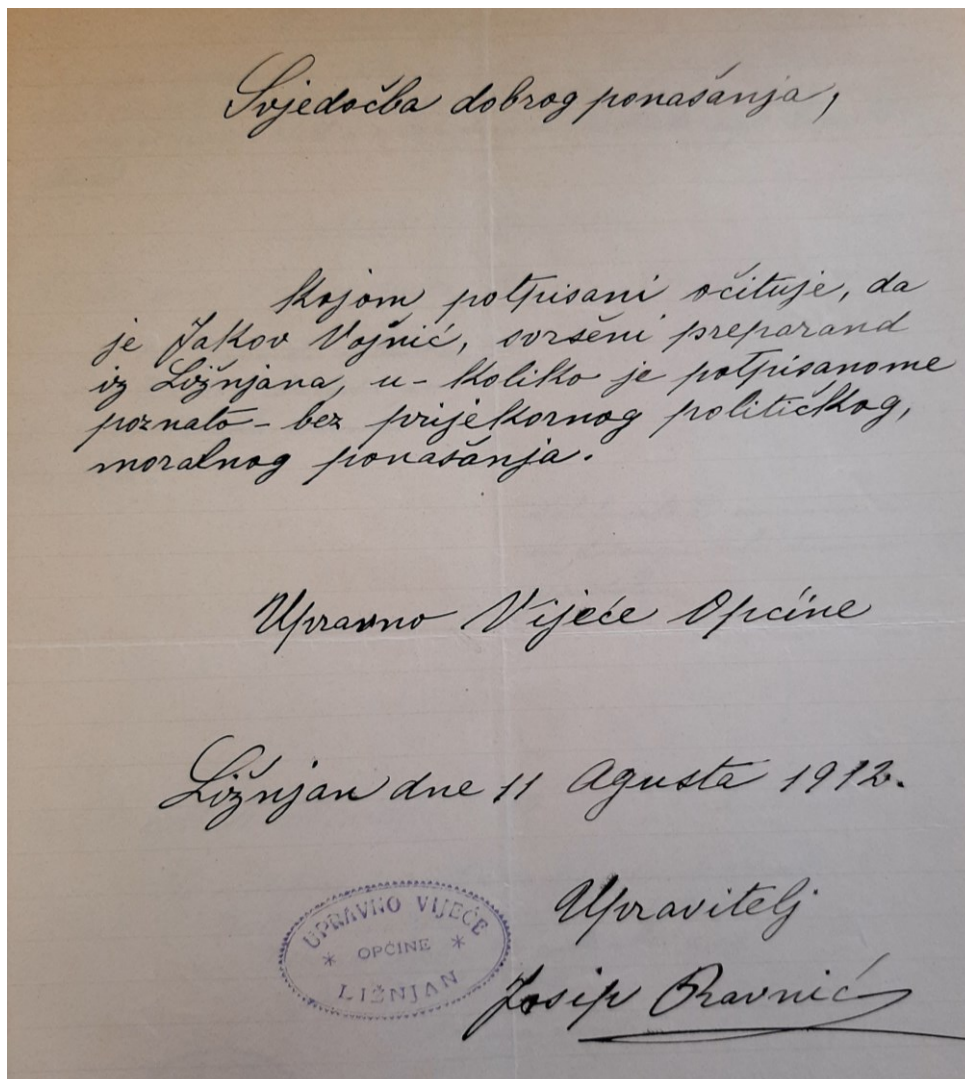
Izvor: Osnovna škola Šijana Pula, Spomen-knjiga 1898.-2018., urednici: Slaven Bertoša, Marija Bellulo, str. 19.

Prilog 12. Oglas natječaja



Izvor: HR-DAPA- 442, Kotarsko školsko vijeće Poreč, 1869. – 1918., kutija 2, Oglas natječaja br. 112, 16. 2. 1910.

Prilog 13. Svjedodžba dobrog ponašanja



Izvor: HR-DAPA-442, Kotarsko školsko vijeće Poreč 1869. - 1918., kutija 3, Svjedodžba dobrog ponašanja, 11. 8. 1912.

12. ŽIVOTOPIS

Dijana Muškardin rođena je 21. veljače 1978. godine u Puli. Nakon završene gimnazije u Srednjoj školi Mate Blažine Labin, diplomirala je 2002. godine na Filozofskom fakultetu u Puli i stekla zvanje profesora hrvatskoga jezika i književnosti i povijesti. Diplomirala je na temu iz zavičajne povijesti Protestantizam u Istri, pod mentorstvom dr. sc. Slavena Bertoše. Godine 2010. diplomirala je i na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Odsjeku za informacijske znanosti i stekla zvanje dipl. bibliotekara. Napredovala je kao nastavnik povijesti u srednjoj školi te stekla stručno zvanje profesora savjetnika. Od svibnja 2014. godine predsjednica je Radne skupine za Implementaciju zavičajne nastave za srednje škole Istarske županije-Regione Istriana. Jedna je od autorica dvaju zavičajnih priručnika *ISTRAživanje-istarski istraživački itinerari*. Od 2014. godine zaposlena je kao vanjski suradnik- naslovni asistent na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, Odsjeku za povijest te drži predavanja na dva kolegija, Metodici nastave povijesti I. i II.

U dosadašnjem radu objavila je nekoliko znanstvenih radova. Autorica je udžbenika za nastavnike za treći razred gimnazije (*Tragovi 3*, Školska knjiga, 2020.) kao i metodičkih priručnika za gimnazijske nastavnike. Povodom 500-obljetnice rođenja Matije Vlačića osmislila je i zavičajni obrazovni priručnik za učenike i nastavnike srednje i osnovne škole. Tijekom svog rada sudjelovala je na brojnim međunarodnim projektima poput trogodišnjeg Erasmus KA2 projekta A Better life ili projekta vezanog za ATRIUM rutu Vijeća Europe- ATRIUM plus. Aktivno sudjeluje u izradi radionica te samoj edukaciji učenika i nastavnika za ATRIUM rutu Podlabin, a sam je projekt proglašen najboljim primjerom projekta iz prakse. Četiri je puta od 2019. do 2023. dobitnica nagrade Ministarstva znanosti i obrazovanja za najuspješnijeg odgojno-obrazovnog djelatnika u Republici Hrvatskoj.

Objavljeni radovi:

MUŠKARDIN, Dijana. 2010. Stara škola novu tuče. 22. PROLJETNA škola školskih knjižničara Republike Hrvatske. *Neposredno i posredno uključivanje knjižničara u školski kurikulum, zbornik radova*. 7.-10. travnja 2010. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.

JAKOVLJEVIĆ, Andrea; MUŠKARDIN Dijana; PAVLINOVIĆ, Luka. 2010. Josip Belušić i Velocimeter“, *Cesarsko-kraljevo možko učiteljišče v Kopru 1875-1909:slovenski oddelek*. Rovis Kontestabile, Mirjana; Čebren, Jasna (ur). Kopar. 129-137.

MUŠKARDIN, Dijana.; BOGEŠIĆ, Daniel, ŠIKLIĆ, Josip; KNEZ, Zlata; KALČIĆ, Marko. 2016./2017. Institucionalizacija zavičajne nastave u Istarskoj županiji - Implementacija zavičajnih sadržaja u srednjim školama. ISTRAŽivanje-istarski istraživački itinerari/ ISTRIAndo- itinerari di ricerca istriani. Istarska županije- Regione Istriana. Pula. 149-175.

MUŠKARDIN, Dijana. 2018. Istarski mornari na brodu Carpathia. *Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva*, Vol. 8, br. 8. 175-200.

MUŠKARDIN, Dijana. 2018. Zbrinjavanje labinske djece za vrijeme Prvog svjetskog rata. *Zbornik radova 1. Labinski kulturno-povijesni susreti*. Labin. 272-285.

MUŠKARDIN, Dijana. 2019. Josip Belušić, učitelj učiteljske škole u Kopru. *Zbornik radova 2. Labinski kulturno-povijesni susreti*. Međunarodni znanstveno-stručni skupa, Labin 28. 3. 2019. 329-349.

MUŠKARDIN, Dijana. 2019. *Matija Vlačić Ilirik: Istria mea dulcissima patria za učenike i nastavnike osnovnih i srednjih škola*. Grad Labin. Labin.

ARTIĆ, Igor; MUŠKARDIN, Dijana; SANTICA, Ivan. 2020. *Tragovi 3*. Udžbenik iz povijesti za 3. razred gimnazije. Školska knjiga. Zagreb.

MUŠKARDIN, Dijana. 2020. *Metodički priručnik s pripremama i planovima za nastavnike 1. razreda gimnazije*. Digitalni sadržaji na obrazovnoj platformi E-sfera. Školska knjiga. Zagreb.

MUŠKARDIN, Dijana. 2021. *Metodički priručnik s pripremama i planovima za nastavnike 2. razreda gimnazije*. Digitalni sadržaji na obrazovnoj platformi E-sfera. Školska knjiga. Zagreb.

MUŠKARDIN, Dijana. 2021. *Metodički priručnik s pripremama i planovima za nastavnike 3. razreda gimnazije*. Digitalni sadržaji na obrazovnoj platformi E-sfera. Školska knjiga. Zagreb.

MUŠKARDIN, Dijana. 2020. *Metodički priručnik s pripremama i planovima za nastavnike 4. razreda gimnazije*. Digitalni sadržaji na obrazovnoj platformi E-sfera. Školska knjiga. Zagreb.

MUŠKARDIN, D.; JURKOVIĆ, Suzana. 2022. Hrvatski pomorci na Lloydovim parobrodima, znanstveni skup Naše more - Mare nostrum (1069. – 2019.): prigodom 950. obljetnice prvog spomena Jadrana „Našim morem“, 12.11.2019., Pomorski muzej Split. Split. 317-336.

MUŠKARDIN, Dijana. 2022. Naša sloga kao povijesni izvor u nastavi povijesti. *Naša sloga (1870.-2020.)*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa. Pula Filozofski fakultet, 3.-5. rujna 2020. Pula. 317-337.

MUŠKARDIN, Dijana. 2022. Implementacija zavičajne nastave u Istarskoj županiji-Regione istriana, 7. festival domoznanstva. *Domfest 2022: domznanstvo za vse generacije*. Osrednje knjižnica Celje. Celje. 35-47.

MUŠKARDIN, Dijana. 2022. Svemir „posljednja granica“-izazovi putovanja u svemir s Hermanom Potočnikom. *Povijest u nastavi*, 33 (1), 231-244.

MUŠKARDIN, Dijana. 2022. Primjena zavičajne nastave u nastavi povijesti na primjeru M. Vlačića. *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog-stručnog skupa 500 godina Flaciusa*, 26.-27. studenog 2022., Sveučilište Juraj Dobrila u Puli. Pula. 219-233.

MUŠKARDIN, Dijana. 2023. Smjernice za uključivanje zavičajne nastave u školski kurikulum za osnovne i srednje škole. *ISTRAŽivanje - priručnik za implementaciju zavičajne pismenosti u vrtiće, osnovne i srednje škole Istarske županije/ ISTRiAndo - manuale per l'implementazione dell'educazione alla territorialità nelle scuole dell'infanzia e nelle scuole elementari e medie superiori della Regione Istriana*. Istarska županija- Regione Istriana. Pula.